

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

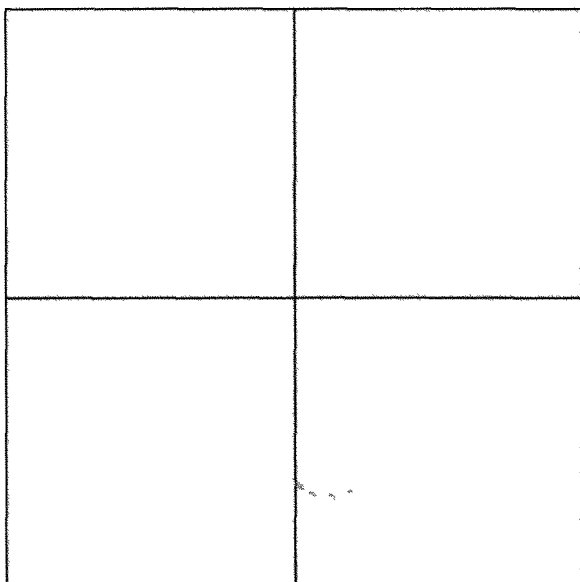
<http://hdl.handle.net/2066/113825>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

L.H. Kortram

De cultuur van het oordelen

Oordeelsvorming in
interetnische relaties

L.H. Kortram

De cultuur van het oordelen

Oordeelsvorming in
interetnische relaties

Kortram, Lucia Hèlen

De cultuur van het oordelen
oordeelsvorming in interetnisch relaties / L.H. Kortram. - [S.l. : s.n.]
Proefschrift Nijmegen. - Met lit. opg. - Met samenvatting
in het Engels
ISBN 90-9003560-5.
SISO 313.1 UDC [316.75:159.955]: 323.15 (043.3)
Trefw.: etnocentrisme / racisme.

© Copyright 1990 L.H. Kortram, Oosterbeek.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm, of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All right reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

ISBN nr. 90-9003560-5.

**De Cultuur van het Oordelen
oordeelsvorming in interetnische relaties**

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Sociale Wetenschappen

**Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen,
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen op
woensdag 5 september 1990
des morgens te 10.30 uur precies**

door

Lucia Hèlen Kortram

**geboren op 16 juni 1948
te
Paramaribo
Suriname**

Nijmegen 1990

Promotor: Prof.dr. B.T.M. van Onna

Co-referent: Dr. H.W. Campbell.

VOORWOORD

1.	PROBLEEMSTELLING EN VERANTWOORDING VAN HET ONDERZOEK	
1.1	Eerste oriëntatie op het onderzoek	7
1.2	Het theoretisch kader van de probleemstelling	13
1.2.1	Het actorperspectief	13
1.2.2	Etnocentrisme	15
1.2.3	Racisme	16
1.2.4	Een typologie voor etnocentrisme en racisme	19
1.2.5	Ideologische interferentie tussen etnocentrisme en racisme	20
1.2.6	Racisme, een anachronisme?	22
1.3	De Cultuur van het Oordelen	24
1.4	De historische en maatschappelijke inkadering van de probleemstelling	27
1.5	De immigratie van Surinamers naar Nederland in relatie tot activering van latent etnocentrisme en racisme in Nederland	30
1.6	De relevantie van het onderzoek	32
1.7	De globale opbouw van deze studie	33
2.	DE INGREDIENTEN VAN HET ONDERZOEK: EEN NADERE TOELICHTING OP DE BEGRIPPEN UIT HET CONCEPT DE CULTUUR VAN HET OORDELEN	
2.1	Inleiding	35
2.2	Oordeel	35
2.3	Vooroordeel	37
2.4	Macht	40
2.5	Discriminatie	41
2.6	Minderheid	44
2.7	Samenvatting en conclusies	47
3.	DE ONTWIKKELING VAN DE DEFINITIEVE PROBLEEMSTELLING	
3.1	Inleiding	51
3.2	De 'Cultuur van het Oordelen' in de alledaagse omgang	51
3.2.1	De variabele ' <i>mensbeeld</i> '	53
3.2.2	De variabele ' <i>model</i> '	54
3.2.3	De variabele ' <i>relevante Andere</i> '	55
3.2.4	De variabele ' <i>monopolisering</i> '	55
3.2.5	De variabele ' <i>kleine machthebber</i> '	56
3.2.6	De variabele ' <i>subjectief oordeel</i> '	57
3.2.7	De variabele ' <i>bijzonder gedrag</i> ' en/of ' <i>bijzondere uitspraak</i> ' en/of ' <i>bijzondere argumentatie</i> '	58

3.2.8	De variabele '(eigen)waarde'	61
3.2.9	Biologisme als onderdeel van alledaagse interacties	62
3.3	De Cultuur van het Oordelen in de "Minderhedennota" (1983)	62
3.4	Samenvatting en conclusies met betrekking tot de Cultuur van het Oordelen in de alledaagse omgang en in de Minderhedennota 1983	65
3.5	De vraagstelling van het verdere onderzoek	65
3.6	De verdere opbouw van het onderzoek	67
4.	DE CULTUUR VAN HET OORDELEN IN SOCIAAL-WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK	
4.1	Inleiding	69
4.2	De vraagstelling uit fase I	70
4.3	Een beschrijving van de units	72
4.4	Analyse van uitkomsten: de 2 x 2-tabel en zijn betekenis	73
	<i>Excurs : Toepassing van de theorie uit de Cultuur van het Oordelen</i>	
4.1	<i>De relevantie van het onderscheid in reactie (voor)oordelen en eigen (voor)oordelen</i>	78
4.2	<i>Een illustratie van het effect van de variabele mensbeeld uit de meerderheidscultuur van het oordelen</i>	79
4.5	De hypothesen uit fase II	80
4.6	Het type onderzoek	81
4.7	Ordering van de units	82
4.8	Analyse aan de hand van de geformuleerde verwachtingen	82
4.8.1	De minderheidscultuur van het oordelen in de sociaal-wetenschappelijk onderzoek	83
4.8.2	De meerderheidscultuur van het oordelen in de sociaal-wetenschappelijk onderzoek	87
4.9	Conclusies	97
5.	DE CULTUUR VAN HET OORDELEN IN DE PRAKTIJK VAN VOLWASSENEN-VORMING; VOORBEREIDING VAN DE DATA-ANALYSE	
5.1	Inleiding	103
5.2	Hypothesen	105
5.3	Het type onderzoek	106
5.4	De datavoorbereiding	107
5.4.1	Een nadere beschrijving van de cursussen als onderzoeks-eenheden	109
5.4.2	De agogische benadering binnen instelling I, II en III	112
5.5	Achtergrondgegevens van de respondenten; een nadere beschrijving van de respondenten als units	115

6.	DE CULTUUR VAN HET OORDELEN IN DE PRAKTIJK VAN VOLWASSENEN- VORMING: AFZONDERLIJKE DATA-ANALYSE VAN HET CURSUSWERK EN DE INTERVIEWS	
6.1	Inleiding	117
6.2	Het cursuswerk in instelling I, II en III: twee volkshogescholen en één politieopleiding	118
6.2.1	De evaluatie van het cursuswerk in instelling I: een volkshoge- school	118
6.2.2	De evaluatie van het cursuswerk in instelling II: een volkshoge- school	120
6.2.3	De evaluatie van het cursuswerk in instelling III: een politie- opleiding	122
6.3	Kerngegevens uit de analyse van het cursuswerk uit instelling I, II en III	123
6.4	Conclusies met betrekking tot het cursuswerk in instelling I, II en III	130
6.4.1	Een beoordeling van de educatieve benaderingen binnen de drie instellingen	130
6.4.2	De afwezigheid van een historisch perspectief in het cursuswerk	134
6.4.3	Knelpuntreductie in het cursuswerk	134
6.4.4	De afwezigheid van specifieke cursustypen	135
6.4.5	De kwantitatieve verhouding tussen etnische groepen binnen één cursus	137
6.5	De evaluatie van de interviews	137
6.5.1	Ervaringen van zwarte cursist-respondenten tijdens het sociali- satieproces	138
6.5.2	Ervaringen van witte cursist-respondenten tijdens het socialisatie- proces	140
6.5.3	Verdere belangrijke thema's van analyse uit de socialisatie van zwarte cursist-respondenten	142
6.5.4	Verdere belangrijke thema's van analyse uit de socialisatie van witte cursist-respondenten	144
6.5.5	De variabelen van de *CvhO in de interviews	146
6.5.6	De variabelen van de +CvhO in de interviews	149
6.5.7	Samenvatting van de analyse van de interviews met betrekking tot de variabelen	151
6.5.8	Het actorperspectief op etnische-minderheden en meer in het bijzonder op Surinamers in de interviews	152
6.5.9	Samenvattende conclusies uit de interviews	153

7.	RESULTATEN UIT DATA-ANALYSE OP HET TERREIN VAN VOLWASSENEN- VORMING: RELEVANTE ITEMS, CONCLUSIES EN INTERPRETATIES	
7.1	Relevante items vanuit het zwart perspectief	156
7.2	Relevante items vanuit het wit perspectief	159
7.3	Conclusie en interpretatie met betrekking tot de data-analyse van het cursuswerk en de interviews	166
7.3.1	De aanwezigheid van de minderheidscultuur van het oordelen en de meerderheidscultuur van het oordelen in volwassenen- vorming	167
7.3.2	Etniciteit als factor	169
7.3.3	Het gebruik van de term discriminatie	170
7.3.4	De variabele 'model'	171
7.3.5	De tegenstelling tussen de score op de variabelen 'subjectief oordeel' en 'monopolisering' bij zwarte respondenten	172
7.3.6	Aanvullende variabelen	173
7.4	Enkele methodologische nabeschouwingen	174
8.	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	
8.1	Algemene conclusies	179
8.2	Specifieke conclusies	182
8.2.1	Conclusie 1: Depositaire opvoeding	182
8.2.2	Conclusie 2: Etnocentrisme	183
8.2.3	Conclusie 3: Formerende oordelen	184
8.2.4	Conclusie 4: Ambivalentie	185
8.2.5	Conclusie 5: Reacties van etnische-minderheden in interactie met etnische-meerderheden	187
8.3	Methodologische aanbevelingen voor het veranderen van interetnische relaties	188
8.4	Hypothetische relaties	190
8.5	Een waarschuwing tegen oneigenlijk gebruik	194
	Bijlagen + Noten	197
Bijlage A:	De steekproef, de onderzoeksinstructie en de knelpunten bij data-analyse; hoofdstuk 4	
Bijlage B	Lijst van units uit de steekproef van de eerste fase van de analyse van sociaal-wetenschappelijke units; hoofdstuk 4	
Bijlage C	Lijst met publicaties van F. Bovenkerk; hoofdstuk 4	
Bijlage D	De steekproef, het onderzoeksinstrument, de onderzoeksinstructie en de datavoorbereiding; hoofdstuk 4	
Bijlage E	Lijst van units uit de steekproef van de tweede fase van de analyse van sociaal-wetenschappelijke units; hoofdstuk 4	

Bijlage F	Overzicht hypothesen uit hoofdstuk 4	
Bijlage G	Procedurele aspecten van de dataverzameling en een beschrijving van de drie internaten; hoofdstuk 5	
Bijlage H	Cursustypen; hoofdstuk 5	
Bijlage I	Data-analyse-instrument van het cursuswerk in de interviews uit hoofdstuk 5	
Bijlage J	De verdeling van de interviews; hoofdstuk 5	
Bijlage K	Het cursuswerk in instelling I; hoofdstuk 6	
Bijlage L	Het cursuswerk in instelling II; hoofdstuk 6	
Bijlage M	Het cursuswerk in instelling III; hoofdstuk 6	
Bijlage N	Vragenlijst zwarte respondenten uit hoofdstuk 6	
Bijlage O	Vragenlijst witte respondenten uit hoofdstuk 6	
Bijlage P	Vragenlijst voor cursusleiding of gastdocenten; hoofdstuk 6	
Bijlage Q	Stereotiepe opvattingen van zwarte respondenten; hoofdstuk 6	
Bijlage R	Stereotiepe opvattingen van witte respondenten; hoofdstuk 6	
Bijlage S	De 'toetsing' van de hypothesen 1 ^B - 7 ^B (etnische-minderheden); hoofdstuk 6	
Bijlage T	De 'toetsing' van de hypothesen 1 ^A - 8 ^A (etnische-meerderheden); hoofdstuk 6	
Samenvatting		303
Summary		317
Literatuur		331
Curriculum Vitae		341

VOORWOORD

Vele personen en instellingen hebben mij bij het tot stand komen van dit proefschrift, direct of indirect, geholpen. Dit is op zich een normaal verschijnsel. In mijn geval is de lijst van het aantal personen dat hand- en spandiensten verrichtte, mogelijk aanzienlijk langer. Een situatie die direct in relatie staat met het feit van werkende moeder zijn. Omdat het voor mij onmogelijk is iedereen van wie ik steun ondervonden heb, bij naam te noemen zal ik mij moeten beperken tot het bedanken van een aantal personen.

Allereerst wil ik mijn promotor prof.dr. B.T.M. van Onna noemen.

Ben, je hebt altijd mijn teksten met grote toewijding zeer zorgvuldig gelezen en mij steeds op stimulerende wijze van structurele en gedetailleerde kritiek voorzien.

Je fijngevoeligheid, je fijnzinnigheid en accuraatheid hebben mij daarbij meerdere keren getroffen. Bedankt, ik beschouw jouw bijdrage als van onschatbare waarde.

Mijn tweede begeleider, dr. H.W. Campbell, heeft zich ook niet onbetuigd gelaten.

Wilfred, jouw methodologische kanttekeningen, je opbouwende opmerkingen met betrekking tot de organisatie van mijn proefschrift en jouw overige vormen van ondersteuning, waren voor mij zeer waardevol.

Ook wil ik mijn man, mr. A.L.C.M. van Gorp, bedanken. Toine, je nooit afnemend geloof in het uitgangspunt van actorsymmetrie en de spirituele en creatieve wijze waarop je klankbord wist te zijn - een functie die je vervult vanaf mijn eerste aarzelende schreden op dit pad - heb ik altijd meer dan gewaardeerd.

Prof.dr. C. Mullard, dr. E. Campbell, drs. L. van Bruggen, dr. J. Kronenburg en mevr. Y.H. Kortram, verdienen een woord van dank vanwege hun strategische bijdragen.

Chris, ik ben je nog steeds erkentelijk voor de valkuil waarvoor jij mij behoed hebt.

Eddy, de wijze waarop je nauwkeurig mijn tekst gelezen en bekritiseerd hebt, heeft diepe indruk op mij gemaakt.

Leo, ik heb je inzet bewonderd. Je hebt mijn teksten niet alleen gecorrigeerd maar je hebt bovendien mijn Surinaamse wijze van omgaan met het Nederlands, binnen de toelaatbare grenzen, gerespecteerd.

Jos, jou bedank ik voor je fantastische bijdrage aan mijn summary. Jij deed meer voor mij dan ik mocht hopen.

Yvonne bedankt voor het screenen van mijn summary. Je ondersteuning heeft mij goed gedaan.

De instellingen, waarin ik onderzoek verrichtte en die ik uit reden van anonimiteit niet bij naam noem, wil ik mijn erkentelijkheid betuigen voor het feit dat zij mijn onderzoek in hun instellingen mogelijk maakten.

Met name de medewerking van de adjunct-directeur van de politieopleiding (in dit onderzoek, instelling III), heb ik als buitengewoon ondersteunend ervaren.

Mevrouw E.K.A. van der Sluys-van Hek verdient al mijn lof. Keeny, je hebt mijn teksten getikt, gecorrigeerd en de figuren met eindeloos geduld getekend en bijgesteld. Ik wil jou bedanken omdat je altijd voor mij klaarstond, met nooit afnemende ijver en toewijding.

De medewerkers van de voormalige vakgroep Sociale Pedagogiek en Andragogiek - mijn ex-collega's - wil ik bedanken voor de verschillende kritische opmerkingen die ik van hen mocht vernemen.

Met name dr. R. van Veen en dr. R. Hajer dienen apart vermeld te worden. Bedankt, Ruud en Rob, jullie waren zeer loyaal.

Het secretariaat van de vakgroep wil ik bedanken voor de aandacht die het aan mijn teksten besteed heeft. Er is beslist heel wat tijd in gaan zitten!

Ook de verschillende student-assistenten wil ik bedanken voor hun bijdragen. Joyce, Marja, Wilma, Nienke en Marlies, jullie hebben je best gedaan.

Van de Universiteitsbibliotheek van de KUN wil ik de heer drs. L. Stapper bedanken, voor het zorgvuldig screenen van mijn literatuurlijst.

Ook de verschillende groepen en instellingen, waarbinnen verandering van interetnische relaties worden nagestreefd en die ik door middel van trainings-, begeleidings- en advieswerkzaamheden (gebaseerd op de resultaten van mijn promotie-onderzoek) kon ondersteunen, ben ik zeer erkentelijk. Door hun enthousiaste reacties raakte ik ervan overtuigd dat de theorie van de Cultuur van het Oordelen een fundamentele bijdrage levert aan de praktijk.

Deze opsomming is onvolledig, als ik het legertje van oppassen en andere personen - die een promoverende moeder nodig heeft - niet vermeld. Hen wil ik mijn dankbaarheid betuigen voor de wijze waarop zij insprongen en eerst Cynthia toen later Boyen opvingen, verzorgden, vertroetelden en vermaakten. Hierdoor kon ik de rust vinden om door te gaan. Bedankt Cora en Emma, bedankt Lieke en Meta, bedankt tante Bep en Alice, Bedankt buurvrouwen, vrienden en kennissen. Jullie hebben je meer dan verdienstelijk gemaakt.

In deze opsomming wil ik ook noemen de heer dr. K.T. Kwik die voor mij altijd bereikbaar was.

Bedankt dokter Kwik, voor je geduld en zorg.

Ook mijn inmiddels overleden schoonmoeder, Els van Gorp-Louws wil ik bedanken. Ik heb nooit vergeefs een beroep op haar gedaan.

Nooit aflatend was de zorg, de hulp, de ondersteuning en stimulans van mijn moeder, Alice Bart. Bedankt mama, zonder jou was veel ondenkbaar geweest.

Niet alleen dank ik jou voor de wijze waarop jij je tijdens de 'spitsperioden' voor ons gezin verdienstelijk maakte, maar vooral voor de basishouding die jij mij, samen met papa, van kindsaf hielp ontwikkelen en die nodig was om te denken in termen van actorsymmetrie of vanuit gelijkwaardigheid.

Tenslotte wil ik mijn gezin bedanken, voor de wijze waarop zij omgingen met de ongemakjes die het schrijven van een proefschrift met zich meebrengt.

Het was niet altijd gemakkelijk Toine, Cynthia en Boyen. Wij hebben geduldig moeten zijn. Maar nu is het echt zo ver.

Oosterbeek, juni 1990.

PROBLEEMSTELLING EN VERANTWOORDING VAN HET ONDERZOEK

§ 1.1 Eerste oriëntatie op het onderzoek

Het probleem van de etnische ongelijkheid in de (Nederlandse) samenleving kan vanuit meerdere wetenschappelijke invalshoeken benaderd worden.

In de analyse kan het accent gelegd worden op de vraag, hoe de structuur van de samenleving of instituties daarbinnen etnische ongelijkheid in stand houdt respectievelijk houden.

Ook kan de nadruk gelegd worden op de vraag, hoe de cultuur van de samenleving of de onderscheiden subculturen, etnische ongelijkheid ondersteunt en als legitiem voorstelt, respectievelijk ondersteunen en als legitiem voorstellen en/of hoe de subculturen deze juist differentiëren. In het licht van het cultureel gezichtspunt kan het accent gelegd worden op de vraag welke rol de cultuur van een achtergestelde etnische groep speelt of onder specifieke voorwaarden spelen kan, in het streven naar etnische gelijkheid.

De theoretische verklaring van etnische ongelijkheid kan bij de invalshoek 'cultuur' onder meer gezocht worden in (uitingsvormen van) etnocentrisme en/of racisme.

Afhankelijk van de theoretische oriëntatie en interesse kan etnische ongelijkheid voorts met verschillende terreinen en/of instituties in verband gebracht worden.

Het onderhavige onderzoek heeft betrekking op de cultuur van de Nederlandse samenleving en de cultuur van Surinamers in Nederland. Om de complexiteit van de door ons behandelde materie niet onnodig te vergroten, behandelen wij in dit onderzoek zowel de cultuur van de autochtone Nederlanders als de cultuur van de Surinamers als één ongedifferentieerde grootheid. Hierdoor bestaat wel het gevaar dat wij onvoldoende zicht krijgen op verschillende varianten van deze culturen. Cultuur vatten wij in dit onderzoek niet als een statisch maar als een dynamisch verschijnsel op dat door individuen actief gebruikt wordt en waaraan door hen actief vorm gegeven wordt. De opvatting dat cultuur de wijze is waarop "sociale relaties van een groep gestructureerd worden en vorm krijgen: maar ook de wijze waarop deze vormgeving ervaren, begrepen en geïnterpreteerd wordt" vinden wij bij Hall e.a. (1977, p.11) terug.

Wij leggen in ons onderzoek het accent op de vraag hoe de cultuur van de Nederlandse samenleving etnische ongelijkheid en met name de ongelijkheid tussen de autochtone Nederlanders en de in Nederland woonachtige Surinamers - de zogenaamde Surinaamse Nederlanders - in stand houdt. Terwijl wij ons anderzijds met de vraag bezig houden welke rol de cultuur van de Surinaamse Nederlanders speelt en kan spelen in het relativeren en het in positieve zin veranderen van deze etnische ongelijkheid.

Als operationalisering van de cultuur, hanteren wij het door ons inductief ontwikkeld concept 'de Cultuur van het Oordelen', afgekort de CvhO. Onder de CvhO verstaan wij in dit onderzoek een verschijnsel, dat haar oorsprong vindt in etnocentrisme en dat zich manifesteert als een samenhangend en elkaar ondersteunend patroon van

oordelen, dat gehanteerd wordt bij het formuleren van een interetnische definitie van de situatie en waaraan door individuen actief wordt vormgegeven.

In dit onderzoek worden enkele centrale conceptuele uitgangspunten gehanteerd.

Ons eerste uitgangspunt is dat de Nederlandse CvhO (+CvhO) ten opzichte van de Surinaamse CvhO (-CvhO) dominant is en zich enerzijds ontwikkeld heeft vanuit eigen belangen en doeleinden en anderzijds vanuit een interferentie van etnocentrisme en racisme; bovendien veronderstellen wij dat deze cultuur middels socialisatie-instituten generatiegewijs aan en in de Nederlandse samenleving wordt overgedragen, zonder dat zij als zodanig herkend wordt, omdat zij de enige dominante definitie van de situatie is. En dat zij conform de actieve opvatting van cultuur, tegelijkertijd door de socialisanten zelf ontwikkeld wordt.

Ons tweede uitgangspunt is dat de Surinaamse Cultuur van het Oordelen (-CvhO) zich enerzijds in Suriname ontwikkeld heeft vanuit eigen belangen en doeleinden en anderzijds vanuit een interferentie van Surinaams etnocentrisme en het uit de koloniale verhouding (die Nederland met Suriname had) voortvloeiend Nederlands racisme. De -CvhO vatten wij op als een niet-dominante cultuur, die hoewel zij een gegeven vormt ten gevolge van de dominantie van de +CvhO nauwelijks herkend wordt. Dit gebrek aan herkenning heeft onzes inziens dus wederom te maken met maatschappelijke macht of beter gezegd de nagenoeg afwezigheid daarvan bij deze allochtone Nederlanders.

De aanwezigheid van een dominante Nederlandse CvhO en een niet-dominante Surinaamse CvhO beschouwen wij dus als een uitdrukking van de maatschappelijke asymmetrie tussen etnisch(e)-meerderheid en etnisch(e)-minderheid en daarmee als een maatschappelijk ongewenste situatie en verhouding die verandering behoeft. Van beide Culturen van het Oordelen (+CvhO en -CvhO) veronderstellen wij tevens dat zij in de confrontatie autochtoon-allochtoon verder ontwikkeld worden. Wederom is ons uitgangspunt, dat de Surinaamse cultuur middels socialisatie-instituten generatiegewijs aan de Surinaamse samenleving is overgedragen, echter zonder dat zij als zodanig voldoende herkend wordt. Dit geldt met name voor de etnocentrische dimensie van deze cultuur.

Wij merken dit daarom zo nadrukkelijk op, omdat sommige auteurs waaronder Felling en anderen (1986, p.20 e.v.) veronderstellen dat etnocentrisme onder specifieke condities niet voorkomt bij minderheidsgroepen. In onze visie is etnocentrisme echter een onvervreemdbaar gegeven binnen iedere sociaal-etnische groep. Met deze visie sluiten wij aan op een theoretische positie binnen de discussie over etnocentrisme, die door bovengenoemde auteurs (Felling e.a., 1986) gesignaleerd wordt, maar die zijzelf niet schijnen te onderschrijven. Deze theoretische positie of stroming duiden zij met 'onconditioneel' (p.55) aan. Dat wil zeggen dat etnocentrisme als een universeel verschijnsel wordt opgevat dat ongeacht gespecificeerde sociale condities in evenredige mate binnen diverse etnische groepen voorkomt. Als etnocentrisme een universeel verschijnsel is en als de CvhO haar oorsprong vindt in etnocentrisme, betekent dit dat de CvhO eveneens een universeel verschijnsel is, dat als facet of aspect in de cultuur van elke 'wij-groep' voorkomt en daarmee ook in verschillende sectoren van de samenleving.

Als zodanig is de CvhO niet geheel afgrensbaar. Zij kan echter wel afgegrensd worden, door het gebied en het terrein waarop zij zich manifesteert af te bakenen. Het gebied heeft betrekking op dat aspect van interetnische relaties of verhoudingen, dat te maken

heeft met oordeelsvorming en/of hierop gebaseerde meningen, houdingen, gedragingen en activiteiten. Het terrein heeft betrekking op sociale terreinen waarin interetnische verhoudingen een rol spelen.

Een derde uitgangspunt is dat wij etnische-minderheidsleden (en daarmee ook Surinamers in Nederland) op het groepsniveau wel en op het interpersoonlijk interactieniveau, niet primair als toeschouwers en slachtoffers opvatten, die zich door Anderen moeten laten beoordelen en manipuleren. Etnische-minderheidsleden begrijpen wij op het interpersoonlijke interactieniveau primair als actors. Dat wil zeggen als oordelende en handelende wezens die bij het definiëren van hun uitgangssituatie niet per se rekening (hoeven te) houden met de dominante situatiedefiniëring.

Een vierde en laatste uitgangspunt in het onderzoek is, dat etnische-minderheden en -meerderheden niet in een asymmetrische (complementaire) maar in een *principiële* symmetrische relatie tot elkaar staan. Dit uitgangspunt duiden wij aan met actorsymmetrie: **Actorsymmetrie heeft dus betrekking op het toeschrijven van een actorrol aan zowel etnische-minderheidsleden als etnische-meerderheidsleden in interactie.** In het opereren vanuit een actorrol die gebaseerd is op de eigen interetnische definitie van de situatie, ondervinden etnische-minderheden echter belemmeringen, waardoor zij de symmetrische relatie onvoldoende kunnen realiseren. Deze belemmeringen hebben niet alleen betrekking op structurele en ideologische barrières veroorzaakt door Anderen, maar ook op het zelf niet systematisch herkennen van reeds bestaande mogelijkheden om de actorrol te realiseren.

Als deze belemmeringen afwezig waren, zou de interactie tussen etnische groepen uitsluitend als een kwestie van persoonlijkheids- en culturele verschillen beschouwd kunnen worden.

In dit onderzoek geven wij voor een viertal terreinen in de samenleving aan hoe de CvHO in de relatie autochtoon-allochtoon functioneert. Meer specifiek geven wij aan of allochtonen in het algemeen en Surinamers in het bijzonder, (voldoende) gelegenheid hebben hun actorrol te realiseren, welke belemmeringen zij daarbij ontmoeten en welke bestaande mogelijkheden onvoldoende herkend en benut worden. De terreinen die voor de analyse van deze culturele component in het onderzoek betrokken zijn:

- de alledaagse omgang (hfdst. 3)
- het minderhedenbeleid (hfdst. 3)
- de sociale wetenschappen (hfdst. 4)
- de volwasseneneducatie (hfdst. 5).

Met name de onderzoeken die betrekking hebben op de alledaagse omgang en het minderhedenbeleid hebben de status van een *vooronderzoek*.

Als wij veronderstellen dat de CvHO vooral door socialisatieprocessen verworven wordt, impliceert dit dat de terreinen die wij in het onderzoek betrekken ook enigerlei relatie met socialisatie-instituten of -processen moeten hebben.

De *alledaagse omgang* vatten wij op, als een centraal terrein waarin etnische groepen gesocialiseerd worden en aan welke socialisatie zij gelijktijdig actief vorm geven. Met name binnen dit terrein blijkt de opvatting dat er **actor-asymmetrie** bestaat tussen etnische-minderheidsleden en etnische-meerderheidsleden wijd verbreid te zijn.

Het *minderhedenbeleid* is als terrein in het onderzoek betrokken, vanuit de opvatting dat de overheid door middel van haar beleid, de samenlevingscultuur en daarmee ook socialisatie-inhouden met betrekking tot interetnische relaties kan beïnvloeden en feitelijk ook al beïnvloedt. Deze beïnvloeding moet echter wel adequaat geschieden. Dit impliceert onder meer dat het beleid of de beleidsvoornemens gevrijwaard moeten zijn van negatieve beïnvloeding vanuit de +CvhO. Wij zijn van mening dat wij deze vrijwaring mogen verwachten omdat met name het minderhedenbeleid de pretentie heeft democratiserings- en emancipatorische processen in de samenleving te bevorderen. (Minderhedennota, 1983).

De *sociale wetenschappen* zijn als terrein in het onderzoek betrokken, vanuit de opvatting dat zij kennis ontwikkelen voor en toeleveren aan verschillende vakgebieden en maatschappelijke terreinen die zich met interetnische verhoudingen bezig houden. Zo is het minderhedenbeleid een terrein dat gebruikt maakt van kennis omtrent interetnische relaties zoals ontwikkeld door de sociale wetenschappen. Deze kennisontwikkeling moet echter eveneens adequaat geschieden. Dit impliceert onder meer dat deze kennis gevrijwaard moet zijn van negatieve beïnvloeding vanuit de +CvhO. Wij zijn van mening dat wij deze vrijwaring mogen verwachten omdat sociaal wetenschappelijke kennis verbonden wordt met objectiviteit, validiteit en waarheid.

Volwasseneneducatie is in het onderzoek betrokken, enerzijds vanwege de emancipatorische pretentie van deze vorm van educatie, anderzijds vanwege de rechtstreekse relatie met socialisatieprocessen: volwasseneneducatie zelf vormt een onderdeel van socialisatieprocessen.

Wij zullen op deze verbinding wat uitgebreider ingaan door - zoals uit de hoofdstukken 5-7 zal blijken - het terrein volwasseneneducatie uitvoeriger te behandelen dan de overige hierboven genoemde terreinen.

Volwasseneneducatie begrijpen wij in navolging van van Enckevort en Hajer (1984, p.30) als een terrein dat het geheel van *georganiseerde, intentionele* leersituaties en leeractiviteiten van en met volwassenen omvat. Deze omschrijving biedt tevens aanknopingspunten om volwasseneneducatie van het bredere socialisatieproces af te bakenen. Als wij onder socialisatie verstaan "... het levenslange proces, waarin een mens in sociaal-cultureel en materieel bepaalde interactie met significante andere waarden, normen en gedragingen aanleert en internaliseert, waardoor hij handelingsbekwaam wordt, zich onderscheidt, verandert, rollen leert en drager van cultuur wordt (en deze op grond van zijn vaardigheden mede beïnvloeden kan)" (Schrader e.a., 1979, p.56), dan vormt volwasseneneducatie "het geïnstitutionaliseerde en intentionele deel en moment van dit breder socialisatieproces van volwassenen" (van Enckevort en Hajer, 1984, p.32). Vanuit deze opvatting zou volwasseneneducatie dus in staat zijn socialisatietekorten en éénzijdigheden binnen socialisatieinhouden uit de primaire en secundaire socialisatie, bij volwassenen aan te vullen en/of te corrigeren.

Hierdoor wordt de vraag relevant of scheef gegroeide interetnische verhoudingen in Nederland onder het gezichtspunt van socialisatietekorten (in de vorm van informatie en vaardigheden) en ideologische éénzijdigheden binnen socialisatieinhouden mede verklaard kunnen worden.

De Nederlandse samenleving heeft lange tijd gefungeerd als een mono-etnische samenleving, terwijl zij reeds lang een multi-etnische samenleving is. De erkenning van het gegeven van multi-etniciteit is echter pas sinds kort tot uitgangspunt van het beleid

geworden en vormt daarom reeds al nauwelijks onderdeel van socialisatieinhouden. De overgang van een mono-etnische naar multi-etnische samenleving vraagt aan de leden van de samenleving wel om nieuwe inzichten, nieuwe vaardigheden, wijzigingen in rolgedrag alsmede het aanleren van nieuwe rollen en daarop gebaseerde gedragingen, om in verschillende situaties te kunnen fungeren. Door de nagenoeg afwezigheid van dergelijke inzichten, vaardigheden, enzovoort, ontstaat er een tekort aan competentie waardoor volwasseneneducatie kan gaan fungeren als een aanvulling op de socialisatie in de jeugdperiode (zie ook van Enckevort en Hajer, 1984, p.32).

Omdat de doelgroep van de volwasseneneducatie in principe betrekking heeft op de gehele volwassenpopulatie uit de samenleving, zal deze aanvullende vorming een systematische en samenhangende activiteit binnen (volwassenen)educatie moeten worden.

Indien de *CvHO een dominante cultuur van *witte* Nederlanders vormt en deze door hen middels socialisatie wordt eigengemaakt, zal het socialisatieproces van kinderen, jongeren en volwassenen over het geheel genomen op grond van de ideologische inbedding in deze cultuur een éézijdig karakter dragen. Hieruit kunnen verschillende vormen van selectief gedrag jegens zij-groepen resulteren, die interetnische verhoudingen ongunstig beïnvloeden. Volwasseneneducatie kan in dit verband een corrigerende c.q. emancipatorische rol vervullen, doordat in de vorm van "re-educatie" adekwatere kennis, vaardigheden en houdingen worden overgedragen en aangeleerd.

Dit kan bijvoorbeeld gebeuren vanuit sociaal activerende en politiserende functies van de volwasseneneducatie zoals die onder meer gestalte krijgen in de vakbeweging, de vrouwenbeweging, het volkshogeschoolwerk enzovoort (zie Van Enckevort en Hajer, 1984, p.32). Activiteiten op het gebied van de volwasseneneducatie kunnen dus, door bij te dragen aan het opheffen van opgedane socialisatie-tekorten en ideologische eenzijdigheden, een positieve functie vervullen bij de verbetering van scheefgegroeide interetnische verhoudingen. Daarmee willen wij echter geenszins suggereren, dat socialisatie-instituten zoals het gezin en de school uitsluitend verantwoordelijk zijn voor het ontstaan van deze tekorten en eenzijdigheden. Slechts door hun functioneren in verband te brengen met structurele maatschappelijke factoren kunnen deze voor interetnische verhoudingen negatieve werkingen en effecten voldoende verklaard worden.

Onder volwasseneneducatie vallen werksoorten met een vormings-, onderwijs- en/of scholingskarakter.

In vergelijking met volwasseneneducatie is vormingswerk dus een kwalitatief enger begrip. In het vormingswerk staat de mens en zijn houding ten opzichte van zichzelf en de hem omringende werkelijkheid centraal en dynamisch gezien, zijn inspanning tot het begrijpen van en vormgeven aan het eigen leven. Vormingswerk is gericht op de bevordering van het proces waarbij de persoon komt tot beter verstaan van zichzelf en zijn situatie, tot een kritische waardering daarvan en tot een bewuste en gerichte hantering van zijn ontplooiingsmogelijkheden.

Afwijkend van deze beperkte invulling van vormingswerk als specifieke werksoort, hanteert Frissen (1984, p.2) vormingswerk meer als een overkoepelend begrip voor educatieve activiteiten met volwassenen in het algemeen!¹

Dit verschil in definiëring van het begrip vormingswerk is onder meer verklaarbaar uit het verschil in oriëntatie van de definities. De opvatting van vormingswerk als een werksoort van de volwasseneneducatie vloeit voort uit haar praktijk, terwijl de gelijk-

schakeling van volwasseneneducatie aan vormingswerk uit de identificatie van volwasseneneducatie met haar emancipatorische gerichtheid voortvloeit.

Wij zullen in ons onderzoek spreken over volwassenenvorming als wij educatieve activiteiten met volwassenen bedoelen waarbij het vormingswerk de hoofdzaak is. De term vormingswerk hanteren wij als wij de specifieke werksoort bedoelen.

Binnen de volwasseneneducatie, inclusief de volwassenenvorming worden er vanuit verschillende agogische benaderingen educatieve activiteiten opgezet. Wij hanteren in ons onderzoek de gebruikelijke driedeling (zie Van Beugen, 1978; Crowfoot & Chesler, 1979):

- de pragmatische of technisch-professionele benadering.
Doorgaans richt deze benadering zich op verandering van éénmaal aangeleerde maar (intussen) inadequater sociale normen en waarden in een gefaseerd leerproces onder leiding van een deskundige. Omdat aangenomen wordt dat deze normen en waarden door groepsbinding tot stand komen, wordt in het educatieve proces de kleine groep als medium voor verandering gehanteerd.
- de persoonlijke-groeibenadering.
Volgens deze benadering moeten veranderingen beginnen bij de aanwezige maar op grond van maatschappelijke omstandigheden vaak slechts sluimerende ontwikkelingspotenties van de individuele personen en aldus leiden tot nieuwe persoonlijke waarden die vertaald moeten worden in nieuwe levensstijlen. De educatieve invalshoek ligt dus op het individu en individuele zelfontplooiing.
- de kritische of politieke benadering.
In deze benadering worden maatschappelijke structuren van een in wezen ongelijke samenleving als aanknopingspunt van verandering gezien. Aangezien het individu niet bij machte is, alléén de noodzakelijke veranderingen te bewerkstelligen, moet het individu een expliciete interdependentie met andere individuen of een groep tot stand brengen, om zo macht te ontwikkelen die de besluitvorming kan beïnvloeden. Educatieve, met name bewustvormende activiteiten kunnen bij dit machtsvormingsproces dienstig zijn.

Deze drie agogische benaderingen komen wij ook in ons onderzoek op het terrein van de volwasseneneducatie tegen (zie hoofdstuk 5).

Wat wij beogen met ons onderzoek, is het beschrijven en kritisch analyseren van de Cultuur van het Oordelen zoals deze zich manifesteert op de vier bovengenoemde terreinen, teneinde te komen tot methodologische richtlijnen voor emancipatorisch oordelen en handelen van en voor (etnische-) minderheden en -meerderheden. Voortbordurend op het bovenstaande, komen wij tot de volgende **probleemstelling**: "Welke uitingsvormen kent de Cultuur van het Oordelen?".

Deze probleemstelling is opgesplitst in de volgende vraagstellingen:

- a. Op welke wijze manifesteert de dominante Cultuur van het Oordelen zich in de, binnen de alledaagse omgang voorkomende interacties tussen leden uit de etnisch(e)-minderheid en -meerderheid?
- b. Op welke wijze manifesteert de dominante Cultuur van het Oordelen zich in het minderhedenbeleid?
- c. Op welke wijze manifesteert de minderheidscultuur van het oordelen zich in het minderhedenbeleid?

- d. Op welke wijze manifesteert de minderheidscultuur van het oordelen zich in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, dat de relatie etnisch(e)-minderheid-meerderheid thematiseert en die meer specifiek ingaat op de relatie Surinamers-Nederlanders?
- e. Op welke wijze manifesteert de dominante Cultuur van het Oordelen zich in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, dat de relatie etnisch(e)-minderheid-meerderheid thematiseert en die meer specifiek ingaat op de relatie Surinamers-Nederlanders?
- f. Op welke wijze manifesteert de minderheidscultuur van het oordelen zich in vormingssituaties, die de relatie etnisch(e)-minderheid-meerderheid thematiseren en die meer specifiek ingaan op de relatie Surinamers-Nederlanders?
- g. Op welke wijze manifesteert de dominante Cultuur van het Oordelen zich in vormingssituaties, die de relatie etnisch(e)-minderheid-meerderheid thematiseren en die meer specifiek ingaan op de relatie Surinamers-Nederlanders?

In dit hoofdstuk geven wij een verdere beschrijving van het theoretisch kader van onze probleemstelling. Daarbij werken wij enkele van onze centrale theoretische concepten die wij reeds summier beschreven hebben, verder uit. Wij doelen op het actorconcept, etnocentrisme, racisme, de onderlinge verhoudingen tussen deze concepten en de Cultuur van het Oordelen.

Onder het gezichtspunt van immigratie, schetsen wij vervolgens de ontwikkeling die de Nederlandse samenleving de laatste decennia meemaakte. Van een min of meer monoculturele samenleving wordt zij een multi-etnische samenleving. Een ontwikkeling die consequenties heeft voor de Nederlandse samenleving in haar totaliteit. Nadat wij de relevantie van dit onderzoek besproken hebben, geven wij tenslotte een schets van de verdere opbouw van deze studie.

§ 1.2 Het theoretisch kader van de probleemstelling

§ 1.2.1 *Het actorperspectief*

In de sociaal-wetenschappelijke literatuur bestaat, zoals reeds opgemerkt is, de neiging etnische-minderheidsleden in interactie met etnische-meerderheidsleden, vooral vanuit een toeschouwers- en slachtoffersrol te beschrijven. Etnische-minderheden zijn subgroepen die in die zin in een bijzondere relatie tot de samenleving staan omdat zij op *groepsniveau* over weinig maatschappelijke macht beschikken. Etnische-meerderheden zijn subgroepen die in die zin in een bijzondere relatie tot de samenleving staan, omdat zij op *groepsniveau* over veel maatschappelijke macht beschikken. In hoofdstuk 4 zullen deze begrippen verder uitgewerkt worden.

Uit deze beide omschrijvingen vloeit *niet* voort, dat betrokken partijen op direct interactieniveau - dat wil zeggen in interpersoonlijke relaties - ook daadwerkelijk dragers zijn van de karakteristieken die zij als groep bezitten. Dat wil zeggen een etnisch(e)-minderheidslid beschikt evenals een etnisch(e)-meerderheidslid in principe in een interactie over even weinig of veel overmacht en in principe over even weinig of veel eigenmacht. In ons onderzoek vatten wij etnische-minderheden nadrukkelijk als actors op, dat wil zeggen als handelende en oordelende wezens die een eigen definitie van de situatie gebaseerd op een eigen ideologie formuleren en die in principe over evenveel eigen-

macht* als etnische-meerderheden beschikken. Met andere woorden zij worden vanuit hun rol als beoordelaar in deze studie betrokken.

Een theoretische ingang om minderheden als actors, hetgeen dus impliceert als bezitter van een eigen ideologie op te vatten, geeft Therborn (Therborn, 1982, p.16). Dit bewerkstelligt hij door het ideologiebegrip van het marxistisch klassebegrip te ont-koppelen, waardoor het bezitten van een ideologie aan allerlei maatschappelijke groepen en dus ook aan etnische groepen gekoppeld kan worden. Anderzijds maakt hij door zijn onderscheid in ego- en alterideologieën in principe een conceptuele ingang mogelijk, om de (minderheids)cultuur van het oordelen te introduceren. Met name zijn opvatting betreffende alterideologieën is voor ons van belang.

Volgens Therborn (p.39) verwijzen alterideologieën "naar de ideologische dimensie van de manier waarop men zich verhoudt tot de Ander: naar de percepties van de Ander en van de verhouding met hem/haar".

Zonder deze ego- en alterideologieën op dit moment verder te beschrijven, concluderen we op basis van het bovenstaande citaat dat uit het bestaan van beide type ideologieën afgeleid mag worden dat mensen oordelende wezens zijn die niet alleen zichzelf (ego-ideologie) maar vooral ook de Andere (alterideologie) beoordelen. Immers door middel van hun waarneming en hun verhouding tot de Andere ontwikkelen zij een visie of een oordeel over de Andere.

Ook in socialisatiestudies treffen wij voor bovengenoemde opvatting, aanknopingspunten aan. Deze hanteren - als wij Klaassen (1981) moeten geloven - de laatste twee decennia een andere opvatting over de rol van de socialisant. Ging men vroeger vooral uit van een 'container model' waarbij de socialisant ('object') als het ware 'volgestort' wordt met de verworvenheden van de cultuur, vanaf 1969 komt men tot de conceptie dat socialisatie een tweezijdig proces is, waarbij de socialisant ('subject') het effect mede bepaalt (idem, p. 226). Met name volwassenen zijn hiertoe beter in staat. Omdat wij veronderstellen dat sociale rolverwachtingen over de verhouding individu-samenleving en over de aard van de mens, op meerdere terreinen van theorie-ontwikkeling en empirisch onderzoek binnen de menswetenschappen een rol spelen (zie ook Klaassen, 1981, p.2) achten wij deze 'nieuwe' visie op de mens als subject ook van betekenis voor de visie op etnische-minderheden. Terwijl zij daarbij bovendien ook nog onze actorvisie op etnische-minderheden ondersteunt. Ten gevolge van deze nieuwe opvatting hoeft niet langer verwacht te worden dat etnische-minderheden racistische opvattingen - als onderdeel van socialisatieinhouden - passief ondergaan en/of consumeren, maar dat zij deze beïnvloeden door ze te interpreteren, manipuleren, zich van deze inhouden te distantiëren en vooral deze te transformeren.

Etnische-minderheidsleden zien wij dus als handelende en oordelende wezens die gelijktijdig producent en consument zijn van hun eigen socialisatie.

Wij willen er hier met nadruk op wijzen, dat onze kijk op de socialisant als actief subject, niet impliceert dat de socialisant de socialisatieinhoud per definitie op kritische wijze beïnvloedt. Immers factoren als het sociale belang van de betrokkene; de ondoorzichtigheid van de ideologische boodschap achter de socialisatieinhouden; het bewustzijn van de socialisant en de overmacht van dominante socialisatieinhouden - de samenhangende clusters van dominante denkbeelden en opvattingen, die zo

* zie voor de omschrijving van eigenmacht § 2.4

alom vertegenwoordigd zijn, dat hun inhouden als vanzelfsprekend lijken te gelden, zodat mensen hun handelen hierop (kunnen) richten (zie ook Hajer, 1987, p.41) - zijn hierop van invloed. De socialisant kan zich dus kritisch opstellen met dien verstande dat zijn productief gedrag bepaald wordt door het eigen etnocentrisme en begrensd wordt (begrensd kan worden) door het perspectief van dominante opvattingen. Wij willen er hier nadrukkelijk op wijzen dat wij spreken van 'begrensd wordt' en niet van 'bepaald wordt'.

Onze veronderstelling dat mensen actieve subjecten zijn, heeft dus betrekking op de *potentie* of het *vermogen* productief om te gaan met de socialisatieinhoud en op de *richting* waarin deze potentie geactiveerd of aangewend wordt. Deze richting wordt dus mede bepaald door de mate waarin de wij-groepbeleving van betrokken personen, ongeschonden voorkomt, en de mate waarin de wij-groepbeleving en de socialisatieinhoud coherent is. Wij doelen hierbij met name op dat aspect van de wij-groep-beleving, dat betrekking heeft op het waarnemen van de omgeving vanuit parameters die ontleend zijn aan normen uit de wij-groep.

§ 1.2.2 *Etnocentrisme*

Met de introductie van de term wij-groepbeleving belanden wij op het terrein van etnocentrisme. De aanzet tot theorievorming rondom dit begrip werd gegeven door Sumner (1906). "*Ethnocentrism is the technical name for this view of things in which one's own group is the centre of everything, and all others are scaled and rated with reference to it. Folkways correspond to it to cover both the inner and the outer relation. Each group nourishes its own pride and vanity, boasts itself superior, exalts its own divinities, and looks with contempt on the outsiders. Each group thinks its own folkways the right ones, and if it observes that other groups have other folkways these excite scorn*" (p.12-13).

In één van de nieuwste pogingen tot theorie-ontwikkeling op dit terrein in Nederland (Felling e.a., 1986) wordt etnocentrisme omschreven "als een complex van attitudes hetwelk voortspuit uit de stereotiepegewijze perceptie van karakteristieken van zowel de ingroup als de outgroups. De evaluatie van de sociale stereotiepen tegenover de ingroup is positief van aard en gaat gepaard met een evaluatie van de sociale stereotiepen tegenover de outgroup die negatief van aard zijn. De grond hiervoor is dat het individu als lid van een sociale groep behoefte heeft om middels mechanismen van sociale identificatie en sociale contra-identificatie, een positieve sociale identiteit te constitueren en te behouden. Aan dit fenomeen wordt een betrekkelijk grote mate van universaliteit toegekend. Etnocentrisme is dan ook niet per se een pathologisch verschijnsel. Het is betrekkelijk normaal en bij allerlei sociale groepen te observeren". (p. 51 en 52). Deze opvatting van Felling nemen wij over, met uitzondering van de idee, dat etnocentrisme niet per se een pathologisch verschijnsel zou zijn. Onzes inziens, suggereren Felling e.a. in dit citaat een onjuist, negatief verband tussen 'universaliteit' en pathologie, alsof een verschijnsel (in dit geval etnocentrisme) naarmate dit universeler is minder pathologisch zou zijn.

Onze mening is, dat wat algemeen is, niet per se normaal is. Ook Fromm (1969, p.13 e.v.) wijst op de afwezigheid van een dergelijk verband².

Ook vanuit Lanternari's (1980) uitwerking van etnocentrisme als ideologie kan - zij het middels een andere invalshoek - kritiek geformuleerd worden op de opvatting van Felling en anderen dat etnocentrisme niet per se pathologisch is. Volgens Lanternari heeft etnocentrisme twee wortels: een psychologische, hetgeen impliceert dat het individu zijn omgeving waarneemt vanuit parameters die door zijn ego en zijn specifieke sociale en culturele omgeving gekarakteriseerd worden. De tweede wortel, die historisch en cultureel van aard is, wordt echter gearticuleerd overeenkomstig het socio-economisch niveau en de specifieke culturele situatie waarin het individu verkeert. In complexe (westerse) samenlevingen, moet men rekening houden met de produktieverhoudingen binnen het raamwerk van etnocentrisme. In dergelijke samenlevingen worden etnocentrische manifestaties een uitlaatklep van sociale ongelijkheid en frustraties. Het voortschrijdend verlies van de individuele, culturele en sociale en etnische identiteit, resulteert in een totaal verlies van menselijke identiteit. Etnocentrisme neemt dan ten gevolge van machtsmanipulaties een ideologische functie aan: het vals bewustzijn (in Hegeliaanse zin) van boven opgelegd door de heersende klasse. Etnocentrisme verschuift dan van een spontane attitudefase (individueel niveau) naar een ideologische fase (collectief niveau) en wordt in deze vijandige agressieve vorm, een ideologische steunpilaar van discriminatie van de ondergeschikten in een bepaalde samenleving, aldus Lanternari. Zo beschouwd moet etnocentrisme wel als pathologisch verschijnsel begrepen worden.

Onze kritiek op Lanternari's benadering is dat er niet zozeer een actorvisie maar méér een toeschouwersvisie op achtergestelden uitspreekt, die wij dan ook niet delen. Wel onderschrijven wij Lanternari's opvatting, dat etnocentrisme, ten gevolge van machtsmanipulaties binnen een complexe westerse samenleving, als ideologische steunpilaar van discriminatie van achtergestelden kan functioneren. Dit wordt onzes inziens veroorzaakt door het feit dat etnocentrisme - binnen de context van een westerse geïndustrialiseerde samenleving - hiertoe verbanden aangaat (zie § 1.2.1) met andere dominante ideologieën, die functioneel zijn voor machthebbers. Deze opvatting beschouwen wij dan ook als een aanvulling op Lanternari.

§ 1.2.3 *Racisme*

Wij zien racisme als een systeem dat ontstaan is in het vroegkapitalisme tijdens het tijdperk van het kolonialisme en dat zich verder ontwikkeld heeft in het laatkapitalisme tijdens het tijdperk van het neokolonialisme³.

Kolonialisme begrijpen wij in dit verband als het geheel van instituties, ideeën en doctrines, die vanaf de late Middeleeuwen tot aan de Tweede Wereld Oorlog zowel in koloniserende als gekoloniseerde landen voorkwam. Kolonialisme werd door de kolonisatoren ontwikkeld om de eigen expansie te waarborgen (De kleine Oosthoek encyclopedie, 1976, p.644). Aan het kolonialisme ligt een openlijke racistische of biologische ideologie ten grondslag. Dat wil zeggen, de veronderstelde inferioriteit van het gekleurde - en in dit tijdvak met name het zwarte - ras en de veronderstelde superioriteit van het witte ras werden openlijk verkondigd. Terwijl in het neokolonialisme, ten gevolge van onder meer de wetenschappelijke verwerping en de maatschappelijke afkeuring van het biologisch denken in brede kringen⁴, de racistische ideologie onzes

inziens een nieuwe verpakking krijgt. Zij werd meer cultureel van karakter en had vooral betrekking op het anders-zijn en de normen en waarden van de Andere, welke beide als deviant en negatief begrepen werden of werden voorgesteld; terwijl het eigene en de eigen normen en waarden als vanzelfsprekend en positief werden opgevat en voorgesteld, waardoor zij moeilijker grijpbaar worden. Behalve als een systeem vatten wij racisme ook als strategie op. Een motief die aan deze strategie ten grondslag ligt is onzes inziens het waarborgen van de continuïteit van de dominante maatschappelijke normen en waarden. Het doel van deze strategie zien wij vooral in het verhinderen van de totstandkoming van interetnische solidariteit.

Racisme begrijpen wij niet alleen als een systeem en strategie dat zich ontwikkelde ten gevolge van kapitalistische wetmatigheden, maar ook als een verschijnsel met (sociaal) psychologische wortels. Zo noemt Memmi (1983) onder meer twee (sociaal) psychologische motivaties voor racisme, te weten: 'angst voor de Ander' en 'eigenbelang' (p.104).

Mullard (1980) onderscheidt binnen discussies over racisme een drietal benaderingen die zich in de jaren zestig geprofileerd hebben en waarbinnen wij aanknopingspunten voor onze hierboven geschetste visie op racisme hebben teruggevonden.

In de eerste benadering worden vooral het ideële en het psychologische karakter van racisme benadrukt. Een relevante naam binnen deze school is de socioloog Banton, die het begrip racisme reserveert voor de beschrijving van een samenhangend stelsel van opvattingen en ideeën, die de aard van de maatschappelijke acties beïnvloedt en beheerst hebben. Structurele factoren worden in dit model verwaarloosd. Er is daardoor ook geen oog voor macht en machtsrelaties.

De tweede benadering van racisme vertrekt vanuit de klassiek-marxistische analyse en legt daardoor het accent op het structurele karakter van racisme. Racisme wordt binnen deze stroming in samenhang met kapitalisme beschouwd. De essentie van de visie uit deze benadering is, dat het kapitalisme voor haar voortbestaan een sociale strategie op racistische leest nodig heeft, terwijl zij tevens als *rechtvaardiging* van het kapitalisme racisme hanteert. Racisme fungeert daarmee als instrument, dat het proletariaat verdeelt in etnische groepen, zodat zij de kans loopt zicht te verliezen op haar gemeenschappelijke klassebelang. Om uit dit dilemma te geraken, kan het proletariaat haar revolutionaire taak niet anders volbrengen, dan door het ras ondergeschikt te maken aan klasse en daardoor raciale uitbuiting te zien als klasseuitbuiting.

Hoewel in deze benadering macht en machtsrelaties ruime aandacht krijgen, is een politieke implicatie van deze opvatting, dat racisme verdwijnt als kapitalisme verdwijnt, waardoor de politieke betekenis en de rol van ideologie ontkend wordt.

In de derde benadering - een soort middenweg - wordt racisme zowel in structurele als ideologische zin benaderd, terwijl er ruimte wordt opengelaten voor een betrekkelijke zelfstandigheid van het functioneren van racisme als ideologie. Deze laatste benadering biedt ons dus nadrukkelijk de mogelijkheid - onder veronderstelling van de materiële inbedding van de cultuur - een culturele analyse uit te voeren.

In samenhang met bovengenoemde auteurs hanteren wij de volgende voorlopige omschrijving van racisme: racisme is een verschijnsel dat in het vroegkapitalisme ten tijde van het kolonialisme ontstond en ontwikkeld werd en dat voortgezet werd in het

laat-kapitalisme, ten tijde van het neokolonialisme. Wij willen hieraan toevoegen dat racisme onzes inziens is gebaseerd op een *selectieve roltoewijzing* aan etnische groepen (een toeschouwers- en slachtoffersrol, resp. een actor- en daderrol) en een *selectieve (eigen)waardetoekenning of -toeschrijving* aan etnische groepen (de waarde inferieur resp. de waarde superieur) in interactie. (zie ook § 3.2 - § 3.2.8)

Kenmerkend voor een racistische houding is dat er een gegeneraliseerde en definitieve evaluatie van biologische verschillen of van culturele verschillen met een biologische basis plaatsvindt. Deze verschillen zijn werkelijk of denkbeeldig ten voordele van (leden uit) de wij-groep en ten nadele van (leden uit) de zij-groep. De veronderstelling die hierbij gehanteerd wordt is, dat de wij-groep exclusief aanspraak maakt op het kunnen beoordelen van de Andere.

§ 1.2.4 Een typologie voor etnocentrisme en racisme

Essed (1984) geeft een indeling van typen racisme, die wij erg verhelderend vinden voor de analyse van de verschillende niveaus, waarop racisme voorkomt en waarop een analyse zich kan concentreren. Zij onderscheidt 3 typen of niveaus van racisme, die onderling met elkaar samenhangen:

- *cultureel of ideologisch racisme*;
- *institutioneel racisme*;
- *individueel racisme*.

Zij beschrijft de onderscheiden typen of niveaus als volgt:

- *cultureel of ideologisch racisme*

Dit type racisme heeft te maken met het beeld van zwarte mensen dat via verschillende kanalen als boeken, kranten, reisverslagen, maar ook door de taal zelf, religie, kunst of culturele feesten wordt uitgedragen (p.22) en die vertaald kan worden met de ideologie van zwarte inferioriteit en witte superioriteit.

- *institutioneel racisme*

Het gaat bij deze vorm erom dat bepaalde etnische groepen in vergelijking met de dominante (witte) groep "beperkt worden in hun ontplooiingsmogelijkheden, minder rechten genieten, dan wel ongelijke mogelijkheden hebben om van de toegekende rechten gebruik te maken" (p.30). Ideologisch racisme kan niet los gezien worden van institutioneel racisme omdat de ideologie middels instituties functioneert.

- *individueel racisme*

Individueel racisme laat enerzijds zien hoe "de ideologie van witte superioriteit en de afwijzing⁵ van zwarte mensen opgenomen is in de meningen en houdingen van individuele mensen. In die zin komt individueel racisme overeen met etnisch/raciaal vooroordeel. Daarnaast omvat individueel racisme ook discriminatie, met name in de relationele sfeer van meer privé aard (buurt, kennissen, de keuze van vriendschappen) en discriminatie in informele contacten (mensen op straat, in de tram)" (idem, p.34 en 35).

Hoewel wij deze indeling in typen of niveaus bruikbaar vinden zijn wij van mening dat deze indeling een verdere aanvulling behoeft. Hiertoe reiken wij een voorbeeld aan. Enige tijd geleden zonden de media berichten uit over een 'buitenlands' gezin in het zuiden van het land, dat door de (witte) omgeving geterroriseerd zou worden. Er zou hierbij sprake zijn van buurtracisme en groepsacties. Zo'n collectieve actie valt nòch onder cultureel, nòch onder institutioneel nòch onder individueel racisme, daar onzes inziens hier sprake is van *collectief racisme* ⁶. Wij stellen dus voor de typologie van Essed aan te vullen met:

- *collectief racisme*

Collectief racisme is een vorm van racisme die optreden kan in een sociaal ongeorganiseerde groep mensen die op basis van één of ander criterium zich afgegrensd weten van de omringende omgeving (bijv. buurtbewoners, busreizigers, bioscoopbezoekers enz.) Dat er geen sprake is van een organisatie impliceert reeds dat het om een spontane manifestatie gaat. Het feit dat een groep mensen zich op ad hoc basis en op grond van racistische gevoelens kan samenvoegen impliceert tevens dat racisme niet primair een persoonlijk maar een sociaal verschijnsel is⁷.

Tenslotte zijn wij van mening dat de beschreven typologie ook bruikbaar is om diverse typen of niveaus van etnocentrisme te onderscheiden. Met name de analytische opmerkingen van Lanternari met betrekking tot ideologisch etnocentrisme brengt ons op deze gedachte. Immers, als hij opmerkt dat etnocentrisme zich naast psychologisch óók op ideologisch niveau manifesteert, dient etnocentrisme zich ook op institutioneel niveau te manifesteren omdat ideologie middels structuren, dat wil zeggen instituties functioneert en overgedragen wordt.

Dat wil zeggen dat wij - net zoals bij racisme - vier typen of niveaus van etnocentrisme veronderstellen:

1. het cultureel of ideologisch etnocentrisme of het cultureel of ideologisch niveau van etnocentrisme
2. het institutioneel etnocentrisme of het institutioneel niveau van etnocentrisme
3. het individueel etnocentrisme of het individueel niveau van etnocentrisme.
4. het collectief etnocentrisme of het collectief niveau van etnocentrisme

Ons onderzoek zal zich vooral richten op de vraag hoe cultureel etnocentrisme en cultureel racisme zich manifesteren op interactieniveau (de terreinen alledaagse omgang en de deelnemers/neemsters aan activiteiten van de volwasseneneducatie) en op institutioneel niveau (de terreinen beleid, sociale wetenschappen en de cursusprogramma's van de (volwassenen)educatie).

§ 1.2.5 Ideologische interferentie tussen etnocentrisme en racisme

In § 1.2.4 hebben wij reeds opgemerkt dat zowel etnocentrisme als racisme zich (kunnen) manifesteren via vier gelijksoortige niveaus. Naast deze overeenkomst, zijn er ook andersoortige overeenkomsten.

Zo kennen zowel etnocentrisme als racisme onder meer een 'wij-zijbeleving'; maken zij gebruik van een selectieve waardetoekenning: 'wij-zijn-superieur, zij-zijn-inferieur'; hanteren zij voor de zij-groepen stereotiepen die negatief zijn en wordt de wij-groep als norm en de zij-groep als afwijkend beleefd. Met andere woorden beide verschijnselen kennen *overeenkomstige grondvormen* waardoor wij ze als *relatief gelijksoortige verschijnselen* opvatten. De vraag die in dit kader daarom relevant wordt, is of de etnocentrische of racistische ideologie gelijksoortig genoeg zijn om *spontaan* verbindingen met elkaar aan te gaan.

Uit Therborn (1982, p.72) leiden wij af dat deze spontane verbindingen inderdaad mogelijk zijn. Zelfs zonder dat er als voorwaarde gesteld wordt dat betrokken ideologieën gelijksoortig moeten zijn. Hij merkt op, dat ideologieën geen gefixeerde eenheid en consistentie vormen. Ze zijn zelfs voortdurend in beweging. "Ze kennen als voortdurende processen van interpellatie geen natuurlijke begrenzing. Er zijn geen fysieke criteria die de ene ideologie van de andere of één element van een ideologie van de totaliteit ervan onderscheiden. Met name in de *open en complexe hedendaagse samenleving* staan verschillende ideologieën, in welke definitie ook, niet alleen naast

elkaar in onderlinge concurrentie en strijd, maar evenzo *overlappen, doordringen en omstrengelen* ze elkaar."

Anders dan het geval is bij Therborn verwijst Hajer (1987) naar verbindingen van ideologieën die door machthebbers of belangengroepen, vanuit *strategische overwegingen* tot stand worden gebracht of waarop wordt aangestuurd. In navolging van 'postmarxistische' staatstheoretische discussies, wijst deze auteur onder meer op het feit dat in een klasesamenleving - waaronder wij de Nederlandse samenleving rekenen - ideologieën niet geïsoleerd blijven maar verbindingen aangaan. "Van belang is met name het inzicht, dat en hoe in het proces van maatschappelijke machtsvorming economische c.q. klassebelangen *verbindingen* aangaan met belangen en identiteiten van onder meer culturele, etnische, geslachtelijke, religieuze en sociaal-geografische signatuur. Het maatschappelijk proces kan zo worden gezien als een wedijver van ideologische oriëntatiekaders, dus van verschillende samenhangende clusters van denkbeelden en opvattingen waardoor mensen hun handelen laten richten." (p. 42)

Op grond van bovenstaande overwegingen gaan wij ervan uit dat de etnocentrische en racistische ideologie met elkaar interfereren. Wij willen deze gedachtengang verder uitwerken voor etnische groepen die in een koloniale relatie tot elkaar staan.

Voor etnische-meerderheden - in dit geval de Nederlanders - betekent deze gedachtegang dat 'wit' etnocentrisme en wit racisme - die wij beschouwen als twee, in dezelfde richting, parallel lopende krachten - verbindingen aangaan. En wel zo dat, vanwege de relatieve gelijksoortigheid van de beide krachten (beiden beschouwen de 'wij'-groep als de norm en de zij-groep als deviant), een versterkte sociale identificatie met de wij-groep en sociale contra-identificatie met de zij-groep optreedt. Waardoor 'wit' etnocentrisme door de verbinding die zij aangaat met biologistische opvattingen, haar betrekkelijke onschuld verliest en overgaat in racisme.

Het verschil dat deze beide ideologieën onzes inziens kenmerkt te weten de racistische of biologistische ideologie - die uitgaat van een verband tussen het genotype en het sociaal-cultureel gedrag respectievelijk tussen genotype en kennis en verworvenheden - en de etnocentrische ideologie - die uitgaat van een verband tussen sociale groep en het sociaal-cultureel gedrag respectievelijk tussen sociale groep en kennis en verworvenheden - is dan ook onder de condities van een klasse- of geïndustrialiseerde samenleving, onzes inziens empirisch moeilijk op te sporen en mogelijk ook niet meer relevant. Omdat zij zich in het (collectieve) bewustzijn als een *samenhangend* cluster van denkbeelden manifesteert, waardoor mensen hun handelen laten richten (zie Hajer, 1987, p.42). Wij vooronderstellen hierbij dat het primaat van de sociale groep vervangen wordt door het primaat van het genotype, waardoor etnocentrisme een biologisch karakter krijgt en racisme wordt.

Met deze opmerkingen geven wij een hypothetische aanvulling op Lanternari's analyse aan, waarin hij onzes inziens onvoldoende duidelijk maakt, waarom de etnocentrische ideologie, zich verdicht tot een *vijandige agressieve* vorm en een ideologische steunpilaar van discriminatie in een bepaalde samenleving wordt (zie § 1.2.2).

Voor etnische-minderheden - in dit geval Surinamers - betekent het idee van interferentie, dat 'zwart' etnocentrisme en 'wit' racisme - die wij beschouwen als twee in tegen-gestelde richting, lopende krachten - verbindingen aangaan. En wel zo dat, vanwege de door ons vooronderstelde ongelijkwaardigheid van de beide krachten, het resultaat van

de interferentie niet zonder meer gegeven is; omdat dit afhankelijk zal zijn van de overmacht* van etnocentrisme op racisme of omgekeerd.

Wij vooronderstellen echter zowel vanuit onze visie op etnische-minderheden als oordelende wezens en vanuit onze visie op etnocentrisme als onvervreemdbaar gegeven, dat de racistische ideologie - hoewel ze haar invloed doet gelden - een zwakkere kracht is dan de etnocentrische ideologie.

Wij gaan er dus vanuit dat binnen de totale CvhO, de oordelende (= etnocentrische) dimensie (afkomstig van etnische-minderheden) een sterkere invloed heeft op de wij-beleving en daarmee op het gedrag van etnische-minderheidsleden, dan de beoordelende (= 'wit' racistische) dimensie (afkomstig uit de CvhO van etnische-meerderheden).

§ 1.2.6 Racisme, een anachronisme?

In de literatuur wordt er soms gesuggereerd dat racisme als biologische doctrine geen bestaansrecht meer heeft (Banton 1970, p 28 e.v.). Als ondersteuning van dit argument merkt deze auteur onder meer op, dat er tegenwoordig vrijwel geen openlijke achterstelling van etnische-minderheden plaatsvindt op biologisch getinte gronden. Echter bijvoorbeeld wel op politieke en culturele gronden.

Felling en anderen (1986, p.34 e.v.) nemen Banton's visie over en geven aan dat zij racisme als een anachronisme beschouwen. Het is ons echter niet duidelijk op welke (empirische) overwegingen zij tot een dergelijke uitspraak komen.

Volgen wij wetenschappelijke publikaties op dit terrein dan blijkt dat de bekende sociale wetenschapper Sorokin, nog in 1928 (nu precies 62 jaar geleden), geestelijke ongelijkwaardigheid tussen rassen veronderstelt.

Rose, (1965, p. 207) een eveneens bekende auteur op het terrein van interetnische verhoudingen, merkt op, dat 'racistische opvattingen zo wijdverbreid, zo onbewust (zijn) en (zo) behoren ... tot de traditionele geestelijke bagage van zoveel mensen in het Westen, dat men racisme tegenwoordig kan beschouwen als onafhankelijke oorzaak van vooroordelen.

Ook de toename van (wetenschappelijk) onderzoek en publikaties in de laatste jaren, over (de wijze waarop) racisme (fungeert), lijkt de stellingname van Felling en anderen af te zwakken.

Een schoolvoorbeeld van een land waarin racisme in de praktijk gebracht wordt, is bovendien Zuid-Afrika.

Felling en anderen prefereren, voor de beschrijving van interetnische relaties in de Nederlandse situatie, echter de term etnocentrisme. Zij maken gebruik van deze term als er sprake is van een wij-zij-beleving vanuit de wij-groep, waarbij een sociale groep overwegend als inferieur en tegelijkertijd de eigen sociale groep als superieur beschouwd wordt.

In deze paragraaf willen wij de opvattingen van bovengenoemde auteurs aan een kritische beoordeling onderwerpen. Vanuit de theorievorming (zie bijv. Memmi, 1983,

* zie voor de omschrijving van overmacht hoofdstuk 2.

p.16; Benedict, 1940, aangehaald door Felling e.a., 1986, p.34; Rose, 1965, p.206 en 207) wordt racisme als term gehanteerd voor het verschijnsel, waarbij een dominante groep zichzelf op biologische gronden als superieur beschouwt. Een logische implicatie van deze visie is, dat racisme ook gepaard gaat met het op biologische gronden als inferieur beschouwen van de minderheidsgroep.

Uit deze visie op racisme, die wij eveneens delen, valt af te leiden dat er zowel aan etnocentrisme als racisme, 'positionele ideologieën' (Therborn, 1982) ten grondslag liggen. Onder positionele ideologieën verstaat Therborn ideologieën die aangeven dat sommige groepen van mensen (als bezitter van een bepaald geslacht, leeftijd, beroep, etnische herkomst enz.) een specifieke plaats bezitten in de wereld in relatie tot Anderen van die wereld (p.35). Deze positionele ideologieën hebben een fundamenteel dualistisch karakter en drukken een bijzondere relatie tussen Ego en Alter of de wij- en de zij-groep uit.

Deze wij-zij-beleving zien wij op grond van het hierbovenstaande dus primair als een uitdrukking van dominantie die niet uitsluitend in etnocentrisme, maar ook in racisme, seksisme en andere vormen van dominantie voorkomt. En dat vertaald wordt op psychologisch, sociaal, cultureel en intellectueel vlak (Memmi, 1983, p.16). Wij vinden het hierboven beschreven dualistisch karakter van de wij-zij-beleving, dus *géén* overtuigend operationeel kenmerk van etnocentrisme (zie ook §1.2.2).

Een volgend argument dat wij, ten aanzien van de opvatting dat racisme een anachronisme is, willen aanvoeren heeft betrekking op onze opvatting dat wij de huidige operationalisering van racisme, ontoereikend achten. Dit argument impliceert onder meer, dat hierdoor niet alle uitingsvormen van racisme door wetenschappers en samenleving als racisme herkend worden. Om dit te bewerkstelligen moet racisme opgevat worden als gebaseerd op een min of meer consequente selectieve-roltoewijzing en een selectieve-(eigen)waarde toekenning of toeschrijving aan etnische groepen (zie ook § 1.2.3)

Een ander argument dat wij willen aanvoeren heeft betrekking op de opvatting dat er (uitsluitend) tot etnocentrisme geconcludeerd dient te worden als er achterstelling op culturele en politieke gronden plaatsvindt. Onzes inziens dient de vraag gesteld te worden, of de huidige benadrukking van culturele gronden en verschillen - een ontwikkeling die onder meer Felling en anderen in navolging van Banton (1970) constateren - zelf geen specifieke vorm van racisme is. Wij doelen met deze opmerking op onze opvatting dat het (wetenschappelijk en sociaal) taboe⁸ dat er op racistische uitingen rust, er (mede) verantwoordelijk voor is, dat er in de samenleving tot andersoortige, dat wil zeggen culturele en politieke uitdrukkingen van racisme overgegaan wordt zonder dat daarmee de biologische basis verdwijnt. Of bondig geformuleerd: racisme wordt onder invloed van wetenschappelijke en maatschappelijke stellingname in een nieuw, onherkenbaar jasje gestoken, waardoor zij moeilijker door wetenschappers herkend wordt en makkelijker ontkend kan worden. Wij vinden voor de gedachte dat racisme nieuwe, dat wil zeggen culturele uitdrukkingen kent, ondersteuning in de literatuur (o.a. Barker, 1984) waarin nieuw racisme beschreven wordt als "een theorie over de menselijke natuur. De menselijke natuur is zodanig dat het natuurlijk is een afgebakende gemeenschap te vormen, een natie, zich bewust van haar verschillen met andere naties" (p. 75).

"Het is een theorie die ik biologisch, of liever nog pseudo-biologisch culturalisme wil noemen. In deze visie zijn niet economie en politiek de bouwsteen van een natie, maar de menselijke natuur. Het is een onderdeel van onze biologie en van onze instincten om onze leefwijze, tradities en gebruiken tegen buitenstaanders te verdedigen - niet omdat deze buitenstaanders minderwaardig zouden zijn, maar omdat zij tot andere culturen behoren. Dit is een niet rationeel proces; juist daarom zo belangrijk. Want ze zijn doordrongen van onze cultuur en tradities, en kunnen daarbuiten niet bestaan" (p. 78).

Een laatste en niet de minst belangrijke opmerking, heeft betrekking op het in § 1.2.5 door ons veronderstelde verschijnsel van interferentie van ideologieën. Vanuit de opvatting van interferentie van de etnocentrische en racistische ideologie, verliest de vraag of racisme of etnocentrisme een geschikte(re) invalshoek van analyse van interetnische relaties vormt, haar relevantie. Omdat in een dergelijke interferentie de betrokken ideologieën, biologisch en daarmee racistisch van karakter worden. Het onderscheid tussen etnocentrisme en racisme wordt daarmee primair een analytische aangelegenheid.

Met de hierboven aangegeven kritische opmerkingen hebben wij willen aangeven, dat wij de opvatting dat racisme een anachronisme is, niet alleen problematisch achten maar dat wij deze zelfs onjuist vinden.

§ 1.3 De Cultuur van het Oordelen

Zoals wij reeds opgemerkt hebben, begrijpen wij de CvhO als een samenhangend en elkaar ondersteunend patroon van normen, waarden, doelstellingen en produkten, die uitgangspunt vormen bij het formuleren van een interetnische definitie van de situatie, dit definitieproces voortdurend begeleiden en waaraan door individuen actief wordt vormgegeven. Ons centraal uitgangspunt hierbij is - zoals wij eveneens hebben aangegeven - dat elk volk binnen een etnocentrische cultuur gesocialiseerd wordt, waarbij zij een steeds verder voortschrijdende 'wij-zij-beleving' ontwikkelt. Deze etnocentrische socialisatie is onder meer verantwoordelijk voor het feit dat de definitie van de wij-groep als uitgangspunt in interactieprocessen wordt beschouwd. Bovendien is zij ook verantwoordelijk voor het ontstaan van verschillende selectieve en stereotiepe houdingen bij de wij-groep jegens de zij-groep. Toch valt de -CvhO niet samen met etnocentrisme of de etnocentrische ideologie en valt de +CvhO niet samen met racisme of de racistische ideologie. De CvhO is een breder verschijnsel omdat ze gelijktijdig oordelen met een relatief objectief of valide en oordelen met een relatief subjectief karakter bevat. Bovendien heeft de CvhO niet slechts betrekking op houdingen zoals het geval is bij etnocentrisme (Felling e.a. 1986, p. 31), maar ook op gedrag zoals dat zich manifesteert in interactie.

•

De interetnische definitie van de situatie bevat bij etnische-minderheden 3 dimensies:

- a. de eerste is ingekleurd door eigen waarden, belangen en doeleinden: de minderheidscultuur van het oordeel* ;
- b. de tweede is ingekleurd door de eigen etnocentrische ideologie: de minderheidscultuur van het vooroordeel;
- c. de derde is ingekleurd door de racistische ideologie: de koloniale minderheidscultuur van het oordelen: +CvhO (-) 9.

De koloniale dimensie van de +CvhO, dat wil zeggen de negatieve stereotiepe manier waarop etnische-minderheden zichzelf beleven en de positieve stereotiepe manier waarop zij 'meerderheden' beleven, laten wij buiten beschouwing. Dit vinden wij niet alleen legitiem omdat er vooral in algemene zin (onder de noemer zwart en blank, etnisch(e)-minderheid en etnisch(e)-meerderheid, enz.) relatief vaak onderzoek naar deze thematiek is gedaan (zie bijlagen D en E) maar ook, omdat wij -zoals wij reeds aangaven- binnen de +CvhO 'zwart' etnocentrisme en 'wit' racisme als twee tegengestelde krachten begrijpen en wij 'zwart' etnocentrisme als een sterkere kracht opvatten. In dit onderzoek zullen wij - onze centrale vooronderstelling volgend dat etnische-minderheden actors zijn - ons richten op de dimensies de cultuur van oordeel en in het bijzonder op de cultuur van het vooroordeel.

De interetnische definitie van de situatie bevat bij etnische-meerderheden 3 dimensies:

- a. de eerste is ingekleurd door eigen waarden, belangen en doeleinden: de meerderheidscultuur van het oordeel* ;
- b. de tweede is ingekleurd door een interferentie van de eigen etnocentrische ideologie en de racistische ideologie: de meerderheidscultuur van het vooroordeel;
- c. de derde is ingekleurd door de etnocentrische ideologie van etnische-minderheden: de minderheidsdimensie binnen de +CvhO: +CvhO (+).

In ons onderzoek betrekken wij in principe alle 3 dimensies maar in het bijzonder de dimensie cultuur van het vooroordeel. Wij gebruiken de term CvhO dus als *verzamelnaam* van allerlei soorten (voor)oordelen.

Omdat de +CvhO onder meer ontstaan is uit een interferentie van Nederlands etnocentrisme en racisme, impliceert dit wel dat deze cultuur in vergelijking met de minderheidscultuur, een kwalitatief totaal verschillend produkt is. Zij is in tegenstelling tot de +CvhO niet alleen per definitie anti-emanipatorisch, maar zij kent zelfs ook reactionaire momenten zoals uit hoofdstuk 5 blijkt.

In dit hoofdstuk zal er nog een relevant en in het oog lopend verschil tussen de +CvhO en +CvhO aan de orde komen: de +CvhO fungeert als enige, dominante definitie en dit gegeven, is op zijn beurt verbonden met ideologische machtsuitoefening, terwijl +CvhO door haar geringe invloed weinig macht kan uitoefenen. Bovendien is de +CvhO in tegenstelling tot de +CvhO vooral gericht op dominantie van de Andere. Of in termen van macht gesproken: de +CvhO is vooral verbonden met het claimen van overmacht, de +CvhO met het claimen van eigenmacht.

Als punt van overeenkomst van de +CvhO en +CvhO zien we de etnocentrische ideologie waarin beide CvhO geworteld zijn. Op basis van deze overeenkomst veronderstellen wij dan ook dat de variabelen, die wij afleiden uit de +CvhO naar grondvorm

* Strikt genomen bezit deze dimensie ook een etnocentrische voedingsbodem.

overeenkomen met, althans bruikbaar zijn voor de beschrijving van de -CvhO. In dit onderzoek gebruiken wij de term CvhO als verzamelnaam van allerlei soorten (voor-) oordelen. Als wij nadrukkelijk doelen op één der onderscheiden dimensies van de -CvhO en/of de +CvhO zullen wij dit apart vermelden.

Met de introductie van de minderheidscultuur van het oordelen en de hieraan ten grondslag liggende ideologie, beogen wij geenszins een tegenvisie, tegencultuur en/of tegenideologie te ontwikkelen. Het bezwaar waarop wij nu doelen is dat deze concepten de associatie kunnen oproepen, ontwikkeld te zijn vanuit een reactie op een bestaande dominante cultuur en/of ideologie. Hierdoor lijken zij primair verbonden met "in het leven geroepen" of "verdedigingstactieken". Terwijl zij verbonden zijn met bestaande maar versnipperde eigen maatschappelijke opvattingen van de wij-groep, die geënt zijn op een bestaande werkelijkheid van de wij-groep. De minderheidscultuur van het oordelen moet dus vooral begrepen worden als een eigen visie, gegrond in en gevoed door de maatschappelijke werkelijkheid van de wij-groep zelf. Zij is in beginsel onafhankelijk van de dominant-minoriteit dimensie, die het eigen belang van etnische-minderheden als vertrekpunt neemt, en bestaat daardoor dus ook onafhankelijk van de dominante definitie van de situatie.

De minderheidscultuur van het oordelen is dus primair een *"eigen en bestaande theorie"*. Zij manifesteert zich op verschillende sectoren en terreinen in de samenleving.

De aard van de CvhO impliceert feitelijk dat de analyse van dit verschijnsel niet vanuit één wetenschappelijke discipline zou moeten geschieden noch zou moeten zijn toegespitst op één deelterrein van sociale activiteiten. Binnen het kader van ons promotie-onderzoek zijn echter inperkende keuzen vereist. Daarnaast zijn wij ons er ook van bewust dat het probleem van het (voor)oordeel dat wij schetsen, naar zijn aard complex is en daarom niet (alleen) oplosbaar is in educatieve situaties.

Dat wij toch kozen voor dit onderzoek heeft te maken met het feit dat wij - tegen de achtergrond van de steeds pluriformer wordende Nederlandse samenleving - het noodzakelijk vinden dat de Cultuur van het Oordelen en de daarmee samenhangende maatschappelijke en educatieve problematiek, wordt gesignaleerd en geanalyseerd en dat er minstens één poging wordt ondernomen, om aan te geven dat zij en hoe zij functioneert, zodat dit kan leiden tot aanbevelingen voor de op verandering gerichte praktijken die etnische-minderheids-meerderheidsrelaties betreffen.

Uit de beschrijving van het theoretisch kader van de probleemstelling - dat wil zeggen uit de gedachte, dat zowel etnische-minderheidsleden als -meerderheidsleden actors zijn en dat etnische-minderheidsleden zich actorsymmetrisch opstellen, terwijl etnische-meerderheidsleden de neiging vertonen zich actor-asymmetrisch op te stellen - kan de verwachting geformuleerd worden dat een interactie tussen bedoelde etnische groepen niet vlekkeloos zal verlopen en in veel gevallen het karakter van een confrontatie zal aannemen. Als bovendien in bedoelde confrontatie twee stereotiepe ingekleurde definities of gezichtspunten elkaar kruisen, waarvan er één mogelijkwijze op biologistische wijze is ingevuld, is het tevens voorspelbaar dat er een (potentieel) spanningsveld zal bestaan respectievelijk ontstaat tussen bedoelde groeperingen.

§ 1.4 De historische en maatschappelijke inkadering van de probleemstelling

In deze paragraaf gaan wij in op de historisch-maatschappelijke herkomst van de probleemstelling. Dit om enerzijds aan te geven welke implicatie onze theoretische analyse in de concrete Nederlandse praktijk heeft en anderzijds om inzicht te ontwikkelen in overige factoren die nog van invloed zijn op de bedoelde verhouding. Zoals wij reeds in het begin van dit hoofdstuk aangegeven hebben, gaat het ons om de relatie Surinaamse Nederlanders en autochtone Nederlanders.

De Surinaamse migratie naar Nederland, die reeds vanaf de vorige eeuw heel traag op gang kwam, is nauw verbonden met de koloniale verhouding die Nederland met Suriname ontwikkeld heeft. Ideologisch gezien is de essentie van een koloniale verhouding - die een verhouding van overmacht is - dat de kolonisator een ego- en alterideologie ontwikkelt, die inhoudt dat het eigen ras (en daarmee samenhangend de fysieke kenmerken en de de cultuur van dit ras) superieur is, terwijl het gekoloniseerd volk een rasinferioriteit wordt toegeschreven. Deze ideologieën worden door manipulatie, indoctrinatie en verdeel- en heersstrategieën, middels instituties generatiegewijze overgedragen. Doel van de koloniale relatie is in termen van de CvHO onder meer:

- dat de gekoloniseerden in hun oordeelsvorming niet aansluiten op hun eigen definitie van de situatie en daarmee dus niet op hun actorrol;
- dat de gekoloniseerden de definitie van de kolonisator tot uitgangspunt van hun ego-ideologie kiezen en daarmee dus opereren vanuit een toeschouwersrol;
- dat de cultuur en het somatisch normbeeld (Hoetink, 1962) van de kolonisator als (dwingend) model functioneert voor (leden uit) de gekoloniseerde etnische groep(en).

Ondanks de inspanningen die de koloniale machthebbers zich getroostten, werden deze doelen niet bereikt. Wij zijn zelfs bijzonder sceptisch over de vraag, of deze doelen ooit bereikt konden worden. Ons sceptisme vloeit voort uit onze participatie in de Surinaamse gemeenschap en de met onze actorvisie samenhangende inschatting en beoordeling, van de invloed van de +CvHO (-) ofwel van de koloniale dimensie, binnen de -CvHO. Daarnaast spelen er nog andere factoren binnen de Surinaamse gemeenschap een rol van welke wij veronderstellen, dat zij oordelende egoideologieën (en daarmee beoordelende alterideologieën) van Surinamers in 'positieve' zin beïnvloeden.

Deze factoren - waarvan wij niet veronderstellen dat zij uitputtend zijn - zijn:

- *Het land waarin één of meerdere fasen van het socialisatieproces plaatsvond.*

De meeste in Nederland verblijvende Surinamers zijn niet in Nederland geboren. Dit betekent dat ze niet binnen de Nederlandse samenleving gesocialiseerd werden. Het grootste deel van de in Nederland verblijvende Surinamers werd dus in de Surinaamse samenleving binnen Surinaamse verhoudingen gesocialiseerd, dus vanuit Surinaams etnocentrisme.

Hoewel Suriname door haar vroegere kolonisatie al zeer vroeg in haar geschreven geschiedenis met Nederlands etnocentrisme en racisme werd geconfronteerd, vond de socialisatie van de meeste volwassen Surinamers niet plaats in Nederland maar in eigen land. Met andere woorden binnen een land waar Surinaams etnocentrisme uitgangspunt van socialisatieprocessen vormde, waar Surinamers de meerderheid vormden, naast een Nederlandse elite een Surinaamse elite bestond die er een eigen

leefstijl op na hield, eigen normen en waarden en doeleinden bezat, haar eigen talen (het Surinaams-Nederlands in combinatie met Sranan, Sranami, Javaans, enzovoort) sprak en dagelijks interacties en communicatie vooral tussen Surinamers onderling plaatsvonden (zie ook Van Lier, 1982, p. 17 e.v.).

Hierdoor vond de socialisatie, voor zover deze (wit) etnocentrisme en racisme betrof, plaats binnen een maatschappelijke context, waarin tegelijk alternatieve denkbeelden voorkwamen en waar soms stelling werd genomen tegen deze etnocentrische en racistische denkbeelden. Naarmate Suriname meer Surinaams werd, dat wil zeggen bestuurd ging worden door eigen mensen, topfuncties werden bezet door eigen kader (een ontwikkeling die al vanaf de dertiger jaren op gang kwam) en hierdoor de directe invloed van Nederlanders op diverse terreinen in de samenleving van karakter ging veranderen, ontstond er meer ruimte om de eigen definitie van de situatie tot uitdrukking te brengen en verder te ontwikkelen. Met andere woorden wij menen dus dat Surinaamse Nederlanders die hun primaire socialisatie in Suriname meemaakten, meer persoonlijke speelruimte konden creëren om de invloed van de +CvhO op de -CvhO te beperken.

- *De geslotenheid van de cultuur/culturen van de etnische groep/groepen.*

Surinamers in Nederland zijn afkomstig uit diverse etnische groepen en culturen.

Onder meer de culturele en religieuze achtergrond van de Hindoestaanse Surinamer is in Suriname vrij volledig bewaard gebleven, al was er natuurlijk sprake van de nodige aanpassingen (zie Kruyer, 1973, p. 128 en Kortram, 1981).

Dit is op zich al een indicatie voor de geslotenheid van de Hindoestaans-Surinaamse cultuur.

Wij menen dus dat deze geslotenheid de Hindoestaans-Surinaamse bevolkingsgroep relatief beschermd heeft voor (te grote) absorptie van wit etnocentrisme en racisme, waardoor de beïnvloeding van de -CvhO door de +CvhO beperkt werd.

- *Het opleidingsniveau.*

Tot het eind van de zestiger jaren, viel de mate van het niveau van de opleiding in Suriname voor een groot deel samen met de bepaalde etnische groep. Met name de Creoolse Surinamers bezaten in vergelijking met de overige bevolkingsgroepen, het hoogste opleidingsniveau (Kortram, 1981). Onze verwachting is dat een hoog opleidingsniveau positief verbonden is met stellingname tegen identiteitsondermijnende ideologieën en verbonden is met een beoordeling van dragers/draagsters van deze ideologieën. Onze verwachting luidt dat het hogere opleidingsniveau van Creoolse Surinamers mogelijkheden aanreikte om zich tegen wit etnocentrisme en racisme te wapenen, waardoor de beïnvloeding van de -CvhO door de +CvhO beperkt werd.

- *De aanwezigheid van een nationalistische, anti-kolonialistische en anti-imperialistische beweging.*

De Surinaamse populatie in Nederland omvat meerdere generaties. Met name de Surinamers die in de vijftiger en zestiger jaren in Suriname opgroeiden en die later naar Nederland emigreerden, hebben het opkomend nationalisme, de anti-kolonialistische en/of anti-imperialistische beweging in Suriname meegemaakt en/of er actief aan deelgenomen. Deze bewegingen hebben regelmatig de koloniale verhouding van Suriname met Nederland bekritiseerd en politieke pleidooien gehouden voor het verbreken van deze koloniale band.

Hoewel deze beweging niet door alle Surinamers gedragen werd, was ze wel van invloed op scholieren, studenten en andere jonge mensen. Onze verwachting luidt dat deze politieke beweging stellingname tegen identiteitsondermijnende ideologieën bevorderde en tevens leidde tot een beoordeling van de dragers/draagsters van deze ideologieën, waardoor de beïnvloeding van de -CvhO door de +CvhO beperkt werd.

- *Het sexistisch karakter van de Surinaamse samenleving.*

Net als in diverse andere samenlevingen wordt de relatie tussen Surinaamse mannen en vrouwen beïnvloed door sexistische opvattingen.

Dit betekent dat Surinaamse mannen een alteroriëntatie zullen hebben op Nederlandse vrouwen die enigszins vergelijkbaar is met de alterideologie van Nederlandse mannen op Nederlandse vrouwen.

In de relatie Surinaamse man-Nederlandse vrouw, zullen daarom *twee* dominante ideologieën, te weten de sexistische en de racistische ideologie met elkaar concurreren. Onze verwachting is dat binnen dergelijke relaties Surinaamse mannen reeds op grond van hun sexe, vaker in staat zullen zijn een actorrol te realiseren dan Surinaamse vrouwen in de relatie Surinaamse vrouw-Nederlandse man op grond van *hùn* sexe zouden kunnen. Voor Surinaamse mannen kan dit in bedoelde relaties ertoe leiden dat de invloed van de +CvhO op de -CvhO, teruggedrongen wordt.

- *Het klassekarakter van de Surinaamse samenleving.*

De laatste en zeker niet minst belangrijke opmerking, betreft het feit dat de in Nederland woonachtige Surinamers niet één maatschappelijke klasse vormen, maar uit verschillende maatschappelijke lagen afkomstig zijn. Zo is bijvoorbeeld voorspelbaar dat de Surinamers uit hogere maatschappelijke klassen in Nederland, een alteroriëntatie zal hebben op Nederlanders uit de lagere klassen en middenstand die vergelijkbaar is met de alterideologie van de Nederlanders uit hogere maatschappelijke klassen op Nederlanders uit die klassen. Onze verwachting luidt dus dat Surinamers uit midden- en hogere maatschappelijke klassen meer geneigd zullen zijn zich in relaties tot Nederlanders uit lagere maatschappelijke klassen als actor op te stellen, hetgeen ertoe kan leiden dat de invloed van de +CvhO op de -CvhO, teruggedrongen wordt.

Wij zijn dus van mening dat er binnen de gelederen van de Surinaamse gemeenschap, gelijktijdig en al dan niet onderling interfererend, een veelheid van ego- en alterideologieën voorkomen, die verschillende beoordelende alteroriëntaties op Nederlanders inhouden. Met name deze beoordelende alterideologieën uit de -CvhO dragen er onzes inziens toe bij dat Surinamers-vijandige alterideologieën uit de +CvhO niet zó geabsorbeerd worden in de -CvhO dat Surinamers zich niet meer als actor (zouden) kunnen opstellen.

§ 1.5 De immigratie van Surinamers naar Nederland in relatie tot activering van latent etnocentrisme en racisme in Nederland

Waar Suriname als (neo)koloniale natie niet aan ontkomt, is dat zij zich - in eerste instantie vanuit politieke en economische motieven - sociaal en cultureel op Nederland oriënteert (zie Kruyer, 1973, p. 17 e.v.). En minder op Latijns-Amerika en/of het Caraïbisch gebied, wat politiek en geografisch gezien meer voor de hand lijkt te liggen.

Tegen deze achtergrond lijkt het dan ook bijna vanzelfsprekend, dat de grootste emigratie vanuit Suriname, naar Nederland heeft plaatsgevonden (Reubsaet en Kropman, 1983, p.5), temeer daar het personenverkeer tussen beide landen aanvankelijk niet door juridische obstakels gehinderd werd. De immigratie bestaat voor de Tweede Wereldoorlog voornamelijk uit Surinamers, afkomstig uit de hogere maatschappelijke lagen. De voornaamste reden om naar Nederland te emigreren is om hier verder te studeren. Hun verblijf hier is dus nadrukkelijk tijdelijk van aard.

Na de Tweede Wereldoorlog verandert de politiek die Nederland ten aanzien van Suriname bedrijft. Zij wordt nekoloniaal in plaats van koloniaal. Dit heeft tevens tot gevolg dat er een uitgebreid Surinaams kader moest worden opgeleid in Nederland teneinde de Nederlandse belangen in Suriname veilig te stellen. Wij zien dan ook een studiebeurzenbeleid starten dat zich volledig richt op de studiemogelijkheden in Nederland, waardoor er een trek van Surinamers uit de middenklasse naar Nederland ontstaat.

In de vijftiger jaren ontwikkelt Nederland - onder invloed van de economische ontwikkelingen - een actieve wervingspolitiek in Suriname (zie Van Amersfoort, 1974). In deze periode wordt de migratie dan ook aangevuld met Surinamers die voornamelijk uit de sociaal lagere milieus afkomstig zijn. We doelen hiermee op laaggeschoolde of ongeschoolde arbeiders. Bovendien treffen wij ook migranten aan uit sociale middenlagen, zoals verpleegsters, kantoorpersoneel en onderwijzend personeel (zie ook Smit, 1978, p.15). Aanvankelijk bestaat deze stroom uit gehuwde mannen en alleenstaande vrouwen; in tweede instantie (in de jaren zestig) komt echter de gezinsmigratie op gang. Dit betekent dat de immigratie van Surinamers hiermee in een kwalitatief andere fase is gekomen. Immers, zolang de gezinnen nog elders verkeren speelt het aanpassingsproces van de Surinaamse migranten zich op beperkt terrein af, met name in de werksfeer en met betrekking tot het wonen (voornamelijk pensions of op kamers). Door gezinsmigratie worden er veranderde eisen aan het beleid van de overheid gesteld bijvoorbeeld op het terrein van het onderwijs en de huisvesting. Tevens verandert ook de aard van de contacten met de autochtonen.

Tegen het eind van de jaren zestig en begin van de jaren zeventig gaat de economische situatie in Suriname achteruit. De stakingsgolven in de periode van 1969 - 1973 zijn daar onder meer uitingen van. Oorzaken van deze achteruitgang zijn onder andere: een falend beleid van Surinaamse en koloniale overheden, steeds groter wordende winsten van het Amerikaanse en Nederlandse bedrijfsleven, een gebrek aan nieuwe investeringen in het land en stijgende prijzen bij gelijkblijvende lonen. Deze situatie geeft nieuwe impulsen aan de migratie naar Nederland. Toen Suriname in november 1975 de onafhankelijkheid verwierf, kwam de migratie naar Nederland in een stroomversnelling

door gebrek aan vertrouwen in de mogelijkheden van de jonge natie. Ten gevolge hiervan zien wij de migratiestroom zich uitbreiden naar de agrarische Surinamers (meest van Hindoestaanse afkomst) met alle nadelige gevolgen van dien voor de kleine landbouw. De negatieve gevolgen van de emigratie voor de Surinaamse landbouw, is slechts één voorbeeld uit het geheel van negatieve gevolgen.

Ten slotte wordt de groep migranten nog aangevuld door financieel gezien de meest zwakke groep Surinamers: alleenstaande moeders met kinderen, dienstmeisjes, winkelmeisjes, straatventers, enzovoort.

Tegen het eind van de zestiger jaren en het begin van de zeventiger jaren, gaat de Nederlandse overheid nog uit van het idee dat etnische-minderheden hier tijdelijk blijven. Hoewel de Nederlandse samenleving al sinds de komst van de ex-gekoloniseerde Indische Nederlanders niet meer mono-etnisch en dus mono-cultureel is, ontwikkelt zich pas in de zeventiger jaren het besef dat de Nederlandse instituties en de cultuur niet van etnocentrisme en racisme verstoken zijn.

De toenemende emigratie naar Nederland, de daaruit voortvloeiende aanwezigheid van de migranten in Nederland en de toenemende spanningen tussen autochtonen en allochtonen, konden ten gevolge van de ideologie van het tijdelijk verblijf¹⁰ (zie ook de Minderhedennota, 1983, p.9; F. Bovenkerk, 1976, p.9), als een niet-beleidsrelevante en/of een niet dringende aangelegenheid begrepen worden.

Voor autochtone Nederlanders betekent deze opvatting dat er voor hen geen voorbereidingen en maatregelen worden getroffen om met de zich veranderende Nederlandse samenleving te leren omgaan. Dit, ondanks het feit dat zij gesocialiseerd zijn (en worden) in een westerse cultuur die gevoed en/of doordrongen is, door respectievelijk van koloniale denkbeelden (zie van Lier, 1982, p.17e.v.) en opvattingen over gekleurde mensen (waardoor autochtone Nederlanders opgezaadeld worden met verschillende stereotiepen verpakt als 'vanzelfsprekendheden' over verhoudingen tussen wit en zwart, westerse en andere samenlevingen). Voor de allochtone Nederlanders betekent deze opvatting dat ze in hun nieuw thuisland niet adequaat worden opgevangen en begeleid.

De overheid ontving echter steeds meer signalen vanuit de samenleving over de problemen die migranten in de Nederlandse samenleving tegenkwamen en dat de interactie tussen autochtoon en allochtoon allesbehalve onproblematisch verliep, zodat zij er niet om heen kon (zie Reubsat en Kropman, 1983, p.6). Bovendien werd het de Nederlandse beleidsmakers steeds duidelijker dat een belangrijk deel van de migranten woonachtig in Nederland besloten had, zich voor langere duur of permanent in dit land te vestigen. Dat wil zeggen dat de ideologie van het tijdelijk verblijf dat nauwelijks gevolgen hoefde te hebben voor het overheidsbeleid en de Nederlandse samenleving, steeds minder houdbaar bleek door de praktijk van het permanente verblijf en de daaruit voortvloeiende consequenties voor de samenleving als geheel.

In de zeventiger jaren komt Nederland in een economische crisis die in deze periode gepaard ging met verschijnselen als onder andere bezuinigingen, afbouw van voorzieningen en stijgende werkloosheid. De verdeling van de financiële middelen komt hierdoor onder druk te staan. Bij sommige delen van de autochtone bevolking roept deze situatie enkele mechanismen in het leven. Het zondebokmechanisme¹¹ met

betrekking tot 'buitenlanders' treedt in werking c.q. wordt versterkt, hetgeen impliceert dat buitenlanders als schuldige of oorzaak van de economische crisis in Nederland worden gezien. Met name de media besteden veel aandacht aan (witte) bevooroordeeldheid. Het gevolg hiervan is onder meer dat oordelen van Nederlanders over allochtonen aan allochtonen *overbekend* zijn.

De opvatting over en de opstelling naar 'buitenlanders' in het algemeen en de Surinamers in het bijzonder, werd de Nederlanders, in elk geval door de Surinamers niet in dank afgenomen. Hierbij speelt een rol dat Surinamers die migreerden, aanvankelijk veronderstelden dat zij welkome gasten in Nederland zouden zijn; een opvatting die zij onder meer baseerden op de manier waarop zij in hun thuisland met Nederlanders waren omgegaan en op hun mede-Nederlanderschap.

Deze opeenstapeling van factoren, een koloniaal verleden, een onvoldoende voorbereiding van autochtonen op het 'nieuwe gezicht' van de Nederlandse samenleving, het gevoel niet welkom te zijn in het nieuwe vaderland, de economische crisis en een inadequaats overheidsbeleid cumuleerden tenslotte in een activering van ethocentrisme en racisme, en daarmee van het verschijnsel van de Cultuur van het Oordelen.

§ 1.6 De relevantie van het onderzoek

In dit onderzoek ontwikkelen wij een nieuw conceptueel referentiekader gebaseerd op het idee van de CvHO. Dit referentiekader kan gehanteerd worden om veranderingen in de dominante cultuur te ontwikkelen alsmede te komen tot *nieuwe* en *andere* vormen van kennisontwikkeling op verschillende theoretische gebieden in de sociale wetenschappen. Dit, omdat de door ons ontwikkelde methodologie - die gebaseerd is op het actorperspectief - **de empirische gevoeligheid** van een onderzoeker vergroot. Hierdoor kunnen sociale feiten verzameld worden en theoretische verbanden afgeleid worden, die binnen de bestaande maatschappelijke verhoudingen geen of onvoldoende systematisch aandacht krijgen. Daarnaast willen wij opmerken dat zowel het concept van de CvHO als het actorperspectief, belangrijke aanwijzingen biedt voor veranderingen van interetnische relaties op diverse terreinen, zoals de alledaagse omgang, het minderhedenbeleid, het sociaal-wetenschappelijk onderzoek en volwasseneneducatie. Vanuit theorievormingen over minderheid-meerderheidsrelaties lijkt het bovendien voorspelbaar, dat het concept van de CvHO en de op het actorperspectief gebaseerde methodologie, *uitermate* relevant zullen zijn voor een scala van relaties waarin machtsverschillen bestaan, bijvoorbeeld vrouw-man, werknemer-werkgever, jongere-oudere en dergelijke, en die verandering behoeven.

Een ander belang van dit onderzoek wordt gevormd door het feit, dat zowel oordelen van de etnische-minderheidsleden als oordelen van etnische-meerderheidsleden worden beschreven, zodat er een evenwichtiger beeld van deze verhouding geschetst wordt dan doorgaans het geval is. Hierdoor zijn wij in staat gedragingen en activiteiten binnen minderheid-meerderheidsverhoudingen - in dit onderzoek dus ingevuld als interetnische

verhoudingen - kritisch te evalueren op anti-emancipatorische en a-emancipatorische momenten.

Een laatste belang van dit onderzoek wordt gevormd door het feit, dat de operationalisering van de CvhO (aanvankelijk in 7, later in 9 variabelen) naast operationalisering van etnocentrisme ook als operationalisering van racisme kunnen worden opgevat. Hierdoor is de benoeming en herkenning van het (vrij beperkte) arsenaal van racistische gedragingen respectievelijk van bevooroordeelde uitspraken, vergeleken met het al bestaande, aanzienlijk uitgebreid.

§ 1.7 De globale opbouw van deze studie

Om de verschillende uitingsvormen van de Nederlandse en tevens dominante Cultuur van het Oordelen in beeld te krijgen, maken wij gebruik van een **trapsgewijze werkwijze**, hetgeen resulteert in de volgende opbouw: Nadat wij onze theoretische referentiekader in confrontatie met gangbare begrippen ontwikkeld hebben (hoofdstuk 2), gaan wij in hoofdstuk 3 over op de beantwoording van vraagstelling a-c (zie § 1.1). Dit betekent dat wij de inductieve afleiding van de variabelen van onderzoek beschrijven aan de hand van een analyse van empirische gegevens verkregen door middel van participerende observaties. Deze gegevens hebben wij geruime tijd systematisch opgetekend. Deze observaties worden geanalyseerd op gemeenschappelijke factoren of variabelen voornamelijk afkomstig uit de *CvhO. Vervolgens wordt één beleidsstuk, de Minderhedennota (1983) geanalyseerd vanuit de vraag, of bedoelde variabelen hierin voorkomen. De resultaten van deze eerste verkennende exploraties blijken elkaar te ondersteunen. Op grond van deze resultaten worden er verwachtingen geformuleerd naar twee relevante - dat wil zeggen relevant voor de emancipatie van etnische-minderheden - terreinen van de samenleving.

Het eerste terrein, de *sociale wetenschappen* wordt geoperationaliseerd als theorieontwikkeling op het terrein van etnische verhoudingen in de vorm van sociaal wetenschappelijke studies (hoofdstuk 4). In dit hoofdstuk beantwoorden wij vraagstelling d en e (zie § 1.1).

Het tweede terrein (*volwassenen*)educatie wordt geoperationaliseerd als de praktijk van (volwassenen)vorming die zich bezighoudt met etnische verhoudingen en meer specifiek de relatie Surinamers-Nederlanders (hoofdstuk 5-7). In dit hoofdstuk beantwoorden wij vraagstelling f en g (zie § 1.1).

Het onderzoek binnen de praktijk van (volwassenen)educatie verschilt in één belangrijk opzicht van de deelonderzoeken op de eerdere genoemde 3 terreinen: de alledaagse omgang, het minderhedenbeleid en de sociale wetenschappen. Deze deelonderzoeken hebben alle betrekking op observaties en/of secundaire bronnen. Met andere woorden het referentiekader van de betrokken subjecten of units is gegeven en is door ons *niet beïnvloedbaar*. Anders ligt het met het onderzoek binnen de praktijk van (volwassenen)vorming in de hoofdstukken 5-7. Omdat wij niet alleen educatieve activiteiten onderzochten, maar ook personen van zowel Nederlandse als Surinaamse afkomst interviewden, kunnen wij wél vragen stellen vanuit ons referentiekader. **Dit betekent dat in dit onderzoek niet alleen vragen gesteld werden vanuit het**

dominant maar vooral ook vanuit het minderheidsperspectief. Hierdoor zullen wij in staat zijn een inschatting te maken van de rol die een ideologie of referentiekader speelt/kan spelen, in de uiteindelijke onderzoeksresultaten en/of leereffecten. Anders geformuleerd, wij kunnen een inschatting maken of het benaderen van etnische-minderheden en -meerderheden vanuit een actorperspectief in plaats vanuit een toeschouwersperspectief op etnische-minderheden, andere onderzoeksresultaten dan gangbaar onderzoek oplevert en daarmee dus ook andere uitgangspunten voor theorievorming. Wij sluiten ons onderzoek in hoofdstuk 8 af met conclusies en aanbevelingen, die gegroepeerd worden rondom de 4 onderzochte terreinen. Tevens reiken wij nieuwe hypothetische relaties voor verder onderzoek aan.

DE INGREDIENTEN VAN HET ONDERZOEK: EEN NADERE TOELICHTING OP DE BEGRIPPEN UIT HET CONCEPT DE CULTUUR VAN HET OORDELEN

§ 2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk 2 beschrijven wij de begrippen uit ons onderzoek nader. Wij doelen hiermee op de begrippen oordeel, vooroordeel, macht, discriminatie, etnisch(e)-minderheid en etnisch(e)-meerderheid. Te zamen vormen zij de basisingrediënten uit ons concept de 'Cultuur van het Oordelen.' De samenhang van de CvhO met de begrippen ziet er als volgt uit:

De CvhO is ontstaan en wordt gevoed door ideologische activiteiten van etnische-minderheden en etnische-meerderheden die beide vanuit een actorrol opereren. Deze activiteiten bestaan uit (voor)oordelen en hieruit voortvloeiend(e) bevooroordeeld gedrag en discriminatie. In een verhouding van etnische groepen die gekenmerkt wordt door overmacht, zal van de etnische groep die deze overmacht bezit (de etnische-meerderheden), de CvhO dominant zijn. De andere CvhO daarentegen - die vooral gebaseerd is op eigenmacht - zal niet in dominante zin voorkomen.

Wij zullen bedoelde begrippen als volgt beschrijven. Eerst geven wij de gangbare betekenis van bedoelde begrippen, binnen de sociale wetenschappen aan. De consequenties van deze betekenis bespreken wij kritisch.

Vervolgens geven wij vanuit een actorperspectief een herinterpretatie van deze begrippen waardoor zij tot 'eigen begrippen' worden.

Met de introductie van onze eigen begrippen beogen wij een theoretisch kader te ontwikkelen, respectievelijk een theoretische afgrenzing aan te reiken, ten behoeve van de analyse en interpretatie van onze onderzoeksgegevens en voor verdere theorie-ontwikkeling. De bespreking van de gangbare betekenis van de begrippen heeft een beperkte status. Zij staat in dienst van het algemeen onderzoek. De begrippen zullen daarom op bescheiden wijze gepresenteerd en besproken worden in het licht van de CvhO.

§ 2.2 Oordeel

'Oordeel' begrijpen wij als een 'mening' of een 'goedkeurende of afkeurende uitspraak.' Onder 'oordelen' verstaan wij 'door redenering tot een gevolgtrekking komen', terwijl wij beoordelen opvatten als: goedkeuring of afkeuring te kennen geven of uitspreken (zie ook Koenen e.a. (1960, p.766) en Van Dale (1970, p.1380).

Uit de omschrijving van oordeel en oordelen valt af te leiden dat het hierbij gaat om een al dan niet expliciet gemaakt evaluatief produkt (mening of goed of afkeurende uit-

spraak). Terwijl de omschrijving van beoordelen een explicitering dat wil zeggen een verwoorde stellingname impliceert (een goedkeuring of afkeuring *te kennen geven*). Uit de omschrijving valt niet af te leiden hoe de relatie oordeel-beoordeling is, met andere woorden of er sprake is van een oorzaak-gevolgrelatie. Wel kan geconcludeerd worden dat een oordeel voorwaarde is voor een beoordeling, terwijl het omgekeerde niet per se geldt.

In 'De Kleine Oosthoek Encyclopedie' (1976, p.232) wordt oordeel omschreven als: in de logica als stelling geformuleerde uitspraak. Deze definitie zouden wij willen inkorten door de woorden 'in de logica' weg te laten en oordeel te definiëren als een '*als stelling geformuleerde mening of uitspraak*'. In deze definitie wordt dus sterk de nadruk gelegd op *verwoorde stellingname*. Stellingnemen is alleen mogelijk als hieraan een zekere ordening van kennis of inzicht voorafgaat. In een stellingname spreekt een persoon zich dus uit over een bepaald onderwerp en geeft daarbij aan waar hij of zij staat. Anders geformuleerd: een oordeel is een eerste consequentie van een bepaald inzicht. De omschrijving uit 'De Kleine Oosthoek Encyclopedie' sluit door haar nadruk op stellingname meer op onze interpretatie van oordeel aan. De beperking van deze omschrijving is echter gelegen in het feit dat oordeel met logica verbonden wordt terwijl er daarnaast ook geen ruimte is voor oordeel als een niet verwoorde mening.

Wij willen oordeel in dit onderzoek opvatten als een mening - in de zin van stellingname - die al dan niet geëxpliciteerd wordt. Oordelen ligt dus niet in de passieve, consumerende sfeer maar drukt een actief of productief omgaan met kennis uit en wel zo dat zij een persoonlijke interpretatie van kennis (of inzicht) vormt. Onze veronderstelling hierbij is dat één handeling altijd gebaseerd is op een oordeel, terwijl een oordeel niet altijd leidt tot één handeling, maar wel systematisch het handelen van personen beïnvloedt.

Op deze wijze beschouwd drukt de activiteit 'oordelen' een activiteit uit die hoort bij handelende subjecten en wel in die zin dat aan *elke* handeling een oordeel voorafgaat. Op grond hiervan beschouwen wij het vellen van een oordeel als een eerste fase van het handelen. In onze opvatting bestaan er dus geen consumenten omdat alle mensen in elke omstandigheid hun situatie beoordelen. Of anders geformuleerd, mensen zijn handelende wezens omdat zij oordelen en/of beoordelen.

Een belangrijke implicatie hiervan is dat mensen niet als toeschouwers maar als acteurs opgevat dienen te worden en dit tot uitdrukking dient te komen in uitgangspunten van wetenschappelijk onderzoek en theorieontwikkeling.

In een oordeel zit ook een manifestatie van het eigen ik. Uit het geheel van alternatieven maakt de actor een keuze. Met andere woorden de actor geeft impliciet of expliciet aan "zo denk ik er over; hier sta ik en niet daar." Hetgeen impliceert, hier liggen mijn grenzen en niet daar. Op grond hiervan vinden wij dat het vellen van een oordeel een uitdrukking is van de eigenmacht van een actor.

Het vellen van een oordeel bevat onzes inziens dus enkele samenhangende momenten:

- een productief moment: de betrokkene geeft (actief) een interpretatie van een situatie;
- een handelingsmoment: de betrokkene verwijst door zijn of haar interpretatie naar zijn of haar houding of huidige en/of toekomstig gedrag;

- een grenzenstellend moment: uit het geheel van denkbeelden en/of gedragsalternatieven spreekt de betrokkene zich impliciet of expliciet uit voor één denkbeeld en/of gedrag en benadrukt en/of verwijst hierdoor naar zijn of haar eigenmacht.

Een combinatie van onze visie met betrekking tot de term 'oordeel' zoals uit deze paragraaf spreekt, met betrekking tot etnocentrisme (zie § 1.3.2) en onze actorvisie (zie § 1.3.1) leidt tot een verdere toespitsing van onze eerdere uitgangspunten. Deze ligt in de veronderstelling dat partijen in een interetnische interactie, hun oordelen en hun daarop gebaseerd systematisch handelen, baseren op de eigen definitie van de situatie. Dat wil zeggen dat wij veronderstellen dat partijen in een interetnische interactie, in hun systematisch handelen niet vertrekken vanuit het etnocentrisch perspectief van de Andere, maar vanuit het etnocentrisch perspectief van de wij-groep.

§ 2.3 Vooroordeel

Het verschijnsel 'vooroordeel' wordt door diverse auteurs in grote lijnen op dezelfde wijze gedefinieerd. Zo definieert Allport etnisch vooroordeel als *"an antipathy based upon a faulty and inflexible generalization. It may be felt or expressed. It may be directed toward a group as a whole, or toward an individual because he is a member of that group"* (Allport, 1954, p.10).

Het effect van een vooroordeel is *"to place the object of prejudice at some disadvantage not merited by his own misconduct"* (idem).

Allport sluit in zijn definiëring van bovengenoemd begrip bewust *"prejudice in favor of ethnic groups"* uit (idem).

Carlier (1974, p.393) geeft voor het verschijnsel vooroordeel vrijwel een overeenkomstige definitie: "hoofdzakelijk negatieve attitude tegenover groeperingen of individuen - onder meer op basis van hun behoren tot een groepering - die gesteund is op voorbarig oordeel en wetenschappelijk niet te verantwoorden veralgemening" Zij het dat Allport nadrukkelijk de aandacht vestigt op het feit dat vooroordelen gevoeld of uitgedrukt kunnen worden. Ook andere auteurs* nemen ten aanzien van bovenstaande formulering geen duidelijke nieuwe positie in. Behalve dan dat vooroordeel primair als een persoonlijke aangelegenheid (het individu heeft een specifieke aanleg), een natuurlijke aangelegenheid (het ligt aan de natuur van de mens) of een sociale aangelegenheid (het is een gevolg van socialisatie) wordt begrepen.

Omdat wij uitgaan van de CvhO (en daarmee van het feit dat vooroordelen tijdens het socialisatieproces overgedragen en door de socialisanten zelf ontwikkeld worden) omschrijven wij vooroordeel als: een collectieve antipathie gebaseerd op een etnocentrisch en/of racistisch georiënteerde socialisatie. De antipathie kan gericht zijn tegen een gehele groep of tegen een individu daaruit op grond van zijn of haar groepslidmaatschap.

Interessant is het onderscheid dat Allport (1954) maakt in *"prejudgement"* (voorbarig oordeel) en *"prejudice"* (vooroordeel).

* Bijvoorbeeld Bovenkerk, (1979, p.28); Hoessel, A. van (1966, p. 29); Sanders, J. (1980, p.9).

"Prejudgements become prejudice only if they are not reversible when exposed to new knowledge" (idem, p.9).

Wij zijn van mening dat het om analytische doeleinden gewenst is een dergelijk onderscheid te maken. De vraag rijst of een dergelijk onderscheid praktisch ook nog wat oplevert. Voorbarige oordelen kunnen vermaatschappelijkt zijn en daardoor niet direct verdwijnen *"when exposed to new knowledge"*, maar bijvoorbeeld wel op den duur. Vooroordelen anderzijds kunnen *"when exposed to new knowledge"* ogenschijnlijk verdwijnen, omdat de persoon in kwestie zich bijvoorbeeld realiseert dat het niet netjes is zijn of haar vooroordeel hardop te uiten.

Het lijkt ons wenselijk Allport's visie te herzien en/of aan te vullen: voorbarige oordelen worden pas dan vooroordelen als zij na het *regelmatig* verstrekken van nieuwe informatie niet gecorrigeerd worden door de persoon in kwestie.

Rest ons nog een aanvullende opmerking. Indien een vooroordeel ontleend is aan de etnocentrische en/of racistische ideologie van een groep, is ook het regelmatig verstrekken van kennis, met het doel een specifiek vooroordeel te ontzenuwen, ontoereikend. Deze mening baseren wij op de vooronderstelling, dat vooroordelen en/of daarop gebaseerde gedragingen, binnen een etnocentrische en/of racistische ideologie geen onafhankelijk geheel vormen of los van elkaar staan; ze zijn eerder samenhangend en ondersteunend naar elkaar toe en zij worden weerspiegeld in het systematisch handelen van individuen. Het is daarom gemakkelijk voor te stellen, dat zelfs het regelmatig verstrekken van informatie met betrekking tot één vooroordeel, de structuur van de etnocentrische en/of racistische ideologie niet kan aantasten.

Omdat wij voorbarige oordelen en vooroordelen op deze wijze begrijpen, stellen wij het afleren van voorbarige oordelen en/of vooroordelen *niet* gelijk aan een incidenteel onbevooroordeelde opstelling en/of incidenteel handelen van een subject met betrekking tot één relevante situatie¹.

Een ander aspect van de verhouding oordeel-vooordeel heeft betrekking op de context waarbinnen een oordeel plaatsvindt. Veel oordelen over anderen (sub)groepen, culturen, volkeren, naties, enzovoort zijn als regel ingekleurd door het eigen etnocentrisch denken of door de sociale context waarbinnen oordelen plaats vindt.

Ook oordelen die een volk over zichzelf heeft zijn niet ontdoet van etnocentrisch denken.

De vraag die dan gesteld kan worden is of er dan überhaupt gesproken kan worden over de *juistheid* van oordelen.

Van Hoesel (1966, p.27 en 28) is van mening dat het onder bepaalde voorwaarden mogelijk is een 'gegrond oordeel' te geven. Zo is het volgens deze auteur mogelijk op basis van bijvoorbeeld een representatief onderzoek van een gegrond oordeel te spreken.

Toch is ook het gebruik van deze terminologie niet onproblematisch. Zo zou op basis van een representatief onderzoek een gegrond oordeel kunnen zijn, dat Surinaamse vrouwen zelfbewuster zijn dan Nederlandse vrouwen. De validiteit van dit oordeel is echter weer afhankelijk van de visie op zelfbewustzijn en de operationalisering hiervan. Mochten zowel visie op zelfbewustzijn en de operationalisering in theoretische en methodologische zin bevredigend zijn ingevuld respectievelijk aangepakt, dan blijft nog

de vraag over of zo'n oordeel zin heeft als deze niet verbonden worden met historische en maatschappelijke voorwaarden waaronder betrokkenen leefden respectievelijk leven. Als een oordeel - hoe gegrond ook - onafhankelijk van historische en maatschappelijke condities geïnterpreteerd wordt, loopt zij het gevaar mechanisch begrepen te worden, waardoor het aanvankelijk gegrond oordeel, als vaststaand feit een eigen leven kan leiden en daardoor kan fungeren als vooroordeel.

Hierdoor komen wij op een ander aspect van de verhouding oordeel-vooroordeel: de overgang tussen (een gegrond) oordeel en vooroordeel is *glijdend*. Dit verschijnsel wordt zichtbaar als een oordeel mechanisch geïnterpreteerd wordt maar het kan ook optreden als het moeilijk is zicht te krijgen op de motieven die mensen ertoe brengen een mening te formuleren.

Als een Surinaamse opmerkt "Ik heb een hekel aan mijn (witte) collega", kan zij daarmee bedoelen dat zij betrokkene niet aardig vindt omdat deze wit is. Hiermee uit ze een vooroordeel. Ze kan ook bedoelen dat ze betrokkene niet aardig vindt omdat deze zich niet collegiaal opstelt. Hiermee uit ze een oordeel. Als haar aversie tegen een witte collega voortvloeit uit de afwezigheid van een collegiale houding van bedoeld persoon (oordeel) is het onzes inziens denkbeeldig dat dit oordeel op den duur interfereert met een negatieve opvatting ten opzichte van witten in het algemeen. Waardoor het aanvankelijk oordeel kan overgaan in een vooroordeel.

Er zijn meerdere argumenten mogelijk om onze these van de 'overgang tussen (een gegrond) oordeel en vooroordeel is glijdend' te onderbouwen. Wij willen echter met bovenstaande argumentatie volstaan.

Met deze kanttekeningen hebben wij in elk geval willen aangeven, dat wij de verhouding oordeel-vooroordeel allesbehalve onproblematisch achten, omdat in elk oordeel een moment van selectiviteit en daarmee van subjectiviteit is ingebouwd.

Het is met name om deze redenen dat wij als wij zowel oordelen als vooroordelen bedoelen de term '*subjectief oordeel*' (waaronder wij allerlei voorkomende oordelen: objectieve, subjectieve, generaliserende, stereotiepe, positieve, negatieve enzovoort begrijpen) prefereren.

Deze term hebben wij daarom ook als categorie of variabele van de CvhO geïntroduceerd.

In dit onderzoek zullen wij de term 'subjectief oordeel' gebruiken als wij doelen op allerlei voorkomende oordelen, zoals hierboven beschreven. Terwijl wij vooroordeel uitsluitend gebruiken als wij doelen op oordelen met een negatief, generaliserend en/of stereotiep karakter.

In de literatuur wordt het bestaan van vooroordelen dikwijls gerelateerd aan oorzaken en functies die dat verschijnsel heeft, voor personen of groepen.

Volgens Comas (1965, p.48) vloeien raciale vooroordelen voort uit rassenhaat die op zijn beurt weer gebaseerd is op vrees.

Rose (1965, p.200 e.v.) brengt het ontstaan van vooroordelen met verschillende rationele factoren in verband. Zo noemt hij: persoonlijk voordeel, gebrek aan kennis, meerderwaardigheidscomplex of racisme en onwetendheid over de negatieve uit-

komsten als oorzaken van vooroordelen. Daarnaast geeft hij aan dat vooroordelen omdat ze kennelijk een psychologische behoefte vervullen, een irrationele functie hebben. Een theorie die binnen dit verband ontwikkeld is, is de 'frustratie-agressie-theorie' of simpeler 'de zondebok-theorie'. De kern van deze theorie is dat mensen - zowel individuen of groepen - die een frustratie oplopen, zich niet richten tegen de persoon of omstandigheid die hen ongelukkig maakt, maar zoeken naar een substituuat of zondebok, die zij verantwoordelijk kunnen stellen voor hun frustratie. Deze theorie geeft echter niet aan waarom een bepaald individu of groep tot zondebok wordt gemaakt.

Hendriks (1981) geeft als functie van het vooroordeel een meer sociologische verklaring. Als één van de belangrijkste functies van het vooroordeel noemt hij het feit "dat zij de status quo een schijn van rechtvaardiging" geeft, "in ieder geval van onvermijdelijkheid" (p.63).

Deze ideologische functie van het vooroordeel beschermt de belangen van de meerderheid. Als tweede en aanverwante functie noemt hij "dat zij de werkelijke oplossing van bepaalde problemen belemmert doordat zij de aandacht van de eigenlijke oorzaken van die problemen afleidt (...). Zowel bij de dominant als bij de minoriteit kunnen vooroordelen derhalve leiden tot inadequaat gedrag" (p.64 en 65).

Wij zijn van mening dat bij het zoeken naar alternatieven voor de huidige situatie, die gekenmerkt wordt door de dominantie van de +CvhO, het van belang is rekening te houden met de oorzaken en functies die de +CvhO op persoonlijk of groepsniveau vervult, zodat zij niet als obstakels optreden in veranderingsprocessen.

§ 2.4 Macht

In de literatuur wordt het begrip macht verschillend gebruikt. Van Doorn (1) definieert macht als "de mogelijkheid om in overeenstemming met de doeleinden van een persoon of groep de gedragsopties van andere personen of groepen te beperken". Deze definitie is gerelateerd aan situaties waarin zich conflicten afspelen. Bij deze benadering valt op dat zij *negatief* geformuleerd is. Wij zijn van mening dat macht zowel betrekking kan hebben op het vermogen gedragsopties in te perken als uit te breiden. (zie ook Kuypers, 1973, p.87).

Bij macht is er onzes inziens altijd sprake van *wederzijdse* afhankelijkheid en beïnvloedingsmogelijkheden (zie ook Mulder, 1972, p.112). Met andere woorden "de opvatting dat bij macht sprake is van wederzijdse afhankelijkheid houdt in dat er altijd sprake is van twee potentiële krachten. De uitspraak dat O macht heeft over P impliceert dat P macht heeft over O" (idem, p.5). Deze opvatting van macht impliceert tevens dat er aan *iedereen* macht kleeft. *Overmacht* treedt dan op als de ene kracht groter of veel groter is dan de andere.

Macht kan ook op een manier begrepen worden waarbij niet alleen de controlemogelijkheden over de Andere, maar ook de controlemogelijkheden over de eigen persoon centraal staan. Opvallend is dat deze benadering van macht niet gangbaar is.

Macht kan dan beschreven worden als een vermogen, kunnen, in staat zijn ten opzichte van jezelf als ten opzichte van anderen.

Het gaat bij deze vorm van macht dus onder meer om de mogelijkheid van Ego om in overeenstemming met eigen doeleinden te handelen. Deze vorm van macht willen wij met *eigenmacht* aanduiden. Zij vertoont verwantschap met de idee van zelfbepaling. Deze manier van benaderen van macht vinden wij positiever omdat het mensen attendeert, op hun mogelijkheden om zelfbepalend en grenzenstellend op te treden.

Wij zullen in dit onderzoek macht begrijpen als een potentie die in principe aan alle personen of aan alle groepen (achtergestelden of onderdrukkers) kleeft en zich als overmacht of eigenmacht kan manifesteren. Essentieel blijft zowel voor overmacht als eigenmacht dat het om het vermogen gaat handelingsmogelijkheden te beïnvloeden, op persoonlijk en/of groepsniveau.

Uit het bovenstaande volgt dat wij van mening zijn dat etnische-minderheden, zowel op groeps- als persoonlijk niveau over machtpotenties beschikken. Dat wil zeggen in staat zijn gedragsalternatieven van anderen (inclusief etnische-meerderheden) en van zichzelf te beïnvloeden.

Wel zijn wij van mening dat zowel de historische verhoudingen tussen etnisch(e)-meerderheid en -minderheid, de maatschappelijke macht van de meerderheid en de dominante *CvhO (die de ideologie en cultuur van minderheden doordringt) er de oorzaak van kunnen zijn, dat een minderheidslid gedeeltelijk zicht verliest op zijn/haar eigenmacht en overmacht (die bijvoorbeeld ontleend kan worden aan zijn/haar persoonlijkheid, sociaal economische status, geslacht en andere relevante psychologische of sociologische kenmerken), waardoor deze potenties onvoldoende benut worden.

§ 2.5 Discriminatie

Het begrip discriminatie wordt door diverse auteurs verschillend begrepen. Hendriks (1981, p.57) definieert discriminatie als "het afwijzen van personen op grond van hun behoren tot een bepaalde etnische, raciale, religieuze of andere groepering". Deze definitie geeft discriminatie dus een negatieve lading (afwijzen van personen) en ziet als essentie van deze act het afzien van de individualiteit van het 'slachtoffer'.

Carliers (1974) definitie benadert in grote lijnen die van Hendriks, zij het dat hij nadrukkelijk vermeldt dat discriminatie op '*individuen*' of '*de ganse groepering*' betrokken kan zijn. Hij ziet discriminatie als een "differentiële - meestal ongunstige - behandeling van individuen of van ganse groeperingen uitsluitend op basis van het beschouwd worden als behorend tot een bepaalde groepering".

Bovenkerk en Bovenkerk-Teerink (1978) voegen aan de definitie van discriminatie explicieter de *context* toe:

"Onder discriminatie verstaan we het ongelijk behandelen van mensen op grond van kenmerken, die in een gegeven context als niet-legitiem worden beschouwd".

Opvallend bij al de geciteerde auteurs is dat de handeling van de *discriminerende persoon centraal* staat waardoor ook de intentie van de discriminerende persoon centraal staat. Daarbij wordt niet aangegeven of de Andere (volgens de gangbare definitie van

discriminatie: de gediscrimineerde persoon) ook een actieve rol speelt in een dergelijke interactie of dat zijn/haar definitie van de situatie of interpretatie van de act een rol speelt. Waar Hendriks immers spreekt van 'het afwijzen', Carlier over een 'differentiële - meestal ongunstige behandeling' en Bovenkerk en anderen van 'het ongelijk behandelen', is het vertrekpunt de discriminerende persoon.

Deze interpretatie is voor ons aanleiding om te spreken over discriminatie als 'intentionele act'.

De *effectiviteit* van de discriminatiedaad dat wil zeggen de vraag of de daad zelf en de daarmee eventueel verbonden intentie te willen discrimineren effect sorteert - wordt buiten beschouwing gelaten of wordt verondersteld.

Uit voorbeelden² die in het geval van discriminatie gegeven worden, lijkt de enige mogelijke consequentie dat de Andere zichzelf als gediscrimineerd ervaart als actor de intentie heeft te discrimineren.

Ook het *karakter* van de situatie blijft buiten beschouwing. Het is daardoor niet duidelijk of er volgens de auteurs sprake is van discriminatie binnen zowel een *asymmetrische* en/of *symmetrische* situatie.

We beschouwen een interactie als *asymmetrisch*, als er tussen de interacterenden objectief gezien een hiërarchie bestaat in rollen zoals bijvoorbeeld vaker het geval is tussen een burger en een vertegenwoordiger van een instelling. In een dergelijke interactie kan een vertegenwoordiger van een instelling een burger in principe effectief discrimineren.

In een sollicitatiegesprek bijvoorbeeld is er sprake van een sollicitant die een bepaalde doelstelling heeft: het krijgen van een baan; en een werkgever die ervoor kan zorgen dat de sollicitant aangenomen wordt. Is de werkgever wit en bevooroordeeld en de werknemer zwart met capaciteiten, dan bestaat er een grote kans dat de werknemer op oneigenlijke gronden wordt afgewezen. De werkgever hoeft daarvoor zijn vooroordelen niet hardop te uiten, hij kan bijvoorbeeld stellen dat de werknemer niet geschikt is voor de baan waarop hij solliciteert.

In zo'n situatie gebruikt de werkgever dus zijn maatschappelijke macht om ervoor te zorgen dat de sollicitant zijn doel niet bereikt.

De sollicitant op zijn beurt beschikt niet over macht om de werkgever zodanig te beïnvloeden dat deze verplicht is hem aan te nemen. De werkgever kan dus zijn macht aanwenden om de handelingsmogelijkheden van de sollicitant *fundamenteel* te beïnvloeden.

Deze situatie geldt natuurlijk eveneens als de werkgever zwart en bevooroordeeld is en de sollicitant wit met capaciteiten.

Een ander verloop heeft een interactie die symmetrisch van vorm is.

We beschouwen een interactie als *symmetrisch* - als er tussen de interacterenden objectief gezien geen hiërarchie bestaat in rollen zoals bijvoorbeeld het geval is tussen 2 gelijkwaardige instellingen of 2 burgers. In een dergelijke interactie kunnen betrokken partijen elkaar in principe niet effectief discrimineren.

Als een zwarte en een witte vrouw naast elkaar wonen en de zwarte buurvrouw gedraagt zich bevooroordeeld, hoeft de witte vrouw zich daar niet veel van aan te trekken omdat haar handelingsmogelijkheden niet *fundamenteel* bedreigd worden.

Wij zijn van mening dat een omschrijving van discriminatie pas dan adequaat is als zowel het moment van effectiviteit als het karakter van de interactie in de definitie betrokken worden. Deze mening vloeit voort uit het feit dat wij de discriminatie-act primair als machtsdaad opvatten, waarbij de gedragsmogelijkheden van de gediscrimineerde persoon worden ingeperkt (negatieve discriminatie) of worden uitgebreid (positieve discriminatie). In ons onderzoek zullen wij vooral 'negatieve discriminatie' thematiseren en deze met de term 'discriminatie' aanduiden.

Discriminatie wordt door ons daarom begrepen als het *effectief* afwijzen van personen binnen een *asymmetrische* machtsrelatie op grond van kenmerken, die in een gegeven context als niet-legitiem worden beschouwd. De term effectief slaat op het beperken van handelingsmogelijkheden.

Rest dan nog de vraag op welke manier gedrag gebaseerd op vooroordelen begrepen moet worden, wanneer de effectiviteit van dat gedrag niet relevant is, noch de vorm van de interactie. Dat wil zeggen wanneer uitsluitend de persoon die bevooroordeeld handelt genoemd wordt of centraal staat en niet de ontvanger.

Wij stellen voor in dat geval van *bevooroordeeld gedrag* of *bevooroordeeld handelen* te spreken.

Bevooroordeeld gedrag of *handelen* willen wij omschrijven als: "Het onheus behandelen of vijandig bejegenen van individuen of groepen op grond van kenmerken die in een gegeven context als niet-legitiem worden beschouwd". Bevooroordeeld gedrag kan optreden in symmetrische en asymmetrische machtsrelaties. Afhankelijk van het karakter van de situatie en de opstelling van het "ontvangend" lid (meerderheid of minderheid) zal het bevooroordeeld gedrag als negatief of indifferent beleefd worden.

Wij willen bovendien opmerken dat binnen één samenleving meerderheidsleden van de betrokken samenleving, beduidend vaker de gelegenheid hebben *effectief* te discrimineren. Immers de diverse instituties zullen voornamelijk meerderheidsinstituties zijn en daarom ingebed zijn in de meerderheidsideologie, waarin meerderheidsleden strategisch positief zullen bekleeden.

Als minderheidsleden bovendien opgroeien binnen de meerderheidsideologie wat bijvoorbeeld al bij leden uit de tweede generatie etnische-minderheden - en later ook bij andere generaties - het geval is, zal de kans groter zijn dat zij het bevooroordeeld gedrag van meerderheden niet als indifferent zullen beleven.

Terwijl de meerderheidsleden die onwetend zijn van de inhoud van minderheidsoordelen een grote kans zullen hebben het bevooroordeeld gedrag van minderheden als indifferent te beleven.

Wel willen wij opmerken dat de operationalisering van wat "aanzienlijk meer" is onder meer zal afhangen van het politiek bewustzijn, het zelfbewustzijn, de onderlinge samenhang, de sociaal economische status en de afhankelijkheid van de omringende samenleving van de minderheden.

§ 2.6 Minderheid

Volgens Hendriks (1981, p.50) wordt het begrip minderheid in hoofdzaak in drie betekenissen gebruikt:

1. Ten eerste als kwantitatief begrip. Een minderheid is dan een groepering die minder dan de helft omvat van de bevolking/groepering waarvan zij deel uitmaakt. (.....)
2. In de tweede plaats wordt het begrip minderheid gebruikt voor groeperingen die op grond van een bepaald cultureel kenmerk, bijvoorbeeld ras, nationale herkomst, godsdienst of taal, een eigen identiteit hebben of verondersteld worden te hebben. (.....)
Een dergelijke omschrijving is zeer ruim en omvat zowel groeperingen die veel als die weinig macht bezitten, zowel kerngroeperingen als marginale groepen, zowel discriminerende als gediscrimineerde groeperingen. (.....)
3. In de derde plaats wordt onder minderheden verstaan, subgroepen die in een bijzondere relatie staan tot de samenleving als zodanig. Het specifieke van de minderheid wordt hier dus niet gezocht in een bepaald kenmerk van deze groeperingen, maar in de relatie van de minderheid tot de samenleving".

In deze en volgende paragrafen zal het begrip minderheid inhoudelijk vooral uitgewerkt worden in de laatste hoedanigheid. Aan de laatste definitie willen wij echter nog expliciet een machtsdimensie toevoegen. Waardoor de omschrijving wordt: een subgroep die over weinig maatschappelijke macht beschikt en als zodanig in een bijzondere relatie tot de samenleving staat.

Eén van de oudste definities over minderheden is afkomstig van Wirth (1945): *"A group of people who, because of their physical or cultural characteristics, are singled out from the others in the society in which they live for differential and unequal treatment and who therefore regard themselves as objects of collective discrimination"*.

Opmerkelijk in de definitie van Wirth is dat hij ruimte inbouwt voor de subjectieve beleving van de minderheden zelf en wel zo dat zij zichzelf - althans volgens Wirth als object van collectieve discriminatie beschouwen. Wirth legt in zijn definitie de nadruk op fysieke of culturele kenmerken als oorzaak of reden van ongelijke behandeling en gaat daardoor voorbij aan het meest bepalend moment: het gebrek aan *maatschappelijke macht* van minderheden, waardoor zij slachtoffers kunnen worden van genoemde ongelijke behandeling.

Deze kritiek geldt ook voor A. en C. Rose die de kern van het behoren tot een minderheid zien als *"the fact of being generally hated because of religious, racial or nationality background's what defines a minority"* (zie Hendriks, 1981, p.51).

Door de fixatie op fysieke, culturele, religieuze en andere kenmerken van minderheidsgroepen, wordt de suggestie gewekt dat hun minderheidssituatie een voor altijd gegeven en onveranderbaar feit is. Een dergelijke benadering doet weinig recht aan de geschiedenis van diverse minderheidsgroepen en bevordert onzes inziens alleen maar doemdenken.

Hendriks (p.50) definieert een "minoriteit" als 'een subgroep die - ongeacht haar omvang - gediscrimineerd wordt, jegens welke een vooroordeel bestaat, die weinig macht heeft en die in de marge van de samenleving blijft'.

De kanttekening die wij bij het begrip macht willen maken, is dat er onzes inziens beter maatschappelijke macht kon staan. Immers, macht heeft minstens 2 dimensies, een maatschappelijke en een persoonlijke. Afwezigheid van maatschappelijke macht duidt in het geheel niet op afwezigheid van persoonlijke macht.

Voorts zijn wij van mening dat het verschijnsel vooroordeel geen specifiek kenmerk is voor de minderheidssituatie. Met evenveel recht zou opgemerkt kunnen worden dat '(voor)oordeel' een specifiek kenmerk is voor de meerderheidssituatie.

Het gebruik van vooroordelen, maar ook oordelen gebeurt door allerlei groepen, volkeren of naties, machtig of onmachtig, waardoor het verschijnsel *vooroordeel niet specifiek* geacht kan worden voor de minderheidssituatie.

Er is echter wel een verschil *in het gebruik* van vooroordelen door een meerderheid of door een minderheid. Dit ligt in de grotere bekendheid en dominantie van de (voor-) oordelen van de meerderheid waardoor laatstgenoemde, in de relatie tot minderheden, *effectiever* gebruik kunnen maken van hun (voor)oordelen en van discriminatie.

Marden (zie Hendriks, 1981, p.51) vestigt de aandacht op het verschil in macht, discriminatie, de legitimaties voor discriminatie en het feit dat minderheden worden gezien als 'vreemden' die er niet bij horen, dat wil zeggen volgens de subjectieve beleving van de meerderheden. Hoewel hij zeer terecht het verschijnsel vooroordeel als specifiek kenmerk voor de minderheidssituatie buiten beschouwing laat, is het voor ons echter zeer de vraag of het kenmerk "vreemden die er niet bij horen" zo specifiek is voor de minderheidssituatie. Zeker op het niveau van individuen en op het groepsniveau!

Juist omdat de leden van meerderheidsgroepen binnen de kring van minderheden ook als zodanig beschouwd worden, zijn wij eerder geneigd dit kenmerk - in elk geval op het aggregatieniveau van de sociale groep - als een groepskenmerk op te vatten dat voorkomt bij allerlei sociale groepen.

Het feit dat Marden dit kenmerk als specifiek voor de minderheidssituatie introduceert, is onzes inziens het gevolg van het feit dat hij 'minderheden' vanuit een meerderheidsstandpunt of definitie van de situatie beschrijft.

Van Amersfoort (1974, p.37), één van de eersten in Nederland die zich met de minderheids-meerderheidssituatie bezighield, geeft een aantal inhoudelijke elementen aan die aanwezig moeten zijn om op zinvolle wijze van een minderheid te kunnen spreken.

1. Een minderheid vormt een continue collectiviteit binnen de samenleving. De continuïteit van een minderheid heeft twee aspecten:
 - a. de minderheid omvat meerdere generaties
 - b. het behoren tot de minderheid heeft prioriteit boven andere sociale indelingen.
2. De getalsmatige positie van de minderheid belemmert een effectieve participatie aan de politieke besluitvorming.
3. De minderheid neemt objectief een lage sociale positie in.

Volgens Dors (1984) lijkt het "rijkelijk vroeg de etnische groepen binnen de Nederlandse samenleving het etiket 'minderheid' (Eng. '*minority*') op te plakken. Terecht merkt Bovenkerk (1983) dan ook op, dat met uitzondering van Molukkers de andere groepen uit nog maar één volwassen generatie bestaan. Bovenkerk concludeert: "Zullen de volgende geslachten inderdaad een lage sociale positie innemen? Dat is nog maar de vraag. In het beleid, bijvoorbeeld bij het Directoraat Culturele Minderheden van

het Ministerie van Binnenlandse Zaken, wordt daar wel al een voorschot op genomen: Surinamers, Turken, Vietnamezen en al die anderen zijn er samen met het honderd jaar oude Nederlandse subproletariaat der woonwagenbewoners in één en dezelfde categorie der minderheden geplaatst."

Kenmerk (1b) is ook niet geheel onproblematisch. Het is duidelijk dat dit kenmerk een aspect is van de visie van meerderheden op minderheden, maar het is zeer de vraag of de zogeheten minderheden zichzelf collectief zo beleven". Bovendien kan dit kenmerk ook gebruikt worden om een 'meerderheid' te karakteriseren.

Ook kenmerk (2) willen wij van enkele kritische kanttekeningen voorzien. Het is namelijk maar de vraag of de getalsmatige positie van de minderheid zo bepalend is voor effectieve participatie aan de politieke besluitvorming, zoals Van Amersfoort opmerkt. Hoewel een gunstige getalsmatige positie effectieve participatie kan beïnvloeden is dit niet per definitie zo. In Zuid-Afrika is de zwarte minderheid in kwantitatief opzicht juist een meerderheid. Een gebrek aan economische, militaire en ideologische macht is daar verantwoordelijk voor hun gebrek aan effectieve participatie in de politieke besluitvorming.

Factoren die in de Nederlandse situatie een rol spelen zijn, naast de afwezigheid van economische, ideologische en politieke macht en een ongunstige getalsmatige positie, ook zaken als een lage organisatiegraad van specifieke minderheden in relevante organisaties en verschillen in politiek bewustzijn en politiek inzicht, hetgeen slagvaardig optreden belemmert. Bovendien behoren de minderheidsleden tot verschillende rassen, klassen en sexen, hetgeen de diversiteit in opstelling bevordert.

Een andere kanttekening betreft de vraag waarom Van Amersfoort de maatschappelijke macht die minderheden juist tot 'minderheden' maakt, verwaarloost of reduceert tot "effectieve participatie aan de politieke besluitvorming".

Zoals uit het voorbeeld van de zwarte minderheid in Zuid-Afrika blijkt, heeft maatschappelijke macht meerdere componenten.

Ook rekent Van Amersfoort naar onze mening onterecht een kenmerk als (effectieve) discriminatie niet tot "elementen die aanwezig moeten zijn om op zinvolle wijze van minderheid te spreken".

Vanuit een kritische evaluatie van de verschillende omschrijvingen van het begrip minderheid komen wij tot de volgende definiëring:

Een minderheid is een groepering:

- a. wier leden deel uitmaken van verschillende maatschappelijke klassen
- b. wier leden gebrek hebben aan maatschappelijke macht (hetgeen niets zegt over hun persoonlijke macht)
- c. wier leden bevooroordeeld gedrag en (effectieve) discriminatie ontmoeten van leden van meerderheden
- d. die zichzelf beschouwen als object van discriminatie, agressie en onlustgevoelens
- e. die bevooroordeeld gedrag vertoont naar leden van meerderheden
- f. wier omvang niet relevant is.

Vanuit enkele als minderheid geklassificeerde groeperingen, is er vaak kritiek geuit op genoemd begrip. Zo beschouwen vrouwen zichzelf vaak niet als een minderheid. In kwantitatief opzicht vormen wij geen minderheid, is soms het argument. Anderen vinden minderheid een begrip met een negatieve lading.

Ook vanuit Surinaamse gelederen is er vaak kritiek gekomen op de naamgeving³ minderheid. De term minderheid wordt door deze groeperingen begrepen als een negatieve kwalificatie.

"De term 'minderheden' willen wij vervangen. Deze term roept negatieve gevoelswaarden op, die het superioriteitsdenken van autochtone Nederlandse bevolkingsgroepen bewust of onbewust kan versterken. De term 'minderheid' kan in dit verband niet meer worden gehanteerd als kwantitatieve aanduiding. Integendeel krijgt deze een kwalitatieve betekenis die de waardigheid en gelijkwaardigheid van etnische groeperingen stelsmatig ondermijnt." (Span'noe, 1983, p.4).

Hoewel wij deze kritiek onderschrijven, richt onze kritiek zich vooral op het stigmatiserend karakter van zowel het begrip minderheid, als het begrip meerderheid, voor zover dit begrip in de literatuur genoemd wordt. Een consequentie kan namelijk zijn dat het zicht op 'meerderheden' binnen 'minderheden' en 'minderheden' binnen 'meerderheden' verloren kan raken.

Uit de frequente afwezigheid van een omschrijving van etnische-meerderheden in de literatuur of door hen zijdelings in de theorievorming te betrekken krijgen wij bovendien de indruk dat zij in zekere zin een vergeten categorie vormen. Een gunstige uitzondering hierop vormt onder meer Hendriks (1981) die de dominant omschrijft als een groepering die discrimineert, waarvan de sociale identiteit beantwoordt aan het ideaalbeeld van de samenleving, die de centrale machtsposities bezit en die de kerngroepering van de samenleving vormt (p.50). Andermaal blijkt uit de omschrijving dat het meerderheidsperspectief overheerst. Het enige relevante kenmerk lijkt ons "die de centrale machtsposities bezit".

Een belangrijk bezwaar om de termen minderheden en meerderheden te vervangen door een andere term is, dat theorievorming rondom dit onderwerp zich baseert op categorieën als minderheid en meerderheid. Op dit moment zijn er (ons) geen categorieën bekend die aansluiten op de theorievorming of waaraan geen bezwaren kleven.

Ondanks de door ons veronderstelde stigmatiserende werking die van de genoemde begrippen uitgaat en de negatieve associaties die deze begrippen oproepen zullen wij in onze theoretische analyse toch gebruik moeten maken van het begrippenpaar (etnisch(e)-) minderheid en -meerderheid. Daarnaast zullen wij gebruiken maken van termen die wij in de praktijk tegenkwamen: zwart-wit, etnische groepen, migranten, autochtoon-allochtoon en de aanduidingen van de bevolkingsgroepen zelf.

§ 2.7 Samenvatting en conclusies

In de voorgaande paragrafen hebben wij enkele begrippen van ons onderzoek beschreven, teneinde ons theoretisch referentiekader te concretiseren en gelijktijdig af te bakenen.

Eén van onze belangrijkste begrippen is 'oordeel' of 'oordelen'. Haar belang ontleent zij aan het feit dat zij aansluit op één van onze belangrijkste veronderstellingen voor de totstandkoming van de CvhO, namelijk dat mensen actors zijn: oordelende en handelende wezens.

Wij beschouwen 'oordeel' of 'oordelen' als een activiteit met een productief of actief, een definiërend of grenzenstellend en een handelingsmoment, dat wil zeggen als een activiteit met een agogische kwaliteit en relevantie.

Daar komt nog bij dat wij binnen vormingsactiviteiten het vellen van een oordeel in vergelijking met het ontwikkelen van inzicht, beschouwen als een vormingsdoel, met agogische meerwaarde, omdat het vellen van een oordeel, een verwerking van, òf het productief omgaan met een ontwikkeld inzicht veronderstelt.

Omdat een oordeel vellen ook nog een grenzenstellend moment bezit, vindt deze activiteit aansluiting bij de gangbare vormingsopvatting, die de mondigheid van lerende volwassenen als uitgangspunt neemt.

Tevens is van belang dat wij de relatie oordeel-vooordeel als glijdend beschouwen, een opvatting die voortvloeit uit het feit dat wij 'oordelen' zien als de basisverzameling van oordelen met een meer objectieve of meer subjectieve inhoud waaronder ook vooroordelen vallen. Dit komt onder meer tot uitdrukking in de vervanging van de term de cultuur van het oordeel, beoordelen en vooroordeel door de Cultuur van het Oordelen.

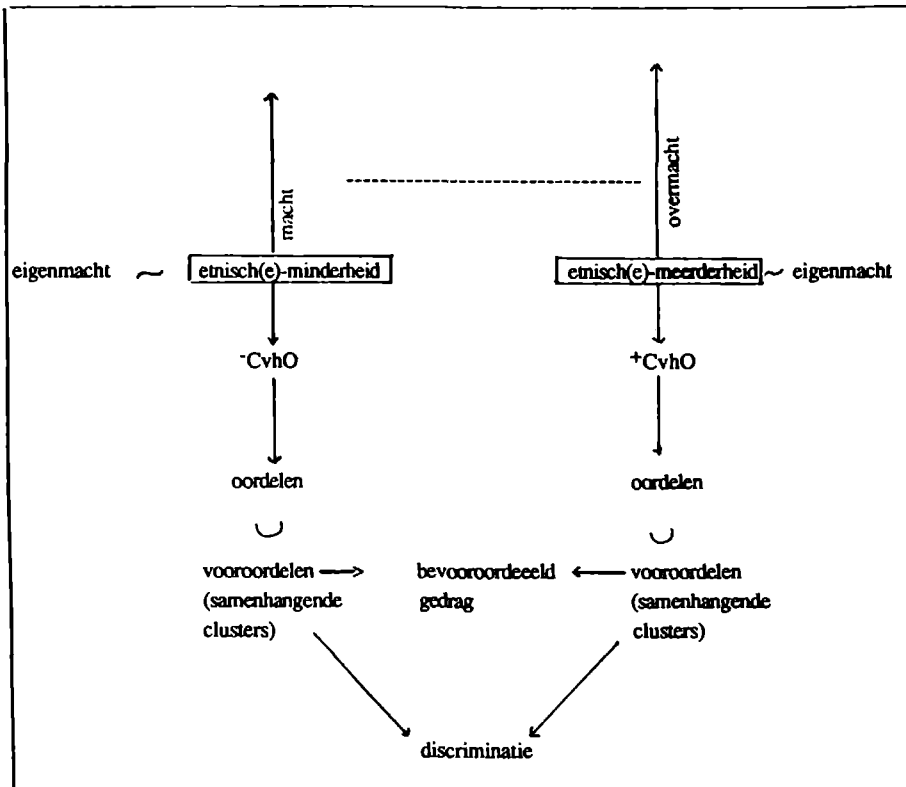
Bovendien zijn wij van mening dat etnische vooroordelen onderdeel vormen van een samenhangend geheel dat wil zeggen van een **cultuur van oordelen**, dat zichtbaar wordt in het *systematisch handelen* van betrokken personen. De vraag of één vooroordeel, al dan niet leidt tot discriminatie, verliest daarmee haar relevantie.

Van belang is verder dat wij twee verschijningsvormen van *macht* benoemen: overmacht en eigenmacht. Ons uitgangspunt is hierbij, dat elk individu of groep over macht beschikt - in elk geval over eigenmacht - maar deze doorgaans onvoldoende herkent.

De relatie tussen deze twee verschijningsvormen van macht en de CvhO is hierin gelegen dat de +CvhO als eigenmacht en overmacht, terwijl de -CvhO vooral als eigenmacht fungeert.

Bij de omschrijving van *discriminatie* valt op dat alleen de handeling van de discriminerende persoon - welke doorgaans als een etnisch(e)-meerderheidslid begrepen wordt - centraal staat, dat wil zeggen deze wordt als actor opgevat. Terwijl daarbij de suggestie lijkt te zijn dat de act per definitie effectief is, zodat de gediscrimineerde persoon (die doorgaans als een etnisch(e)-minderheidslid begrepen wordt) tot slachtoffer gereduceerd wordt. In deze omschrijving van discriminatie is er daarom geen ruimte voor een actoropstelling van de gediscrimineerde persoon. **Discriminatie wordt hierdoor dus als een vorm van overmacht begrepen waarbij mobilisatie van de eigenmacht een zinloze activiteit lijkt te zijn, omdat de slachtoffersrol onontkoombaar lijkt.** Deze gangbare opvatting van discriminatie is daarom functioneel voor de +CvhO. De relatie met (voor)oordeel en macht bestaat hieruit, dat een discriminatie-act gebaseerd is op een samenhangend geheel van etnische vooroordelen en dat deze act pas effectief voltrokken kan worden in een situatie van overmacht.

Schema 1: De relatie tussen de kernbegrippen

De omschrijving van etnische-minderheden blijkt vaak inadequaar te zijn, onder meer omdat er hierbij gebruik gemaakt wordt van termen zoals vooroordeel en discriminatie, die wij reeds eerder bekritiseerd hebben. Terwijl de omschrijving van etnische-meerderheden - die in gangbaar onderzoek doorgaans impliciet als bezitters van vooroordelen en uitvoerders van discriminatie worden opgevat - veelal ontbreekt. De relatie van deze (impliciete) opvattingen aangaande etnisch(e)-minderheid en -meerderheid met de +CvhO is hierin gelegen, dat de beschrijving en/of het gebruik van deze begrippen gebaseerd is op een selectieve-roltoewijzing aan betrokken personen of groepsleden. Een gevolg van deze afwezigheid kan bovendien zijn dat in de theorievorming de rol van etnische-meerderheidsleden binnen etnische verhoudingen uit het gezichtsveld verdwijnt door fixatie op de toegedichte slachtoffersrol aan etnische-minderheden.

De conclusie voor hoofdstuk 2 is dat (de gebruikelijke) begrippen (zoals vooroordeel en discriminatie) die kenmerken van en de verhouding tussen etnisch(e)-minderheid en etnisch(e)-meerderheid beschrijven, gehanteerd worden en gedefinieerd zijn vanuit een *selectieve-roltoewijzing* aan bedoelde etnische groepen. Met andere woorden, uit de gangbare omschrijving en hantering van deze begrippen spreekt een actor- en dadervisie op etnische-meerderheden en een toeschouwers- en slachtoffersvisie op etnische-

minderheden (zie ook hoofdstuk 3). De gangbare definiëring en hantering van deze begrippen zijn daarom functioneel voor de +CvhO en dysfunctioneel voor de -CvhO. Een eerste voorwaarde om de selectieve invulling van de begrippen te kunnen ontmaskeren, is gelegen in het opvatten van mensen als handelende en oordelende wezens. Dit impliceert het stellingnemen tegen een selectieve-roltoedichting aan etnische-minderheden en -meerderheden en het benaderen van etnische-minderheden en -meerderheden vanuit een actorperspectief of vanuit actorsymmetrie.

Het gaat met andere woorden om de veronderstelling van de aanwezigheid van de Cvho voor *beide* interacterende partijen, zodat de gangbare betekenis van de in dit verband gehanteerde relevante begrippen, gewijzigd wordt.

DE ONTWIKKELING VAN DE DEFINITIEVE PROBLEEMSTELLING

§ 3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk beantwoorden wij de eerste 3 onderdelen (a-c) van onze probleemstelling (zie ook § 1.1). Het betreft de volgende vraagstellingen:

- a. Op welke wijze manifesteert de dominante Cultuur van het Oordelen zich in interacties die binnen de alledaagse omgang tussen leden uit de etnisch(e)-minderheid en -meerderheid plaatsvinden? (§ 3.2).
- b. Op welke wijze manifesteert de dominante Cultuur van het Oordelen zich in het minderhedenbeleid? (§ 3.3).
- c. Op welke wijze manifesteert de minderheidscultuur van het oordelen zich in het minderhedenbeleid? (§ 3.3).

In § 1.1 hebben wij reeds aangegeven dat het in dit hoofdstuk betrokken onderzoek, het karakter van een (voor)onderzoek draagt.

Onze analyse in § 3.2 resulteert in de beschrijving van aanvankelijk zeven variabelen die allen indicaties vormen van de +CvhO. Omdat wij van mening zijn dat als de +CvhO een dominante cultuur is, zij op meerdere terreinen of instituties in de samenleving moet voorkomen waarin interetnische verhoudingen een rol spelen, verplaatsen wij het onderzoek naar een nieuw terrein. Namelijk, het overheidsbeleid dat betrekking heeft op interetnische verhoudingen. Dit doen wij in § 3.3. Onze verwachting luidt hierbij, dat wij ondersteuning vinden voor de gedachte, dat het overheidsbeleid met betrekking tot interetnische verhoudingen vooral gebaseerd is op de +CvhO. Als indicatie voor overheidsbeleid kiezen wij een cruciaal voorwaardenscheppend beleidsstuk uit: de Minderhedennota (1983). In deze nota worden belangrijke beleidsvoornemens met betrekking tot etnische-minderheidsgroepen aangekondigd.

Op basis van de resultaten van onze twee deelonderzoeken komen wij tot de formulering van onze definitieve probleemstelling.

§ 3.2 De "Cultuur van het Oordelen" in de alledaagse omgang

Volgens Giddens (1986, p.26) zijn leden van een samenleving kenners van sociale gebruiken, die binnen een samenleving gelden, waardoor zij zich binnen verschillende situaties kunnen handhaven.

De kennis van en het inzicht in sociale gebruiken zijn ontwikkeld tijdens het socialisatieproces en manifesteren zich op het niveau van het alledaags bewustzijn, als een 'theorie'. Deze 'theorie' hoeft niet objectief of valide te zijn.

Enerzijds wordt ze verondersteld een waarheidsgehalte te bezitten omdat ze als normaal en gelijktijdig dus als norm, dat wil zeggen als algemeen en vanzelfsprekend beleefd wordt, terwijl zij anderzijds een praktisch gehalte heeft, omdat zij bruikbaar is. Die 'theorie' die betrekking heeft op minderheid-meerderheidsverhoudingen of meer speci-

fiek etnische verhoudingen, heeft als inhoudelijk kenmerk, dat zij de neiging heeft de status quo te ondersteunen en/of te bevestigen.

De samenhang in de theorie, in dit geval de +CvhO is vooral gebaseerd op de vooronderstelling van actorasymmetrie in interacties ten gunste van de etnisch(e)-meerderheid, en op verschillende clusters van stereotiepe opvattingen met betrekking tot Ego en Alter.

Er bestaat echter ook kennis, die vanuit een minderheidsperspectief ontwikkeld is en die als zodanig als 'theorie' over de samenleving fungeert. Deze theorie is eveneens samenhangend en is vooral gebaseerd op de veronderstelling van actorsymmetrie in interacties en verschillende clusters van stereotiepe opvattingen met betrekking tot Ego en Alter. Deze kennis is in het algemeen slechts onderdeel van het bewustzijn van (etnische-) minderheden.

Omdat (etnische-) minderheden een maatschappelijke achtergestelde positie innemen en zij geen institutionele macht bezitten neemt hun 'theorie', die gebaseerd is op wat wij aanduiden als de minderheidscultuur van het oordelen, een maatschappelijk geïsoleerde positie in. Dit betekent niet dat die kennis er niet is, wèl dat deze niet algemeen bekend is of herkend wordt en zelfs impliciet of expliciet ontkend wordt of kan worden.

De afleiding van de variabelen van de Cultuur van het Oordelen, geschiedt inductief. Deze data zijn verzameld in de periode 1980 - 1984. Zij bestaan uit door de onderzoekster verzamelde empirische bevindingen (gesprekken, gedragingen) verkregen uit participerende observaties. Deze op schrift gestelde voorvallen en interacties vonden plaats tussen Nederlanders en migranten. Zij hebben nagenoeg uitsluitend betrekking op de dominante cultuur.

Ik tekende vooral die voorvallen op, die in mijn ogen een merkwaardig of 'afwijkend' verloop hadden, of die niet gebaseerd zijn op mijn -CvhO. Dit betekent, dat ik als Surinaamse vooral die voorvallen optekende waarvan de start en/of het verloop van de interactie, niet in overeenstemming waren met *mijn* (minderheids)theorie van (etnische) verhoudingen.

Deze voorvallen werden door mij, direct of achteraf opgetekend, zonder dat betrokkenen daarvan op de hoogte werden gesteld. Soms ontving ik ook van derden voorbeelden van voorvallen of interacties.

De voorvallen of interacties vinden plaats binnen verschillende situaties, die het best als *alledaags* gekarakteriseerd kunnen worden: een babbeltje bij de kruidenier, een toevallig gesprek in de trein, een gericht gesprek met een veldwerker, een koffiepraatje met een collega, een werkgesprek met een student, een tentamen bij een docent(e), een discussie tijdens een lezing, conferentie of manifestatie, een gesprek met een arbeidsconsulent(e) of een ambtenaar van huisvesting, enzovoort. De interacterende partijen vormen een doorsnede van de samenleving, zowel wat opleiding en beroep betreft.

Op de gegevens is een data-analyse toegepast.

De vraagstelling bij de data-analyse luidt: welke grondpatronen of basisvariabelen - die wij in het vervolg als variabelen zullen aanduiden - liggen ten grondslag aan het gedrag van *Nederlanders*, die al dan niet direct interacteren met autochtonen en omgekeerd?

De inductieve afleiding van de variabelen is deels verlopen, volgens de methode 'qualitative coding' van Goode en Hatt¹ (Wester, 1983, p.12 e.v.).

Ik startte het onderzoeksproces gebaseerd op 'qualitative coding' echter niet blind. Met name de variabelen model, relevante Andere, monopolisering, kleine machthebber en bijzonder gedrag waren door mij al in

embryonale vorm ontwikkeld. Dit hing onder meer samen met het door mij geschreven kort verhaal 'Plussyndroom', dat de Wereldomroep in 1981 uitzond.

In Plussyndroom ontmoeten een actor-asymmetrisch ingestelde witte en een actor-symmetrisch ingestelde zwarte vrouw elkaar. Het verhaal geeft indicaties aan voor de bovengenoemde variabelen en maakt tevens duidelijk, welke betekenis een zwarte definitie van een interetnische situatie heeft voor 'wit' bevooroordeeld gedrag.

Ook literatuurstudie speelde een ondersteunende rol in de inductieve afleiding en benoeming van de variabelen. Zo is de definitie van de variabele model, rechtstreeks ontleend aan Summers' (1906) opvatting over etnocentrisme (p. 12 e.v.).

Onze analyse leverde enkele variabelen op, te weten

I mensbeeld

II model

III relevante Andere

IV monopolisering

V kleine machthebber

VI subjectief oordeel

VII bijzonder gedrag en/of bijzondere uitspraak en/of bijzondere argumentatie.*

VIII (eigen)waarde²

IX stemmingmakerij**

Wij zullen thans de variabelen afzonderlijk bespreken.

§ 3.2.1 De variabele 'mensbeeld'

Tot de variabele 'mensbeeld' behoren uitspraken of handelingen waaruit af te leiden valt dat de Alter of Ego bij voorbaat bepaalde rollen wordt toegeschreven. Een rol omvat het geheel van normen en verwachtingen, dat men koestert jegens personen in een bepaalde positie en die vanuit socialisatieprocessen aangedragen worden (Van Doorn & Lammers, 1969, p. 104).

De roltoeschrijving heeft betrekking op de vraag hoe de Andere of Ego zich dient op te stellen, dient te voelen, dient te zijn, zich dient te gedragen enzovoort of op de vraag hoe de Andere of Ego is.

De roltoeschrijving is gebaseerd op het vooraf uitgaan van kenmerken, van de Andere of Ego, in termen van mondigheid, onmondigheid, activiteit, passiviteit, onafhankelijkheid, afhankelijkheid, zich oordelend opstellen, zich laten beoordelen.

Deze roltoeschrijvingen kunnen tot twee dimensies worden teruggebracht: de ene dimensie komt tot uitdrukking in de actor- versus toeschouwersrol³, de tweede dimensie in de dader- versus slachtoffersrol. Kenmerkend voor de variabele mensbeeld uit de +CvhO is, dat zij selectief rollen toedicht aan etnische-minderheidsgroepen, terwijl de -CvhO in de meeste gevallen elke etnische groep een actorrol toekent. Het spreekt vanzelf dat de betrokken etnische groepen zich niet behoeven te gedragen conform rolnormen en rolverwachtingen van de +CvhO, maar dat zij zich hieraan kunnen

* In hoofdstuk 4 blijkt dat deze variabele, aangevuld kan worden met 'bijzondere argumentatie'.

** Omdat de variabele stemmingmakerij door ons niet gebruikt is om de data te analyseren, bespreken wij deze variabele uitsluitend als resultaat van de data analyse.

onttrekken. De oorsprong van de selectieve-roltoedichting bij de +CvhO ligt in de historisch gegroeide relatie tussen etnische-minderheden en -meerderheden, die maatschappelijk gezien een relatie is tussen een partij die gedefinieerd werd en één die definieert.

Onder een actorrol verstaan wij het toeschrijven van een actieve en/of definiërende en/of mondige en/of onafhankelijke rol aan Ego of Alter.

Een voorbeeld⁴ van 'actor'-uitspraak is: "Wij zorgen goed voor onze minderheden in deze stichting".

Een voorbeeld van een ontkenning van een actorrol is: "Een Surinamer die zich zó uitlaat over Nederlanders. Net alsof hij ons de les wil lezen. Zulke Surinamers bestaan niet".

Onder een toeschouwersrol verstaan wij het toeschrijven van een passieve en/of niet-definiërende en/of normaccepterende en/of geen-grenzen-kunnen-stellende en/of onmondige of afhankelijke rol aan Ego of Alter.

Toeschouwers zijn dus mensen die geen partij zijn in een interactieproces. Hoewel betrokken in een interactie, worden zij niet geacht hierin een actieve rol te spelen. In zoverre zij zich actief opstellen, is dit slechts mogelijk binnen de definitie of grenzen die Alter aangeeft.

Een voorbeeld van een toeschouwersrol: "Waarom zou ik hun (Nederlanders) als eerste aanspreken. Meestal laat ik dat aan hen over".

Onder een *daderrol* verstaan wij drager zijn van vooroordelen en/of racisme, zich drager van vooroordelen en/of racisme voelen, of als zodanig door Alter opgevat worden. Deze variabele komen we vooral tegen in de vorm van een impliciete stellingname ten opzichte van de toegeschreven daderrol.

Een voorbeeld: "U bent zeker blij dat u niet in Zuid-Afrika woont. Hier gaan wij tenminste normaal met elkaar om".

Onder een *slachtoffersrol* verstaan we Alter of Ego als vanzelfsprekend doelwit of de dupe opvatten van vooroordelen, discriminatie en/of racisme, met andere woorden zonder de feitelijke context in ogenschouw te nemen én zonder dat er op dat moment reeds sprake hoeft te zijn van één of andere vorm van racistische uitingen.

Een voorbeeld: "Onze zwarte overbuurvrouw wordt met de nek aangekeken door onze onderburen. Een migrant is toch mooi de dupe van ons intolerant gedrag".

§ 3.2.2 De variabele '*model*'

Onder de model-gedachte verstaan wij zichzelf of de eigen groep als norm beleven en/of als uitgangspunt van denken en handelen nemen en/of de eigen normen en waarden nadrukkelijk centraal stellen en/of nadrukkelijk vanuit het eigen referentiekader vertrekken en de Andere op basis daarvan waarderen⁵. De model-gedachte betekent ook "de Andere als norm beleven en/of als uitgangspunt van denken en handelen nemen enzovoort".

Deze beleving heeft een nominaal-classificerend moment.

Enkele voorbeelden:

- "Zó denken wij Nederlanders erover"
- "In Nederland kun je westerse en niet-westerse sociologie studeren"
- Ook in het dagelijks gebruik van de begrippenparen "zwart-wit", "allochtoon-autochtoon", "minderheid-meerderheid", komt de model-gedachte extreem tot uiting

Het is bijvoorbeeld opvallend dat iemand althans volgens gangbare opvattingen zwart, allochtoon, minderheid of buitenlander heet, ook als er objectieve criteria zijn om die naamgeving in twijfel te trekken. Zo is het heel gebruikelijk om de term zwart te hanteren voor kinderen, die geboren zijn uit een zwart en een wit ouderpaar. Ook wanneer het ouderpaar bestaat uit een combinatie van een witte en een half wit - half zwarte, is het nog gebruikelijk, de uit deze verhouding voortgekomen kinderen zwart te noemen⁶.

§ 3.2.3 De variabele 'relevante Andere'

Onder relevante Andere⁷ verstaan wij Ego als norm beleven en verwachten dat de Andere dat ook doet. Het gaat er bij de relevante-Anderebeleving dus niet alleen om, dat Ego zichzelf als norm voor de Alter beleeft (model-gedachte) maar dat Ego zichzelf *dwingend* als norm voor de Alter beleeft⁸. De relevante-Anderebeleving kan door de Andere overgenomen zijn. Dit betekent dat de ene partij de Andere als 'relevante Andere' beschouwt.

Enkele voorbeelden

- *Waarom ontkroev⁹ je je haar nu? Ik meen het oprecht dat ik je haar zo óók mooi vind"*
- *"Ik snap niet dat je ons haar wilt imiteren" Ik vind kroeshaar lekker apart"*
- *Een collega tegen mij "Hij is nog net niet blank genoeg om door ons als blanke geaccepteerd te worden"*
- *"Ik vind dat zij zich maar aan ons moeten aanpassen. Wij hoeven dat niet"*

§ 3.2.4 De variabele 'monopolisering'

Onder 'monopolisering' verstaan wij het voor zichzelf claimen van een alleenrecht op oordelen, vooroordelen en beoordelingen. De exclusiviteit van deze claim impliceert dat er tevens van uitgegaan wordt, dat Alter geen oordelen heeft over Ego. Monopolisering drukt zich ook via een veronderstelling uit. Veronderstellen dat Ego een alleenrecht mag claimen en Alter niet, veronderstellen dat Ego oordelen kan en Alter niet, veronderstellen dat het kunnen oordelen over Alter alleen bij Ego hoort of een gedrag vertonen dat met die veronderstelling overeenkomt. Bijvoorbeeld zelf steeds het initiatief nemen om oordelen te uiten; en gelijktijdig oordelen van Alter vermakelijk vinden, vreemd vinden enzovoort.

Enkele voorbeelden

- *"Hebben jullie dan ook vooroordelen over ons? Gôh, wat grappig".*

* De veronderstelling van imitatie komt uitsluitend op rekening van de spreker.

- *"Maar minderheden hebben geen vooroordelen over ons. Je moet het meer als een soort verweer begrijpen. Een soort reactie".*
- *"Natuurlijk hebben minderheden ook vooroordelen. Als je hoort hoe ze onderling over elkaar praten".*

Het laatste voorbeeld lijkt in eerste instantie op een voorbeeld van een ontkenning van de claim van de dominant op monopolisering. Dit is echter schijn. Voor zover er sprake is van ont-monopolisering, wordt deze *uitsluitend* betrokken op vooroordelen tussen (etnische-)minderheden onderling en *niet* tussen (etnische-)minderheden en -meerderheden. Op grond hiervan is dit laatste voorbeeld juist een heel *bijzonder* voorbeeld van de claim van (etnische-)meerderheden op het 'alleenrecht' op oordelen. Immers, de opvatting die in dit voorbeeld doorklinkt is dat (etnische-)minderheden zich *alleen* onder elkaar oordelend kunnen opstellen, maar niet naar (etnische-)meerderheden toe.

§ 3.2.5 De variabele '*kleine machthebber*'

De kleine-machthebberbeleving heeft twee (uitings)vormen:

1. De overmacht van Ego op Alter respectievelijk de macht van Ego over Alter.

Ego heeft bij (over)macht de beleving dat hij/zij de handelingsmogelijkheden van Alter kan inperken of uitbreiden, al is deze beleving niet in overeenstemming met de feitelijke situatie.

Een voorbeeld:

- *Een witte collega over een zwarte collega:*
- *"Ach je moet deze mensen de ruimte geven".*

Ook stellingname tegen deze beleving duiden wij aan als de variabele kleine machthebber.

Enkele voorbeelden:

- *Een zwarte vrouw merkt naar aanleiding van een 'welwillende' lezing van een witte vrouw op: "Ach, witte mensen gedragen zich vaak alsof zij de poort naar de hemel voor ons openen".*
- *Een zwarte man merkt op:*
"Nou, als ze er plezier aan beleven dat ze denken dat ze mij kunnen discrimineren".

De kleine-machthebberbeleving komt voorts ook tot uitdrukking in uitspraken waarbij "het kunnen discrimineren van de Ander" als een vanzelfsprekend gegeven wordt gehanteerd.

Enkele voorbeelden:

- *Natuurlijk kan alleen die blanke vrouw discrimineren".*
- *Een zwarte vrouw heeft een advertentie geplaatst voor een oppas. Tijdens een sollicitatiegesprek merkt een witte sollicitant op: "Ik heb echt niets tegen zwarte mensen. Ik discrimineer niet".*

Ook uitspraken en/of gedragingen die een zekere mate van geruststelling uitdrukken vallen onder deze variabele.

Enkele voorbeelden:

- *"Van mij hoeven jullie het land niet uit".*

- *"In een toevallig gesprek over het weer zei een witte busgenoot tegen mij: "nou, van mij hebt u niets te vrezen, ik heb echt niets tegen buitenlanders".*

2. De eigenmacht van Ego*

Ego heeft bij eigenmacht de beleving dat hij/zij zijn handelingsmogelijkheden in relatie tot de Andere zelf (en naar eigen wens) kan uitbreiden of inperken.

Enkele voorbeelden:

- *"Ik voel er niet zo veel voor volgens witte normen te leven".*
- *"Ik (zwarte) geef zelf wel aan hoe ik wil leven en waarom ik zo wil leven. Dat zal deze samenleving niet voor mij bepalen".*

§ 3.2.6 De variabele 'subjectief oordeel'

Onder de variabele 'subjectief oordeel' vallen zowel neutrale oordelen als stereotiepe of bevooroordeelde opvattingen en/of uitspraken. In het kader van dit onderzoek zijn wij vooral in oordelen met een *negatieve lading* geïnteresseerd; bijvoorbeeld: "Nederlanders zijn slordig"¹⁰ en/of in oordelen met mogelijke *negatieve consequenties*: "Surinamers zijn luchthartig". Wij spreken ook van subjectieve oordelen als er sprake is van generalisaties: dat wil zeggen het over één kam scheren van ongelijke grootheden.

"Minderheden" vatten wij niet op als een generalisatie als deze term gehanteerd wordt om sociale groeperingen met weinig macht aan te duiden. Voor zover de term 'minderheden' in een negatief kwalificerende context gebruikt wordt, waarbij alle groepen (en leden daaruit) die gekenmerkt worden door weinig maatschappelijke macht over één kam geschoren worden bijvoorbeeld "met minderheden is er altijd wat", spreken wij wel van subjectief oordeel.

Enkele andersoortige voorbeelden:

- *Een witte man zegt tegen een zwarte vrouw:*
"Noem jezelf geen negerin, dat is toch een belediging?".
- *Een witte man zegt tegen een zwarte vrouw:*
"Je zult Surinaamse mannen wel ontgroeid zijn".

In het volgend voorval spelen zowel subjectieve oordelen als bijzondere gedragingen (zie § 3.2.8) dat wil zeggen gedragingen op basis van een verzwegen vooronderstelling een rol.

Nadat ik in Amsterdam een lezing over de positie van Surinaamse vrouwen gehouden had, werd ik door een vrouw benaderd die bij een radio-omroep, die niet bepaald als conservatief bekend staat, bleek te werken. Ze had tijdens de lezing en de daarop volgende discussie, opnamen gemaakt en ze wilde van mij graag horen wat ik van "Surinaamse mannen" (subjectief oordeel) vond.

"Ik weet niet of je wel van Surinaamse mannen kan spreken", antwoordde ik". Zoals je weet heb je in Suriname verschillende"

Voor ik uitgesproken was, was de microfoon al verplaatst naar een vrouw die kennelijk wel bereid was op de stilzwijgende uitnodiging in te

* De voorbeelden die in dit verband gegeven worden, hebben betrekking op de CvhO en vallen als zodanig eigenlijk buiten de vraagstelling van § 3.2

gaan en die dan ook aan een ongenueanceerde scheldkanonnade, over "Surinaamse mannen" begon. De microfoon bleef bij deze vrouw hangen. In de radio-uitzending kwam ik niet meer voor. Die mevrouw wel.

Het gedrag van de radio-omroepster duiden wij aan met 'bijzonder gedrag', omdat er aan haar handelingen een verzwegen stereotiepe vooronderstelling ten grondslag ligt. In de volgende paragraaf gaan wij uitgebreider op deze variabele in.

§ 3.2.7 De variabelen 'bijzonder gedrag' en/of 'bijzondere uitspraak' en/of 'bijzondere argumentatie'

Bijzonder gedrag en/of bijzondere uitspraak en/of bijzondere argumentatie heeft als belangrijk kenmerk, dat zij gebaseerd is op een verzwegen en tevens stereotiepe vooronderstelling.

Het gedrag of de uitspraak vindt voorts zonder aanleiding van Alter en op eigen initiatief van Ego plaats.

Doordat het gedrag en/of uitspraak van Ego berusten op een verzwegen vooronderstelling (stereotiepe of vooroordeel) doet dit gedrag en/of uitspraak wat wonderlijk aan. Ego wekt de indruk van de hak op de tak te springen en vertoont een redeneerstijl die aangeduid kan worden als een '*jumping to conclusions*' stijl.

Enkele voorbeelden:

- *Tijdens een gesprek met de adjunct-directrice van uitgeverij X (onderwerp: de kwaliteit van mijn kinderboekje) zegt zij plotseling en zonder directe aanleiding: "Ja, want moet u goed horen, wij doen niet aan positieve discriminatie".*
- *Eén van zijn vrienden, met wie ik een meningsverschil over een voetballer had gehad, belde mij op en zei: "je moet echt niet denken dat ik boos op je werd omdat je Surinaamse bent".*
- *Een witte buurvrouw tegen een zwarte buurvrouw, tijdens een toevallige ontmoeting waarbij een gesprek over de 'mooie krullen' van de zoon van de zwarte buurvrouw wordt gevoerd: "beeldig hè, die krullen. Ach, zwart, wit, rood, paars, het maakt mij allemaal niets uit".*

Soms is deze variabele ingebed in bijzondere uitingsvormen zoals verkleinwoordjes, tutoyeringen, in overdreven aandoend gedrag bijvoorbeeld, in overdreven zorgzaam zijn, vriendelijk of hulpvaardig zijn en/of in 'krom' Nederlands spreken.

Een voorbeeld:

Ik zit in een stationsrestaurant te wachten. Er zitten een heleboel mensen, mannen en vrouwen. Aan een tafel zitten twee Nederlandse vrouwen. Eén van hen wendt zich tot een (kennelijk) buitenlandse man die aan een ander tafeltje (tegenover haar) zit. Met stemverheffing begint zij een gesprek met de man.

vrouw: "Jij hier zijn voor werk?".

man: Knikt van ja.

vrouw: "Het werk jou bevalle beetje?".

man: "Een beetje".

vrouw: "Jij mensen aardig vinde?".

man: "Ik vind de mensen heel aardig".
 vrouw: "Hoe lang jij zijn in Nederland?".
 man: "Ik ben hier in 1974 gekomen".
 vrouw: "Jij spreke taal heel goed, heel goed". 11

Het effect van deze variabele is soms *selectieve blindheid*.

Enkele voorbeelden:

- *Op de 18e etage van een Nijmeegs universiteitsgebouw stap ik met een vriend de lift binnen. In de lift staat een witte man, die gezien zijn uiterlijke kenmerken (aktetas, kleding) en ontmoetingsplaats, een (wetenschappelijk) medewerker zal zijn.*
Ik zeg vriendelijk gedag en vraag: "hebt u ook zo hard gewerkt? Dan verdienen wij wel een complimentje voor ons overwerk".
De man glimlacht welwillend en antwoordt: "Ja, ik ben nogal druk bezig geweest. Het is een drukke tijd, hè. En jij? Wat studeer je eigenlijk?"
Waarop ik antwoord: "Ik studeer hier niet. Ik werk hier".
Hij: "O ja, op een secretariaat?"
Ik: "Neen, ik ben wetenschappelijk medewerkster".
Hij: "O ja, bij wie?"
Als ik die vraag heb beantwoord zegt mijn vriend:
"En wat studeer jij?"
Hiermee haalde hij mij overigens de woorden uit de mond.
- *Plaats: wachtkamer in een ziekenhuis. De kamer zit vol wachtende en mopperende patiënten. Allen wachten zij op een nieuwe specialist. Na ruim een uur wachten komen een Aziatische vrouw en een witte man binnen die naar het specialistenvertrek lopen.*
"Hè, hè, de dokter is er", zegt een man. "Het zal me tijd worden", moppert mevrouw Y die er als eerste zat.
Na een kwartier wachten wordt mevrouw Y opgeroepen. Ze wordt daar opgewacht door het tweetal. 'Dokter', zegt mevrouw Y, terwijl zij zich wendt tot de witte man. "Ik ben geen dokter", zegt de man, "ik ben de assistent".
"Ook dat nog", moppert mevrouw Y, "waar is de dokter dan gebleven?"
"De dokter zit hier", mengt de vrouw zich in het gesprek. "maar ik zie geen dokter", zegt mevrouw Y verward.
"Ik ben de dokter", antwoordt de Aziatische vrouw¹².
- *Ik begeef mij naar de bibliotheek van een universiteitsgebouw om een aantal fotokopieën te maken. Voor mij is een jongeman van een jaar of 20 bezig. Hij doet munten in het kopieerapparaat om fotokopieën te maken. Het valt me op dat het vrij rustig is.*
*Bij de balie haal ik het kopieersleuteltje waar het personeel * normaal gesproken gebruik van maakt op en wacht rechts van het apparaat tot de jongeman klaar is. Terwijl hij nog bezig is komt er een*

* Althans dat was in die tijd zo. Nu is het één en ander verandert.

wetenschappelijk medewerkster aan. Zij gaat naar de balie, op zoek naar het sleuteltje. Als zij dat niet vindt, gaat zij voor mij langs en kijkt of het sleuteltje in het kopieerapparaat is. Vervolgens vraagt zij aan de jongeman of hij het kopieersleuteltje soms heeft. Op zijn ontkennend antwoord, loopt zij zonder één moment te aarzelen opnieuw naar de balie toe. Zij vraagt aan de bibliotheek-medewerkster of zij misschien weet waar het kopieersleuteltje is. Deze verwijst haar door naar mij. Verlegen grijnzend komt zij naar mij toe en vraagt of ze het sleuteltje na mij mag gebruiken.

Ook is het effect van deze variabele soms *selectieve doofheid*.

Een voorbeeld:

Activiteit: Ontmoetingsdag van voornamelijk Nederlandse vrouwen.

In de middaguren vormden zich subgroepjes van 5 à 6 vrouwen. Iedereen stelt zich aan elkaar voor, dat wil zeggen men noemt zijn naam en vertelt over zijn eigen activiteiten en/of beroep.

Tijdens de pauze komt er iemand naar mij toe. Het gesprek verloopt ongeveer als volgt:

- *Wat leuk dat u studeert aan de vakgroep X.*
- *Ik studeer niet aan de vakgroep X, ik ben docente aan de vakgroep X.*
- *Hoeveel jaren moet u nog studeren?*
- *Ik ben geen studente, maar docente.*
- *O, u bent geen studente: bent u pas afgestudeerd of zo?*
Helpt u vrijwillig een beetje mee of zo?
- *Ik ben docente aan de vakgroep X mevrouw, een gewone docente.*
- *O, u bent docente, u bent zeker aangetrokken voor een speciaal project?*
- *Nee, ik ben niet voor een speciaal project aangetrokken, ik heb daar een gewone baan.*
- *Dan bent u zeker uitgezonden door de Surinaamse regering, moet u dan over een tijdje terug of zo?*
- *Nee, ik ben ook niet uitgezonden door de Surinaamse regering, waarom doet u nou niet eens flink uw best en luistert u wat beter: ik heb een gewoon dienstverband aan de vakgroep X.*
- *O, wat grappig, u werkt gewoon aan de vakgroep X.*

Naast de bovengenoemde elementen van deze variabele, blijkt bovendien ook nog dat binnen de variabele 'bijzonder gedrag en/of uitspraak' er onder meer twee samenhangende subdimensies voorkomen:

1. het 'probleem'-stereotiep: de vooronderstelling hierbij is dat minderheden een probleemgroep vormen.
Illustratief in dit verband is het inmiddels ingeburgerd begrip: '*het minderheden-probleem*'. Deze zienswijze is er onder meer verantwoordelijk voor dat meerderheden als (mede)probleemveroorzakers buiten zicht blijven.
2. het 'knelpunt'-stereotiep: de vooronderstelling is dat 'minderhedendiscussies' en 'minderhedenaangelegenheden' alleen over knelpunten gaan, omdat betrokkenen een probleemgroep zouden vormen.

Een voorbeeld:

- "Ik stel voor dat wij praten over de problemen die minderheden hier ervaren".

Een consequentie van beide dimensies is dat in discussies of publikaties over de verhouding etnisch(e)-minderheid-meerderheid neutrale, gewone, aardige en/of positieve bijdragen van specifieke etnische-minderheidsgroepen aan de Nederlandse samenleving (bijvoorbeeld hun bijdrage aan de Nederlandse economie, de verrijking van de Nederlandse cultuur, hun twee- of meertaligheid) niet genoemd worden. Zij komen hooguit incidenteel of ad hoc aan de orde.

Op deze subdimensies komen wij in de hoofdstukken 4 - 7 terug.

§ 3.2.8 De variabele '(eigen)waarde'

Tot de variabele '(eigen)waarde' behoren uitspraken of handelingen, waaruit af te leiden valt dat Ego, zichzelf en Alter, op een specifieke manier evalueert. Deze specifieke manier correspondeert met het toeschrijven van bepaalde (soms) tegengestelde en elkaar uitsluitende kwaliteiten aan Ego en Alter. Het gaat hierbij om toeschrijvingen met betrekking tot de vraag hoe Ego of Alter is, zich voelt of veronderstelt wordt zich te voelen. De evaluatie is ordinaal-rangschikkend van aard en manifesteert zich in ons onderzoek vooral door middel van twee dimensies: de ene dimensie is de (eigen)waarde: inferieur of minderwaardig; de tweede dimensie is de (eigen)waarde: superieur of meerderwaardig.

Een voorbeeld van de variabele '(eigen)waarde' dimensie superieur:

Studente, ± 27 jaar, goed bedoelend, blijkt gevend van betrokkenheid op de achterstelling van buitenlanders in Nederland, geen blij gevend van (uitgesproken) intolerante neigingen, houdt zich bezig met het kritisch evalueren van het door de overheid gevoerde integratiebeleid met betrekking tot buitenlanders. Zij is van mening dat de integratiepolitiek zoveel mogelijk accent moest leggen op en respect moest opbrengen voor het behoud van de eigen identiteit van bedoelde buitenlanders.

De probleemstelling voor haar onderzoek luidt als volgt: "Hoe zorg je voor een maximaal behoud van eigen identiteit op zodanige wijze dat de buitenlanders toch de Nederlandse normen en waarden leren kennen, zodat je voorkomt dat ze conservatief blijven". Pas toen ik haar vroeg of de Nederlandse cultuur dan per definitie progressief was, ging er bij haar een lichtje branden. Dit voorbeeld heeft zich verschillende malen in allerlei varianten herhaald.

Een voorbeeld van de dimensie inferieur: Persoon X, wit, heeft het over de invulling van een vacature op H.B.O.-niveau. Ik weet zeker dat er geen migranten solliciteren op deze vacature. Zulke migranten (bedoeld wordt met een H.B.O.-opleiding) bestaan niet".

§ 3.2.9 Biologisme als onderdeel van alledaagse interacties.

In § 1.2.5 hebben wij reeds aangegeven, dat vanuit de vooronderstelling van interferentie van etnocentrisme en racisme binnen de *CvhO, wit etnocentrisme nauwelijks nog van racisme is te onderscheiden. Daarnaast hebben wij in § 1.2.3 aangegeven dat wij verwachten dat racisme, onder invloed van de wetenschappelijke en maatschappelijke verwerping van biologistische uitingen, eerder een cultureel karakter krijgt. In ons onderzoek treffen wij echter wel voorvallen* met een expliciet biologistisch karakter aan.

Enkele voorbeelden:

- *"Noem jezelf géén Negerin. Dat is toch een belediging".*
- *"Je hoeft jezelf niet zwart te noemen. Je hebt toch ook wat van onze eigenschappen".*
- *"Criminaliteit hoort bij Surinamers (bedoeld wordt bij zwarte mensen). Het zit in die mensen".*
- *"Hoe kun je die dikke lippen van die zwarte man nou mooi vinden. Die van jou zijn veel beschaafder".*
- *"Als ik je zwart noem, bedoel ik dat niet beledigend".*

In dit soort opmerkingen worden er verschillende relaties gelegd tussen enerzijds een zwart genotype en anderzijds

- een negatieve evaluatie daarvan (zwart zijn is een 'belediging');
- een opwaardering van het genotype ten gevolge van een vermenging met wit;
- een negatieve esthetische evaluatie daarvan (zwart zijn is lelijk);
- een verbinding met sociaal afwijkend/sociaal pathologisch gedrag (criminaliteit hoort bij zwarten).

§ 3.3 De Cultuur van het Oordelen in de "Minderhedennota" (1983)

In deze paragraaf willen wij nagaan of de "Minderhedennota" (1983) vanuit een op de CvhO gebaseerde definitie is ingevuld.

Als invalshoek kiezen wij voor de vraag, of de verschillende variabelen uit § 3.2 in delen van deze nota voorkomen¹³. Onze analyse richt zich hierbij niet in eerste instantie op concrete (project)voorstellen binnen de nota, maar meer op uitgangspunten en vooronderstellingen waarop deze nota is gebaseerd.

Als eerste punt van analyse nemen wij de naam van de 'Minderhedennota'. Deze naamgeving kan de gedachte doen ontstaan dat de nota een 'minderhedenprobleem' aansnijdt, dat 'meerderheden' niet aangaat of waarin zij geen relevante partij vormen (bijzondere uitspraak).

Deze inschatting wordt ondersteund door de uitgangspunten van de nota. Deze zijn:

1. Minderheden moeten zich vaardigheden eigen maken om gelijkwaardig te functioneren in de Nederlandse samenleving.
2. Voorzieningen moeten zo worden ingericht dat minderheden daarvan op gelijke wijze gebruik kunnen maken (Minderhedennota, 1983, p.17).

In deze uitgangspunten wordt er niet **expliciet** verwezen naar de rol van autochtone Nederlanders als relevante doelgroep¹⁴.

* Opvallend hierbij is dat deze uitspraken allen afkomstig zijn van personen die het goed bedoelen.

Onzes inziens dient de naam 'meerderheden' eveneens expliciet in de naam van de nota genoemd te worden. Hierdoor wordt niet alleen de kans verkleind dat 'minderheden' als probleemdragers worden begrepen, maar ook wordt hierdoor benadrukt dat de verhouding allochtoon-autochtoon betrekking heeft op twee partijen, die zich beide kennis, vaardigheden en houdingen moeten eigen maken om in de zich veranderende Nederlandse samenleving te kunnen functioneren.

Een volgend moment van analyse vormen de drie zorggebieden (idem, p.9) die de overheid voor haar 'minderhedenbeleid' formuleert: de sociale en economische achterstand, de rechtspositie en discriminatie, de geringe participatie en dreigend isolement.

Uit de summiere aandacht die aan de fenomenen vooroordeel en discriminatie in de nota gegeven wordt, leiden wij af dat de overheid de 'achterstand' van de etnische-minderheden meer bepalend voor hun maatschappelijke positie en situatie vindt, dan de achterstelling. Terwijl wij van beide factoren veronderstellen dat zij op z'n minst een gelijkwaardige rol spelen.¹⁵

Evenzeer is opvallend dat de overheid de begrippen discriminatie en vooroordeel en niet racisme¹⁶ bezigt. Dat wil zeggen uitingen van intolerantie *niet* opvat als een manifestatie van een fenomeen dat nauw verbonden is met de structuur en de cultuur van de postkoloniale westerse samenleving; en uitingen van intolerantie *niet* opvat als een samenhangend verschijnsel maar deze verschijnselen meer begrijpt als incidentele en toevallige verschijnselen. Niet alleen in theoretisch-analytische zin, maar ook in empirische. Een gevolg van deze visie is dan ook dat vooroordeel en discriminatie niet systematisch op verschillende niveaus van de samenleving behoeven te worden aangepakt, maar dat een ad hoc aanpak volstaat. (In § 6.4.1 komen wij op dit verschijnsel terug).

De Minderhedennota geeft aan dat een groot deel van de minderheden bijeenwoont in gebieden, waar een cumulatie van achterstanden wordt aangetroffen. In de meeste gevallen gaat het om oude wijken in grote en middelgrote steden. De regering geeft aan, hiertoe een geïntegreerd beleid te willen ontwikkelen, dat zich richt op de opeenhoping van problemen (p.120 e.v.). Terecht vraagt Koekebakker (1983, p.31) zich af of een dergelijk beleid wel thuishoort in een minderhedenbeleid. Een minderhedenbeleid is er voor de minderheden, een beleid voor achterstandsgebieden is er voor de bewoners van de oude wijken. Leden van de minderheidsgroepen die in de oude wijken wonen moeten van beide kunnen profiteren, betoogt de auteur.

Veel relevanter lijkt ons het volgende argument van dezelfde auteur: "Door in de minderhedennota deze twee zaken door elkaar te halen draagt de regering er, hopelijk onbedoeld, toe bij dat de problemen in de oude wijken, in verband worden gebracht met de aanwezigheid van buitenlanders. Juist deze gedachtengang vormt de basis voor het betreurenswaardig succes van de Centruumpartij". (idem)

Deze bijzondere overheidsvoornemens zouden wij op grond van deze consequentie, met de variabele 'bijzonder gedrag' willen omschrijven.

Uit meerdere beleidsvoorstellen in de nota blijkt, dat het beleid de Nederlandse cultuur en maatschappelijke orde als maatgevend of norm begrijpt, voor de ontplooiing en emancipatie van immigranten. In dit verband dient genoemd te worden het beleidsstreven, om af te zien van specifieke maatregelen voor de minderheden, onder het mom van gelijkwaardigheid en gelijke toegang voor eenieder tot de beschikbare algemene voorzieningen.

Uit dit streven spreekt niet alleen de aanwezigheid van de variabele 'model', maar eveneens gaat dit beleid hier voorbij aan het feit, dat racisme een systeem is en niet incidenteel of toevallig voorkomt, dat wil zeggen overal als aspect aanwezig is, óók binnen algemene voorzieningen.

Wij delen daarom het volgende standpunt van de Landelijke Federatie van Welzijnsstichtingen voor Surinamers. "Niet alleen wordt hierdoor de specifieke positie van de immigrantengroeperingen ten opzichte van elkaar en de autochtone groeperingen miskend, maar bovendien verschaft de regering zich alle ruimte om zich te onttrekken aan de verantwoordelijkheid om speciale maatregelen te treffen, die afgestemd zijn op hun specifieke positie". (1983, p.4).

De variabele model komt eveneens tot uitdrukking in de passage in de nota, waar de nadruk gelegd wordt op *wederzijdse* aanpassing, maar gelijktijdig gesteld wordt dat het praktisch onmogelijk is de meerderheid tot aanpassing te bewegen, in voor haar fundamentele waarden (p.107 e.v.).

Met de Raad van Kerken in Nederland (1982), die bovenstaande relatie legt, vragen wij ons af hoe deze passage te combineren is met 'tolerantie en tolerantiebevordering' (Minderhedennota, 1983) die de regering voorstaat. Tolerantie moet onzes inziens dan ook als *eenzijdige tolerantie* ingevuld worden van minderheden naar meerderheden toe.

Tenslotte willen wij stilstaan bij het gebruik van de term minderheden. Uit de nota blijkt onzes inziens te weinig dat de betrokken groepen in verschillende opzichten fundamenteel van elkaar verschillen. We denken bijvoorbeeld aan historie, de relatie met Nederland, de homogeniteit en/of heterogeniteit van de groep, de rijkdom in culturele tradities enzovoort.

Bovendien leidt het gebruik van deze termen er toe dat ook belangrijke verschillen in sociaal economische status binnen één etnisch(e)-minderheidsgroep verwaarloosd worden en wel in die zin dat een minderheidslid, uitsluitend en/of vooral geassocieerd wordt met een lage sociaal economische status, lagere klasse of achterstandsgroep.

Op deze wijze krijgt het begrip minderheid een stereotiepe betekenis, die niet in overeenstemming is met de werkelijkheid.

Op deze gronden zijn wij daarom van mening dat de term minderheid fungeert als een maatschappelijk stereotiep zodat er sprake is van de variabele 'subjectief oordeel'.

Omdat 'minderheid' bovendien niet voor een stereotiep zonder meer staat, maar een stereotiep dat selectieve associaties oproept met achterstandscategorieën en problemen, zijn wij bovendien ook van mening dat dit begrip fungeert als een *stigma*.

In Span'noe (1983) vinden wij ondersteuning voor dit standpunt (zie ook § 2.6):

"De term 'minderheden' willen wij vervangen. Deze term roept negatieve gevoelswaarden op, die het superioriteitsdenken van autochtone Nederlandse bevolkingsgroepen bewust of onbewust kan versterken. De term 'minderheid' kan in dit verband niet meer worden gehanteerd als kwantitatieve aanduiding. Integendeel krijgt deze een kwalitatieve betekenis die de waardigheid en gelijkwaardigheid van etnische groeperingen stelselmatig ondermijnt". (p.4).

§ 3.4 Samenvatting en conclusies met betrekking tot de Cultuur van het Oordelen in de alledaagse omgang en in de Minderhedennota 1983

Uit de analyse van de data uit de alledaagse omgang blijkt dat er in voorvallen en interacties tussen Nederlanders en migranten, minstens 7¹ variabelen die betrekking hebben op de +CvhO, een rol spelen. Bovendien blijkt uit de analyse dat ook expliciet biologistische uitingsvormen, een onderdeel vormen van deze alledaagse voorvallen en interacties. Hoewel geen onderwerp van onderzoek, vermelden wij er volledigheidshalve bij, dat de -CvhO in geringe mate in de alledaagse omgang lijkt voor te komen.

Op grond hiervan zijn wij van mening, dat voorvallen en interacties tussen Nederlanders en migranten in de alledaagse omgang vooral gebaseerd lijken te zijn op de +CvhO en daarmee op *actor-asymmetrie*.

Uit de analyse van centrale uitgangspunten en aspecten van de Minderhedennota blijkt, dat 3 van onze variabelen uit de +CvhO, met name de variabelen 'model', 'subjectief oordeel' en - in belangrijke mate - 'bijzonder gedrag' bruikbaar en relevant blijken. De +CvhO is in de Minderhedennota (1983) dus duidelijk aanwezig. Voor onze verwachting (zie § 3.2) vinden wij dus ondersteuning. Etnische-minderheden worden vooral vanuit een toeschouwersrol in de nota betrokken. De -CvhO ontbreekt of schijnt zelfs afwezig te zijn.

§ 3.5 De vraagstelling van het verdere onderzoek

Op basis van de resultaten van onze eerdere onderzoeken, menen wij voldoende toegerust te zijn, om enerzijds tot de aanwezigheid van de +CvhO in de alledaagse omgang en anderzijds een +CvhO in het beleid te besluiten, en daarmee het concept de CvhO als relevant en - met betrekking tot enkele variabelen - als bruikbaar op te vatten. Deze conclusie roept drie nieuwe vragen op: de vraag naar de mate waarin de CvhO een algemeen verschijnsel is, de vraag of alle variabelen een gebruikswaarde bezitten, voor zowel de -CvhO en de +CvhO en de vraag of de CvhO nog andersoortige variabelen en/of indicaties kent. Dit onderzoeken wij door de terreinen 'sociale wetenschappen' en 'volwasseneneducatie' aan de hand van de variabelen te exploreren en te toetsen.

In de sociaal-wetenschappelijke units hopen wij met inachtneming van de resultaten uit hoofdstuk 3 verdergaande en andersoortige indicaties voor de aanwezigheid en uitingsvormen van de dominante Cultuur van het Oordelen aan te treffen; alsmede verdergaande en andersoortige indicaties voor de aan- of afwezigheid van de minderheidscultuur van het oordelen.

Hoofddoel van de exploratie en 'toetsing' van het terrein van de volwasseneneducatie is om - met inachtneming van de resultaten uit hoofdstuk 4 - na te gaan of en op welke wijze, zowel de +CvhO als de -CvhO, in het door ons onderzocht terrein van volwasseneneducatie voorkomt.

Deeldoelen van dit onderzoek zijn onder andere:

* Hiermee doelen wij op de variabelen zoals die door ons ontwikkeld (par. 3.2) en gedefinieerd zijn (par.3.2.1 - 3.2.8).

- a. een inschatting maken van de verspreiding van de +CvhO en de -CvhO in 3 agogische praktijken ;
- b. het opsporen van (nieuwe) en andersoortige indicaties van de +CvhO en de -CvhO;
- c. het opsporen van oorzaken en (rand)voorwaarden voor continuering van de dominante Cultuur van het Oordelen;
- d. het opsporen van factoren en (rand)voorwaarden voor het stimuleren en verder ontwikkelen van de minderheidscultuur van het oordelen;
- e. inzicht krijgen hoe derden reageren op het realiseren van een actorrol.

Voor het sociaal-wetenschappelijk onderzoek en voor het onderzoek in de volwassenenvorming, hanteren wij de volgende vraagstellingen (zie ook § 1.1):

- d. *Op welke wijze manifesteert de minderheidscultuur van het oordelen zich in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, dat de relatie etnisch(e)-minderheid-meerderheid thematiseert en dat meer specifiek ingaat op de relatie Surinamers-Nederlanders?*
- e. *Op welke wijze manifesteert de dominante Cultuur van het Oordelen zich in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, dat de relatie etnisch(e)-minderheid-meerderheid thematiseert en dat meer specifiek ingaat op de relatie Surinamers-Nederlanders?*
- f. *Op welke wijze manifesteert de minderheidscultuur van het oordelen zich in vormingssituaties, die de relatie etnisch(e)-minderheid-meerderheid thematiseren en die meer specifiek ingaan op de relatie Surinamers-Nederlanders?*
- g. *Op welke wijze manifesteert de dominante Cultuur van het Oordelen zich in vormingssituaties, die de relatie etnisch(e)-minderheid-meerderheid thematiseren en die meer specifiek ingaan op de relatie Surinamers-Nederlanders?*

Het antwoord op het eerste deel van deze probleemstelling (*d en e*) presenteren en analyseren wij in hoofdstuk 4. Het tweede deel (*f en g*) presenteren en analyseren wij in de hoofdstukken 5 - 7.

Ook in hoofdstuk 4 en de hoofdstukken 5 - 7 komen wij op inductieve wijze tot theorievorming. Beide onderzoeken dragen een exploratief karakter, zij het dat - wij op basis van de resultaten van onze beide (voor)onderzoeken onze verdere exploraties niet blind zullen starten - maar vanuit de resultaten hiervan vertrekken.

In deze onderzoeken hebben wij gebruik gemaakt van verschillende bronnen (ervaringen, wetenschappelijke studies, cursusmateriaal) en meerdere onderzoekstechnieken (observatie, inhoudsanalyse, enquête, interview) om de intersubjectiviteit van de conclusies te verhogen.

Voor het deelonderzoek op het terrein van de sociale wetenschappen formuleren wij de volgende verwachting.

In sociaal-wetenschappelijk onderzoek, komen wij overeenkomstige uitdrukkingsvormen van de CvhO tegen, als in de alledaagse omgang.

Voor het deelonderzoek op het terrein van de volwasseneneducatie formuleren wij de volgende verwachtingen:

- a. *In volwassenenvorming komen wij overeenkomstige uitdrukkingsvormen van de CvhO tegen, als in de alledaagse omgang.*
- b. *Nederlandse respondenten (uit: het veldonderzoek) zullen de -CvhO nauwelijks herkennen.*

Met name aan deze laatste verwachting (b) ligt een meer **algemene** veronderstelling ten grondslag. *Deze houdt in dat de geringe aanwezigheid van de -CvhO in de alledaagse omgang en in sociaal-wetenschappelijk onderzoek niet zozeer heeft te maken met de nagenoeg afwezigheid hiervan in het bewustzijn van de Surinamer. Deze ligt meer aan het feit dat hiernaar geen systematisch onderzoek gedaan is waardoor de Surinamer nauwelijks de gelegenheid gehad heeft deze kenbaar te maken.* Aan deze veronderstelling ligt de opvatting ten grondslag dat de sociale wetenschappen kennis toeleveren aan verschillende maatschappelijke terreinen, alsmede aan het terrein van de alledaagse omgang.

In ons veldonderzoek (de hoofdstukken 5 - 7) zullen wij duidelijk maken dat als een raamwerk van onderzoek gebaseerd is op een actorperspectief op etnisch(e)-minderheden en meer in het bijzonder op Surinamers, de resultaten van onderzoek in grote mate indicaties voor de -CvhO zullen weerspiegelen.

§ 3.6 De verdere opbouw van het onderzoek

In **hoofdstuk 4** voeren wij een gefaseerde exploratie uit op relevante sociaal-wetenschappelijk units in de vorm van een inhoudsanalyse op empirische en theoretische studies. Het onderzoek valt in twee fasen uiteen. In fase I is er sprake van globale toetsing van 90 units, die a-select verzameld zijn; in fase II van een verdergaande toetsing op 26 units die select verzameld zijn.

In de **hoofdstukken 5 - 7** beschrijven wij ons veldonderzoek dat op 2 volkshogescholen en één politieopleiding is uitgevoerd. Het onderzoek bevat 2 componenten. Het verrichten van participerende observaties bij 12 cursussen (of onderdelen hiervan) en het interviewen van 61 respondenten. Zowel de cursussen als de interviews worden verder geanalyseerd.

Hierbij wordt er nadrukkelijk rekening gehouden met de veronderstelling zoals geformuleerd in § 3.5. Wij doelen op de veronderstelling dat de fragmentarische aanwezigheid van de -CvhO in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, te wijten is aan het feit dat er geen *systematisch* onderzoek naar is verricht, omdat de +CvhO uitgangspunt vormt van theorieontwikkeling en empirisch onderzoek. In ons veldonderzoek verrichten wij nadrukkelijk onderzoek naar de -CvhO vanuit de minderheidsdefinitie van de situatie.

In **hoofdstuk 8** bespreken wij de onderzoeksresultaten in het licht van de hypothesen en de gevolgde methode van onderzoek. Ook presenteren wij enkele voornaamste conclusies, aanbevelingen en hypothetische relaties. Wij sluiten dit hoofdstuk af met een waarschuwing tegen oneigenlijk gebruik van de resultaten van onderzoek.

DE CULTUUR VAN HET OORDELEN IN SOCIAAL-WETENSCHAPPELIJK
ONDERZOEK

§ 4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk doen wij verslag van het onderzoek naar de aanwezigheid van de CvhO in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Als operationalisering van sociale wetenschappen kiezen wij sociaal-wetenschappelijke units, die

- zich in hun vraagstelling richten op het verkennen, beschrijven, verklaren of toetsen van relaties tussen etnische-minderheidsleden en -meerderheidsleden;
- deze relaties in onderzoekstermen als vooroordeel, discriminatie, stereotiep, generalisatie, dominantie en/of hiermee rechtstreeks verband houdende termen vertalen.

Middels een gefaseerde exploratie onderzoeken wij bedoelde studies.

In fase I gaan wij uit van een globale toetsing van de literatuur, aan de hand van een op aselecte¹ wijze getrokken steekproef met een N aanvankelijke = 90 en N definitief = 60. Ons doel hierbij is, beperkte indicaties voor de aanwezigheid van de CvhO op te sporen, zodat wij kunnen besluiten tot de aanwezigheid van deze cultuur. Met andere woorden, het gaat er in deze fase om, ons concept op relevantie voor het sociaal-wetenschappelijk onderzoek te toetsen. Wij hanteren als *algemene* vraagstelling:

- a. op welke wijze manifesteert de dominante CvhO zich in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, dat de relatie etnisch(e)-minderheid-meerderheid thematiseert en dat meer specifiek ingaat op de relatie Surinamers-Nederlanders?
- b. Op welke wijze manifesteert de minderheids-CvhO zich in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, dat de relatie etnisch(e)-minderheid-meerderheid thematiseert en dat meer specifiek ingaat op de relatie Surinamers-Nederlanders?

Voor fase I wordt de *specifieke* vraagstelling:

"Wiens (voor)oordelen of discriminerende handelingen vormen uitgangspunt respectievelijk onderwerp van sociaal-wetenschappelijk onderzoek?". Onze vraagstelling impliceert dat wij niet zozeer elementen uit de Cultuur van het Oordelen maar uit de cultuur van het vooroordeel toetsen. De elementen die wij in deze fase toetsen hebben geen betrekking op de gehele operationalisering - die in deze fase van ons onderzoek bestaat uit zeven variabelen - maar uitsluitend op de definitie van de situatie in engere zin, dat wil zeggen op de variabelen monopolisering en kleine machthebber* wier aanwezigheid onzes inziens een noodzakelijke en voldoende voorwaarde vormen om de definitie van de situatie vast te stellen en dus de CvhO.

* Strikt genomen correspondeert alleen variabele monopolisering met de definitie van de situatie in engere zin. Vooral op grond van pragmatische overwegingen hebben wij variabele kleine machthebber ook meegenomen in de analyse.

Onze veronderstelling hierbij luidt dat het uitsluitend refereren naar vooroordelen van één etnische groep in onderzoek correspondeert met het uitgaan van één definitie van de situatie. Omdat een definitie van de situatie correspondeert met specifieke theoretische uitgangspunten, een specifiek referentiekader en een eigen visie op de maatschappelijke werkelijkheid, impliceert de aanwezigheid van één definitie van de situatie dat andere theoretische uitgangspunten, referentiekaders en visies op de maatschappelijke werkelijkheid worden uitgesloten (zie ook Berger, 1974, p.119).

Het onderzoek resulteert in een 2 x 2-tabel die snel een overzicht geeft, van het karakter van het door anderen, eerder uitgevoerd empirisch onderzoek en van theorie-ontwikkeling met betrekking tot de relatie etnische-minderheid en -meerderheid (zie § 4.7).

In fase II voeren wij een verdergaande toetsing van de literatuur uit, aan de hand van een op selecte wijze getrokken steekproef, met het doel verdergaande indicaties voor de aanwezigheid van meerdere elementen uit de CvHO te vinden, zodat wij kunnen besluiten tot de bruikbaarheid van (al) onze variabelen. De vraagstelling die wij hierbij hanteren is de hierboven beschreven algemene vraagstelling.

De steekproeftrekking is in die zin select dat wij - geredeneerd vanuit onze doelstelling - units die betrekking hebben op de verschillende vakken van de 2 x 2-tabel uit § 4.7 uitsélectioneren. Voor fase II hanteren wij geen specifieke vraagstelling, maar maken wij gebruik van de algemene vraagstelling. N is aanvankelijk 26 en wordt op grond van enkele overwegingen teruggebracht tot 17.

§ 4.2 De vraagstelling uit fase I

De in § 4.1 geformuleerde specifieke vraagstelling voor de eerste fase van dit deelonderzoek, is te splitsen in twee centrale vragen:

A. *Aan welke etnische groep wordt een oordeel gevraagd respectievelijk wiens oordelen worden behandeld, respectievelijk wie voltrekt de discriminatie-act.*

In principe zijn er twee mogelijkheden. De studie kan wat haar aard betreft betrekking hebben op oordelen van meerderheden over etnisch(e)-minderheden en/of op discriminatie van etnische-meerderheden met betrekking tot etnische-minderheden of op oordelen van etnisch(e)-minderheden over -meerderheden en/of op discriminatie van etnische-minderheden met betrekking tot etnische-meerderheden. Met andere woorden: zowel de minderheid als meerderheid kan in een actor- of toeschouwersrol worden geplaatst.

B. *Waarop heeft het gevraagde oordeel respectievelijk hebben de behandelde oordelen betrekking?*

Ook hierbij zijn er in principe twee mogelijkheden. Het onderzoek kan gaan over 'eigen' of 'oorspronkelijke' oordelen die 'meerderheden' hebben over 'minderheden' of die 'minderheden' hebben over 'meerderheden' of over **reactie-oordelen** van 'meerderheden' over 'minderheden' of 'minderheden' over 'meerderheden'.

Onder **eigen (voor)oordelen** verstaan wij opvattingen die min of meer oorspronkelijk zijn, die deel uitmaken van de eigen cultuur en waarbij de wij-groep model staat voor de beoordeling van de zij-groep, zodat er een relatief grote ongevoeligheid voor de visie van de Andere² op de eigen groep bestaat of ontstaat. Eigen oordelen hebben dus een etnocentrische voedingsbodem, zoeken beoordelingscriteria binnen de eigen groep en betrekken in hun mening dus *niet* primair of hoofdzakelijk de beleving van de Andere. Eigen oordelen geven daarom de eigen definitie van de situatie aan van de betreffende etnische groep of van individuele leden daaruit.

Tegenover 'eigen oordelen' staan '**reactie-oordelen**'. Deze ontstaan vanuit een (over)gevoeligheid voor de visie van de Andere (1) op de eigen groep. Dat wil zeggen ze ontstaan vanuit een (over)gevoeligheid voor de definitie van de situatie (2) door de Andere uit de zij-groep en betrekken in hun mening primair of hoofdzakelijk de beleving van de Andere. Ze zijn daarom vaak *reagerend* van aard, dat wil zeggen het zijn reacties op etnocentrische en/of racistische zienswijzen, kwalificaties, etiketten of handelingen gegeven of verricht door de Andere.

In afwijking van de gangbare betekenis van "de definitie van de situatie" - waarbij dit begrip een algemeen en neutrale invulling krijgt - voegen wij hieraan een specifieke dimensie toe.

De definitie van de situatie vatten wij op als een situatiedefiniëring die vertrekt vanuit de wij-groep, met haar eigen belangen en daarop gebaseerde eigen oordelen. Reactie-oordelen maken hier géén deel van uit. De definitie van de situatie krijgt hierdoor geen algemene neutrale maar een specifieke normatieve invulling. In onze visie is dus niet elk eigen oordeel een 'eigen oordeel'.

Onder 'eigen oordelen' verstaan wij daarom ook oordelen die gebaseerd zijn op eigenwaarde, eigendunk en eigenbelang. Het gaat om de wijze waarop mensen zichzelf respectievelijk de wij-groep en Anderen uit de zij-groep beleven, een wijze die in zekere zin onafhankelijk is van de opvattingen van de Anderen en wel zo dat zij niet opgelegd zijn door deze Anderen. Eigen oordelen halen hun oriëntatiepunt dus uit de eigen of de 'wij-groep' en vormen door hun grenzenstellende aard een manifestatie van eigenmacht.

Zowel leden van de meerderheid als die van de minderheid kunnen eigen (voor-)oordelen en reactie(voor)oordelen vellen. Ten aanzien van leden uit minderheidsgroepen houdt dat in dat zij in 'wij-zij' relaties niet alleen oordelen vellen die vanuit de dominante definitie van de situatie vertrekken, maar eveneens oordelen vellen die vertrekken vanuit de eigen minderheidsdefinitie van de situatie.

Dit impliceert verder dat minderheidsgroepen niet in alle facetten van hun immaterieel bestaan, bedreigd worden door de alterideologie (3) van de groep met (veel) maatschappelijke macht omdat zij op hun egoideologie en daarmee op hun eigenmacht terug kunnen vallen. **Eigen oordelen van leden uit minderheidsgroepen vormen daardoor het instrument waarmee deze personen hun bijdrage kunnen leveren aan een symmetrische relatie tussen minderheid en meerderheid.**

Op deze wijze begrepen kan de aanwezigheid van een eigen of oorspronkelijke definitie van de situatie van etnisch(e)-minderheden, binnen de sociale wetenschappen, als conceptueel uitgangspunt voor eigenmacht fungeren. Terwijl de afwezigheid daarvan

wijst op de ondersteuning van de maatschappelijke overmacht van etnische-meerderheden.

Uitgaande van de resultaten van § 3.2 en § 3.3 verwachten wij, dat de door ons uit te selecteren onderzoekseenheden (= sociaal-wetenschappelijke studies), niet alleen vaker maar significant vaker betrekking hebben op (voor)oordelen van etnische-meerderheden over etnische-minderheden, dan omgekeerd. Deze verwachting zullen wij met H_1 aanduiden.

Teneinde deze verwachting te toetsen, zullen wij gebruik maken van een conservatieve α ($\alpha = 0,01$). De H_0 luidt dat er niet vaker of significant vaker onderzoek is uitgevoerd naar (voor)oordelen van etnische-meerderheden over etnische-minderheden, dan naar (voor)oordelen van etnische-minderheden over etnische-meerderheden. De statistische toets die wij toepassen is de chi-kwadraat-toets.

§ 4.3 Een beschrijving van de units

Omdat er zoveel publikaties op het terrein van de door ons bedoelde interetnische relaties zijn verschenen, beperken wij ons vrijwel uitsluitend tot boekpublicaties (zie bijlage B).

Bij de aanvang van dit onderzoek is besloten dat de steekproefgrootte N , minimaal 503 zal bedragen, terwijl de uiteindelijke N afhankelijk zou worden gesteld van de beschikbare tijd en menskracht in de vorm van student-assistentie.

Het door ons onderzochte thema "interetnische relaties tussen etnische-minderheden en -meerderheden", kan zowel het hoofdthema als een aspect van onderzoek zijn. Voor "het aspect-zijn" geldt als voorwaarde, dat dit bij een globale verkenning van artikel of boek, gemakkelijk identificeerbaar moet zijn.

Zie voor een beschrijving van de steekproef 'de onderzoeksinstructie en knelpunten bij data-analyse', bijlage A.

§ 4.4 De 2 x 2-tabel en zijn betekenis

De ordening van de units, resulteert in de volgende 2 x 2-tabel.

		definitie van de situatie		
		de meerderheidsdefinitie van de situatie	de minderheidsdefinitie van de situatie	
door wie	meerderheidsbeoordelingen: direct of indirect	cel 1 41 a	cel 4 0 d	$N_3 = 41$
	minderheidsbeoordelingen: direct of indirect	cel 2 17 b	c cel 3 2	$N_4 = 19$
TOTAAL N		$N_1 = 58$	$N_2 = 2$	$N = 60$

Voor tabel 1 is de chi-kwadraat = 7,508, waardoor de H_0 verworpen wordt. Dat wil zeggen de H_1 wordt geaccepteerd. Dit betekent dus dat uit de toets blijkt, dat het verschil in frequentie (van studies die minderheidsdefinities en meerderheidsdefinities behandelen) betekenisvol is. Als de 2 x 2-tabel op grond van de overwegingen uit bijlage B, punt 3 voorgesteld wordt als een tabel met 2 kolommen, ontstaat het volgende beeld.

Tabel 2 2 x 1-tabel

variabele: definitie van de situatie		
de meerderheidsdefinitie van de situatie	de minderheidsdefinitie van de situatie	
cel 1 58	cel 2 2	60
Totale N = 58	+ 2	= 60

Voor tabel 2 is de chi-kwadraat = 52,02, waardoor de H_0 verworpen wordt. Dit betekent dus voor tabel 2 dat uit de toets blijkt, dat het verschil in frequentie (van studies die minderheidsdefinities en meerderheidsdefinities behandelen) voor tabel 2 wederom betekenisvol is.

Links (cel 1 en 2) en rechts (cel 3 en 4) van de 2 x 2-tabel (tabel 1) geven twee verschillende standpunten of definities van de situatie aan die ook in karakter verschillend zijn.

Uit ons onderzoek blijkt dat code 1 en 2, dus ook cel 1 en 2, significant vaker voorkomen. De definitie van de situatie van de meerderheid is dus dominant. Anders gezegd: de dominante definitie van de situatie is de definitie van de situatie van de dominant, althans binnen het door ons uitgevoerd sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Het resultaat van de chi-kwadraattoets volgend kunnen wij dus concluderen, dat in de door ons onderzochte steekproef van sociaal-wetenschappelijke studies, die inter-etnische relaties tussen etnische-meerderheden met een koloniaal verleden behandelen, er significant vaker vertrokken wordt vanuit het dominante perspectief. Of anders geformuleerd: dat in ons sociaal-wetenschappelijk onderzoek de 'meerderheid' de situatie significant vaker definieert en de 'minderheid' frequenter op de definitie van de situatie door de meerderheid reageert dan reageert vanuit de eigen definitie van de situatie. Hieraan verbinden wij de conclusie dat het dominante denken sterk overheerst binnen het door ons uitgevoerd sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Onderzoek of theorievorming, dat respectievelijk die haar uitgangspunten (= variabele model; +CvhO) ontleent aan de linkerkant van de tabel, is onderzoek dat vertrekt vanuit de definitie van de situatie van de dominant die tevens de dominante definitie van de situatie is (= variabele monopolisering; +CvhO).

Onderzoek of theorievorming, dat respectievelijk die haar uitgangspunten (= variabele model; -CvhO) ontleent aan de rechterkant van de tabel, is onderzoek dat vertrekt vanuit de definitie van de situatie van de minderheid (= variabele monopolisering; +CvhO).

De overeenkomst tussen de variabelen monopolisering en model is hierin gelegen, dat de claim op een *alleenrecht* op oordelen - dat wil zeggen op het aangeven van de definitie van de situatie - een claim is op een *definitie* die op *specifieke uitgangspunten* berust. De claim op een alleenrecht van oordelen impliceert tevens eenzijdigheid in actieve opstelling. Of anders geformuleerd veronderstelt een *selectieve-roltoewijzing*: een definiërende partij, actor en een partij die gedefinieerd wordt, toeschouwer (= variabele mensbeeld, +CvhO). Op dezelfde wijze correspondeert het alleenrecht op vooroordelen met een *selectieve-rolopvatting*: een partij die vooroordelen bezit, dader en een partij die het mikpunt vormt van vooroordelen, slachtoffer (= variabele mensbeeld, +CvhO). De selectieve-roltoewijzing (actor en toeschouwersrol, +CvhO) leidt in combinatie met de variabele model (+CvhO) tot het ontwikkelen van machtsgevoelens en wel zo dat actors mensen worden, die Anderen hun uitgangspunten (dwingend) kunnen opleggen (variabele relevante Andere, +CvhO), waardoor zij tevens handelingsmogelijkheden van die Anderen kunnen beïnvloeden (variabele kleine machthebber, +CvhO). Tenslotte zijn actors mensen die aan hun etnocentrische en racistische socialisatie (voor)oordelen ontleen die zij óf rechtstreeks uiten (variabele subjectief oordeel, +CvhO) óf die als verzwegen veronderstellingen aan hun handelingen richting geven (variabele 'bijzondere uitspraak' en/of gedrag; +CvhO).

De overeenkomst tussen de variabele monopolisering (-CvhO) en model (-CvhO) is hierin gelegen, dat de claim op een *recht* op oordelen, dat wil zeggen op een definitie van de situatie, een claim is op een definitie die berust op *specifieke uitgangspunten*.

De claim op een recht van oordelen impliceert twee- of meerzijdigheid* in actieve opstelling. Of anders geformuleerd veronderstelt in principe slechts definiërende partijen of actors (= variabele mensbeeld, "CvhO). Op dezelfde wijze correspondeert het recht op vooroordelen met een actoropvatting van alle betrokkenen. Dit mondt uit in de daderrol (variabele mensbeeld, "CvhO). De actorroltoekenning en/of -toewijzing leidt in combinatie met de variabele model ("CvhO), tot het ontwikkelen van machtsgevoelens en wel in die zin dat actors mensen worden die Anderen hun uitgangspunten (dwingend) kunnen opleggen (variabele relevante Andere, "CvhO). Hierdoor kunnen zij tevens handelingsmogelijkheden van de Anderen beïnvloeden (variabele kleine machthebber, "CvhO). Tenslotte zijn actors mensen die aan hun etnocentrische socialisatie (voor)oordelen onlenen, die zij rechtstreeks uiten (variabele subjectief oordeel, "CvhO) of die als verzwegen vooronderstellingen aan hun handelingen richting geven (variabele bijzondere uitspraak en/of gedrag, "CvhO).

We willen ons nu gaan bezig houden met meer vakinhoudelijke implicaties. De eerste vraag die wij ons in dit verband willen stellen is, wat nu de consequentie is van het resultaat van het onderzoek, dat de definitie van de situatie van de dominant de dominante definitie van de situatie is. Gezien de hoogte van de chi-kwadraat impliceert dit tevens dat de minderheidsdefinitie van de situatie nauwelijks voorkomt (variabele monopolisering uit de +CvhO). Dit houdt overigens niet in dat zij daarom niet bestaat.

Een eerste conclusie⁷, die wij kunnen trekken is, dat in de wetenschapsbeoefening - dat wil zeggen in theorie-ontwikkeling en empirisch onderzoek die wij geanalyseerd hebben, - één visie domineert. Hetzij omdat de ander visie niet onderkend of herkend wordt, hetzij omdat deze niet relevant genoeg geacht wordt onder de heersende machtsverhoudingen. Als zodanig is deze visie selectief. Als we voorts naar de verhouding cel 1/cel 3 (= 41/2) in het onderzoek kijken, dan kunnen wij daaruit afleiden dat eigen opvattingen of oordelen van etnische-meerderheden⁸ in vergelijking met die van etnische-minderheden ruim 20x zo vaak terug te vinden zijn (variabele actor uit de +CvhO versus toeschouwer uit de +CvhO).

De selectieve visie op etnische groepen is dus terug te vinden in de aard en wijze van de wetenschapsbeoefening in onze steekproef. Een gevolg hiervan is uiteraard, dat etnische-minderheden vaker in de positie geplaatst worden vanuit een toeschouwersrol te reageren op de hun toegedichte slachtoffersrol (= variabele mensbeeld, +CvhO).

In ons onderzoek is 'vaker' uit te rekenen, door de frequentie units in cel 2 te delen door de frequentie units in cel 3 (= 17/2).

Terwijl voorts uit de verhouding frequentie cel 1/cel 3 in de tabel nog afgeleid kan worden, dat voornamelijk etnische-meerderheden geacht worden vooroordelen en dergelijke te kunnen uiten. Deze conclusie wordt ondersteund door het feit dat cel 4 leeg is (variabele dader uit de +CvhO).

Het bovenstaande kan nog anders geformuleerd worden.

Uit de verhouding frequentie cel 1/cel 3 kan ook afgeleid worden dat etnische-meerderheden door de auteurs van de studies uit onze steekproef het recht wordt toegekend om zich oordelend over etnische-minderheden uit te laten, in tegenstelling tot etnische-minderheden die dit recht niet toegekend wordt, gezien de stand van zaken: het dominante perspectief overheerst, het minderheidsperspectief ontbreekt vrijwel. Met

* Wij lopen hier feitelijk vooruit op onderzoeksresultaten uit ons veldonderzoek. Zie § 6.5.9.

andere woorden deze stand van zaken in het door ons uitgevoerd sociaal-wetenschappelijk onderzoek moedigt eenzijdig machtsgevoelens in intermenselijke relaties tussen etnische groepen aan (variabele kleine machthebber, uit de +CvhO).

Om zicht te hebben op het feit dat er in een concrete situatie handelingsalternatieven zijn, zullen zowel etnische-minderheidsleden als etnische-meerderheidsleden die situatie moeten kunnen overzien en overstijgen. Dit wordt uiteraard des te noodzakelijker, naarmate de situatie complexer wordt. Door het aanreiken van specifieke kennis (kennis die als vertrekpunt de definitie van de situatie van de dominant neemt) en door het gelijktijdig onthouden van andere kennis (kennis die als vertrekpunt de definitie van de situatie van de minderheid neemt), kunnen zowel 'meerderheden' als 'minderheden' ondersteund worden in het idee of kan hen aangepaard worden dat leden uit meerderheidsgroeperingen iets is toegestaan of dat zij tot iets in staat zijn (bijv. witten kunnen/mogen zwarten discrimineren) wat de andere partij - leden uit minderheidsgroeperingen - niet is toegestaan of waartoe zij niet in staat zijn. **De onevenredige verdeling van codes over de 2 x 2-tabel functioneert dus als een vorm van 'symbolisch geweld'.** Wij ontleen deze term aan Bourdieu (zie Wesselingh, 1985, p.101 e.v.) die meent dat het opleggen van bepaalde inhouden, betekenissen en categorieën aan het denken en de communicatie aangeduid kan worden met symbolisch geweld. Deze vorm van geweld ziet hij als een middel om cultureel kapitaal - een configuratie van disposities, gedragingen en verworvenheden op het gebied van culturele praktijken en waardenoriëntaties van de heersende klasse - over te dragen. Hij tekent hierbij aan dat het van belang is deze overdracht zo te laten plaatsvinden dat er sprake lijkt te zijn 'van een *zelfsprekende* culturele erfenis van welhaast *natuurlijk* karakter. Het effect van dit symbolisch geweld is dat het denken en handelen van leden van de onmachtige groep door het reproductieproces 'voorgevormd' wordt zonder dat zij voldoende handvatten aangereikt krijgen om hiertegen stelling te nemen. Wat Bourdieu met 'symbolisch geweld' aanduidt is in feite (ideologische) macht(suitoefening).

Omdat uitsluiten of juist bevoorrechten en daarmee het inperken of juist uitbreiden van handelingsmogelijkheden de essentie van een discriminerende handeling is, is discrimineren voor ons een specifieke vorm van machtsuitoefening (zie § 2.5).

Als binnen de door ons geanalyseerde theorie-ontwikkeling en het empirisch onderzoek, (het kunnen) discrimineren steeds gekoppeld wordt aan leden uit de etnisch(e)-meerderheid (de witten) wordt de suggestie gewekt én versterkt en het idee aangemoedigd, dat het een sociaal gegeven is dat uitsluitend witten zwarten discrimineren en dus macht over hen kunnen uitoefenen.

Het andere sociaal gegeven, dat zwarten witten (kunnen) discrimineren en dus macht over hen uitoefenen, wordt niet onderkend, herkend of gewoon doodgezwegen.

Niet alleen machtsgevoelens, maar ook gevoelens in de trant van "wij (etnische-meerderheden) zijn erg belangrijk voor hen (etnische-minderheden); ons denken is bepalend voor hen; ons denken vormt dwingend hun uitgangspunt of referentiekader" (variabele relevante Andere) worden hierdoor aangemoedigd.

Wat wij dus willen benadrukken is dat in de context (etnisch(e)-) minderheid - (etnisch(e)-meerderheid), één van de meest sprekende vormen van dominantie de *vanzelf-*

sprekendheid is, waarmee wordt uitgegaan van het-relevante-Andere-zijn van een 'meerderheidslid' voor een 'minderheidslid'.

Het is in deze context dat de-relevante-Andere-gedachte een negatieve lading krijgt⁹. Een andersoortige kanttekening die we bij deze stand van zaken (van onderzoek naar minderheids-meerderheidsrelaties) willen maken en die ook weerspiegeld wordt in een deel van de onderzochte units, betreft de stigmatiserende werking die uitgaat van *herhaald* onderzoek binnen *één* definitie van de situatie. Deze stigmatisering kan minstens twee uitingsvormen hebben:

1. *Onderzoek naar etnische verhoudingen wordt veelal ingevuld als onderzoek naar etnische-minderheden én als onderzoek naar problemen.*

Hierdoor kan de suggestie gewekt worden dat etnische-minderheden een probleemgroep vormen. Onzes inziens kan deze gedachte door twee componenten - die in principe onafhankelijk zijn van ons onderzoek - extra versterkt worden:

- a. Een ideologische component.

De gedachte dat minderheden een probleemgroep vormen kan ideologisch ondersteund worden door het bestaan van de ideologie van het individualisme. Dat wil zeggen dat het 'maatschappelijk falen' van relatief veel leden uit etnische-minderheidsgroepen - dat onder meer verantwoordelijk is voor het als probleemgroep beschouwd worden - wordt geïndividualiseerd (zie ook Thompson, 1980, p. 45 e.v.).

- b. Een kwantitatieve component.

Door de toegenomen migratie in de zeventiger jaren, druk van actiegroepen en hiermee samenhangende wijzigingen in het overheidsbeleid worden thema's als interetnische verhoudingen, vooroordeel, discriminatie en racisme actueel.

Dit mondt uit in een stroom van onderzoek en publikaties op dit terrein. Deze kwantitatieve aandacht duidt op de aanwezigheid van een problematische situatie hetgeen voor migrantengroepen betekenen kan, dat zij frequent(er) geassocieerd worden met de opvatting probleemveroorzaker te zijn.

2. *Omdat onderzoeksresultaten steeds gereproduceerd worden, worden ook specifieke opvattingen over etnische-minderheden in de vorm van (voor)oordelen, bejegeningen, kwalificaties enzovoort, gereproduceerd.*

Vooroordelen die binnen sociaal-wetenschappelijke studies eerst als illustratie dienden, lopen zo het gevaar deel uit te gaan maken van het kennisbestand - en dus ook van de alledaagse kennis. Hierdoor kunnen zij functioneren als 'onuitgesproken veronderstellingen' en/of vanzelfsprekendheden.

Bedoelde stereotiepe veronderstellingen of schijnbare vanzelfsprekendheden kunnen leiden tot allerlei soorten van buitengewoon gedrag, omdat deze op generalisaties berustende ideeën, uitgangspunt kunnen vormen in bejegeningen van de Andere (variabele bijzonder gedrag, +CvhO).

§ 4.1. De relevantie van het onderscheid in reactie(voor)oordelen en eigen vooroordelen.

Wij willen nog even stilstaan bij de relevantie van het onderscheid tussen cel 2 (reactie-(voor)oordelen) en cel 3 eigen (voor)oordelen. Een onderscheid dat in feite correspondeert met de vraag wie de situatie definieert. Dit illustreren wij aan de hand van een onderzoek van Robinson en Preston (1978, p.140 e.v.).

Doel van deze studie is na te gaan, of de '*contact hypothese*' (simpel vertaald: door onderling contact verminderen vooroordelen) opgaat in een situatie waar bevooroordeelde zwarten en blanken met overeenkomstige status worden samengebracht. Resultaat van het onderzoek is dat witte vooroordelen significant afnemen, terwijl zwarte vooroordelen relatief stabiel blijven. De auteurs van dit artikel proberen dit resultaat op twee manieren te verklaren:

a. vanuit de aard van de stereotiepen;

Het verschil in effect voor zwart en wit vloeit mogelijk voort uit het verschil in stereotiepen die zwart en wit ten opzichte van elkaar hebben.

Stereotiepen van witten zijn onder andere '*blacks are dirty, loud, irresponsible and lazy*', terwijl als stereotiepen van zwarten genoemd worden "*whites are untrustworthy, treat blacks as inferior and fail to give them social recognition*" (idem, p.151).

Bovengenoemde witte stereotiepen kunnen in een *equal-contact-status*-situatie gemakkelijk ontkracht worden, menen de auteurs, terwijl de **aard** van de zwarte stereotiepen zich daar minder voor leent, omdat het hier om angsten en houdingen gaat, die een ander karakter hebben en dus een andersoortige aanpak vereisen. De auteurs doen daarom de volgende suggestie: "*In order for blacks to feel that whites are trustworthy and willing to treat them as social equals a very intimate type of relationship on a personal level may be necessary.*"

This, black stereotypes about whites are less visible or tangible and therefore less easily refuted in a contact situation which is less personal and durable" (idem, p.151).

b. Vanuit de aard van de relatie;

Een andere mogelijke verklaring, dragen de auteurs vervolgens in naam van Cohen en Roper (p.152) aan. "*Since whites have traditionally been the dominant group, there is a widely held belief in our culture that blacks are generally less competent than whites. There is empirical evidence that whites tend to dominate in a social situation where the two races interact or where blacks compare themselves to whites as significant others.*"

In other words, both blacks and whites appear to have internalized the beliefs that whites are more competent" (idem, p.152).

Cohen en Roper duiden deze conditie aan met "*interracial interaction disability*" en middels een experiment, achterhalen zij, dat wil men in geval van "*equal status-contact*" van etnische-meerderheden en -minderheden, ook voor laatstgenoemde groep succes boeken, dan moeten, zowel minderheids- als meerderheidsverwach-

tingen bespreekbaar gemaakt en behandeld worden. En wel op een tijdstip, voorafgaand aan de interraciale interactie. Anders verloopt het contact via de dominant-minoriteit lijn.

Vanuit ons perspectief, zouden wij komen tot een andere en genuanceerdere conclusie. Beide oplossingen die de auteurs aandragen, gaan er van uit dat stereotiepen respectievelijk belevingen van minderheden, verbonden zijn met de dominante definitie van de situatie, dat wil zeggen met wit racisme. Met andere woorden 'cel 2' - stereotiepen zijn hier aan de orde. En deze worden in dit experiment met 'cel 1' - stereotiepen afkomstig van witten, vergeleken (zie tabel 1).

Inderdaad zijn 'cel 2'-stereotiepen en de beleving die hieraan ten grondslag ligt van een totaal andere aard dan die uit 'cel 3'. 'Cel 2' - stereotiepen zijn reactie(voor)oordelen. Dat wil zeggen ze zijn ontstaan vanuit een reactie op wit racisme. Cel 3-stereotiepen zijn eigen (voor)oordelen. Dat wil zeggen ze zijn gebaseerd op zwart etnocentrisme. Wil de contact-hypothese correct toegepast worden, dan lijkt het ons voor de hand liggend dat men ook *equivalente* stereotiepen betreft in dit experiment, te weten 'eigen' of 'oorspronkelijke' stereotiepen.

Dit betekent voor minderheden dat in dit experiment stereotiepen uit cel 3 (bijvoorbeeld "witten stinken", "zijn bandeloos") betrokken dienen te worden, omdat zij zich onttrekken aan de dominant-minoriteit-lijn.

Vanuit deze invalshoek, zou een experiment, gebaseerd op cel 1- en 3-uitspraken, voor beide groepen, mogelijk wel leiden tot vermindering van vooroordelen.

§ 4.2 Een illustratie van het effect van de variabele mensbeeld uit de meerderheids-cultuur van het oordelen.

In deze § willen wij het belang van de variabele mensbeeld uit de +CvhO - dat wil zeggen selectieve-roltoewijzing aan leden uit etnisch(e)-minderheids en -meerderheids-groepen - illustreren aan de hand van een onderzoek van Daams (red. van Bovenkerk, 1972, p.91-e.v.).

Doel van deze studie is na te gaan of er in de plaatskeuze van blanke buspassagiers, bevooroordeeldheid ten aanzien van kleurlingen een rol speelt. Terwijl de vraagstelling luidt: "Gaan blanken (in de bus) ergens anders zitten? Of denken kleurlingen alleen maar dat dat zo is?" (p.91).

Uit de vraagstelling blijkt dat de variabele 'mensbeeld' uit de +CvhO - dat wil zeggen de selectieve-roltoedichting aan etnische-minderheidsleden en etnische-meerderheidsleden - uitgangspunt vormt van dit onderzoek. Hierdoor wordt er uitsluitend gelet op het (eventueel bevooroordeeld) gedrag van witte Nederlanders naar kleurlingen toe, bij de bepaling van hun plaatskeuze in de bus.

De plaatskeuze van kleurlingen naar Nederlanders toe (variabele mensbeeld, uit de -CvhO) wordt echter niet in beeld gebracht.

Indien bij het onderzoek zou zijn uitgegaan van een actorperspectief op etnische-minderheidsleden, zou deze plaatskeuze mogelijk wel zijn onderzocht en zou daaruit mogelijk, een overeenkomst in busgedrag van

etnische groepen in relatie tot elkaar kunnen blijken. Waaruit dan weer zou kunnen worden afgeleid dat vermijdingsgedrag tussen leden uit verschillende etnische groepen, bij de plaatskeuze in bussen, een algemeen verschijnsel is en mogelijk (mede) voortvloeit uit een wederzijdse 'wij-zij'-beleving. Onafhankelijk van de uitkomst heeft een dergelijke conclusie uiteraard andere consequenties voor theorievorming over interetnische relaties en daarnaast ook andere sociaal-psychologische consequenties voor betrokkenen, dan een werkwijze die als uitgangspunt neemt, het eenzijdig afwijzen van kleurlingen door Nederlanders. Eerstgenoemde werkwijze bevestigt immers op interactieniveau witte Nederlanders in hun "kleine-machthebber-beleving" en als zodanig in hun machtsbeleving ten aanzien van etnische-minderheidsleden.

Op onze kritiek kan als tegenargument worden aangevoerd, dat de aanpak van elk onderzoek primair is gebaseerd op de vraagstelling. En dat iedere onderzoeker/ster de vrijheid heeft zijn of haar vraagstelling in te perken of uit te breiden. Hoewel dit feitelijk juist is, willen wij toch andermaal benadrukken dat selectieve-roltoeewijzing (variabele 'mensbeeld' uit de +CvhO) zo algemeen voorkomt, dat er onzes inziens moeilijk nog sprake kan zijn van een systematisch toeval. Waardoor de keuze van een onderzoeker/ster voor een specifieke vraagstelling, niet zozeer 'in vrijheid' tot stand komt, maar tot stand komt binnen een specifieke en dominante interetnische definitie van de situatie waardoor de keuzevrijheid al bij voorbaat beperkt wordt.

§ 4.5 De hypothesen uit fase II

Bij de verdergaande exploratie van de units uit fase II van dit deelonderzoek, gaan wij uit van de volgende hoofdhypothese:

"In de sociaal-wetenschappelijke literatuur komen wij overeenkomstige variabelen of uitingvormen van de Cultuur van het Oordelen tegen, als in de alledaagse omgang."

De resultaten uit hoofdstuk 3 (§ 2) volgend, verwachten wij dus de volgende variabelen tegen te komen:

- I. Mensbeeld
- II. Model
- III. Relevante Andere
- IV. Monopolisering
- V. Kleine machthebber
- VI. Subjectief oordeel
- VII. Bijzondere gedrag, -uitspraak, -argumentatie.

Op basis van deze 7 variabelen ontwikkelen wij 7 hypothesen met betrekking tot de +CvhO en de -CvhO. Voor een totaaloverzicht van deze subhypothesen verwijzen wij naar bijlage F. Tijdens onze exploratie van de units, zullen wij de verschillende subhypothesen (=variabelen) binnen betreffende paragrafen beschrijven.

Verschillende hypothesen zijn weer opgesplitst in subhypothesen. De variabelen waarop deze subhypothesen berusten, zijn ontstaan ten gevolge van een "pilot-study" die gebaseerd was op enkele units. Deze zullen wij niet nader beschrijven.

Wij verwachten bij de literatuurexploratie binnen één variabele 2 categorieën aan te treffen:

- Gegroepeerd rondom cel 1 en cel 2 verwachten wij ondersteunende items voor de +CvhO en/of tegengas of stellingname ten opzichte van +CvhO aan te treffen
- Gegroepeerd rondom cel 3 en cel 4 verwachten wij ondersteunende items voor de -CvhO en/of tegengas of stellingname ten opzichte van de -CvhO aan te treffen.

De vraag die in dit verband gesteld kan worden is of het terecht is twee soorten kwaliteiten (ondersteuning en stellingname) onder één CvhO te plaatsen. Wij menen dat wij daarom terecht handelen, omdat wij uitspraken of items bij de +CvhO of de -CvhO rekenen, als zij de *uitgangspunten* van deze cultuur als vertrekpunt voor argumentatie kiezen. Zowel ondersteunende items als items die betrekking hebben op stellingname hanteren *hetzelfde uitgangspunt*.

Omdat de variabelen model en relevante Andere binnen de literatuur soms niet goed te scheiden zijn¹⁰, zullen wij beide variabelen - daar waar het aan de orde is - gelijktijdig bespreken. Hierop anticiperend hebben wij beide variabelen, binnen één cluster van hypothesen ondergebracht.

§ 4.6 Het type onderzoek

Dit deelonderzoek kan het best gekarakteriseerd worden als een onderzoek met een beschrijvend explorerend karakter (zie Vercruysse, 1966, p. 116). Het betreft een bijzondere vorm van onderzoek, omdat de waarnemingseenheden bestaan uit sociaal-wetenschappelijke artikelen of boeken, die voor ons relevante relaties tussen etnische groepen beschrijven. Waarom wij dit onderzoek niet gewoon literatuurstudie of -onderzoek noemen komt, omdat ons doel niet zozeer is het verzamelen van feiten en gegevens maar het verzamelen van bevindingen van onderzoek (zie Gadourek, 1972, p.98). Dat wil zeggen, het gaat ons primair om het verzamelen van *data*.

Dat boeken als waarnemingseenheden gehanteerd kunnen worden is op zich niet nieuw. Vergelijk bijvoorbeeld historisch-sociologisch studies waar "zelfs geschiedboeken als gegevens worden beschouwd" (idem, p. 98). Als onderzoekstechniek gebruiken wij inhoudsanalyse. Holsti (1969) beschrijft deze techniek als het systematisch en objectief identificeren van specifieke karakteristieken.

Zie voor een beschrijving van de steekproef, het onderzoeksinstrument, de onderzoeksinstructie en de datavoorbewerking, bijlage D.

§ 4.7 Ordening van de units

De ordening¹¹ van de units resulteerde in de volgende verdeling:

code I : 12 units
code II : 8 units
code III : 9 units
code IV : 2 units

Tabel 3
(2 x 2-tabel)

		definitie van de situatie		
		de meerderheidsdefinitie van de situatie	de minderheidsdefinitie van de situatie	
door wie	meerderheidsbe- oordelingen: direct of indirect	cel 1 12	cel 4 2	14
	minderheidsbe- oordelingen: direct of indirect	cel 2 8	cel 3 9	17
TOTAAL		20	11	31

N = 17

§ 4.8 Analyse aan de hand van de geformuleerde verwachtingen

In deze § analyseren wij de units door middel van enkele hypothesen (zie Bijlage F). De volgorde van de hypothesen corresponderen met de volgorde van de door ons inductief afgeleide variabelen.

De analyse vindt op twee manieren plaats:

- eerst analyseren wij de literatuur op aspecten van de minderheidscultuur en worden er ter illustratie voorbeelden aangereikt;
- vervolgens analyseren wij de literatuur op aspecten van de meerderheidscultuur en worden er andermaal ter illustratie enkele voorbeelden aangereikt.

Aan kwantificering in de zin van frequentietellingen wagen wij ons niet. Om tweeërlei redenen: aangezien de units niet regel voor regel zijn doorgenomen, lijkt kwantificering ons een zinloze aangelegenheid. Immers wat zeggen de frequenties dan werkelijk nog? Bovendien is het materiaal niet a-select verzameld.

Wel kunnen wij het onderzoeksmateriaal met behulp van de variabelen karakteriseren.

Zo hebben wij op basis van ons onderzoek de indruk dat

- de variabelen model, relevante Andere, monopolisering, kleine machthebber en bijzondere argumentatie als meerderheidsdefinitie ongeveer in gelijke mate voorkomen;

- minderheidsdefinities in die mate voorkomen dat er gesproken kan worden van minderheidsoriëntaties;
- de variabele bijzondere argumentatie als minderheidsdefinitie in ongeveer de helft van de units voorkomt, terwijl de variabele kleine machthebber in ongeveer 1/10 van de gevallen voorkomt.

§ 4.8.1 De minderheidscultuur van het oordelen in sociaal-wetenschappelijk onderzoek

De CvHO die wij in dit deelonderzoek aan de hand van exemplarische literatuurverwijzingen in beeld brengen, heeft betrekking op cel 3 en cel 4 van de 2 x 2-tabel.

Wij starten deze paragraaf met verwachting I. In tabel 4 presenteren wij een totaaloverzicht van de resultaten van onderzoek.

Verwachting I Variabele mensbeeld

- I *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden etnische-meerderheden vanuit een toeschouwers- en slachtoffersrol beschreven en/of worden etnische - minderheden vanuit een actor- en daderrol beschreven. (variabele mensbeeld)*
In de literatuur treffen wij geen indicaties aan voor deze verwachting.

Verwachting II-III Variabele model/relevante Andere

- II-IIIa. *Minderheden worden geacht een model en/of relevante-Anderebeleving te hebben. Dit betekent dat zij zich in hun denken en handelen (dwingend) op de wij-groep zullen oriënteren. (variabele model/relevante Andere: algemeen)*
In de literatuur treffen wij geen indicaties aan voor deze verwachting.

- II-IIIb. *In empirisch onderzoek worden sociale-afstandsvragen aan minderheden voorgelegd. (variabele model/relevante Andere: sociale afstand)*
In ons onderzoek troffen wij één illustratie aan van een dergelijk onderzoek: Aan de negers en mulatten werd door Horowitz een Bogardus schaal voorgelegd. De voorkeur voor zichzelf blijft overigens het grootst (Hendriks, 1981, p. 86 e.v) (cel 3).

- II-IIIc. *De reacties (gedragsalternatieven, strategieën enz.) die minderheden worden aangereikt (of die zij zichzelf aanreiken) om te emanciperen, nemen (dwingend) als uitgangspunt de minderheidsdefinitie van de situatie. (variabele model/relevante Andere: reacties)*
De relaties die tussen minderheid en meerderheid worden beschreven, zijn in het volgende voorbeeld gebaseerd op: de aanname dat minderheden de meerderheid niet als model en/of relevante Andere aanvaardt. Hendriks (1981, p. 91) geeft mogelijke relaties tussen minderheid en meerderheid, waarvan er met name 2 voor onze analyse van belang zijn, te weten:
- "de dominant weet dat de minioriteit de status quo innerlijk verwerpt"
- "de dominant weet dat de minoriteit de status quo verwerpt en de minoriteit weet dat de dominant dat weet" (cel 4).

II-III d. *Integratie, aanpassing en aanverwante termen wordt/worden begrepen als het socialiseren in de minderheidscultuur en/of de minderheidsdefinitie van de situatie. (variabele model/relevante Andere: integratie)*

Voorbeelden hiervan vinden wij onder andere terug bij Adam die assimilatie afwijst (1978, p. 119 e.v.), Sanders die spreekt over "behoud van de eigen identiteit (1980) en Rinsampessy, 1975.) (cel 3).

Ook vinden wij deze gedachte terug bij Reubsaet en Kropman (1983) die als mogelijke reactie van de Surinamers (in het proces van emancipatie) zien: het sluiten van de Surinaamse gemeenschap (Reubsaet en Kropman 1983, p. 30) (cel 4).

In empirisch onderzoek blijkt dat negers zichzelf of hun eigenheid positief beleven. Ook hiervoor verwijzen wij naar de studie Horowitz (Hendriks, 1986, p. 86 e.v.) waaruit bleek dat negers zich allerlei positieve eigenschappen toedichten (cel 3).

Verwachting IV Variabele monopolisering

- IV. *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden vooroordeel, stereotiepen, generalisatie en andere overeenkomstige termen specifiek gekoppeld aan etnische-minderheden, in die zin dat zij eenzijdig en als vanzelfsprekend gericht zijn op etnische-meerderheden. Deze begrippen zijn dus eenzijdig gekoppeld aan etnische-minderheden, met andere woorden deze termen worden niet algemeen maar als een exclusieve claim gehanteerd. (variabele monopolisering)*
- In de literatuur treffen wij geen indicaties aan voor deze verwachting.

Als wij echter vooruitlopend op de resultaten van ons veldonderzoek (zie § 6 5.9) deze verwachting herformuleren zodat de nadruk komt te liggen op het koppelen van vooroordeel, stereotiepen enzovoort aan zowel etnisch(e)-meerderheid als -minderheid, vinden wij echter wel een bevestiging voor onze verwachting. Deze vinden wij in het algemeen karakter van definities die vooroordeel beschrijven (Sanders, 1980 en Essed, 1984, p. 20). Deze indicaties corresponderen met cel 3 omdat de auteurs beide behoren tot etnische-minderheidsgroepen. Ook treffen wij indicaties aan bij onder meer Van Amersfoort, 1974, p. 53 e.v.; Bovenkerk en Bovenkerk-Tecrnk, 1972, p. 7. Ook deze voorbeelden corresponderen met cel 3 omdat de opvattingen van etnische-minderheden mede in het geding zijn en niet de reacties van etnische-meerderheden hierop.

Verwachting V Variabele kleine machthebber

- V. *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden discriminatie, inferiorisering, intolerant handelen en andere overeenkomstige termen specifiek gekoppeld aan etnische-minderheden, in die zin dat zij eenzijdig en als vanzelfsprekend gericht zijn op etnische-meerderheden (variabele kleine machthebber)*

In de literatuur treffen wij geen indicaties aan voor deze verwachting.

Als wij echter vooruitlopend op de resultaten van ons veldonderzoek (zie § 6 5.9) deze verwachting herformuleren, zodat de nadruk komt te liggen op het koppelen van discriminatie enzovoort aan zowel etnisch(e)-meerderheid als -minderheid, vinden wij echter wel een bevestiging voor onze verwachting.

Deze treffen wij aan in discriminatiedefinities met een algemeen karakter, dat wil zeggen de definitie is zo geformuleerd, dat zowel een etnisch(e)-minderheidslid, als een etnisch(e)-meerderheidslid actor kan zijn, zonder dat dit expliciet wordt aangegeven.

Bijvoorbeeld Van Amersfoort, 1974, p. 52; Bovenkerk en Bovenkerk-Teerink, 1972, p. 5; Essed, 1984, p. 30 en verder Hendriks, 1981, p. 57 (cel 3).

Er komen in de literatuur dus indicaties voor, die betrekking hebben op de aanwezigheid van een minderheidsclaim op oordelen.

Verwachting VI Variabele subjectief oordeel

- Vla. *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden subjectieve oordelen door auteurs met betrekking tot etnische-meerderheden genoemd (variabele subjectief oordeel: algemeen)*

Indicaties voor de bevestiging van deze verwachting treffen wij in opvattingen aan als: "Nederlanders zijn jaloers op Molukkers", Rinsampessy, 1975, p. 43) en "bemoeien zich overal mee"; "Hollanders slijmen" en "huichelen" (Essed, 1984, resp. p. 54, 59, 61) (cel 3).

Ook wordt door Shadid (p. 199 e.v.) gewezen op vooroordelen van Marokkanen jegens Nederlanders (cel 3).

- Vlb. *Sociaal-wetenschappelijk onderzoek zelf is gebaseerd op vooroordelen ten aanzien van etnische-meerderheden. (variabele subjectief oordeel: bias)*

In de literatuur treffen wij geen indicaties aan voor deze verwachting.

Verwachting VII Variabele bijzondere argumentatie

- VII *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden etnische-meerderheden met bekende vooroordelen, stereotiepen, generalisaties en dergelijke verbonden. Deze worden echter niet expliciet genoemd of vermeld. (variabele bijzondere argumentatie)*

In de literatuur treffen wij geen indicaties aan voor deze verwachting.

Tabel 4* Verwachtingen (=variabelen) in de literatuur ten aanzien van de 'Cvho

Variabele		Verwachting	Indicaties in de literatuur wel	geen	Corresponde- rende cel
I	mensbeeld	etnische-meerderheden vanuit een toeschouwers- en slachtoffersrol en/of etnische-minderheden vanuit een actor- en daderrol		-	-
II- IIIa	model/relevante Andere (algemeen)	minderheden worden geacht model en/of relevante Andere beleving te hebben		-	-
II- IIIb	model/relevante Andere (sociale afstand)	sociale afstandsvragen aan minderheden	+		3
II- IIIc	model/relevante Andere (reacties)	de minderheidsdefinitie (dwingend) als uitgangspunt nemen	+		4
II- IIId	model/relevante Andere (integratie)	socialiseren in de minderheidscultuur en/of de minderheidsdefinitie	+		3 en 4
IV	monopolisering	specifiek koppelen van het hebben van vooroordelen en dergelijke aan etnische-minderheden	(+)**	-	(3)
V	kleine machthebber	specifiek koppelen van de discriminatie-act en dergelijke aan etnische-minderheden	(+)**	-	(3)
VIa	subjectief oordeel (algemeen)	subjectieve oordelen over etnische-meerderheden door auteurs	+		3
VIb	subjectief oordeel (bias)	sociaal-wetenschappelijk onderzoek is gebaseerd op		-	-

* Voor verwachtingen die niet zijn opgenomen in deze tabel, zoals VIb, VIIb-VIle en VI'a-VII'b, troffen wij geen indicaties in de literatuur aan

** Dat wil zeggen, na herformulering van de verwachting (zie ook § 4.8.1)

	vooroordelen ten aanzien van etnische-meerderheden		
VII	bijzondere argumentatie	argumentatie gebaseerd op verzwegen veronderstelling ten aanzien van etnische- meerderheden	- -

§ 4.8.2 De meerderheidscultuur van het oordelen in sociaal-wetenschappelijk onderzoek

De +CvhO die wij in dit deelonderzoek aan de hand van exemplarische literatuurverwijzing in beeld brengen, heeft betrekking op cel 1 en cel 2 van de 2 x 2-tabel.

Indicaties in de units voor de aanwezigheid van de +CvhO, hebben een verschillend karakter. Ze kunnen zowel ondersteunend naar de +CvhO zijn, of een stellingname vormen ten opzichte van de +CvhO (zie § 4.8).

Wij starten deze paragraaf met verwachting I die betrekking heeft op de variabele mensbeeld. In tabel 5 presenteren wij een totaaloverzicht van de resultaten van onderzoek.

Verwachting I Variabele mensbeeld

- I *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden etnische-minderheden vanuit een toeschouwers- en slachtoffersrol beschreven en/of worden etnische-meerderheden vanuit een actor- en daderrol beschreven. (variabele mensbeeld)*
Deze variabele komen wij onder meer bij Adam (1978) tegen, die de verhouding minderheid-meerderheid vanuit de invalshoek 'dominantie en inferiorisering' beschijft. In het begrippenpaar komt de selectieve-roltoewijzing uit de +CvhO tot uitdrukking (cel T)¹².

Verwachting II-III Variabele model en/of relevante Andere

- II-IIIa. *Minderheden worden niet geacht een model en/of relevante-Andere-beleving te hebben. Dit betekent dat zij zich in hun denken en handelen (dwingend) op meerderheden zullen oriënteren. (variabele model en/of relevante Andere: algemeen)*

Carlier (1974, p.397) merkt met een betrekking tot de zelfbeleving van minderheden - onder verwijzing naar theorievorming op - dat alles erop wijst "dat de perceptie en behandeling vanwege de meerderheid richtinggevend zal zijn voor de attitude die minderheidsleden tegenover zichzelf gaan ontwikkelen". (variabele relevante Andere)

Hoewel wij tussen socialisatie-inhoud en zelfbeeld een zekere relatie vermoeden en constateren, geloven wij toch dat dit deterministisch denken, weinig recht doet aan het oordelend vermogen van 'minderheden' en de minderheidscultuur van het oordelen.

Mogelijk vat Carlier de gangbare socialisatie-opvatting, die mensen verstaat als sociale wezens die streven naar erkenning, te letterlijk op.

Onzes inziens gaat het om het streven naar *relevante* erkenning; een dergelijke invulling van erkenning lijkt ons daarom ingegeven door de *CvHO. (cel T)

Een ander voorbeeld betreft een opmerking van Bovenkerk en Luning (1979, p. 68).

"De acceptatie door blanke collega's verloopt soms wat stroef, maar nadat men in het korps is vertrouwd geraakt met gekleurde collega's, vooral nadat zij enkele zaken tot een goed einde hebben gebracht, worden zij wel aanvaard" (variabele model; cel 1).

Het laatste voorbeeld dat we onder deze variant aantreffen, halen we uit Braam (1973, p. 65). Deze auteur merkt op, dat er de laatste tijd onder de Surinamers een toenemende belangstelling te constateren is voor de eigen cultuur. De "eigenheidstheorie" schijnt, aldus de auteur, hierin bevestiging te vinden. Maar kunnen wij deze belangstelling ook anders beschouwen? Zou ze niet voortvloeien uit heimwee?

"Zo beschouwd kan de hernieuwde belangstelling een aanwijzing zijn dat het aanpassingsproces van de Surinamers in Nederland vorderingen maakt".

Deze redenering wordt pas sluitend als wij bij de Surinamers geen eigenheids-beleving veronderstellen en er vanuit gaan dat de Nederlandse cultuur daardoor (dwingend) referentiekader van handelen vormt. (variabele model of relevante Andere; cel 1).

II-IIIb *In empirisch onderzoek worden sociale afstandsvragen alleen aan de etnisch(e)-meerderheid voorgelegd. (variabele model/relevante Andere: sociale afstand)*

Modelbelevingen die we onder deze variant aantreffen, halen wij uit Van Praag (1983) en Shadid (1979).

Bij Van Praag (1983) komt deze dimensie bijvoorbeeld terug in de sociale afstandsvragen die *uitsluitend* aan Nederlanders worden voorlegd (cel 1).

Dit is uiteraard een selectieve daad. Uitsluitend één doelgroep dit type vragen voorleggen, betekent dat hun visie bepalend geacht wordt voor de *feitelijke* sociale afstand, waardoor er gesuggereerd wordt dat uitsluitend zij (in dit geval de Nederlanders) de afstand naar Anderen (etnische-minderheidsgroepen) definiëren. Hierdoor worden etnische-minderheidsleden in een toeschouwers-rol gedrongen.

Een andere suggestie die van dit type empirisch onderzoek uitgaat is dat etnische-minderheden geen sociale afstand beleven. Niets is natuurlijk minder waar (vergl. § 4.8.1). Helaas is dit type onderzoek illustratief voor empirisch onderzoek op dit terrein in Nederland.

Bij Shadid (1979, p. 192 e.v.) wordt de mate van sociaal contact van Marokkanen met Nederlanders, *niet* beschouwd als een indicatie voor de acceptatie van Nederlanders door Marokkanen of als een indicatie voor wederzijdse acceptatie, maar als een indicatie voor de acceptatie van Marokkanen door Nederlanders. Dit roept des te meer vragen op, als we het theoretisch kader, van waaruit deze studie verricht wordt bij deze indicering betrekken:

Deze studie is een sociologische studie over het integratieproces van Marokkanse arbeiders in de Nederlandse samenleving.

De visie op integratie die aan deze studie - althans volgens de auteur - ten grondslag ligt, legt de nadruk op behoud van eigen identiteit en volledige participatie aan de samenleving.

Het lijkt ons dat een visie die gebaseerd is op behoud van eigen identiteit, dat wil zeggen de wij-beleving centraal stelt, op zijn minst ook de mate van sociaal contact van de wij-groep dient te analyseren *vanuit* de wij-beleving.

Dit betekent dat de mate van sociaal contact van Marokkanen met Nederlanders geoperationaliseerd dient te worden vanuit de *beleving van de Marokkaan naar de Nederlander toe*. En niet andersom, zoals in deze studie het geval is (variabele model: cel 2).

II-IIIc. *De reacties (gedragalternatieven, strategieën enz.) die minderheden worden aangereikt (of die zij zichzelf aanreiken) om te emanciperen nemen (dwingend) als uitgangspunt de meerderheidsdefinitie van de situatie. (variabele model/relevante Andere: reacties)*

Carlier (1974, p. 407) onderscheidt in navolging van Simpson en Yinger 3 basis-type-reacties voor etnische-minderheden:

1. aanvaarding
2. uit-de-weg-gaan
3. agressie (variabele relevante Andere; cel T)

Met name basis-type reactie 1 en 3 zijn gebaseerd op de vooronderstelling dat etnische-meerderheden voor etnische-minderheden dwingend een norm vormen.

Duidelijk blijkt andermaal weer hoe specifieke vooronderstellingen selectiviteit in de hand werkt.

Want reacties van minderheden in de trant van:

- de andere belachelijk vinden
 - de andere zielig vinden
 - de andere niet van belang vinden
 - de andere afwijzen enzovoort,
- komen niet voor.

Dat wil zeggen, dat reacties die niet gebaseerd zijn op het uitgangspunt dat Alter de relevante Andere is, niet ondergebracht kunnen worden in bovenstaande typologie van basisreacties. Hoewel zij op logische gronden reeds te verwachten zijn. In hoofdstuk 6 komen wij hierop terug.

II-IIId. *Integratie, aanpassing en aanverwante termen wordt/worden begrepen als het socialiseren in de dominante cultuur en/of dominante definitie van de situatie. (variabele model/relevante Andere: integratie)*

Deze variant treffen wij aan bij Young (1967). In dit artikel wordt socialisatie praktisch opgevat als eenzijdige aanpassing van etnische-minderheden aan de dominante cultuur. (cel T)

Verwachting IV: Variabele monopolisering

In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden vooroordeel, stereotiepen, generalisatie en andere overeenkomstige termen specifiek gekoppeld aan

etnische-meerderheden, in die zin dat zij eenzijdig en als vanzelfsprekend gericht zijn op etnische-minderheden. (variabele monopolisering)

Monopolisering komt bij diverse auteurs in verschillende vormen tot uitdrukking. Bij Adam (1978) uit dit zich door zijn begrippenapparaat. Hij behandelt dominantie en inferiorisering als twee elkaar wederzijds uitsluitende categorieën. Hierdoor wekt hij de suggestie dat dominantie hoort bij etnische-meerderheden en inferiorisering bij etnische-minderheden¹³. Ook wekt hij de suggestie dat dominantie, bevooroordeelde bejegening van etnische-minderheidsleden ten opzichte van de dominant uitsluit, zodat minderheden niet vanuit een 'daderrol' kunnen opereren.

Deze suggestie wordt versterkt door het feit dat Adam alleen negatieve stereotiepen over minderheden noemt, welke tezamen 4 kenmerken bevatten (Adam, 1978), p. 43 e.v.):

- het zijn beesten
- ze zijn hypersexueel
- het zijn ketters en samenzweerders
- ze zijn 'overvisible' (cel T).

Wij willen ook Carlier's (1974) monopoliseringsgedachte noemen.

Zijn monopoliseringsgedachte is in vergelijking met Adam, het meest expliciet. Ondanks de constatering dat geen enkele sociale realiteit vrij is van vooroordelen en discriminatie, dat wil zeggen dat etnische-minderheden en -meerderheden geen van beide vrij van vooroordelen en/of discriminerend handelen zijn (p. 393 e.v.), komt Carlier toch tot de conclusie "Vooroordeel (gaat) uit van een bepaalde groepering (of de leden ervan) naar een andere. Met andere woorden de minderheidssituatie bestaat slechts omdat er ook een meerderheid bestaat, waar genoemde verschijnselen *hun oorsprong vinden*" (idem) (cel T).

Dit is wel een zeer merkwaardige gedachtensprong, die ook empirisch niet houdbaar is. Van een soortgelijke expliciete koppeling maakt ook Hendriks (1981, p.50 e.v.) gebruik, die het bestaan van een vooroordeel als kenmerkend voor de minoriteitssituatie beschouwt.

Volgens Hendriks is een minoriteit 'een subgroep die - ongeacht zijn omvang - gediscrimineerd wordt, jegens welke een vooroordeel bestaat, die weinig macht heeft en die in de marge van de samenleving verblijft' (p. 50).

Het kenmerk "vooordeel", noch het kenmerk "gediscrimineerd worden" (verwachting 3b) keert terug in de omschrijving van het begrip dominant¹⁴. Terwijl meerderheden door minderheden eveneens bevooroordeeld bejegend en/of gediscrimineerd worden (cel 1).

Verwachting V: kleine machthebber

In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden discriminatie, inferiorisering, intolerant handelen en andere overeenkomstige termen specifiek gekoppeld aan etnische-minderheden, in die zin dat zij eenzijdig en als vanzelfsprekend gericht zijn op etnische-minderheden. (variabele kleine machthebber)

In de steekproef treffen wij onder meer twee varianten aan:

1. Het (expliciet) koppelen van discriminatie en andere aanverwante termen aan de omschrijving van een minderheid of hiermee verwante termen.

Deze koppeling komt voor bij Hendriks (1981), een subgroep, die ongeacht zijn omvang *gediscrimineerd* wordt (cel 1).

Ook in Adam (1978) komt deze variant (impliciet) terug (cel T).

2. Het geven van een *algemene* beschrijving van discriminatie en deze zonder nadere toelichting *specifiek* toepassen op etnische-minderheden (bijv. Allport, 1953, p. 4 e.v.) (cel T).

Verwachting VI: Variabele subjectief oordeel

- Vla. *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden subjectieve oordelen door auteurs, met betrekking tot etnische-minderheden genoemd. (variabele subjectief oordeel: algemeen)*

Indicaties voor de bevestiging van deze verwachting treffen wij onder andere aan in Hendriks (1981) (cel 1), Essed (1984) (cel 2), Adam (1978) (cel T).

- Vlb. *Sociaal-wetenschappelijk onderzoek zelf is gebaseerd op subjectieve oordelen ten aanzien van etnische-minderheden. (variabele subjectief oordeel: bias)*

Een voorbeeld van een subjectief oordeel dat geen vorm van stellingname inhoudt is een item uit Braam (1973, p. 66). "Alhoewel de Surinamers in Nederland weinig meer met elkaar gemeen hebben dat hun gemeenschappelijk vaderland en het feit dat ze voor het overgrote deel kleurling zijn, heeft iedere Surinamer er baat bij dat de collectiviteit een goede naam heeft en behoudt" (cel 1).

Stellingname ten opzichte van verwachting VI

Verwachting VI: Subjectief oordeel

- VI'b *Sociaal-wetenschappelijk onderzoek zelf is gebaseerd op stellingname ten aanzien van subjectieve oordelen over etnische-minderheden (Stellingname: bias)*

In de literatuur komen wij een poging tot verdere differentiatie van het begrip 'Surinamer' tegen.

Zo merkt Van Amerfoort (1974) met betrekking tot het assimilatieproces van Surinamers op dat zich in de uitgangssituatie grote verschillen voordoen. Hij draagt vervolgens vier variabelen aan om het begrip Surinamer verder te differentiëren. Een dergelijke benadering hebben wij opgevat als een vorm van stellingname tegen het vooroordeel dat alle Surinamers hetzelfde zijn (cel T).

Een soortgelijke vorm van 'stellingname', treffen wij aan bij Bovenkerk en Bovenkerk-Teerink (1972), die met hun onderzoek ondermeer willen nagaan of de Nederlandse pers door haar wijze van journalistiek bedrijven inderdaad suggereert dat etnische-minderheden criminelere zijn dan Hollanders (resumé, p. III) (cel T).

Ook Braam, (1973, p.45) onderneemt een poging de mythe van de "eeuwig lachende neger" te ontzenuwen (cel T).

Verwachting VII: Variabele bijzondere argumentatie

VIIa. *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden minderheden met bekende vooroordelen, stereotiepen, generalisaties en dergelijke verbonden. Deze worden echter niet expliciet genoemd of vermeld. (variabele bijzondere argumentatie: algemeen)*

Deze komen wij tegen bij Bovenkerk (Bovenkerk, & Luning, 1979, p.22 e.v.). In zijn onderzoek bespreekt deze auteur de relatie tussen gekleurde politiemannen en het blanke publiek.

Hoewel alle ondervraagde gekleurde politiemannen het eens zijn over het feit dat het publiek hen in eerste instantie benadert vanuit hun politierol en *niet* vanuit hun lid zijn van een etnische-minderheidsgroepering, besteden Bovenkerk e.a., de *rest* van het hoofdstuk waarin dit onderwerp wordt besproken, aan het vermelden van opmerkingen van het publiek aan het adres van de gekleurde agenten, die allemaal betrekking hebben op hun etnische lidmaatschap. De auteurs geven niet aan waarom zij deze merkwaardige 'gedachtensprong' maken!

Mogelijk speelt hier als onbewuste veronderstelling van de betrokken auteurs mee, dat het Nederlandse publiek geen anderen dan atochtone agenten wenst. Vanuit een dergelijke veronderstelling lijkt een selectieve interpretatie voor de hand te liggen (cel 1).

Een volgende opmerking kwamen wij tegen bij Braam (1973, p.112). In zijn betoog maakt hij enkele vergelijkingen tussen Nederlanders en Surinamers. "De luidruchtige levenswijze, eigen aan de tropen, wordt hier minder gewaardeerd en men hecht grote waarde aan punctualiteit in persoonlijke en zakelijke verhoudingen".

De verzwegen vooronderstellingen zijn:

- dat Surinamers niet punctueel zijn;
- dat een luchthartige levenswijze (wat deze ook mag inhouden) op de één of andere manier samenhangt met een gebrek aan punctualiteit (cel 1);
- dat een luchthartige levenswijze eigen is aan de tropen (cel 1).

Ook naar een item van Memmi (1983, p.16) willen wij verwijzen die de wat hij noemt racistische filosofie - bekritiseert.

"Zelfs bij een vluchtige beschouwing vallen de breekbaarheid van ieder argument, de zwakte van de overgangen en de onbillijkheid van de gevolgtrekkingen op!" (cel 2).

VIIb. *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden minderheden met knelpunten verbonden, bijvoorbeeld problemen, pathologieën. (variabele bijzondere argumentatie: knelpuntgerichtheid)*

Een voorbeeld dat niet in de sfeer van reproductie van de dominante cultuur van het verleden ligt, maar in de sfeer van tegengas of stellingname tegen deze reproductie treffen wij aan bij Van Amersfoort (1974).

"Hoewel de Surinaamse bevolking naar criterium gemeten sterk heterogeen is, wordt zij toch als een overwegend lage status categorie gezien. Waarschijnlijk komt dat, aldus de auteur, doordat bij een dergelijke diffuse bevolkingsgroep, vooral de problemen - werkloosheid, criminaliteit - de aandacht trekken, *ook van de wetenschapsbeoefenaars.*" (cel 1).

- VIIc₁ *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek wordt de relatie tussen minderheden en meerderheden veelal beschreven als a-historisch, waardoor de indruk gewekt wordt dat de positie van minderheden een (onveranderlijk) gegeven is. (variabele bijzondere argumentatie: fixatie)*
 Binnen dit kader begrijpen wij Reubsaet en Kropman, 1983 (p. 87) die pleiten voor het informeren van de Nederlandse samenleving over de gevolgen van de koloniale relatie tussen Nederland en Suriname, als een vorm van tegengas. Terwijl hun toevoeging, dat deze informatie een middel kan zijn om vooroordelen en discriminatie actief te bestrijden, door ons weer als een ondersteunende opmerking naar de +CvHO wordt begrepen, omdat het gaat om vooroordelen van en discriminatie door Nederlanders (cel 1).
- VIIc₂ *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek wordt bij het zoeken naar verandingsperspectieven, de aandacht uitsluitend gericht op de minderheidsgroep. (variabele bijzondere argumentatie: probleemdager of probleemgroep)*
 Een indicatie hiervoor is bijvoorbeeld de unit Adam (1978) (cel T).
- VIIId. *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden begrippen als ambivalentie, dubbelheid, tweeslachtigheid in de relatie etnische-minderheid - etnische-meerderheid, uitsluitend aan etnische-minderheden toegeschreven (variabele bijzondere argumentatie: dubbelheid).*
 In de literatuur wordt vaker opgemerkt dat minderheden een dubbele oriëntatie hebben. Adam (1978) verwoordt deze gedachte eveneens en spreekt van de mogelijkheid van het optreden van een dubbele identiteit.
 Carlier (1974, p. 394) is wat stilliger in zijn constatering. "Heel wat kenmerken van minderheden die op het eerste gezicht contradictorisch lijken, bijvoorbeeld het voortdurend samengaan van een zekere trots en van sporen van zelfhaat en vernedering" (cel T).
 Fanon doelt op hetzelfde aspect als hij zijn studie, die hij schrijft met het doel "de gekleurde mens van zichzelf te bevrijden" (Fanon, 1971, p.6) de veelzeggende titel "Zwarte huid, blanke maskers" meegeeft (cel 2).
 Ook Van Amersfoort (1974) verwijst naar een ambivalente houding die Surinamers naar zijn oordeel - zouden hebben.
 Deze doet zich volgens hem voor in zijn verhouding tot andere Surinamers, eigen instituties en de Nederlandse samenleving (cel 1).

Hoewel deze "dubbelheid" voorkomt, kunnen wij niet aangeven in welke mate. Adam drukt zich wat de mate betreft, voorzichtiger uit dan de andere hier bovengenoemde auteurs. Het begrip 'voortdurend' dat Carlier in deze context hanteert, werkt erg suggestief. Hetzelfde geldt voor Fanon, die door zijn taalgebruik: "*de* zwarte mens, *de* neger", de suggestie wekt dat het fenomeen dat hij beschrijft aan alle zwarte mensen kleef. (Geen van de auteurs geeft echter aan hoe bedoelde dubbelheid op de persoonlijkheidsstructuur zijn stempel drukt en op welke manier die zich verhoudt tot overige persoonskenmerken).

Verwachting VII: bijzondere argumentatie

IV'a. *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden minderheden niet impliciet met bekende vooroordelen, stereotiepen, generalisaties en dergelijke verbonden. (Stellingname: stigmatisering).*

In de literatuur treffen wij voor deze verwachting geen indicaties aan.

VIIb'. *In sociaal-wetenschappelijke onderzoek worden minderheden met "positieve zaken" verbonden, bijvoorbeeld verworvenheden, maatschappelijke bijdragen, positieve eigenaardigheden. (Stellingname: knelpuntgerichtheid)*

Wagley e.a. dragen als onderdeel van de minderheidssituatie aan dat "minderheidsleden zelfbewuste sociale eenheden" zijn (Wagley en Harris, 1958, p.4 e.v.).

Verder constateert Wagley dat in de positie van de neger in de laatste tientallen jaren veelbelovende veranderingen zijn opgetreden; zo zijn er 'veel negerleiders' gekomen en heeft men 'nieuwe concepten van zichzelf' ontwikkeld.

Elders merkt hij op:

"Today, more and more emphasis is being placed by Negroes themselves upon the heritage of Negro life and the great cultural and economic contributions which Negroes have made to the American scene" (p.157) (cel T).

VIIc¹ *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek wordt de relatie tussen minderheden en meerderheden veelal beschreven als historisch, waardoor de indruk gewekt wordt dat deze verhouding een veranderlijk gegeven is. (Stellingname: fixatie).*

Meer concreet betekent dit dat de koloniale verhouding en de doorwerking van deze verhouding betrokken wordt in de analyse en/of kritisch besproken worden en/of niet als onveranderlijk wordt beschouwd.

Uit het feit dat Hendriks (Hendriks, 1981, p.75 e.v.) diverse doeleinden (die een minderheid kan nastreven) benoemd, zoals bijvoorbeeld:

- het streven naar emancipatie, in de pluralistische variant dat wil zeggen integratie met behoud van eigen levensstijl;
- het streven naar afscheiding, dat wil zeggen geen integratie maar onafhankelijkheid van de dominant;
- het streven naar dominantie,

blijkt dat Hendriks etnische verhoudingen als dynamisch begrijpt (cel 1) (Stellingname: fixatie)

VIIc² *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek wordt bij het zoeken naar veranderingsperspectieven de aandacht gericht op de meerderheidsgroepering. (Stellingname: probleemdruager of probleemgroep)*

Hoewel er niet uitsluitend de aandacht gericht wordt op de meerderheid, speelt bij Braam de overheid als exponent van de meerderheid een belangrijke rol in veranderingsperspectieven (Braam, 1973, p.84) (cel 1).

Dit idee treffen wij aan bij onder andere de volgende auteurs: Van Amersfoort (1974, p.201), Reubsat en Kropman (1983) en Hendriks (1981, p.148 e.v.)

Deze laatste auteur gaat hier wat verder op in. Hij is van mening dat onderzoek dat zich richt op de relatie minoriteit-dominant, uit moet gaan van een bepaald kennisbelang: de emancipatie van minoriteiten (cel 1).

Het zwaartepunt van het onderzoek moet echter gericht zijn op de dominant.

Deze uitgangspunten moeten ook doorwerken in het beleid (idem, p.148).

Uit deze opvatting zou afgeleid kunnen worden dat het probleem van bevooroordeeldheid bij etnische-meerderheden ligt; zodat dit probleem als een 'wit' probleem wordt gezien. Meer indicaties voor deze gedachte treffen wij aan bij Hendriks (p. 149). Tegenover de vooronderstelling dat bevooroordeeldheid primair een 'wit' probleem is, staat de vooronderstelling dat bevooroordeeldheid een 'zwart' probleem is, waardoor de oplossing van het probleem bevooroordeeldheid bij etnische-minderheden ligt.

Ook enkele van Shadid's aanbevelingen:

- a. het verstrekken van effectieve informatie aan Nederlandse werknemers over cultuur en levenswijze van hun buitenlandse collega's en
- b. op nationaal niveau het presenteren van informatieprogramma's over de cultuur van etnische-minderheden,

ondersteunen verwachting IV_{c2}. Aan deze gedachte kan ten grondslag liggen dat tekorten bij meerderheidsleden voorkomen (cel 3). Strategieën die de aandacht *uitsluitend* op meerderheden richten, komen in dit onderzoek niet voor.

VII'd. *In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden begrippen als ambivalentie, dubbelheid, tweeslachtigheid in de relatie etnische-minderheid etnische-meerderheid, aan etnische-meerderheden toegeschreven. (Stellingname: dubbelheid).*

In de literatuur treffen wij voor deze verwachting geen indicaties aan.

Tabel 5: Verwachtingen (= variabelen) in de literatuur ten aanzien van de +CvhO

Variabele		Verwachting	Indicaties in de literatuur wel	geen	Corresponde- rende cel
I	mensbeeld	etnische-minderheden vanuit een toeschouwers- en slachtoffersrol en/of etnische-meerderheden vanuit een actor- en daderrol	+		T(12)
II- IIIa	model en/of relevante Andere (algemeen)	meerderheden worden geacht model en/of relevante Andere beleving te hebben	+		T en 1
II- IIIb	model en/of relevante Andere (sociale afstand)	sociale afstandsvragen aan meerderheden	+		1 en 2

II- IIIc	model en/of relevante Andere (reacties)	de meerderheidsdefinitie (dwingend) als uitgangspunt nemen	+	T
II- IIId	model en/of relevante Andere (integratie)	socialiseren in de meerderheids- cultuur en/of de minderheids- definitie	+	T
IV	monopolisering	specifiek koppelen van het hebben van vooroordelen en dergelijke aan etnische-meerder- heden	+	T en 1
V	kleine machthebber	specifiek koppelen van de discriminatie-act en dergelijke aan etnische-meerderheden	+	1 en T
VIa	subjectief oordeel (algemeen)	subjectieve oordelen over etnische-minderheden door auteurs	+	1, 2 en T
VIb	subjectief oordeel (bias)	sociaal-wetenschappelijk onderzoek is gebaseerd op stellingname met betrekking tot vooroordelen ten aanzien van etnische-minderheden	+	1
VIIa	bijzondere argumen- tatie (algemeen)	argumentatie gebaseerd op verzwegen veronderstelling ten aanzien van etnische- minderheden	+	1 en 2
VIIb.	bijzondere argumen- tatie (knelpunten- gevoel)	argumentatie is verbonden met knelpunten	+	1
VIIc	bijzondere argumen- tatie (fixatie)	argumentatie is a-historisch van aard	+	1
VIIc2	bijzondere argumen- tatie (probleem- drager of probleem- groep)	veranderingsperspectieven uitsluitend bij etnische- minderheden	+	T
VIIId	bijzondere argumen- tatie (dubbelheid)	eenzijdige toeschrijving van ambivalentie aan	+	T, 2 en 1

	etnische-minderheden		
VII'a	bijzondere argumentatie (stellingname algemeen)	argumentatie is gebaseerd op verzwegen veronderstellingen ten aanzien van etnische-meerderheden	-
VII'b	bijzondere argumentatie (stellingname knelpuntgerichtheid)	argumentatie is verbonden met stellingname ten aanzien van knelpunten	+
VII'c1	bijzondere argumentatie (stellingname argumentatie)	argumentatie is historisch van aard	+
VII'c2	bijzondere argumentatie (stellingname argumentatie)	argumentatie is verandingsgericht	+
VII'd	bijzondere argumentatie (stellingname dubbelheid)	toeschrijving van ambivalentie aan etnische-meerderheden	-

§ 4.9 Conclusies

Uit onze gefaseerde exploratie van de literatuur blijkt, dat de CvhO een relevant concept is voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Dit geldt zowel voor de +CvhO - die een dominante definitie van de situatie vormt - als voor de -CvhO, in welk geval er binnen dit deelonderzoek beter gesproken kan worden van een minderheidsoriëntatie. De door ons geconstateerde dominantie van de +CvhO is direct afleesbaar uit de onevenwichtige verdeling van studies over de 2 kolommen van de 2 x 2-tabel, (zie § 4.13) welke beide corresponderen met één definitie van de situatie¹⁵.

Onze analytische omschrijving van de vier cellen uit de 2 x 2-tabel correspondeert in redelijke mate met de empirie. Dat wil zeggen dat het in het algemeen gesproken meestal wel duidelijk is op welke definitie van een situatie oordelen uit de literatuur betrekking hebben. Niet altijd duidelijk bleek *van wie* de oordelen afkomstig waren.

Meer specifiek blijkt dat

- cel 1- en cel 2-items die betrekking hebben op de +CvhO te zamen empirisch goed te onderscheiden zijn van cel 3 items die betrekking hebben op de -CvhO;
- cel 1- en cel 3-items empirisch goed van elkaar te onderscheiden zijn;
- cel 2- en cel 3-items empirisch goed van elkaar te onderscheiden zijn.

- cel 4 marginaal in onze analyse voorkomt; uitsluitend als een logische veronderstelling. Omdat cel 4 zo marginaal voorkomt, is het moeilijk hierover een vergelijkende uitspraak in relatie tot de overige cellen te doen.
- Het onderscheid tussen cel 1- en cel 2-items is niet in alle gevallen empirisch goed te maken. Waar de etniciteit van de auteur bekend is, treedt er geen toewijzingsprobleem op. Het toewijzingsprobleem treedt echter wel op waar auteurs - waarvan wij de etniciteit niet kennen - beschrijvingen geven over en analyses maken van, door hen veronderstelde houdingen van etnische-minderheden of etnische-meerderheden. Tijdens de analyse hebben wij beide invalshoeken zo veel mogelijk als gelijkwaardig behandeld. Dat wil zeggen: als een auteur bijvoorbeeld aangeeft opvattingen en houdingen van etnische-minderheden te beschrijven, doen wij alsof zijn produkt (unit), gelijkwaardig is aan een produkt van een auteur, die eveneens over opvattingen en houdingen van etnische-minderheidsleden schrijft, maar die zelf wel afkomstig is uit de gelederen van de etnische-minderheden.
Dit probleem lost zich automatisch op in de educatieve praktijk (hoofdstukken 5-7) waar wij de etniciteit van de actor zelf kunnen waarnemen, waardoor de codering volgens de indirecte vorm zoals geformuleerd in § 4.4 komt te vervallen.

In het algemeen zijn wij over de bruikbaarheid van de variabelen vrij goed te spreken, zodat wij de indruk hebben dat zij relevante fenomenen omschrijven.

Onze algemene indruk van bruikbaarheid van de variabelen moeten wij, afhankelijk van de vraag of deze uit de +CvhO of de -CvhO afkomstig zijn, wel verder differentiëren. In de analyse van de -CvhO in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek zijn in eerste instantie drie van de zeven variabelen bruikbaar gebleken. Deze zijn variabelen 'model', 'relevante Andere' en 'subjectief oordeel'. Ook de variabelen monopolisering en kleine machthebber blijken in geherformuleerde vorm voor te komen. De variabelen 'mensbeeld' en 'bijzondere argumentatie' blijken echter niet voor te komen in het deelonderzoek. In onze analyse van de +CvhO blijken alle variabelen bruikbaar, zij het dat wij in enkele gevallen de variabele model en relevante Andere als één variabele behandelen, omdat het uit de tekst niet altijd duidelijk is af te leiden om welke van de twee variabelen het precies gaat. Ook dringt de relevantie van de variabele subjectief oordeel zich tijdens de analyse van dit terrein op. Aanvankelijk gaan wij namelijk uit van de voorbarige veronderstelling, dat een dergelijke variabele in de wetenschapsbeoefening ontbreekt. Deze gedachtengang is in het algemeen juist gebleken. Wij treffen dan ook voornamelijk *het "tegengas" van subjectieve oordelen* aan, dat wil zeggen vormen van stellingname tegen stereotiepe beelden afkomstig uit de +CvhO.

Met betrekking tot de variabele 'mensbeeld' valt ons op dat het bijzonder moeilijk is, deze variabele af te leiden uit delen van een tekst. Wij krijgen de indruk dat hiertoe een zorgvuldige exploratie van een *hele unit* nodig is. Wij zijn daarom van mening dat deze variabele een *onafhankelijke* variabele is.

De vraag of de variabelen alle éénduidig zijn, is in het algemeen ook bevestigend te beantwoorden. Wij vragen ons wel af of het verschil tussen de dimensie dadertol (uit de variabele mensbeeld) en de variabele monopolisering dat wil zeggen tussen 'zich drager van vooroordelen voelen' en 'vooroordelen claimen' in deze empirie voldoende te onderscheiden zijn. Eveneens is niet altijd goed te onderscheiden het verschil tussen een ontkenning van een actorrol en een toeschouwersrol. Omdat de door ons geanalyseerde empirie een indirect karakter draagt (zij heeft vooral betrekking op secundaire en tertiaire

bronnen en niet op primaire bronnen) willen wij de beantwoording van deze vraag opschorten tot na ons onderzoek van de educatieve praktijk.

Zoals wij reeds aangaven, is er in de onderzochte literatuur niet zozeer sprake van minderheidsdefinitie van de situatie, maar wel van een oriëntatie op de 'CvhO' of van een minderheidsoriëntatie. De afwezigheid van een minderheidsdefinitie wordt vooral zichtbaar door de afwezigheid van de variabelen mensbeeld en bijzondere argumentatie uit de 'CvhO' in de *units*. Voor de variabele mensbeeld wil dit zeggen dat etnische-minderheden nauwelijks of niet vanuit een actorrol beschreven worden. Of anders geformuleerd, *de door ons eerder geconstateerde afwezigheid van een systematische 'CvhO' in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, is onzes inziens een gevolg van de afwezigheid van een actorperspectief op etnische-minderheden en daarmee van de variabele mensbeeld uit de 'CvhO*.

Voor de variabele bijzondere argumentatie wil dit zeggen dat wij in de *units* geen argumenten of beweringen aantreffen die gebaseerd zijn op verzwegen stereotiepe veronderstellingen uit de 'CvhO'. Dit laatste feit alleen al, ondersteunt overigens onze observatie van een geringe aanwezigheid van de 'CvhO' in de sociaal-wetenschappelijke *units*. Immers daar waar oordelen van etnische-minderheden ontbreken, zullen zeker geen reacties op deze oordelen aanwezig zijn.

De minderheidsoriëntatie manifesteert zich op twee manieren bij de auteurs van de *units*:

1. In de vorm van een algemeen besef hebben van de 'CvhO', dat wil zeggen er wordt bijvoorbeeld in zijn algemeenheid verondersteld dat iedereen wel discrimineert of vooroordelen heeft. In de regel blijft dit bij een logische constatering en blijft dit gegeven in de theoretische of empirische uitwerking achterwege.
Een voorbeeld hiervan is de wijze waarop de variabele 'kleine machthebber' in het onderzoek voorkomt.
2. In de vorm van een specifiek besef hebben van de 'CvhO', dat wil zeggen het algemeen besef wordt operationeel gemaakt.
Dit gebeurt bijvoorbeeld bij Hendriks¹⁶ die twee mogelijke relaties tussen minoriteit en dominant noemt, in het onderzoek van Horowitz alsmede in de concrete voorbeelden die Essed¹⁷ geeft van stereotiepe opvattingen van Surinamers over Nederlanders (zie § 4.14.1).

Met betrekking tot de verhouding 'CvhO'/'CvhO' valt ons op dat de 'CvhO' als fenomeen nauwelijks of niet gescheiden voorkomt, dat wil zeggen dat de door ons onderzochte *units* in de meeste gevallen (gelijktijdig) elementen van beide definities bevatten. Soms binnen één bladzijde, soms binnen één hoofdstuk, soms binnen één unit.

Ten gevolge van de verhouding 'CvhO'/'CvhO', wordt dat deel van de 'CvhO', dat zich als algemeen besef manifesteert, nauwelijks herkend. *Het algemeen besef van de 'CvhO' vervult op deze wijze alleen een analytische functie en sorteert daardoor nauwelijks effect*. Deze algemene vorm fungeert daarom eerder als een soort 'afleidingsmanoeuvre' en/of 'indekking' en is zo functioneel voor de 'CvhO'.

Voor zover de specifieke vorm van de 'CvhO' wel wordt herkend, heeft zij voor de verhouding 'CvhO'/'CvhO' toch weinig effect. Dit hangt met een aantal zaken samen: Het kader waarin de variabelen van de 'CvhO' voorkomen, is meestal gebaseerd op de dominante ideologie. Hierdoor zijn deze variabelen verspreid over één unit, zodat hun aanwezigheid toevallig lijkt. Deze versnippering is zelf gebaseerd respectievelijk kan

leiden tot selectieve verwerkings- en perceptieprocessen. Dat wil zeggen dat de auteur van een studie niet in de gaten heeft dat hij/zij een systematisch verschijnsel onsamenhangend beschrijft en/of dat (hierdoor) aan de lezer opmerkingen gebaseerd op de -CvhO ontgaan.

Bovendien treffen wij weinig studies aan waar op de betekenis van de aanwezigheid van een minderheidsoriëntatie expliciet wordt ingegaan. Hendriks (1981) is één van de auteurs die hiertoe een poging ondernam, maar hij kon zich helaas niet altijd vrijmaken van het dominante denkkader. Hierdoor worden ambivalente interpretaties bij de lezer aangemoedigd.

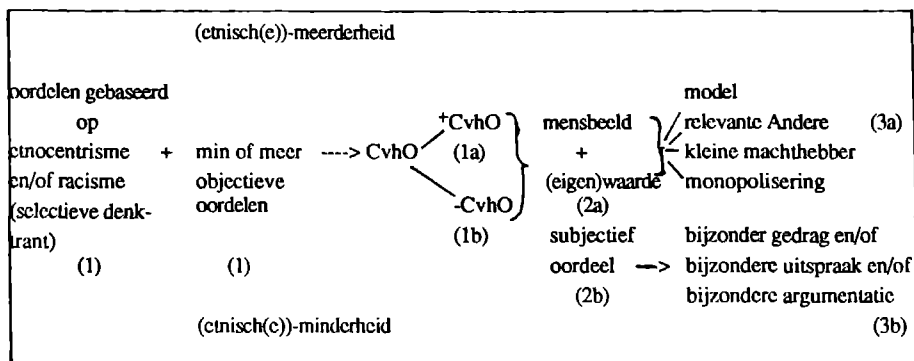
De aanwezigheid van de -CvhO in de door ons geanalyseerde units kan daarom het best getypeerd worden als een **oriëntatie** in de literatuur, dat wil zeggen dat zij vaag en versnipperd is, en incidenteel voorkomt zodat zij doorlopend ondergesneeuwd dreigt te worden door de +CvhO waarin zij (meestal) voorkomt.

Als de minderheidsoriëntatie in door ons geanalyseerde literatuur dus niet gebaseerd lijkt te zijn op een samenhangend denkkader, worden er te hoge eisen gesteld aan lezerspubliek maar ook aan sociaal-wetenschappelijk geschoolde onderzoeker(st)ers om de incidenten die zij vaag en versnipperd aangeboden krijgen als een systematisch voorkomend en concreet verschijnsel te begrijpen en te verwerken. Teksten uit de literatuur reiken daarom aan het lezerspubliek, weinig nieuwe handelingsmogelijkheden aan. Bovendien blijft op basis van deze teksten het dominante denkkader betrekkelijk ongewijzigd¹⁸.

Interpretatie van onderzoeksgegevens vanuit de dominante definitie lijkt voor een lezerspubliek daardoor de enige mogelijkheid, waardoor een alternatief (gebaseerd op een minderheidsdefinitie) alleen doordringt en opgepakt kan worden als dit **ondubbelzinnig en overduidelijk** geformuleerd wordt.

Wij hebben naast een visie op de verhouding -CvhO/+CvhO (in relatie met de vormen waarin de -CvhO zich manifesteert) ons ook een hypothetisch beeld gevormd over de onderlinge verhouding van de begrippen en variabelen van onderzoek. Deze geven wij weer in schema 2. Uit dit schema blijkt dat oordelen gebaseerd op etnocentrisme en/of racisme plus min of meer objectieve oordelen (die òf afkomstig zijn van een (etnische)-minderheid òf van een etnisch(e)-meerderheid) met elkaar interfereren en resulteren in zowel een -CvhO als een +CvhO. De variabelen die met een CvhO corresponderen zijn eveneens in beeld gebracht, alsmede de vooronderstelde samenhang tussen de variabelen onderling.

Schema 2: Een hypothetisch beeld van de onderlinge verhouding van de begrippen en variabelen van onderzoek.

----> = interferentie

Het schema kan als volgt geïnterpreteerd worden:

- (1) Etnocentrisme is gebaseerd op een specifieke ideologie en is verbonden met een selectieve denkrant.
De etnocentrische ideologie ontwikkelt in samenhang met de racistische ideologie en met objectieve oordelen (in een samenleving die gekenmerkt wordt door minderheids- en meerderheidsrelaties) een CvhO. Deze CvhO bestaat uit een +CvhO (1a) en één of meerdere -CvhO's (1b).
- (2a) Vanuit de selectieve denkrant die eigen is aan etnocentrisme, worden verschillende rollen aan betrokkenen toegewezen bijvoorbeeld actor- en daderrol en toeschouwers- en slachtoffersrol aan respectievelijk meerderheden en minderheden (variabele mensbeeld).
- (2b) Vanuit deze denkrant worden individuen of groepen ook vanuit subjectieve oordelen bekeken (variabele subjectief oordeel). In geval van de +CvhO dragen de subjectieve oordelen een maatschappelijk en dus algemeen karakter.
In het geval van de -CvhO zijn de subjectieve oordelen vrijwel alleen in de minderheidsgroep bekend.
- (3a) Model, relevante Andere, kleine machthebber en monopolisering vormen in onze voorlopige visie, dat wil zeggen gebaseerd op de resultaten van hoofdstuk 3 en 4, een cluster van variabelen, *waaraan de variabelen mensbeeld en (eigen)waarde in tijd voorafgaan*.
- (3b) De subjectieve oordelen vormen in interetnische interacties een verzwegen veronderstelling die aan het handelen richting geeft (variabele bijzonder gedrag en/of bijzondere uitspraak).

De Cultuur van het Oordelen in de praktijk van volwassenenvorming: voorbereiding van de data-analyse

§ 5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk breiden wij andermaal ons onderzoeksterrein uit. Aan de terreinen alledaagse omgang, beleid(svoorbereiding) en sociale wetenschappen voegen wij nu het terrein educatie en meer specifiek volwassenenvorming toe. Daartoe hebben wij in 3 instellingen veldonderzoek verricht.

Dit onderzoek bestond uit 2 componenten. Het verrichten van participerende observaties bij cursussen rondom het thema interetnische verhoudingen en het interviewen van respondenten uit de geobserveerde cursussen. Zowel de cursisten, de cursusleiding, de gastdocenten als de respondenten bestaan voornamelijk uit Surinamers en Nederlanders.

Met de uitbreiding van ons onderzoeksterrein beogen wij tevens de relevantie van het concept de CvHO voor nog meer sectoren in de samenleving (waarin etnische verhoudingen een rol spelen), aan te tonen en de bruikbaarheid van de 7 variabelen uit hoofdstuk 3 opnieuw te beoordelen en eventueel bij te stellen.

Bovendien willen wij in dit hoofdstuk naast andere hypothesen (zie § 5.2) een centrale hypothese die voortvloeit uit de bevindingen van hoofdstuk 4, formuleren en toetsen. In hoofdstuk 4 hebben wij de aanwezigheid van de CvHO in sociaal-wetenschappelijke studies aangetoond en geconcludeerd dat er niet zozeer sprake is van een minderheidsdefinitie van de situatie dan wel van een niet-systematische minderheidsoriëntatie.

De niet-systematische aanwezigheid van de CvHO in de onderzochte literatuur ligt - zoals gezegd - niet aan het feit dat zij niet leeft of aanwezig is bij etnische-minderheidsgroepen, maar is primair te wijten aan het feit dat er onderzoek gedaan is, respectievelijk er onderzoek verricht wordt vanuit de dominante definitie van de situatie, dat wil zeggen onderzoek dat links van de 2 x 2-tabel (zie hoofdstuk 4) is gesitueerd.

Omdat wij (reeds bestaande) sociaal wetenschappelijke units hebben geanalyseerd, waren wij *niet* in staat de referentiekaders van waaruit deze studies geschreven werden, respectievelijk van waaruit deze onderzoeken verricht werden, te *beïnvloeden*. Tijdens het veldonderzoek zijn wij hiertoe (voor een gedeelte) *wel* in staat. Dit is het geval waar ons onderzoek betrekking heeft op het cursuswerk, waarvan wij het referentiekader niet systematisch, maar wel incidenteel (door middel van door de onderzoekster gestelde vragen of gemaakte opmerkingen) konden beïnvloeden. Dit is echter vooral het geval bij de interviews waar wij zelf vragen konden opstellen, waardoor wij het referentiekader van de interviews konden baseren op het actorperspectief van etnische-minderheden. Onze verwachting hierbij is dat de CvHO die wij in de interviews denken aan te treffen, géén niet-systematische oriëntatie vormt maar een duidelijk waarneembare definitie van de situatie. **Als deze verwachting bevestigd wordt zijn wij dus in de gelegenheid aan te geven dat de mate waarin de variabelen van de CvHO in ons onderzoek voorkomen, samenhangt met de gehanteerde definitie van de situatie ofwel het gebruikte referentiekader van een onderzoeker.** We zullen onze vragen die we de respondenten voorleggen dus baseren op uitgangs-

punten die rechts van de 2 x 2-tabel zijn te lokaliseren waardoor wij etnische-minderheden als actor opvatten.

De keuze van het terrein volwassenenvorming is onder meer gebaseerd op onze à priori vooronderstelling dat de +CvhO hierbinnen ook voorkomt, ondanks het feit dat men, op grond van de binnen het vormingswerk vigerende opvatting aangaande de mondigheid van lerende volwassenen, deze aanwezigheid niet direct zou veronderstellen.

De keuze van de educatieve setting valt min of meer toevallig met internaten samen dat wil zeggen instellingen voor opleiding en vorming in internaatsverband: twee volkshogescholen en een politieopleiding. Deze internaten zullen wij aanduiden met instelling I, II en III.

Wij hebben nog andere redenen om bedoelde internaten te benaderen. Aanleiding en tevens voorwaarde voor selectie is dat er binnen deze instellingen educatieve activiteiten rondom het thema etnisch(e)-minderheid - etnisch(e)-meerderheid plaatsvinden, met (bijzondere) aandacht voor de verhouding Surinamer-Nederlander. Met name instelling I en II hebben - in vergelijking met de meeste andere instellingen uit deze werksoort - een betrekkelijk lange traditie van werken aan de verhouding migranten - Nederlandse samenleving. Instelling III - de politieopleiding die deze traditie niet kent - is voor ons daarom interessant, omdat de politie als beleidsrelevante doelgroep in de Minderhedennota (1983) genoemd wordt. Bovendien werd er in alle 3 instellingen de gelegenheid gegeven om onderzoek te doen, zij het onder meer of minder gunstige condities.

Een persoonlijke beweegreden voor de keuze van Vormingswerk in Internaatsverband (=VWI), waar zowel instelling I als II voorbeelden van zijn, ligt in onze ervaringen met deze werksoort die ongeveer 15 jaar geleden een aanvang namen. Daardoor raakten wij geïnteresseerd in de mogelijkheid die VWI biedt voor het bespreekbaar maken van interetnische relaties.

Tenslotte speelt er in de benadering van de instellingen nog een wetenschappelijk motief mee dat niet als selectie criterium maar als verwachting fungeerde. Wij hoopten binnen ons onderzoek verschillende agogische benaderingen aan te treffen en daarmee tevens condities op te sporen die de ontwikkeling van het actorperspectief gunstig beïnvloeden. Deze hoop op aanwezigheid van meerdere agogische benaderingen werd bewaarheid, omdat zou blijken dat instelling I - een volkshogeschool - affiniteit vertoonde met de persoonlijke-groeibenadering, instelling II - eveneens een volkshogeschool - affiniteit met de kritische benadering en instelling III - een politieopleiding - affiniteit met de pragmatische benadering (zie voor eerdere uitleg § 1.1).

Dit hoofdstuk heeft vooral betrekking op de datavoorbereiding. In de dataverzameling die wij beschrijven in bijlage G voeren wij participerende observaties uit in 12 cursussen verdeeld over 3 instellingen die corresponderen met 3 cases in dit onderzoek. Voorts interviewen wij 61 personen die verspreid zijn over de 3 instellingen en dus ook over de 3 cases (zie tabel 8, bijlage J).

In de datavoorbereiding - deze term is een vrije vertaling van data-processing (Galtung, 1967, p.169) - voeren wij een globale analyse uit op onze data; deze bestaat uit het ontwikkelen en beschrijven van algemene kenmerken van de instellingen, de cursussen, de cursisten, de cursusleiding en de respondenten. In de data-analyse (hoofdstuk 6), ordenen, analyseren en interpreteren wij eerst het cursuswerk, vervolgens de interviews vanuit de minderheids- en meerderheidsoptiek. De analyse van onze data voeren wij uit middels ons data-analyse-instrument (zie bijlage G). Het geheel sluiten wij in hoofdstuk 7 af met overstijgende bevindingen, conclusies en interpretaties.

§ 5.2 Hypothesen

Voor dit deelonderzoek hebben wij een aantal hypothesen geformuleerd, die zijn afgeleid en gebaseerd op de resultaten van ons onderzoek tot nu toe (zie hoofdstukken 3 en 4).

Onze hypothesen met betrekking tot de +CvhO luiden:

- 1a. *Nederlanders hebben de neiging aan zichzelf en allochtonen selectief rollen toe te dichten (variabele 'mensbeeld').*
- 2a. *Nederlanders beleven zichzelf in interactie met allochtonen als norm (variabele 'model').*
- 3a. *Nederlanders beleven zichzelf in interactie met allochtonen dwingend als norm (variabele 'relevante Andere').*
- 4a. *Nederlanders claimen in interactie met allochtonen een alleenrecht op vooroordelen (variabele 'monopolisering').*
- 5a. *Nederlanders veronderstellen in interactie met allochtonen eenzijdig macht over hen te bezitten (variabele 'kleine machthebber').*
- 6a. *Nederlanders uiten stereotiepe opvattingen over allochtonen (variabele 'subjectief oordeel').*
- 7a. *Nederlanders doen uitspraken over allochtonen en/of spreiden een gedrag ten toon die gebaseerd zijn respectievelijk dat gebaseerd is op verzwegen stereotiepe veronderstellingen (variabele 'bijzondere uitspraak en/of 'bijzonder gedrag')¹.*

Onze hypothesen met betrekking tot de -CvhO luiden:

- 1b. *Surinamers * hebben de neiging aan zichzelf en autochtonen selectief rollen toe te dichten (variabele 'mensbeeld').*
- 2b. *Surinamers beleven zichzelf in interactie met autochtonen als norm (variabele 'model').*
- 3b. *Surinamers beleven zichzelf in interactie met autochtonen dwingend als norm (variabele 'relevante Andere').*
- 4b. *Surinamers claimen in interactie met autochtonen een alleenrecht op vooroordelen (variabele 'monopolisering').***
- 5b. *Surinamers veronderstellen in interactie met autochtonen eenzijdig macht over hen te bezitten (variabele 'kleine machthebber').*
- 6b. *Surinamers uiten stereotiepe opvattingen over autochtonen (variabele 'subjectief oordeel').***
- 7b. *Surinamers doen uitspraken over autochtonen en/of spreiden een gedrag ten toon die gebaseerd zijn respectievelijk dat gebaseerd is op verzwegen stereotiepe veronderstellingen (variabele 'bijzondere uitspraak' en/of 'bijzonder gedrag').*
- 8b. *Nederlanders herkennen variabelen uit de -CvhO niet.*

* Het is niet geheel terecht dat er in hypothesen 1^b - 7^b 'Surinamers' staat omdat wij in het veldonderzoek weliswaar voornamelijk maar niet uitsluitend Surinamers tegenkwamen. Wij troffen in ons onderzoek ook andere allochtonen aan.

** In de loop van ons veldonderzoek, zien wij ons genoodzaakt de hypothesen 1b, 4b en 5b bij te stellen. De nieuwe formuleringen worden:

1b. Surinamers hebben de neiging zichzelf en autochtonen een actor- en daderrol toe te dichten

4b. Surinamers claimen in interactie met allochtonen een recht op vooroordelen

5b. Surinamers veronderstellen in interactie met autochtonen macht over hen te bezitten.

De relatie tussen de hypothesen en de 2 x 2-tabel uit hoofdstuk 4, is in tabel 6 aan-
gegeven.

Tabel 6
(2x2-tabel)

		definitie van de situatie	
		de meerderheidsdefinitie van de situatie	de minderheidsdefinitie van de situatie
door wie	meerderheidsbeoor- delingen: direct of indirect	cel 1 hypothesen 1a - 7a a	cel 4 hypothese 8b d
	minderheidsbeoor- delingen: direct of indirect	cel 2 b niet relevant voor ons veld- onderzoek	c cel 3 hypothese 1b - 7b

Hypothesen 1a - 7a hebben betrekking op de dominante definitie van de situatie zoals deze optreedt bij de etnisch(e)-meerderheid. Zij corresponderen dan ook met cel 1. Hypothesen 1b - 7b hebben betrekking op de minderheidsdefinitie van de situatie, zoals deze optreedt bij de etnisch(e)-minderheid. Zij corresponderen dan ook met cel 3. Hypothese 8b heeft betrekking op de minderheidsdefinitie van de situatie, zoals deze optreedt bij de etnisch(e)-meerderheid. Zij correspondeert dan ook met cel 4. Vanuit onze nadruk op de actorrol van etnische-minderheden (zie § 1.2.1) ligt het in de rede dat wij geen hypothesen ontwikkeld hebben, die betrekking hebben op cel 2.

§ 5.3 Het type onderzoek

In dit veldonderzoek wordt gebruik gemaakt van *case-studies*, zoals door Yin (1984) beschreven, maar wij maken niet systematisch gebruik van alle elementen uit deze onderzoeksmethode. Ons gebruik van Yin's opvattingen vindt eerder selectief plaats. Yin (1984) onderscheidt meerdere typen van *case-studies*. Wij willen ons beperken tot het noemen van één type: een "*embedded multiple case-study*" dat wil zeggen een *case-study* met '*multiple cases*' en '*multiple units of analysis*'.

Dit type toont grote overeenkomst met ons onderzoek: enerzijds werken wij met meerdere *cases*, anderzijds maken wij gebruik van meerdere *units*. De reden waarom wij meerdere *cases* en *units* uitkozen hangt samen met één van de doeleinden van ons onderzoek: het beschrijven van de CvHO van etnische-minderheden en -meerderheden in z'n verschillende vormen, varianten en intensiteiten.

Miles (1984, p.28) merkt op dat een *case* een "*wide range of settings*" kan aangeven. Een *case* verwijst naar een "*bounded context in which one is studying events, processes and outcomes*". Uit de omschrijving van Miles volgt dat het begrip *case* een betrekkelijk

willekeurig begrip is, het kan bestaan uit één of meerdere *units*, terwijl een *unit* breed (bijv. als een instelling) of smal (bijv. als een persoon) ingevuld kan worden. Wat een *case* is, maakt een onderzoeker/ster uit op grond van zijn of haar eigen criteria.

Een *case* bestaat voor ons uit een x aantal *units*, dat wil zeggen cursussen, beter nog cursusactiviteiten, die vooral geïnspireerd zijn op een bepaald agogisch model en die plaatsvinden binnen een van de onderscheiden instellingen, met inbegrip van de respondenten behorende bij de instelling. De instelling fungeert hierbij dus als label van de *case*, terwijl de *case* als label fungeert van de *units*. In ons onderzoek onderscheiden wij 3 *cases* en verscheidene ongelijksoortige *units*.

Voor opmerkingen met betrekking tot aspecten van de dataverzameling en voor een beschrijving van de drie internaten, verwijzen wij naar bijlage G.

§ 5.4 De datavoorbereiding

De verzamelde data zullen wij nu onderwerpen aan een eerste analyse, de datavoorbereiding. Dit doen wij in bijlage J, deel 1. Het gaat hier om een algemene voorbereiding van onze ruwe data.

Deze voorbereiding moet resulteren in algemene kenmerken van de cursussen (inclusief van de cursisten en cursusleiding en de respondenten).

Het thema 'interetnische verhoudingen' vormt zowel in instelling I, II als III, onderdeel van het educatieve aanbod. De keuze voor dit thema moet gezien worden tegen de achtergrond van de ondersteunings- en veranderingspotenties, die educatie wordt toegedicht.

De uiteindelijke motieven voor de keuze, liggen voor de instellingen echter verschillend.

Instelling I ziet blijkens interne stukken als doel van haar educatief werk met migranten: ondersteuning geven aan hun emancipatie, aan kadervorming en zelforganisatie. Bij instelling II vloeit de keuze zowel voort uit haar vormingsfilosofie - hetgeen impliceert een keuze voor zwakkere en achtergestelde groepen - als uit de toename van allochtonen in de Nederlandse samenleving. Zij beoogt met haar educatieve activiteiten 'wapens te smeden' met migranten om het recht, dat wil zeggen 'volledige participatie van migranten in de Nederlandse samenleving' op hun eigen wijze samen te realiseren met Nederlandse bondgenoten.

Deze keuze vond bij beide instellingen relatief vroeg plaats, ongeveer halverwege de jaren zeventig.

De keuze voor dit thema heeft bij instelling III een min of meer verplicht karakter en wel omdat zij onderdeel vormt van het opleidingspakket. Het vak vorming waaronder dit thema valt, vormde niet altijd onderdeel van de opleiding. Aan deze beslissing gaat een onderzoeksopdracht aan W.O.D.C.⁷ en Stichting ITOBA vanuit de Ministeries van Justitie en Binnenlandse Zaken vooraf. Aanleiding van dit onderzoek is dat men wilde nagaan of de politieopleiding tegemoet komt aan de eisen die aan de politieman in de praktijk gesteld worden, terwijl hierbij als kenmerk van de praktijk verondersteld werd dat deze aan het veranderen was (W.O.D.C., 1978, p.1). Onderdeel van deze veranderende praktijk werd onder meer veroorzaakt door de toetreding van nieuwe etnische groepen in de Nederlandse samenleving. Met betrekking tot het gedrag van de

politieaanpak wordt in dit verband opgemerkt dat uit eigen observatieonderzoek in de eerste plaats naar voren kwam dat "significant meer kleurlingen en 'slordig geklede' personen dan blanken en netjes gekleden voor controle staande gehouden (werden) en daarna doorgestuurd, omdat geen enkel strafbaar feit werd vastgesteld" (p.21). De aanbevelingen van het onderzoek hebben betrekking op de 'inhoud van de opleiding', 'organisatie van de opleiding', 'overgang van school naar praktijk' en 'toelatingsaspecten voor het politieberoep' (p.45).

Anders dan in instelling I en II het geval is, is de bedoeling vormend bezig te zijn in instelling III geen hoofd- maar nevenactiviteit.

Instelling III formuleert (blijkens interne stukken) als formele doelstelling voor haar educatieve activiteiten op het terrein van interetnische relaties: "De leerling respecteert het anders zijn van mensen en handelt van daaruit mede op basis van de voor zijn beroep noodzakelijke kennis omtrent cultuur, geschiedenis en huidige maatschappelijke en politieke situatie van de meest voorkomende etnische en culturele minderheden in Nederland!"

In instelling III is de voornaamste educatieve activiteit, die ontwikkeld wordt om bovengenoemde doelstelling te bereiken, het organiseren van de themawEEK 'Minderheden', die maximaal 5 aaneengesloten dagen duurt. Voor deze week wordt er per keer een themaboek opgesteld en uitgedeeld. Dit is een soort dictaat, bevattende een aantal artikelen en opdrachten, die onder meer betrekking hebben op achtergrondinformatie over etnische-minderheidsgroepen. Zij dient als ondersteuning van de themawEEK. Tijdens ons onderzoek bevatte de themawEEK een aantal vaste programma-onderdelen en een aantal flexibele. In beide typen van onderdelen hebben wij (participerende) observaties verricht. De door ons geobserveerde onderdelen zijn vooral gericht op het overdragen van kennis en het ontwikkelen van inzicht.

Zowel instelling I als II organiseren, om hun doelen te realiseren, educatieve activiteiten van variërende lengte voor verschillende etnische groepen, al dan niet op aanvraag, met open of gesloten inschrijving en met verschillende inhoudelijke doelen. De door ons geobserveerde cursussen in instelling I en II, zijn vooral gericht op het aanreiken van vaardigheden en op bezinning, terwijl in instelling II bovendien nog een cursus, gewijd aan het ontwikkelen van een strategie, voorkomt.

Vindt er in instelling I en II vooral vorming plaats vanuit de opvatting dat lerende volwassenen in principe mondige wezens zijn, in instelling III worden de cursisten niet als zodanig begrepen en heeft vorming binnen deze instelling een traditioneler karakter, zoals onder meer blijkt uit de verhouding docent-deelnemers/neemsters binnen de instelling. Illustratief hiervoor is dat de deelnemers/neemsters met leerlingen of jonkies worden aangeduid, terwijl zij ook binnen het leerproces een meer consumptieve rol hebben. Een consequentie van de rol die deze cursisten innemen is, dat de docenten en hun opvattingen centraal staan respectievelijk dominant zijn in de themawEEK. **Dit impliceert weer dat tijdens onze participerende observaties in de cursussen vooral de denkbeelden van de docenten verslagen zijn.**

§ 5.4.1 Een nadere beschrijving van de cursussen* als onderzoeks-eenheden

In deze paragraaf zullen wij (enkele kenmerken van) de cursussen nader beschrijven (zie ook bijlage J; deel I). In tabel 7 geven wij een overzicht van deze kenmerken.

De cursussen of educatieve activiteiten die wij van 1 tot en met 12 nummerden, kunnen onderscheiden worden naar *soort* inschrijving (kan eenieder zich voor elke educatieve activiteit inschrijven of kan inschrijving slechts plaatsvinden door een specifieke groep: de zogenaamde open respectievelijk gesloten inschrijving) en naar het *thema* (vormen etnische verhoudingen een aspect van de educatieve activiteit of het hoofdthema?).

De cursussen variëren in achtergrondkenmerken⁸, in het wel of geen beroep uitoefenen, in het soort beroep dat zij uitoefenen, in leeftijd (jongeren, ouderen, bejaarden) en in sekse.

In instelling I komen wij naast 2 cursussen voor specifieke beroepsgroepen (vormingswerkers, maatschappelijk werkers) ook een cursus tegen waaraan mensen met een verschillende beroepsachtergrond participeerden en tevens ook, werkloze jongeren, bijstandsmoeders en studenten.

De meeste cursisten zijn voorts afkomstig uit sociaal lagere en - middenklasse milieus.

In instelling II komen wij cursussen voor specifieke sociale groepen tegen: bijstandsmoeders, ouderen, bejaarden, jongeren, die al dan niet in het arbeidsproces zitten, en in specifieke onderwerpen zijn geïnteresseerd, zoals het opzetten van een eigen bedrijf, leren hanteren van technische apparatuur, discussie- en vergadertechnieken en in anti-racisme. De meeste cursisten zijn afkomstig uit lagere en middenklasse milieus.

In instelling III zijn de themaweken specifiek ontwikkeld voor aspirantagenten uit de opleiding. De achtergrond van deze cursisten is echter verschillend. Zo verschillen zij onder meer in schoolopleiding en werkervaring. Over de sociaal-economische achtergrond van de cursisten is ons weinig bekend. Van de cursist-respondenten uit instelling III die in onze steekproef terechtkwamen, is ons wel bekend dat zij voornamelijk afkomstig zijn uit sociaal lagere en middenklasse milieus.

Treffen wij in instelling I vooral cursisten tussen 25 en 40 jaar aan, in instelling II komen wij alle leeftijdsgroepen tegen, terwijl de cursisten uit instelling III - naar schatting - vooral tussen de 20 en 30 jaar zijn.

Van de 3 cursussen die wij in instelling I bijwoonden, zijn 2 etnisch gemengd** (zwart en wit), terwijl 1 uitsluitend bestaat uit migranten. De meeste migranten zijn van Surinaamse afkomst. Van de 6 cursussen die wij in instelling II bijwoonden, zijn 2 etnisch gemengd terwijl 4 uitsluitend uit migranten bestaat. De meeste migranten zijn andermaal van Surinaamse afkomst.

In de 3 cursussen die wij in instelling III bijwoonden komen slechts zeer weinig allochtonen voor. Eén hiervan is van Surinaamse afkomst. Maar aangezien hun rol zo marginaal is in de cursussen, besluiten wij de cursussen als etnisch homogeen te beschrijven.

* Hieronder vallen niet alleen inhoudelijke educatieve activiteiten, maar ook de deelnemers/heemsters aan de cursussen.

** We gebruiken etnisch gemengd hier in specifieke zin omdat wij uitsluitend doelen op allochtone en autochtone Nederlanders

Tabel 7 Relevante kenmerken van de educatieve activiteiten^{*}

Nummer	Soort inschrijving	Etnische verhoudingen vormen een aspect of hoofdthema	Kenmerken doelgroep	Cursisten
1	gesloten	aspect	45+;	zwart
2	gesloten	(belangrijk) aspect	50+;	zwart
3	gesloten	hoofdthema	voornamelijk werkers, ouderen	gemengd
4 ^{**}	gesloten	hoofdthema	jongeren; aspirant-agenten,	wit
5	open	aspect	jongeren;	zwart
6	open	hoofdthema	maatsch. werkenden, gemengd naar leeftijd;	gemengd
7	gesloten	aspect	veel alleenst., naar leeft. gemengd,	zwart
8	open	hoofdthema	naar leeftijd gemengd,	zwart
9 ^{***}	gesloten	hoofdthema	jongeren; aspirant-agenten;	wit
10	gesloten	(belangrijk) aspect	bejaarden;	zwart
11	gesloten	hoofdthema	jongeren, aspirant-agenten,	wit
12	gesloten	hoofdthema	jongeren;	gemengd

Cursusleiding	Gast-docent	Cursustype	Gastcursustype	Instelling
zwart	1 zwart + 1 wit	I	-	II
zwart	-	I	-	II
wit	-	VI	-	I
wit	1 zwart, enkele witten	VII	VII _g en VIII _g	III
wit	-	II	-	II
wit	1 zwart + 1 wit	VI	V _g en VI _g	I
wit	-	II	-	II
zwart	-	I	IV _g	I
wit	2 zwarten, enkele witten	VII	VII _g en VIII _g	III
zwart	-	I	-	II
wit	1 zwart, enkele witten	VII	VII _g en VIII _g	III
zwart	-	V	-	II

^{*} afhankelijk van de informatie die wij ontvingen is deze tabel volledig of onvolledig ingevuld.
^{**} In onze data-analyse analyseren wij data uit 3 dagdelen van cursus 4, te weten: 4¹, 4² en 4³.
^{***} In onze data-analyse analyseren wij data uit 1 dagdeel van cursus 9, te weten: 9⁴.

Omdat wij in ons onderzoek leden uit verschillende etnische-minderheidsgroepen tegenkwamen, kunnen wij in onze analyse niet (uitsluitend) over Surinamers praten, ook al vormen zij binnen ons onderzoek de grootste groep etnische-minderheden.

Wij zullen afhankelijk van de context daarom over Surinamers en etnische-minderheden of zwarten spreken.

In alle 3 cursussen uit instelling I staan etnische verhoudingen centraal, terwijl er in de 6 cursussen uit instelling II, in 3 gevallen etnische verhoudingen een aspect vormen van de cursussen, in 2 gevallen een belangrijk aspect, terwijl in 1 geval etnische verhoudingen centraal staan.

In alle 3 cursussen uit instelling III staan etnische verhoudingen centraal, met uitzondering van een vast *cursusdagdeel* waarbij vooral procedures en regels aan de orde komen.

In instelling I ontmoetten wij evenals in instelling II, per cursus verschillende docenten, die al dan niet verbonden zijn aan de betrokken volkshogescholen. In instelling III treffen wij - voor een deel - een betrekkelijk vast docentenbestand aan.

In instelling I en II hebben deze docenten zowel een coördinerende (zij hebben de verantwoordelijkheid voor het ontwikkelen van een totaal cursusprogramma, het aanwijzen en aanstellen van een gastdocent op een specifiek terrein waar zij te weinig kennis over bezitten, het verloop van de cursus en de evaluatie) en een inhoudelijke taak (de thema's die aan de orde komen binnen de gehele cursus selecteren en vormgeven).

Deze docenten worden op grond van het feit dat zij in deze zin de eindverantwoordelijkheid bezitten, door ons met 'cursusleiding' aangeduid, en niet omdat zij verbonden zijn aan de instelling. De relatie waarin een docent tot de instelling staat (wel of niet in dienst) speelt dus geen rol bij het vaststellen of een docent tot de cursusleiding behoort of gastdocent is.

Anders staat het met docenten die wij met gastdocenten willen aanduiden en waaronder wij verstaan: docenten met een specifiek inhoudelijke taak in een cursus - die zich in tijd uitgedrukt beperkt tot maximaal 1 dagdeel - en die al dan niet verbonden zijn aan de instelling. Het gast-zijn heeft dus betrekking op te gast in een cursus en niet op te gast in een instelling zijn.

Wij maken het onderscheid tussen cursusleiding en gastdocent omdat onze ervaring was, dat de cursusleiding en niet zozeer de gastdocent, door de cursisten, voor vol werd aangezien*, hetgeen impliceert dat zij het meest serieus genomen werd.

In instelling III is er een verdeling in rollen tussen docenten die wel en docenten die niet aan de instelling zijn verbonden.

De docenten verbonden aan de instelling hebben een coördinerende en brede inhoudelijke taak (onder andere selectie artikelen voor het themaboek, vraagbaak voor de cursisten, evaluerende rol), terwijl de docenten die niet aan de instelling verbonden zijn, een eng inhoudelijke taak hebben, dat wil zeggen, zij moeten het thema uitwerken en onderwijzen. Door deze taakverdeling die gekoppeld is aan een verschil in verantwoordelijkheid, vatten wij de docenten uit de instelling als personen op die de eindverantwoordelijkheid bezitten waardoor zij dus de cursusleiding vormen. Terwijl de docenten die niet verbonden zijn aan de instelling, in dit geval samenvallen met onze omschrijving van gastdocenten.

* Dit werd ons met name duidelijk in de nabespreking van de gastonderdelen.

Wij gaan daarom zo uitgebreid in op het verschil tussen de cursusleiding en een gast-docent in de onderzochte instellingen, omdat dit verschil van belang is voor de vaststelling onder welk cursustype de educatieve activiteiten van een instelling vallen. Bij de bepaling van de verschillende cursustypen die wij in dit onderzoek tegenkwamen spelen namelijk 2 variabelen een rol: de etniciteit(en) van de *cursusleiding* en de etniciteit(en) van de cursisten, terwijl wij voor de bepaling van het gastcursustype, de etniciteit(en) van de gastdocenten en van de cursisten hanteren. **Op basis hiervan ontwikkelen wij zoals reeds opgemerkt is, enkele cursustypen⁹ en gast-cursustypen (zie bijlage H).**

De cursussen of educatieve activiteiten waaraan wij in (participerende) observerende zin hebben deelgenomen, zullen wij nummeren van 1 tot 12.

In de analyse van ons veldonderzoek zullen wij dan ook naar het cursusnummer verwijzen (zie bijlagen K, L en M).

§ 5.4.2 De agogische benadering binnen instelling I, II en III

In hoofdstuk 1 hebben wij de 3 agogische modellen reeds kort omschreven. In instelling I vormen ervaringen van cursisten het uitgangspunt van vorming, al worden deze ervaringen in een kader geplaatst dat in eerste instantie alleen door de docent is ontwikkeld. Deze ervaringen worden door middel van groepsdiscussies aan de andere cursisten overgedragen. Enkele docenten combineren deze methode met een meer cognitieve invalshoek.

De volgende elementen zijn ervoor verantwoordelijk dat wij het cursuswerk met 'persoonlijke groei'-benadering omschrijven: binnen deze instelling staat het individu en de bewustwording van zijn racistische socialisatie centraal. Het doel van de zogenaamde socialisatiemethode die in instelling I gehanteerd wordt, is witte mensen zich te doen realiseren dat zij - ten gevolge van hun opvoeding - er ook zelf racistische denkbeelden op na houden en als zodanig een eigen verantwoordelijkheid in de anti-racismestrijd bezitten. Schuldig zijn witten pas als ze vanuit hun actorrol de bewustwording van hun verinnerlijkte overheersing¹⁰ niet omzetten in handelen vanuit solidariteit met zwarten. Door deze benaderingswijze kunnen witten aan het gevaar, hun zelfrespect te verliezen ontsnappen, zodat hun persoonlijke groei niet bij voorbaat bedreigd wordt door schuldgevoelens en daaruit voortvloeiend fatalisme. In de praktijk blijkt deze aanpak met de ongetwijfeld goede bedoelingen, niet altijd op de gewenste wijze te functioneren omdat de dader-toewijzing aan witten (variabele mensbeeld +CvhO) à priori en determinerend plaatsvindt.

Zwarte mensen moeten zich via deze methode realiseren, dat zij tijdens hun opvoeding onderdrukking verinnerlijkt hebben en in 'hun' slachtofferopstelling een eigen verantwoordelijkheid hebben. Deze verantwoordelijkheid moet ertoe leiden dat hun verinnerlijkte onderdrukking¹¹ ofwel 'ingeslikt racisme' uitgespuwd wordt en zwarten weer zelfbepalende wezens worden. In de praktijk blijkt deze aanpak niet altijd op de gewenste wijze te functioneren (zie cursuswerk instelling I, bijlage K) omdat de cursusleiding en cursisten zelf, à priori in determinerende zin zwarten een slachtoffersrol en toeschouwersrol toewijzen.

Als zodanig is er sprake van een *selectieve-rooltoewijzing* (variabele mensbeeld uit de +CvhO), hetgeen impliceert dat zwarten als slachtoffer en toeschouwer worden opgevat en witten als dader en actor.

Uitgangspunt bij de 'socialisatiemethode' en de hieruit voortvloeiende groeps-gesprekken, zijn in principe de eigen ervaringen. Dit betekent dat opvattingen van het individu zelf, aanknopingspunt tot vorming zouden moeten zijn. Cursisten moeten er dus toe aangezet worden om over zichzelf te praten, over de eigen oordelen en vooroordelen (door ons aangeduid met de zogenaamde 'ik vind-ervaringen') en niet over die van anderen (door ons aangeduid met de zogenaamde 'anderen vinden-ervaringen'). Met name het *systematisch* praten over wat anderen-vinden, duidt volgens de aanhangers van deze methode op een vluchtreactie, waardoor de betrokkene niet in de gelegenheid wordt gesteld zijn of haar opvattingen te corrigeren in confrontatie met andere opvattingen. Deze methodische aanpak zou daarom mensen dichter bij hun persoonlijke groei moeten brengen. In de praktijk blijkt deze aanpak die vertrekt van eigen (voor)oordelen niet altijd op de gewenste wijze te fungeren. Dit geldt met name voor de witte cursisten.

In de cursussen die wij hebben bijgewoond, wordt ingegaan op de vraag waar racisme vandaan komt. Hiervoor wordt het kolonialisme aangewezen. Het aanwijzen van de oorzaak heeft echter weinig of geen consequenties voor de verdere werkwijze in de cursus en leidt ook niet tot voorstellen voor een te ontwikkelen anti-racistische strategie, waarin socialisatie-instituten betrokken worden.

In de meeste cursussen is er wel enig besef van het feit dat anti-racisme niet alleen op persoonlijk maar ook op structureel niveau aangepakt moet worden. De structurele voorstellen die uit de cursus voortvloeien zijn gebaseerd op verandering van structuren in de directe omgeving: zij dragen een ad hoc karakter, omdat zij niet gebaseerd zijn op een analyse van de samenleving vanuit een (neo)koloniaal perspectief.

Wij hebben uit het verloop van de cursussen ook niet de indruk gekregen, dat een dergelijke analyse van de samenleving *noodzakelijk* geacht wordt. Hierdoor wordt teveel de indruk gewekt dat veranderingen in de samenleving automatisch tot stand komen als personen veranderen. De aanpak en/of werkwijze van de docenten binnen deze instelling wekt bij ons de indruk dat zij enige bijscholing behoeven. Uit de interviews blijkt overigens ook dat zij hieraan onvoldoende toekomen. Op grond van de bovengenoemde kenmerken van instelling I zijn wij geneigd, de agogische benadering met 'persoonlijke groei' aan te duiden (zie hoofdstuk 1).

In instelling II vormen ervaringen van cursisten eveneens het uitgangspunt van vorming, al worden deze ervaringen in een kader geplaatst dat in eerste instantie alleen door de docent is ontwikkeld. Deze ervaringen worden door middel van groepsdiscussies aan de andere cursisten overgedragen. Enkele docenten combineren deze methode met een meer cognitieve invalshoek.

De volgende elementen zijn er voor verantwoordelijk dat wij het cursuswerk met 'kritische benadering' omschrijven. Binnen deze instelling wordt gewerkt aan persoonlijke en collectieve bewustwording zo dat de cursisten leren zien dat er een relatie bestaat tussen de koloniale geschiedenis van Nederland, de economische crisis en de opleving van ('witte') vooroordelen, discriminatie en/of racisme. Deze relatie wordt doorgaans niet systematisch uitgewerkt; wel wordt er naar verwezen.

Tevens ondernemen de docenten niet-systematische pogingen om zelfbeeldversterkende discussies te voeren. Daarnaast worden er in cursussen enkele oefeningen in specifieke vaardigheden ingebouwd en/of worden cursussen gewijd aan het leren van specifieke

vaardigheden die van belang zijn voor kadervorming of -ontwikkeling van achtergestelde groepen. Tenslotte worden er soms ook strategieën binnen een cursus ontwikkeld.

Hoewel er wel een voortdurende relatie gesuggereerd wordt tussen persoonlijk functioneren en maatschappelijke structuren, beperken de handelingsvoorstellen zich ook tot de directe omgeving. De handelingsvoorstellen staan alle in relatie met organisatie en het ontwikkelen van macht.

Om de cursisten zich kennis en inzicht eigen te doen maken, worden er gelijktijdig verschillende leermethoden gehanteerd. Zo vinden er onder meer groepsgesprekken plaats op grond van ervaringen van de cursisten, wordt er gebruik gemaakt van filmmateriaal, van inleidingen, worden cursisten in oefensituaties gebracht enzovoort. Deze afwisseling in leermethoden verhoogt de kans op een actieve participatie van de cursisten.

De kritische invulling komt tot uitdrukking in het besef dat racisme, vooroordeel en discriminatie geen verschijnselen zijn die primair op individueel niveau geïnterpreteerd moeten worden, maar dat deze samenhangen met economische en machtsverhoudingen in het verleden en het heden, die alleen door organisatie van etnische-minderheden en machtsvorming te doorbreken zijn. Hoe deze samenhang precies begrepen moet worden, wordt niet echt toegelicht.

Omdat het anti-racistische denkkader in de praktijk teveel vertrekt vanuit een slachtoffersinterpretatie van de koloniale geschiedenis, wordt de actorrol van zwarten ambivalent ingevuld.

Ook de aanpak en/of werkwijze van de docenten binnen deze instelling wekt bij ons de indruk dat zij enige bijscholing behoeven. Uit de interviews blijkt overigens ook dat zij hieraan onvoldoende toekomen.

Op grond van bovengenoemde kenmerken van instelling II zijn wij geneigd, de agogische benadering met enige aarzeling met 'kritisch' aan te duiden (zie hoofdstuk 1).

In instelling III staat zoals reeds opgemerkt is, de docent en zijn/haar leerstof centraal.

De leerlingen kunnen middels vragen en opmerkingen reageren op de aangeboden stof. Onderlinge discussie (dat wil zeggen tussen de cursisten) komt in deze instelling, in vergelijking met de overige, dan ook nauwelijks voor.

De educatieve activiteiten kunnen daarom het best getypeerd worden als activiteiten waar kennis en inzicht *overgedragen* worden, terwijl in instelling I en II kennis *overgedragen* en *verworven* wordt. Bovendien worden er in de helft van de door ons bezochte cursussen uit instelling I en II, óók ter plekke oefenmomenten ingebouwd, om de cursisten die gelegenheid te geven zich sommige vaardigheden eigen te maken.

De volgende elementen zijn er voor verantwoordelijk dat wij het cursuswerk met 'pragmatische' benadering omschrijven: binnen deze instelling wordt vooral cognitief gewerkt, vanuit een anti-racistische referentiekader, dat gebaseerd is op de idee dat voorlichting over etnische-minderheden - in de zin van achtergrondinformatie over hun culturele gebruiken of tradities - vooroordelen en discriminatie doet afnemen of verdwijnen.

Door dit anti-racistisch referentiekader dat de nadruk legt op het verstrekken van informatie als remedie, wordt er ook aan voorbijgegaan dat de racistische ideologie functioneel is voor de samenleving zoals Nederland er één is. Zij is daarom functioneel, omdat zij een ideologische steunpilaar vormt voor de achterstelling van etnische-minderheden die op groepsniveau een 'achterstandsgroepering' vormen (zie hoofdstuk 3). Dat

hieraan voorbijgegaan wordt, is op zich geen wonder, omdat de Nederlandse samenlevingsorde zelf geen discussiepunt is binnen dit model.

Gelijktijdig vertrekt men van de veronderstelling dat een vooroordeel niet per se tot discriminatie hoeft te leiden. Ons lijkt deze veronderstelling niet juist, *omdat wij van mening zijn dat bevooroordeeldheid of een bevooroordeelde houding in het handelen, systematisch tot uitdrukking komt alsmede in het systematisch handelen van personen*. Fixatie op de vraag of één vooroordeel tot discriminatie leidt, draagt daarom weinig bij tot verandering van een bevooroordeelde houding.

De aanpak van en/of de werkwijze in de themawEEK 'Minderheden' wekt dikwijls de indruk ondoordacht te zijn. Deze indruk baseren wij op de selectie van artikelen die opgenomen zijn in de themaboeken, de selectie van docenten, de afstemming van de onderwijsonderdelen op elkaar, het onvolledig doordenken van het anti-racistisch raamwerk, en de neiging van de relevante docenten uit de opleiding om etnische verhoudingen vanuit-kennis-gebaseerd-op-het-gezonde-verstand te benaderen.

Gelijktijdig krijgen wij uit gesprekken met relevante personen de indruk dat er veel waarde gehecht wordt aan inschakeling van *deskundigen*. Eveneens blijkt uit de interviews dat betrokken docenten onvoldoende aan bijscholing toekomen.

Doordat de orde van de Nederlandse samenleving niet bevraagd wordt, er nagenoeg geen aandacht is voor houdingsvraagstukken, er veel waarde wordt gehecht aan kennis-(overdracht) en inschakeling van deskundigen als middel tot verandering, zijn wij geneigd deze educatieve activiteiten in deze instelling met pragmatisch te omschrijven. De ad hoc aanpak van de themawEEK 'Minderheden' wijst echter juist op een feitelijk gebrek aan professionalisering. Het is daarom met enige aarzeling dat wij toch de naamgeving pragmatische benadering, hanteren (zie hoofdstuk 1).

§ 5.5 Achtergrondgegevens van de respondenten; een nadere beschrijving van de respondenten als units

De achtergrondgegevens van de respondenten zullen wij achtereenvolgens voor autochtone en allochtone Nederlandse cursisten bespreken. **Voor het feit dat wij de interviews met de 12 respondent-docenten niet expliciet bespreken hebben wij in bijlage G al een verantwoording afgelegd.**

Autochtone Nederlandse cursisten:

Van de 24 respondenten zijn 17 van het mannelijke en 7 van het vrouwelijke geslacht. Ongeveer 80% van de respondenten heeft een leeftijd die varieert tussen de 20 en 25 jaar. De overige zijn ouder dan 25 en jonger dan 50 jaar. De meeste hebben een MAVO/MBO- of een HAVO/HBO-opleiding gevolgd en al dan niet afgemaakt. Een ruime meerderheid van de respondenten is afkomstig uit sociaal lagere en lagere midden-klasse milieus. De respondenten zijn voorts afkomstig uit verschillende delen van het land, die aan te duiden zijn als gehucht, dorp, kleine en/of grote stad. Ruim 1/3 van hen geeft aan, uit een multi-etnische woonwijk afkomstig te zijn, terwijl de overige respondenten weinig contact hebben, met de enkele minderheidsleden in de woonwijk.

Allochtone Nederlandse cursisten:

Van de 24 respondenten zijn 20 van het vrouwelijk en 4 van het mannelijk geslacht. De respondenten hebben een leeftijd die varieert van ± 24 tot ± 60 jaar. Ruim de helft heeft een HBO- of universitaire opleiding gevolgd en al dan niet afgemaakt. De overige hebben de lagere school doorlopen of een MAVO/MBO opleiding gevolgd. De respondenten zijn afkomstig uit sociaal lagere, middenklasse en sociaal-hogere milieus. De respondenten zijn voorts voornamelijk afkomstig uit de Randstad en omgeving. De meeste van hen zijn afkomstig uit een multi-etnische woonwijk. Twee respondenten zijn van Ambonese, één is van Indische, twee zijn van Antilliaanse en negentien van Surinaamse afkomst.

Op basis van deze achtergrondgegevens kunnen wij een omschrijving geven van een gemiddelde autochtone cursist uit ons onderzoek: deze is een witte Nederlander van het mannelijk geslacht, tussen de 20 en 25 jaar oud, met een middelbare of hogere vooropleiding die al dan niet afgemaakt is, afkomstig uit een lagere middenklasse milieu, niet afkomstig uit een specifieke of uit een multi-etnische wijk.

De omschrijving van een gemiddelde allochtone cursist uit ons onderzoek ziet er als volgt uit: iemand uit Suriname afkomstig, van het vrouwelijk geslacht, met een hogere vooropleiding die al dan niet is afgemaakt, (afkomstig uit een sociaal, middenklasse milieu), afkomstig uit de Randstad en omgeving, doorgaans afkomstig uit een multi-etnische woonwijk.

De Cultuur van het Oordelen in de praktijk van volwassenenvorming: afzonderlijke data-analyse van het cursuswerk en de interviews

§ 6.1 Inleiding

De data-analyse van ons materiaal kan vanuit verschillende invalshoeken plaatsvinden. Bijvoorbeeld vanuit de *leertheoretische* oriëntatie, de *anti-racistische* oriëntatie, het *cursustype* en de *-CvhO* of de *+CvhO*. Wij kiezen voor de invalshoek etniciteit in combinatie met het actor - respectievelijk dominant perspectief omdat wij geïnteresseerd zijn in vergelijkingen tussen de etnisch(e)-meerderheid en de etnisch(e)-minderheid. Dit betekent dat wij in onze analyse van het cursuswerk en de interviews, de 'witte' cursisten en 'witte' respondenten apart zullen bespreken, evenals de 'zwarte' cursisten en 'zwarte' respondenten.

In cursustypen waarin zowel 'zwarten' als 'witten' voorkomen, hetzij vanuit de rol als docent(e), hetzij vanuit de rol als cursist(e), bespreken wij daar waar het mogelijk en tevens zinvol is, zwart en wit apart.

In onze analyse van het cursuswerk* bekijken wij hoe de CvhO varieert per instelling of agogische benadering en in welke mate de overige analyse nog belangrijke thema's oplevert.

Daarbij stellen wij ons ook de vraag of de CvhO binnen de instelling varieert met het cursustype.

Bij de bespreking van de interviews bekijken wij de 'witte' groep vanuit de aanwezigheid van de *+CvhO* en de *-CvhO*. De zwarte groep bekijken wij vooral vanuit de aanwezigheid van de *-CvhO*. Deze manier van analyseren correspondeert met het belang dat wij hechten aan de rechterkant van de 2 x 2-tabel (zie § 5.2).

Voor de eigenlijke data-analyse zullen wij gebruik maken van het data-analyse-instrument (zie bijl.I). Te weten:

- Deel II dat betrekking heeft op het toetsen van hypothesen en het exploreren van het *cursusmateriaal* op andere relevante items, thema's en variabelen (onderdeel A en B).
- Deel III dat betrekking heeft op het toetsen van hypothesen en het exploreren van de *interviews* op andere relevante items, thema's en variabelen.

De data worden dus zowel vanuit het actor- als vanuit het dominant perspectief geanalyseerd.

* Omdat de cursusonderdelen (verspreid over de 3 themaweken) binnen elke themaweek doorgaans dezelfde inhoud hebben en omdat de reacties van de cursisten in gelijksoortige cursusonderdelen niet zo verschillend zijn, besluiten wij van gelijksoortige cursusonderdelen slechts één te analyseren. Dit verklaart tevens de afwezigheid van de analyse van cursus 11.

§ 6.2 Het cursuswerk in instelling I, II en III: twee volkshogescholen en één politieopleiding

In bijlagen K, L en M wordt het cursuswerk instellingsgewijze geanalyseerd, in de volgorde instelling I, II en III. Wij hanteren daarbij de volgende werkwijze: Eerst worden de relevante cursussen vanuit het actorperspectief van etnische-minderheden en vervolgens vanuit het dominant perspectief geanalyseerd. Het analyse-instrument uit bijlage I maakt onder meer duidelijk waarop onze analyse precies gericht is. Zo worden de cursussen geanalyseerd onder de volgende aspecten en vragen: de aanwezigheid van de variabelen* uit de CvHO; de aanwezigheid van relevante items in de zin van thematische dwarsverbindingen; de vraag of discriminatie wel of niet als intentionele act gehanteerd worden; de vraag of etnische verhoudingen al dan niet in een historisch perspectief geplaatst worden; de aanwezigheid van 'knelpunt'reductie als verschijnsel; de vraag hoe de cursisten de cursus evalueren; de vraag of er nog sprake is van een restcategorie, dat wil zeggen of er tijdens de analyse naast bovengenoemde aspecten en variabelen nog andere relevant bleken te zijn. De cursuspresentatie wordt steeds afgesloten met een kritische bespreking. Het instrument voor de data-analyse wordt dus voor alle 3 instellingen of agogische benaderingen gehanteerd. Tot zover dus de bijlagen.

In de tekst van hoofdstuk 6 - die betrekking heeft op het cursuswerk - presenteren wij uitsluitend samenvattingen, kerngegevens en conclusies. Wij sluiten de data-analyse van het cursuswerk tenslotte af met conclusies op het niveau van het totale cursuswerk.

Om het geheel wat overzichtelijk te maken presenteren wij in § 6.3.2 tabellen die een overzicht geven van alle geanalyseerde cursussen, vanuit het actorperspectief van etnische-minderheden en vanuit het dominant perspectief.

§ 6.2.1 De evaluatie van het cursuswerk in instelling I: een volkshogeschool

In ons onderzoek treffen wij binnen instelling I twee cursustypen aan, te weten: cursustype I (zwarte cursusleiding, zwarte cursisten) en VI (witte cursusleiding, gemengde cursisten) en 3 gastcursustypen, te weten: IV_g (gemengde gastcursusleiding, gemengde cursisten) V_g (zwarte gastdocent, gemengde cursisten) en VI_g (witte gastdocent, gemengde cursisten). In het cursusaanbod van deze instelling komen echter ook andere cursustypen voor. Opvallend is wel dat de cursustypen V en VIII niet of nauwelijks voorkomen, terwijl er in principe ook niet gekozen wordt voor het cursustype IX (zie bijlage H voor toelichting op cursustypen).

De +CvHO die wij in deze instelling aantreffen en die naar vorm correspondeert met cel 1 van de 2 x 2-tabel, (zie § 5.2, tabel 6) is zowel afkomstig van de cursusleiding (uitsluitend de variabelen 'mensbeeld', 'model' en 'monopolisering') en is vooral zichtbaar in het curriculum, terwijl zij daarnaast ook voorkomt bij de cursisten (alle variabelen).

* Variabele (eigen)waarde is niet systematisch geanalyseerd in het cursuswerk, omdat wij pas tijdens de analyse van het cursuswerk deze variabele op het spoor kwamen.

In beide cursustypen, dat wil zeggen in alle 3 cursussen, treffen wij de -CvhO aan. Zij het dat deze in cursus 3 (cursustype VI) marginaal aanwezig is en afkomstig van een witte respondent. De door de onderzoekster ingebrachte opmerkingen tellen wij niet mee. Van de -CvhO in de gemengde cursus (cursustype VI, nummers 3 en 6) valt op te merken dat deze uitsluitend afkomstig is van de cursisten, terwijl zij in cursus 8 zowel van de zwarte cursusleiding als van de cursisten afkomstig is. Bij de witte cursisten (nummer 6) valt daarbij op dat de -CvhO uitsluitend ingebracht wordt als *strategie*, dat wil zeggen om de hun toegedichte daderrol te relativiseren door erop te wijzen dat migranten er ook wat van kunnen. Van de -CvhO ontbreken de variabelen 'mensbeeld' en 'monopolisering'. Deze constatering is consistent met de determinerende selectieve-roltoewijzing binnen dit agogisch model (zie bijlage K). De vormen die de -CvhO aanneemt, corresponderen met cel 3 en 4 uit de 2 x 2 tabel.

In deze instelling treffen wij eveneens **relevante items** aan. Het gaat hierbij om items: 'omdat ik zwart ben', 'positieve discriminatie', 'aanpassing', 'eigenwaarde', 'minderheden- of migrantenras', 'zelfstandigheid Surinaamse vrouwen' en 'zich afgewezen voelen.'

Dat het item eigenwaarde - in de zin van het selectief toedichten van de waarde 'inferieur' aan zwarten en 'superieur' aan witten - zowel voorkomt bij de zwarte als witte cursisten (uit cursus 3 en 8) hangt onzes inziens samen met het feit dat het selectief toedichten van gevoelens van eigenwaarde, net als de selectieve-roltoedichting *uitgangspunt* vormt van het anti-racistisch referentiekader uit deze instelling. Zodat de cursisten (niet anders kunnen dan) hier op voortborduren.

Met betrekking tot 'migrantengras' valt op dat dit stereotiep enige rol speelt, zij het dat dit 'ras' in cursussen 3 en 6 als migranten of buitenlanders wordt aangeduid en in cursus 8 als zwarten. Zij speelt met name daar een rol waar verschillende etnische-minderheidsgroepen als één ras worden behandeld en waar er géén differentiatie binnen één etnisch(e)-minderheidsgroep wordt aangebracht.

Discriminatie fungeert in het cursuswerk als 'intentionele act', 'moreel afkeurenswaardig' waarbij - in 2 van de 3 cursussen - de machtscontext niet onderkend wordt. Met name in de zwarte cursus (nummer 8) wordt er, bij het zoeken naar handelingsmogelijkheden van zwarten, een link met de machtscontext gelegd.

Het historisch perspectief is nauwelijks of niet aanwezig. Voor zover het wel aanwezig is wordt de visie op kolonialisme - in samenhang met de uitgangspunten van het anti-racistisch referentiekader - met een slachtoffersvisie op zwarten verbonden.

Deze verbinding wordt door een zwarte gastdocent uit cursus 6 gemaakt. Evenmin als in cursus 8 correspondeert zwarte etniciteit van de docent hier dus met de inbreng van een actorrol van zwarten. Hoewel in cursus 8 voor zwarten de mogelijkheid wordt opengelaten, ten gevolge van bewustwording een actorrol te ontwikkelen.

Met betrekking tot knelpuntreductie valt op dat etnische verhoudingen in 2 van de 3 gevallen, dat wil zeggen bij een witte cursusleiding (cursussen 3 en 6) alleen in een probleemsfeer besproken worden, terwijl de zwarte cursusleiding uit cursus 8 deze verhouding niet alleen in een probleemsfeer bespreekt. De witte cursusleiding wijst in

beide cursussen (nummers 3 en 6) witten als probleemveroorzakers en/of -dragers aan - in cursus 6 onder verzet van de witte *cursisten* - terwijl de zwarte cursusleiding (nummer 8) zowel wit als zwart als probleemdrager opvat, zij het dat beide partijen hierin een wisselende rol vervullen.

Wit wordt gezien als dragers van 'verinnerlijkte overheersing' en zwart als dragers van 'verinnerlijkte onderdrukking'.

Dat ook de witte cursisten uit cursus 3 (evenals uit cursus 6) zich in zekere zin van de daderrol distantiëren blijkt uit het feit dat zij vrijwel alléén over *ervaringen van anderen* praten. De zwarte cursisten uit cursus 8 spreken echter wel over zichzelf ('ik vind'-ervaringen). In cursussen 3 en 6 kan echter ook meespelen dat de aanwezigheid van zwarten de witte cursisten in verlegenheid brengt.

Tengevolge van de ongunstige kwantitatieve verhoudingen (in het nadeel van etnische-minderheden) in cursussen 3 en 6 zijn de betrokken zwarte cursisten geneigd zich vooral letterlijk als toeschouwers op te stellen.

Incidenteel spelen in de cursussen de volgende thema's mee:

- dat autochtonen zich afgewezen voelen door migranten (witte cursisten in cursus 3);
- dat vooroordeel niet per se leidt tot discriminatie (witte deelnemers/-neemsters in cursus 6);
- dat aanpassen niet per se verlies betekent voor zwart (zwarte cursusleiding in cursus 8).

Tenslotte willen wij opmerken dat de -CvhO binnen cursustype VI als een vage minderheidsoriëntatie voorkomt, terwijl zij binnen cursustype I zich als iets duidelijker minderheidsoriëntatie aftekent, met name met betrekking tot de variabele subjectief oordeel.

De dominante definitie is daarom in deze instelling de meerderheidsdefinitie van de situatie. Dat wil zeggen de +CvhO is dominant.

§ 6.2.2 De evaluatie van het cursuswerk in instelling II: een volkshogeschool

In ons onderzoek treffen wij binnen deze instelling drie cursustypen aan, te weten cursustype I (zwarte cursusleiding, zwarte cursisten), cursustype II (witte cursusleiding, zwarte cursisten) en cursustype V (zwarte cursusleiding, zwarte en witte cursisten). De aanwezigheid van cursustype V berust echter op een toeval. Deze cursus was gepland als cursustype I.

Dit betekent niet dat er binnen deze instelling geen andere cursustypen voorkomen dan I en II. Zo komt cursustype VII (witte cursisten en cursusleiding) eveneens voor. Opvallend is wel, dat hoewel het voorkomen van cursustype II (dat wil dus zeggen een witte cursusleiding met zwarte cursisten) in deze instelling vanzelfsprekend lijkt, deze vanzelfsprekendheid niet geldt voor cursustype VIII (dat wil zeggen een zwarte cursusleiding met witte cursisten).

De +CvhO die wij in deze instelling aantreffen bij cursussen 5, 7 en 12, is zowel afkomstig van de witte cursusleiding als van de witte cursisten. Op het niveau van de

witte cursusleiding en witte cursisten te zamen komen alle variabelen voor. Met name in cursus 7 heeft het frequente voorkomen van de variabele 'bijzondere uitspraak' uit de +CvhO in samenhang met de variabele 'model' uit de +CvhO, het cursusverloop zeer ongunstig beïnvloed en bij cursisten geleid tot openlijke protesten tegen (de bevooroordeeldheid van) de witte cursusleiding.

In alle 6 cursussen die wij hebben bijgewoond komt de -CvhO voor. In cursus 10 (cursustype I) en cursus 12 (cursustype V) komt de -CvhO in verschillende uitingsvormen voor. In cursus 10 manifesteert de -CvhO zich meer als een samenhangende definitie, terwijl zij in cursus 12 fragmentarisch en sterk vermengd met de +CvhO voorkomt.

In de cursussen 2 en 7 komen er respectievelijk 2 om 4 variabelen uit de -CvhO (zie tabel 9, § 6.3) voor. De frequentie van met name de variabelen 'model' en 'subjectief oordeel' in cursus 2 en van de variabelen 'model', 'relevante Andere' en 'subjectief oordeel' in cursus 7, is zo groot, dat er op het niveau van individuele variabelen, wel sprake is van een minderheidsdefinitie van de situatie.

Op het niveau van alle 6 cursussen te zamen komen alle variabelen uit de -CvhO voor. De variabele 'model' komt het meest, de variabelen 'mensbeeld' en 'bijzondere uitspraak' het minst voor.

Ook blijkt er een verschil in invulling door de respondenten, van de variabelen 'mensbeeld' en 'monopolisering', voor zowel de -CvhO als de +CvhO.

Dit uit zich in het *tolerantere* karakter van deze beide variabelen voor de -CvhO.

In deze instelling treffen wij 4 relevante items aan: 'alledaagse wijsheden', 'aanpassing', 'migrantenras' en de 'zelfstandigheid van Surinaamse vrouwen'.

Met betrekking tot het begrip discriminatie zien wij dat deze term vooral fungeert als 'intentionele act' die 'primair moreel afkeuringswaardig' is en waarbij de 'machtscontext' geen rol lijkt te spelen. Met uitzondering van cursus 1, waarin met de machtscontext toch een indirecte relatie gelegd wordt.

In 2 van de 6 cursussen wordt er enige relatie tussen racisme en Nederlands kolonialisme gelegd.

Met betrekking tot knelpuntreductie valt op dat 3x interetnische relatie niet alleen in de probleemsfeer behandeld wordt, er 1x bij voorbaat verzet plaatsvindt tegen behandeling van bedoelde relatie in de probleemsfeer en deze relatie 1x niet in de probleemsfeer wordt behandeld. Met andere woorden de neiging deze verhouding in de probleemsfeer te behandelen - zij het niet uitsluitend - komt 3x voor. In deze cursussen is deze suggestie afkomstig van een witte docente (cursussen 5 en 7) of de witte cursisten (cursus 12).

Voorts bestaat er bij de cursussen, waar zwart een duidelijk overwicht vormt, de neiging nòch zwart nòch wit als probleemdrager aan te wijzen (zie cursussen 1, 2 en 10).

De zwarte cursisten vertrekken in 4 van de 6 cursussen nadrukkelijk vanuit 'ik vind' - ervaringen.

Gastheer-gastvrouw-gast-gevoelens komen in 2 van de 6 cursussen voor (cursussen 1 en 12). In 2 van de 6 cursussen worden migranten niet gedifferentieerd (cursussen 7 en 12, respectievelijk een witte en zwarte docent) terwijl in één cursus Surinamers als een groep beschreven worden met een grote multi-etnische vaardigheid.

Cursus 10 onderscheidt zich als een cursus waarin sprake is van een samenhangende minderheidsdefinitie van de situatie, waarbinnen de dominante $+CvhO$ een dimensie vormt. Terwijl er in cursus 12 sprake is van een fragmentarische minderheidsdefinitie van de situatie die duidelijk ingekaderd is binnen de $+CvhO$. In de cursussen 1 en 5 is sprake van een minderheidsoriëntatie die wat minder ingekaderd lijkt in de $+CvhO$. Wellicht zou hier beter gesproken kunnen worden van een minderheidsoriëntatie die zich als dimensie manifesteert. Met betrekking tot enkele elementen van de $-CvhO$ is er in de cursussen 2 en 7 sprake van een minderheidsdefinitie van individuele variabelen. Dat wil zeggen dat individuele variabelen zich duidelijk manifesteren. Het betreft de variabelen: model, relevante Andere en subjectief oordeel. Voor de overige variabelen is er sprake van een minderheidsoriëntatie.

Onze conclusie luidt dat er op basis van de onderzoeksresultaten binnen de cursussen, binnen deze instelling, niet zonder meer tot een dominante meerderheidsdefinitie van de interetnische situatie besloten kan worden. Omdat naast de $+CvhO$ ook de $-CvhO$ voorkomt, die zich daarbij ook wisselend manifesteert: als een definitie op het niveau van de $-CvhO$ als geheel beschouwd, als een definitie op het niveau van de variabelen, als een duidelijke dimensie naast de $+CvhO$ en als een oriëntatie ingekaderd in de $+CvhO$.

De aanwezigheid van de verschillende gradaties van de $-CvhO$ blijkt daarbij niet primair afhankelijk van of verbonden met het agogisch model van deze instelling te zijn, omdat deze zelf nog te veel met een slachtoffersvisie op etnische-minderheden verbonden is.

De aanwezigheid van de $-CvhO$ heeft veelal te maken met de ruime aanwezigheid van cursustype I, van zwarte cursisten (in de cursussen 5 en 7) en de kwantitatieve overmacht van Surinamers in cursus 12. Terwijl de variërende aanwezigheid van de $-CvhO$ in cursustype I en V vooral het resultaat lijkt van het cursusprogramma en de daaraan ten grondslag liggende visie op interetnische verhoudingen van de cursusleiding.

§ 6.2.3 De evaluatie van het cursuswerk in instelling III: een politieopleiding

Binnen instelling III treffen wij uitsluitend cursustype VII aan en 2 gastvarianten: gastcursustype VIIg en VIIIg.

De $+CvhO$ die wij in deze instelling aantreffen is voornamelijk afkomstig van de docenten. Op het niveau van alle cursussen te zamen komen alle variabelen uit de $+CvhO$ voor, met uitzondering van de variabele "kleine machthebber."

Bovendien treffen wij bij de witte docenten enkele uitgesproken *racistische* uitspraken aan.

Zowel bij de witte gastdocenten als bij één zwarte gastdocent treffen wij de $-CvhO$ aan. Deze heeft betrekking op de hypothesen I^B, II^B en III^B. Er is echter wel een opvallend verschil tussen de $-CvhO$ bij zwarte (cel 3) en de $-CvhO$ bij witte (cel 4) docenten. De variabelen uit de $-CvhO$ zijn bij de zwarte gastdocent duidelijk waarneembaar, terwijl zij bij de witte gastdocenten of het karakter van een logische veronderstelling hebben of gelijktijdig vermengd zijn met uitspraken gebaseerd op de $+CvhO$, of vergezeld worden van opmerkingen die ten doel hebben de betrokken etnische-minderheidsgroepen te ridiculiseren. Met name deze laatste gedragswijze is *uniek* in ons onderzoek.

Ook blijkt er wederom een verschil in invulling van de variabele mensbeeld voor zowel de -CvhO als de +CvhO.

Dit uit zich in het *toleranter* karakter van de variabele mensbeeld voor de -CvhO.

In deze instelling treffen wij eveneens relevante *items* aan. Het gaat hierbij om de *items* 'omdat ik zwart ben', 'aanpassing', 'het minderhedenras' en 'positieve discriminatie.' Bij de zwarte docenten treffen wij alleen de twee laatste *items* aan. Met betrekking tot deze *items* valt op dat met name het *item* 'minderhedenras' in deze instelling actueler of relevanter is, dan in instelling I of II. Dat wil zeggen dat zij als thema in 3 van de 4 cursusonderdelen een duidelijke rol speelt.

Met betrekking tot het begrip discriminatie zien wij dat deze term in deze instelling eveneens fungeert als een 'intentionele act' die 'primair moreel afkeuringswaardig' is en waarbij de 'machtscontext' geen rol lijkt te spelen. Knelpuntreductie manifesteert zich op twee manieren: etnische verhoudingen worden in een probleemsfeer behandeld en etnische-minderheden worden als probleemdrager en/of probleemveroorzaker opgevat. Een historisch perspectief ontbreekt of komt summier voor.

§ 6.3 Kerngegevens uit de analyse van het cursuswerk in instelling I, II EN III

In tabel 9 en 10 geven wij een samenvatting van relevante kenmerken van de door ons onderzochte cursussen.

Als eerste valt op dat over het geheel van de cursussen gezien *alle* variabelen uit de -CvhO voorkomen met uitzondering van de variabele kleine machthebber. Op het niveau van de *cases* komen alleen in instelling II alle variabelen uit de -CvhO voor met uitzondering van de variabele IV zoals omschreven in verwachting IVB, terwijl op het niveau van de *cursusunits* in geen enkele cursus alle variabelen uit de -CvhO gelijktijdig voorkomen. De variabelen 'mensbeeld' en 'monopolisering' komen slechts marginaal voor. Voorts blijkt uit de analyse dat variabelen 'mensbeeld' en 'monopolisering' eerder een tolerant dan intolerant karakter dragen.* Of anders geformuleerd vooral gebaseerd lijken te zijn op de idee van *actorsymmetrie*.

Wij willen vanaf dit punt in de analyse deze variabelen - en daarmee de verwachtingen IB en IVB - voor de -CvhO herformuleren.

De nieuwe verwachtingen luiden:

IB Surinamers hebben de neiging aan zichzelf en autochtonen een actor- en daderrol toe te dichten (variabele 'mensbeeld').

IVB Surinamers claimen in interactie met autochtonen een recht op vooroordelen (variabele 'monopolisering').**

Naar vorm manifesteert de -CvhO zich als een *oriëntatie* (vaag, versnipperd en ingekaderd in de +CvhO); als *dimensie* (goed te onderscheiden van de +CvhO); als *minderheidsdefinitie op het niveau van één of enkele variabelen* of als

* Dit blijkt ook uit de voorbeelden die wij in § 4.8.1 voor verwachting IVB geven.

** Tijdens de analyse van de interviews wordt zichtbaar, dat ook verwachting VB (variabele kleine machthebber) voor de -CvhO geformuleerd moet worden.

minderheidsdefinitie op het niveau van de meeste of alle variabelen uit de -CvhO.

Met betrekking tot de +CvhO blijken over het geheel van de cursussen gezien alle variabelen uit de +CvhO voor te komen; op het niveau van de *cases* komen in instelling I en II alle variabelen voor inclusief de variabele (eigen)waarde; in instelling II ontbreken de variabelen relevante Andere en kleine machthebber; op het niveau van de *cursusunits* komen alleen in cursus 6 uit instelling I alle variabelen voor terwijl in cursus 7 uit instelling II, de aanwezigheid van de +CvhO het geringst is, dat wil zeggen zich beperkt tot 3 variabelen.

Naar vorm manifesteert de +CvhO zich binnen de door ons daarop geanalyseerde cursussen, als **een dominante definitie van de situatie waarin de aanwezige -CvhO al dan niet ingekaderd is.**

Voorts valt op dat in de cursussen met een witte cursusleiding (al dan niet met zwarte of gemengde cursisten) de -CvhO uitsluitend afkomstig zijn van de *cursisten* en niet van de cursusleiding.

Daar waar er van een zwarte cursusleiding sprake is, is er bovendien alleen al door het programma, meestal ook automatisch sprake van een -CvhO-oriëntatie.

Ook lijkt er op het niveau van het totale cursuswerk een verschil te zijn in het karakter van de -CvhO en de +CvhO. Eerstgenoemde cultuur neigt er toe **toleranter** te zijn. Deze tolerantie wordt in dit deel van de analyse, voornamelijk veroorzaakt door de variabelen 'mensbeeld' en 'monopolisering' uit de -CvhO.

In cursussen waarin de verhouding wit : zwart voor één van de beide partijen ongunstig is (dit is in 8 van de 12 cursussen) nemen etnische-minderheden respectievelijk etnische-meerderheden ook in letterlijke zin een toeschouwerspositie in.

<i>samenstelling ten nadele van zwart</i>		<i>samenstelling ten nadele van wit</i>	
cursus 3	(instelling I)	cursus 5	(instelling II)
cursus 4	(instelling III)	cursus 7	(instelling II)
cursus 6	(instelling I)	cursus 12	(instelling II)
cursus 9	(instelling III)		
cursus 11	(instelling III)		

Terwijl het verschijnsel - de rol van zwart of wit is zo marginaal dat wij de cursus als etnisch homogeen beschrijven - optreedt bij 5 van de 12 cursussen:

cursus 4	(beschreven wij als wit)	(instelling III)
cursus 5	(beschreven wij als zwart)	(instelling II)
cursus 7	(beschreven wij als zwart)	(instelling II)
cursus 9	(beschreven wij als wit)	(instelling III)
cursus 11	(beschreven wij als wit)	(instelling III)

Een toeschouwerspositie kan daarom mogelijk versterkt worden door een onevenredige verdeling van etniciteiten.

Voorts valt op dat in bijna elke cursus discriminatie als intentionele *act* opgevat wordt, dat wil zeggen als een verschijnsel dat optreedt zodra de andere (witte) dit wil.

In de meeste cursussen klinkt door dat discriminatie voornamelijk vanuit een moreel standpunt afgekeurd dient te worden. Slechts in twee cursussen wordt discriminatie gekoppeld aan macht. In die zin dat, eigenmacht verwerven discriminatie doet voorkomen. Er wordt echter niet uitgewerkt hoe de relatie verwerving eigenmacht en voorkomen van discriminatie in elkaar zit. Met andere woorden de vorm van de machtsrelatie tussen twee interacterenden (symmetrisch of asymmetrisch) wordt nergens als relevant *item* in de discussie meegenomen.

In ongeveer de helft van de cursussen is sprake van enige historische dimensie. Doordat de relatie historie-racisme-migratie slecht uit de verf komt is, de historische dimensie vaak betekenisloos. Met name voor witte cursisten lijkt het ons van belang, zicht te krijgen op het feit dat er sprake van een relatie is. De meeste zwarte cursisten hebben daar reeds zicht op; echter teveel vanuit een slachtoffersperspectief.

In ongeveer de helft van de cursussen worden etnische verhoudingen uitsluitend in de probleemsfeer besproken. Opvallend is dat dit bijna uitsluitend bij een witte cursusleiding gebeurt.

De opvattingen met betrekking tot de vraag wie probleemdragers zijn, zijn verschillend. Witte cursisten en cursusleiding zijn daar het meest uitgesproken in. De posities die autochtonen innemen, variëren echter per *case* op cursusleidingsniveau. In instelling I worden Nederlanders vooral als probleemveroorzakers aangewezen, in instelling III worden etnische minderheden vooral als probleemdragers en probleemveroorzakers aangewezen. Deze toewijzing gaat zo ver dat witte bevooroordeeldheid soms zelf als reactie op zwarte "probleemveroorzakers" wordt gezien.

In instelling II worden vooral *maatschappelijke structuren* als boosdoeners aangewezen en wordt er vooral gesleuteld aan de *migranten*.

Zwarte cursisten vertonen de neiging over hun eigen ervaringen en beleving te praten (de zogenaamde 'ik vind'-ervaringen) terwijl witte cursisten over anderen praten (de zogenaamde 'anderen vinden'-ervaringen). Dit laatste hangt onzes inziens enerzijds samen met de rolverdeling tussen zwart en wit (slachtoffers en daders) en anderzijds met het zich wel respectievelijk niet willen identificeren van zwarten respectievelijk witten met een potentiële 'slachtoffersrol' en 'daderrol'.

Gastheer-gastvrouw-gast-gevoelens (zie bijlage J) blijken slechts in drie cursussen een rol van betekenis te spelen.

In meer dan de helft van de cursussen wordt er niet voldoende gedifferentieerd over autochtonen, migranten, minderheden, buitenlanders enzovoort gesproken. Het gevolg hiervan is dat er hierdoor *regelmatig de indruk gewekt wordt dat betrokken groepen één rasgroep vormen met algemene kwaliteiten*.

In praktisch elke cursus komen relevante *items* voor (zie ook bijlagen K, L en M); op het niveau van de *cases* komt het meest voor:

het *item* 'eigenwaarde' in instelling I,

het *item* 'aanpassing' in instelling II en

het *item* 'positieve discriminatie' in instelling III.

Op het totale cursusniveau is het *item* 'aanpassing' het frequentst voorkomend en daarmee het belangrijkste *item*. In hoofdstuk 7 zullen wij de relevante *items* aan een verdere analyse onderwerpen.

Opvallend is overigens wel dat een zwarte docent discriminatie niet primair als intentionele *act* opvat - een opvatting waar mogelijk een actorroltoewijzing van etnische-minderheidsleden aan ten grondslag ligt. Terwijl één witte docent discriminatie als (intentionele) *act* probeert te legitimeren, door etnische-minderheden als probleemdragers te beschrijven die ten gevolge van dit - aan hen klevend - (probleem)kenmerk, intolerante reacties oproepen.

Het historisch perspectief is niet of nauwelijks aanwezig, behalve bij een zwarte docent, die dit onvoldoende uitwerkt.

Met betrekking tot het thema 'knelpuntreductie' valt op dat etnische verhoudingen in een problemsfeer besproken worden.

Zwarte docenten bestempelen etnische-minderheden niet (uitsluitend) als probleemdragers, terwijl de witte docenten daar verschillende standpunten bij innemen. Opvallend hierbij is dat binnen het vast gastonderwijs etnische-minderheden als probleemdragers worden gezien, terwijl binnen het flexible gastonderwijs de etnische-minderheden als (mede)probleemdragers worden opgevat. Zowel de zwarte als de witte docente (beiden vrouwen) proberen 'ik vind'-ervaringen in het onderwijs te betrekken met wisselend succes.

Ook de factor 'kwantitatieve verhoudingen' blijkt in de agogische benaderingen relevant en wel zo dat de ongunstige interetnische verhoudingen binnen deze instelling, migranten niet alleen ideologisch maar ook feitelijk in een toeschouwersrol dringen.

Onze laatste samenvattende opmerking heeft betrekking op het feit, dat vrijwel alle door ons geobserveerde cursussen, uit *mengvormen* bestaan die elementen uit beide CvhO's verenigen.

De verhouding tussen beide definities is zowel op het niveau van het *totale* cursuswerk als op dat van de 3 onderscheiden *cases*, in het voordeel van de dominant.

Op grond hiervan menen wij te kunnen stellen dat de door ons onderzochte, op volwassenenvorming berustende activiteiten voornamelijk links van de 2 x 2-tabel te situeren zijn, dat wil zeggen gebaseerd zijn op de meerderheidsdefinitie van de situatie, terwijl op het niveau van de *units* variërende manifestaties van de -CvhO- voorkomen.

Tabel 9 Analyse vanuit het actorperspectief van etnische-minderheden

Cursusnr en instelling	Cursus type	-CvO variabelen I, II, III, IV, V, VI, VII	Relevante items	Discriminatie
43 instelling III	(VII) VIIlg	- - - - -	geen	- niet als intentionele act - niet als moreel afkeuringswaardig verschijnsel geen relatie met machtscontext gelegd
94 instelling III	(VII) VIIlg	+ + + - - - afkomstig van zwarte docent	- minderhedenras positieve discriminatie	- als intentionele act bij de cursisten - als moreel afkeuringswaardig bij de cursisten - geen relatie met machtscontext gelegd
3 instelling I	VI	- + - - - afkomstig van witte cursist	migrantenras	als intentionele act - indirect als moreel afkeuringswaardig verschijnsel - geen relatie met machtscontext gelegd
6 instelling I	VI Vg en VIg	- + + - + + + afkomstig van witte cursisten en afkomstig van zwarte cursisten	- omdat ik zwart ben positieve discriminatie - aanpassing eigenwaarde - zelfstandigheid Surinaamse vrouwen - migrantenras - zich afgewezen voelen	- als intentionele act bij cursusleiding en cursisten - geen relatie met machtscontext gelegd niet als moreel afkeuringswaardig verschijnsel

Tabel 9: Analyse vanuit het actorperspectief van etnische-minderheden

Historisch perspectief	Knelpuntreductie	Overige opmerkingen	Definitie van de situatie
enig	- etnische verhoudingen worden in de probleemsfeer behandeld - etnische-minderheden worden (niet) gereduceerd tot probleemdragers	- de naam 'minderheden' - noch 'ik vind' noch 'andere vinden' ervaringen - 'minderheden' worden gedifferentieerd - vooroordeel en discriminatie ontstaan door inadequaat beleid - gastheer/gastvrouw/gastgevoelens spelen geen rol	onduidelijk
geen	- etnische verhoudingen worden niet alleen in de probleemsfeer behandeld - de meerderheid vormt het probleem	- de naam 'minderheden' - Ik vind ervaringen - docente gebruikt de term minderheden zowel niet als wel gedifferentieerd, cursisten hanteren deze term niet gedifferentieerd	dominant met daarbinnen een minderheidsdimensie
geen	etnische verhoudingen alleen in de probleemsfeer en tegengas berust op het idee dat allochtonen probleemveroorzakers of probleemdragers zouden zijn, - autochtonen worden wel als probleemveroorzakers gezien	- 'andere vinden' ervaringen - m b t minderheden wordt er soms wel, soms niet gedifferentieerd. - zich afgewezen voelen - kwantitatieve verhoudingen - bevooroordeeldheid leidt niet per se tot discriminatie - zendelingenrol - gastheer/gast/gastvrouwgevoelens spelen geen rol - allochtonen worden zwart, buitenlanders en migranten genoemd	dominant met daarbinnen een vage minderheidsoriëntatie
enig perspectief uitsluitend vanuit een slachtoffervisie	- etnische verhoudingen alleen in de probleemsfeer zowel cursisten als cursusleiding, meerderheden worden als probleemveroorzaker gezien, indicaties minderheden als probleemdrager	- 'andere vinden' ervaringen - zich afgewezen voelen - er wordt gedifferentieerd over migranten gesproken - de naam 'migranten' en 'zwarten' - gastheer/gastvrouw/gastgevoelens	dominant met daarbinnen een vage minderheidsoriëntatie

Tabel 9 Analyse vanuit het actorperspectief van etnische-minderheden

Cursusnr en instelling	Cursus-type	-C.vhO variabelen I, II, III, IV, V, VI, VII	Relevante items	Discriminatie perspectief
8 instelling I	I en IVg	- + + - + + - afkomstig van de zwarte cursusleiding en de zwarte cursisten	- eigenwaarde - migrantenras/zwarten	- als intentionele act - indirect als moreel afkeurningswaardig verschijnsel - relatie met machtscontext gelegd
1 instelling II	I	- + - - - + -	- alledaagse wijsheden - aanpassing	- als intentionele act - als moreel afkeurningswaardig verschijnsel - impliciete koppeling aan de machtscontext
2 instelling II	I	+ - - - + - afkomstig van cursisten en cursusleiding	- alledaagse wijsheden - aanpassing - migrantenras	- als intentionele act
10 instelling II	I	- + + - + - -	- zelfstandigheid van Surinaamse vrouwen	- als intentionele act - als moreel afkeurningswaardig verschijnsel - geen relatie met machtscontext gelegd
5 instelling II	II en IIg	+ + - - - - alleen afkomstig van cursisten		- als intentionele act - als moreel afkeurningswaardig verschijnsel - geen relatie met machtscontext
instelling II	II	+ + - - + + alleen afkomstig van cursisten	- aanpassing - migrantenras	- als intentionele act - als moreel afkeurningswaardig verschijnsel - geen relatie met machtscontext
12 instelling II	V	+ + - + + - afkomstig van cursisten en cursusleiding	- aanpassing - alledaagse wijsheden - migrantenras	- als intentionele act - als moreel afkeurningswaardig verschijnsel - geen relatie met machtscontext

Tabel 9- Analyse vanuit het actorperspectief van etnische-minderheden

Historisch perspectief	Knelpuntneductie	Overige opmerkingen	Definitie van de situatie
incidenteel	- etnische verhoudingen niet alleen in de probleemsfeer - minderheid en meerderheid worden als probleemdragers gezien	- ik vind' ervaringen - minderheden worden niet gedifferentieerd opgevat - aanpassen is niet per sé verlies - co-counselingsprincipes - allochtonen worden zwart genoemd	dominant met daarbinnen een minderheids-oriëntatie
enig	- bij voorbaat verzet tegen behandeling in de probleemsfeer - niemand wordt als probleemdrager opgevat	- ik vind' ervaringen - gastgevoelens - allochtonen worden bij hun naam genoemd - allochtonen gedifferentieerd opgevat	deze is dominant met een neiging tot minderheidsdimensie
enig	- allochtonen worden niet als probleemdrager opgevat over etnische verhoudingen wordt er zowel positief als negatief gesproken	- allochtonen worden met zwarten aangeduid	deze is dominant met daarbinnen een minderheidsdefinitie van variabelen
geen	- etnische verhoudingen worden niet in de probleemsfeer besproken - allochtonen worden niet als probleemdragers opgevat	- ik vind' ervaringen - minderheden worden als gedifferentieerd begrepen - allochtonen worden met 'zwart' en Surinamers aangeduid	een samenhangende minderheidsdefinitie van de situatie (= cursusleiding) met een duidelijke meerheidsdimensie (= cursisten)
een	- etnische verhoudingen worden aanvankelijk in de probleemsfeer besproken	- multi-etnische houding van Surinamers - ondeskundigheid van de witte docent cursisten worden migranten genoemd	deze is dominant met een neiging tot minderheidsdimensie
een	- etnische verhoudingen worden niet alleen in de probleemsfeer behandeld, allochtonen worden als probleemdragers opgevat	- ik vind' ervaringen - ondeskundigheid van migranten worden niet nader gedifferentieerd	deze is dominant op cursus leidingniveau, op het niveau van de cursisten komen minderheidsdefinities van variabelen voor
enig	- etnische verhoudingen worden overwegend in de probleemsfeer besproken met een enkele positieve aanzet witte cursisten zien minderheden als probleemdragers	- ik vind' ervaringen (alleen aan de zwarte cursisten) - gastgevoelens - voor allochtonen worden de termen migrant en Surinamer gebruikt, niet gedifferentieerd	deze is dominant met daarbinnen een fragmentarische minderheidsdimensie

Tabel 10: Analyse vanuit het dominant perspectief van etnische-meerderheden

Cursusnr en instelling	Cursus-type	-CvhO variabelen I, II, III, IV, V, VI, VII	+CvhO variabelen I, II, III, IV, V, VI, VII	Relevante items
41 instelling III	(VII)VIg	- + - - - - de aanwezigheid van de -CvhO is niet alleen vermengd met de +CvhO maar gaat ook vergezeld met reducerende opmerkingen jegens betrokken etnische groep	- + + + - + + voornamelijk afkomstig van de cursusleiding	- omdat ik zwart ben - minderheden ras
42 instelling III	(VII)VIg	- - - - - + de aanwezigheid van de -CvhO berust meer op een logische vooronderstelling dan empirische feiten of concrete ervaringen	+ + + + - + + afkomstig van de cursisten en de cursusleiding	- aanpassing
3 instelling I	VI	zie tabel 9	+ + - + + + - zowel op cursusleidingniveau als op cursistenniveau	zie tabel 9
6 instelling I	VI en Vg	zie tabel 9	+ + + + + + + zowel op cursusleidingniveau als op cursistenniveau	zie tabel 9
5 instelling II	II en IIg	zie tabel 9	+ - - + - + + deze variabelen komen voor op het niveau van de cursusleiding	zie tabel 9
7 instelling II	II	zie tabel 9	- + - - - + + deze variabelen komen voor op het niveau van de cursusleiding, met name de variabele 'bijzondere uitspraak' komt frequent voor en deze beïnvloedt het verloop van de cursus nadrukkelijk	zie tabel 9
12 instelling I	V	zie tabel 9	+ - - + + + + variabelen op niveau van de witte cursisten	zie tabel 9

Tabel 10: Analyse vanuit het dominant perspectief van etnische-meerderheden

Discriminatie	Historisch perspectief	Knelpunt reductie	Overige opmerkingen	Definitie van de situatie
- discriminatie als logische reactie op de aanwezigheid van 'probleemdragers'	geen	- etnische verhoudingen in een extreme probleemsfeer - etnische-minderheden worden als probleemdragers en/of -veroorzakers gezien	- enige verschillen en gelijktijdig tendens minderheden ras - biologische wijsheden - +CvhO voornamelijk afkomstig van de cursusleiding	- zich afgevoelen - alledaagse wijsheden dominant
- discriminatie als intentioneel verschuift - discriminatie als moreel afkeurens waardig verschuift	geen	- etnische verhoudingen in een conflictsfeer - etnische-minderheden worden niet als probleemdragers en/of -veroorzakers begrepen, wel de etnische minderheden	- verschillende namen voor etnische-minderheden - de poging van de docentie 'ik vind' ervaringen in cursus te betrekken lukt niet - alloctonen worden uitsluitend in etnische zin als gedifferentieerd opgevat, een specifieke groep wordt niet gedifferentieerd opgevat - alledaagse wijsheden	dominant, hier door wordt de de minderheids-ontentatie ingekaderd
zie tabel 9	zie tabel 9	zie tabel 9	- zie tabel 9 - in deze cursus komt ook de 8ste variabele voor	zie tabel 9
zie tabel 9	zie tabel 9	zie tabel 9	- zie tabel 9 - in deze cursus komt ook de 8ste variabele voor	zie tabel 9
zie tabel 9	zie tabel 9	zie tabel 9	zie tabel 9	zie tabel 9
zie tabel 9	zie tabel 9	zie tabel 9	zie tabel 9	zie tabel 9
zie tabel 9	zie tabel 9	zie tabel 9	zie tabel 9	zie tabel 9

§ 6.4 Conclusies met betrekking tot het cursuswerk in instelling I, II en III

Onze samenvattende opmerkingen en overstijgende conclusies, hebben achtereenvolgens betrekking op

- een beoordeling van de educatieve activiteiten binnen de drie instellingen (§ 6.4.1)
- de afwezigheid van een historisch perspectief in het cursuswerk (§ 6.4.2)
- knelpuntreductie in het cursuswerk (§ 6.4.3)
- de afwezigheid van specifieke cursustypen (§ 6.4.4)
- de kwantitatieve verhouding tussen etnische groepen binnen één cursus (§ 6.4.5).

§ 6.4.1 Een beoordeling van de educatieve benaderingen binnen de drie instellingen

Voorop staat dat de +CvhO in vrijwel elke cursus dominant is. De -CvhO komt in praktisch elk cursustype voor, als variërende factor, al dan niet naast de +CvhO of hiermee verweven.

Opvallend is wel dat in instelling I en instelling III, dat deel van de -CvhO dat afkomstig is van witte docenten en/of cursisten niet zonder meer als empirisch of maatschappelijk feit gepresenteerd wordt, maar of indirect gepresenteerd wordt (zie bijv. bijlage K) of een dubieuze verpakking krijgt (zie bijlage M). De belangrijkste indicaties voor de -CvhO blijken voor te komen in instelling II (zie tabel 9). Dit hangt samen met de *cursustypen* die wij uiteindelijk in deze instelling bezocht hebben². Dat wil zeggen cursustypen waarbij uitsluitend of in overgrote meerderheid etnische-minderheidsgroepen aanwezig zijn (zie bijl. L). Ook een zwarte etniciteit van de cursusleiding blijkt een hogere kans te leveren op de aanwezigheid van de -CvhO. Hierdoor voelen wij ons ondersteund in onze veronderstelling, dat etnocentrisme onvervreemdbaar is. Witte etniciteit van de cursusleiding blijkt samen te hangen met een referentiekader, gebaseerd op de +CvhO waarin etnische-minderheden een slachtoffers- en toeschouwersrol innemen.

Met betrekking tot de +CvhO valt het volgende op. Binnen instelling I blijkt het gehanteerde anti-racistisch model haaks te staan op het uitgangspunt van zelfbepaling en mondigheid van individuen (dat kenmerkend is voor het persoonlijke-groei-model). *Het uitgangspunt van het gehanteerde anti-racistisch model - met name de selectieve-rol-toewijzing aan etnische groepen* (dat wil zeggen het bij voorbaat toekennen van een actor- en daderrol aan witten en een toeschouwers- en slachtoffersrol aan zwarten) - *krijgt hierdoor prioriteit boven het uitgangspunt van het zelfbepalend karakter en de mondigheid van individuen dat juist eigen is aan de persoonlijke-groei-benadering.*

Hierdoor worden cursisten afgeremd in hun mondigheid, dat wil zeggen in het zich oordelend, definiërend en eigenmachtig opstellen. Dit betekent dat het in deze instelling gehanteerd anti-racistisch denkkader het op persoonlijke groei gerichte denken speelruimte ontnemt, waardoor het effect niet zozeer "groei" van betrokkenen is maar bevestiging in 'hun' rollen. Deze bevestiging wordt onder meer zichtbaar in de ruimere aanwezigheid van de variabelen 'mensbeeld', model en 'monopolisering' uit de +CvhO

in het cursusprogramma waardoor de variabelen 'mensbeeld' en 'monopolisering' uit de -CvhO afgeremd worden (zie bijlage K). De persoonlijke groei benadering fungeert hierdoor als een instrument van de +CvhO: de uitgangspunten van zelfbepaling en mondigheid van individuen uit etnische-minderheidsgroepen worden onderworpen aan een *predefiniëring* van de hun toegedichte rollen die hun participatie in termen van zelfbepaling en mondigheid sterk begrenzen. Door deze voorwaardelijke invulling van zelfbepaling en mondigheid wordt de vraag relevant of het onder deze condities nog adequaat is van persoonlijke groei en een persoonlijk groei benadering te spreken.

In instelling II is de agogische benadering die gehanteerd wordt, kritisch en wel zo dat er getracht wordt cursisten te wijzen op het gemeenschappelijke moment en de maatschappelijke component in hun ervaringen, hen te begeleiden bij het ontwikkelen van nieuwe relevante vaardigheden en hen aan te zetten tot organisatie. Probleem is wel dat de deskundigheid van de witte docenten ernstig in twijfel getrokken moet worden (zie bijlage L). Voor de witte cursusleiding geldt bovendien dat racisme een term is, die door hen niet systematisch gebruikt en gethematiseerd wordt. Termen als bevooroordeeldheid en intolerantie lijken prioriteit te hebben boven racisme.

Dit verschijnsel manifesteert zich niet alleen in het cursuswerk waarin wij participerende observaties verrichten, maar ook bij andere witte docenten uit deze instelling en op instellingsniveau. Hierdoor dreigt het gevaar dat niet racisme-als-systeem, maar bevooroordeeldheid in het cursuswerk wordt benadrukt, waardoor oorzaak en gevolg van elkaar ontkoppeld worden en het gevolg als zelfstandige factor behandeld wordt. Een dergelijke werkwijze lijkt ons inadequaar.

Het anti-racistisch model dat in instelling II door de zwarte cursusleiding gehanteerd wordt, sluit in die zin aan op de agogische benadering, dat het de nadruk legt op de onderdrukkende maatschappelijke structuren, terwijl er hierbij al dan niet een link gelegd wordt met het kader waarbinnen racisme zich ontwikkeld heeft namelijk de (neo-) koloniale relatie die Suriname en Nederland kennen.

Omdat in de meeste gevallen het anti-racistisch referentiekader vanuit een slachtoffers-optiek wordt ingevuld - echter minder determinerend dan in instelling I - leren de cursisten in het cursuswerk niet voldoende **vanuit gelijkwaardigheid** te denken. Hun denken wordt en lijkt er te veel op gericht hoe gelijkwaardig te worden aan die Andere. *Zo blijven ze teveel geobsedeerd door de definitie van de Andere* of zoals de cursusleiding uit cursus 10 zo treffend opmerkt: "Ik merk vaak hoe afhankelijk de cursisten nog zijn van Nederlanders of die wel of niet racistisch zijn."

In instelling III wordt een agogische benadering gehanteerd dat pragmatisch is en dat er vooral op gericht is, het uiterlijk handelen en niet zozeer de houding te verbeteren. De beperking van deze aanpak ligt juist in de veronderstelling dat het in interactie van etnische-meerderheden met etnische-minderheden gaat, om het verbeteren van het uiterlijk handelen. Het resultaat hiervan moet zijn dat één specifieke of incidentele vorm van bevooroordeeldheid niet in het uiterlijk handelen tot uitdrukking komt. Vanuit de bespreking van de variabelen van de +CvhO wordt het juist duidelijk dat het gaat om het feit dat bevooroordeeldheid uit samenhangende clusters bestaat die tot uitdrukking komen in het systematisch handelen van personen.

Daarnaast gaat deze werkwijze ook gepaard met een niet-kritische aanpak waarin geen relatie wordt gelegd met de maatschappelijke structuren terwijl deze aanpak tevens ook correspondeert met een ondoordachte ad hoc werkwijze (zie bijlag M).

Racisme is ook geen *term* die in deze instelling systematisch wordt gebruikt, eerder ad hoc. Het 'anti-racistisch' model dat gehanteerd wordt, legt vooral de nadruk op culturele verschillen als oorzaak van vooroordeel en discriminatie. Hierdoor kan vooroordeel en/of discriminatie die optreden ten gevolge van negatief gewaardeerde biologische verschillen, niet verklaard worden. Omdat het 'anti-racistisch' model vooral accent legt op culturele verschillen die voortkomen uit het wij-zij-denken, wordt de historische verhouding tussen Surinamers en Nederlanders die juist essentieel is voor begrip van de huidige relatie, verwaarloosd of selectief behandeld. Terwijl het ook onduidelijk blijft waarom er bij groepen die in cultuur verschillen niet per definitie soortgelijke vormen van vooroordeel en discriminatie optreden. Opvallend is verder dat bij de verklaring van vooroordeel en discriminatie, 'minderheden' onder meer als probleemdragers en of -veroorzakers gezien worden en het *theoretisch begrip* racisme nauwelijks gethematiseerd wordt. Een reden hiervan kan zijn dat binnen dit raamwerk in feite niet racisme maar etnocentrisme geproblematiseerd wordt. Echter zonder dat de onderwijsgegenden zich hiervan bewust lijken te zijn waardoor zij er vanuit gaan dat racisme geproblematiseerd wordt. Wij zullen met betrekking tot instelling III daarom van het problematiseren van "racisme" spreken. Het referentiekader in deze instelling is daarom als een niet-adequaat model aan te duiden. Enerzijds omdat de agogische benadering het handelen wil verbeteren, zonder daarbij de racistische ideologie en de daarmee verbonden attitudes ter discussie te stellen. Anderzijds omdat binnen het onderwijs de suggestie wordt gewekt dat etnische-minderheden de (eigenlijke) probleemdragers zijn. Hierdoor ondersteunen benadering en model elkaar in negatieve zin. Benadering, model en ideologie zijn daarmee functioneel voor de +CvhO. Het effect hiervan is dat de +CvhO of elementen daarvan niet of selectief bevraagd worden. Als immers de problemen aan de 'minderheden' kleven, ligt het niet in de rede om problemen (= vooroordelen) primair bij de 'meerderheden' te localiseren. Binnen de bovengeschetste logica lijkt het eerder voldoende om met behulp van informatie, meer begrip voor etnische-minderheden te kweken en dit begrip in het handelen tot uitdrukking te brengen.

Op deze wijze treden 'minderheden' als 'probleemdragers' en/of 'probleemveroorzakers' steeds meer op de voorgrond en verdwijnen 'meerderheden' van het toneel als relevante partij. Terwijl tevens door de fixatie op knelpunten meerdere aspecten die de relatie alloctonen - autochtoon bepalen, zoals culturele uitwisseling, wederzijdse hulpverlening en vriendschapsrelaties eveneens uit het gezichtsveld verdwijnen.

Onze conclusie luidt dan ook dat hoewel de agogische benaderingen en de 'anti-racistische' modellen in de drie instellingen zeer verschillend zijn, er toch geen relatie lijkt te bestaan tussen enerzijds de agogische benadering en het anti-racistisch model en anderzijds de aan- of afwezigheid van de +CvhO en/of de -CvhO. Dat wil zeggen, in alle 3 cases is de aanwezigheid van de +CvhO, als in principe de dominante definitie van de situatie een gegeven, terwijl daarnaast in principe ook de fluctuerende aanwezigheid van de -CvhO een gegeven lijkt te zijn.

De CvHO wordt daardoor een factor die in principe onafhankelijk is van de agogische benadering en het anti-racistisch model.

Voor de aanwezigheid van specifieke elementen uit de +CvHO of factoren die functioneel zijn voor de +CvHO, noteren wij wel een verband tussen een:

- a. *instelling en het gebruik van begrippen die functioneel zijn voor de +CvHO.*

Illustratief in dit verband is de voor instelling III gehanteerde 'anti-racistische' benadering, die het verschijnsel racisme reduceert tot uitingvormen hiervan. Met als gevolg dat de 'anti-racistische' werkwijze binnen het cursuswerk van deze instelling als inadequaar gekenmerkt moet worden. Terwijl het anti-racistisch model dat instelling I hanteert, racisme erkent. Maar daarbij in determinerende zin wit en zwart als daders respectievelijk slachtoffers opvat, waardoor onder meer een actoropstelling voor zwarten onbereikbaar wordt (zie bijlagen K en M).

- b. *instelling en een specifieke vorm van handelen dat functioneel is voor de +CvHO.*

In ons onderzoek treffen wij wel cursustypen met een witte cursusleiding en zwarte cursisten, of een witte cursusleiding met een al dan niet etnisch-gemengde groep cursisten (zie bijlage K), maar geen cursustypen met een zwarte cursusleiding en witte cursisten of een gemengde cursusleiding met een al dan niet etnisch-gemengde groep cursisten (zie bijlagen K, L en M).

Achter de afwezigheid van met name cursustype VIII blijken er in de onderzochte instellingen, specifieke en stereotiepe opvattingen met betrekking tot de taak van zwarte docenten respectievelijk zwarten schuil te gaan.

Deze opvattingen marginaliseren de rol van zwarten in witte instellingen.

Omdat uit onze analyse bovendien blijkt dat de aanwezigheid van een zwarte cursusleiding, correleert met een lagere mate van +CvHO in de cursussen, en in ons onderzoek de helft van de witte docenten (grove) ondeskundigheid ten toon spreiden, werken de beschreven opstellingen van de drie witte instellingen niet alleen participatie-afremmend naar etnische-minderheden toe, maar wordt hierdoor ook het emancipatorisch gehalte van het vormingswerk en van de subcultuur³ van betrokken organisaties bedreigd.

- c. *instelling en de aanwezigheid van de specifieke variabelen uit de +CvHO.*

In instelling I komt met name de variabele 'mensbeeld' vaak voor, zowel op het niveau van de cursusleiding, de cursusinhoud en de cursisten. In instelling III valt niet zozeer op dat de variabele 'subjectief oordeel' voorkomt, maar dat zij in *ruime mate* voorkomt op het niveau van de cursusleiding. Hiermee onderscheidt instelling III zich in negatieve zin van instelling I en II. Bovendien komt de subdimensie knelpuntreductie van de variabele 'bijzondere uitspraak' in extreme mate in deze instelling voor waardoor de interetnische relatie gereduceerd wordt tot primair een aangelegenheid van etnische-minderheden (de themaweek heet 'themaweek minderheden' en niet 'themaweek interetnische verhoudingen' of 'racisme'). De informatie die over 'minderheden' gegeven wordt is vooral op knelpunten toegespitst, terwijl etnische-minderheden daarbij zowel impliciet als expliciet als probleemdragers aangewezen worden (zie bijlagen K, L en M).

Wij zijn dus van mening dat etnocentrisme een ontoereikend begrip is om verhoudingen tussen etnische-minderheden en -meerderheden te analyseren en/of te verklaren. Hier-voor dient er, binnen een educatieve *setting* waarin de relatie individu - samenleving betrokken wordt, gebruik gemaakt te worden van de invalshoek racisme.

Daarbij dient men zich te realiseren dat een anti-racistische werkwijze dus *niet* gebaseerd is op *common sense* berustende analyses en strategieën maar een **specialisme** vormt, dat zorgvuldige studie vraagt en dat tevens een beroep doet op specifieke vaardigheden en specifieke (sociaal)psychologische en agogische inzichten vereist.

Een belangrijk ideologische veronderstelling in op anti-racisme georiënteerde praktijken dient te zijn is dat deelnemers/deelnemers in interactie **gelijkwaardig** zijn. Voorts lijkt het ons gewenst enige alertheid aan de dag te leggen voor het gebruik van begrippen, specifieke vormen van handelen en de aanwezigheid van specifieke variabelen die functioneel zijn voor en/of afkomstig zijn uit de +CvHO.

§ 6.4.2 De afwezigheid van een historisch perspectief in het cursuswerk

Uit § 6.3 blijkt dat het cursuswerk veelal a-historisch van karakter is. Dit betekent onder meer dat het koloniale verleden van Nederland vrijwel onbesproken blijft, wat op zijn beurt consequenties heeft voor het ontwikkelen van concrete maatschappelijke inzichten, zoals bijvoorbeeld in het hoe en waarom van migratie van Surinamers naar Nederlanders.

Een andere implicatie is dat ook een visie of visie-ontwikkeling op de Surinaamse geschiedenis vanuit een eigen definitie, in het cursuswerk onvoldoende aanwezig is of ontbreekt. Dit heeft weer consequenties voor de interpretatie van de relatie Surinamers-Nederlanders, die in het cursuswerk tamelijk statisch plaatsvindt, waardoor deze relatie als onveranderlijk en gegeven dreigt te worden opgevat. Dit komt met name in de *selectieve-roloekenning* en (*eigen*)*waardetoeschrijving tot uitdrukking*.

De afwezigheid van een historische dimensie in het cursuswerk werkt daarom ondersteunend naar de +CvHO toe. Zowel in het cursuswerk als tijdens de interviews kwam dit dan ook tot uitdrukking.

Wij zijn daarom van mening dat cursisten binnen deze werksoort een historisch besef moeten kunnen ontwikkelen. Dit besef moet gebaseerd zijn op gevoelens van (mede) verantwoordelijkheid en niet worden doorkruist door schuldgevoelens⁴ die kunnen ontstaan vanuit een inadequate visie op bevooroordeeldheid.

§ 6.4.3 Knelpuntreductie in het cursuswerk

Uit tabel 9 en 10 blijkt dat knelpuntreductie voorkomt in het cursuswerk en wel in tweeërlei vorm. Etnische verhoudingen worden uitsluitend in een *probleemsfeer* of *knelpuntsfeer* behandeld en/of 'minderheden' worden gereduceerd tot *probleemdrager* en/of *probleemveroorzaker*.

De neiging etnische verhoudingen uitsluitend in een probleemsfeer of knelpuntsfeer te behandelen en/of te betrekken werkt perceptieblindheid in de hand. Zo dreigen er meerdere aspecten van de relatie autochtonen-allochtonen uit het oog verloren te raken (bijv. vriendschapsbetrekkingen, onderlinge hulpverlening, activiteiten in het kader van culturele uitwisseling) en worden bovendien de '*onproblematische allochtonen*' (de

meeste allochtonen leveren een bijdrage aan de economie, zijn niet crimineel, enz.) nauwelijks nog herkend. Uit observaties en gesprekken blijkt bovendien dat de probleem- en ellendeverhalen, die kenmerkend zijn voor meerdere cursussen demotiverend werken op mensen en gevoelens van hulpeloosheid en machteloosheid bewerkstelligen.

Daarom lijkt deze manier van opereren in deze werksoort, ons ook om methodisch-didactische redenen ongewenst.

Er is nog een argument dat wij ter ondersteuning hiervan willen aanreiken: deze aanpak werkt namelijk óók *stigmatiserend*. Deze stigmatisering kan optreden als de volgende *gelijkschakeling* optreedt:

praten over etnische verhoudingen - in instelling III uitsluitend ingevuld als praten over minderheden - betekent praten over problemen en knelpunten. Dit komt als dus de rede-neertrant, omdat problemen kleven aan 'minderheden' of 'migranten'.

In verband hiermee komen wij op het volgende aspect van knelpuntreductie en een tweede daarmee samenhangende neiging:

'Minderheden' worden gereduceerd tot probleemdagers⁵ of vormen het probleem waardoor zij ook opgevat worden als probleemveroorzakers⁶. Deze opvatting wordt mogelijk gevoed door de ideologie van het individualisme (Thompson, 1981, p.45 e.v.) dat wil zeggen maatschappelijke problemen worden aan individuen of aan individuele omstandigheden opgehangen.

Zo blijft de meerderheid als (mede)probleemveroorzaker en (mede)probleemdrager buiten schot en wordt de aandacht alleen op de minderheden gericht.

Op deze wijze werkt dit aspect van knelpuntreductie ondersteunend naar de +CvhO. Knelpuntreductie vatten wij daarom op als mechanisme dat de (meerderheids)definitie van de situatie in stand houdt en die daarom binnen educatieve praktijken dan ook vermeden dient te worden.

§ 6.4.4 De afwezigheid van specifieke cursustypen

Hoewel er in eerste instantie redenen zijn te noemen voor de afwezigheid van cursustypen III, IV (en feitelijk ook van) V, VIII en IX (onder andere de afwezigheid van voldoende zwarte cursisten in instelling III) (zie bijlage M) blijkt bij navraag, dat de afwezigheid van cursustypen waar zwarten de cursusleiding vormen, toch niet op bovengenoemde redenen te berusten.

In instelling I wordt aan ons verteld dat er in principe een stelregel is: *'het werken met zwarten moet door zwarte mensen gedaan worden'*, maar gelijktijdig is het daarnaast ook zo dat zwarte docenten alléén voor de sectie etnische groepen worden aangenomen, terwijl witte docenten voor zowel de sectie etnische groepen als voor het 'algemeen werk' worden aangenomen⁷. Opvallend hierbij is dat met 'algemeen werk', onder meer werk voor autochtonen bedoeld wordt.

In instelling II werkt de stelregel: *'migrantenwerk, óók door migranten'* in de praktijk vooral zo, dat het migrantenwerk werd uitgevoerd door witte en zwarte docenten zodat het vanzelfsprekend was dat witte docenten cursussen met migranten begeleidden. De

omgekeerde vanzelfsprekendheid dat zwarte docenten cursussen begeleiden met witte cursisten rondom het thema autochtoon-allochtoon kwamen wij niet tegen. Evenmin waren bij deze instelling migranten in dienst die (uitsluitend) 'algemeen' werk doen⁸. Ook in deze instelling wordt 'algemeen' dus vooral selectief ingevuld.

Uit onze gesprekken met leiding en staf van instelling III blijkt dat er over werving onder migranten-docenten nog niet eens is *nagedacht*. Met andere woorden als mogelijkheid de leiding ontgaan is. Deze situatie kan verklaard worden vanuit de daar vigerende stereotiepe veronderstellingen. Enkele kwamen wij op het spoor, zoals:

- de meeste 'minderheden' zijn ongeschoold. Het is daarom ook moeilijk ze binnen te halen. (Met de 'meeste' werd onzes inziens bedoeld allemaal).
- de witte cursisten zullen hen niet accepteren. (Dat de zwarte wel witte docenten moeten accepteren speelt kennelijk geen rol).

Wij vermoeden dat het effect van deze stereotiepen vergroot wordt, omdat zij ontwikkeld worden vanuit en/of binnen een referentiekader waarin wit met superieur en zwart met inferieur geassocieerd wordt (variabele (eigen)waarde toekenning, +CvhO).

Immers, ten gevolge van een dergelijk referentiekader en dergelijke stereotiepen lijkt de kans niet zo groot dat zwarten als potentiële kandidaten opgevat worden. Illustratief in dit verband lijkt dat er *wel gerichte werving plaatsvindt naar adspirant-agenten uit migrantenkringen, maar niet naar docenten*.

Dat instelling I en II daartoe sneller overgingen dan instelling III hangt denken wij, minder samen met een kritischere opstelling, dan wel met de noodzaak hiertoe: een grote hoeveelheid aanmeldingen van zwarte cursisten, gebrek aan know how in de instelling, de vraag vanuit de zwarte cursisten zelf en bijzondere maatregelen vanuit de subsidiërende instelling om migrantenwerkers in dienst te nemen.

Wij zijn van mening dat:

- de afwezigheid van zwarte docenten in instelling III;
- de selectieve-toewijzing van zwarte docenten aan het migrantenwerk en de (nagenoeg) afwezigheid van hen in het 'witte' en 'algemene' werk, plus de toewijzing van witte docenten aan het 'migrantenverk' en hun toewijzing aan het 'witte' en 'algemene' werk in instelling II;
- de selectieve-toewijzing van zwarte docenten aan het migrantenwerk en de (nagenoeg) afwezigheid van hen in het 'witte' en 'algemene' werk plus de toewijzing van witte docenten aan het migrantenwerk (in principe alleen voor witte groepen) en aan het algemene werk in instelling I;

alle specifieke maar wel kwalitatief verschillende vormen van een personeels- en/of toewijzingsbeleid zijn, dat gebaseerd is op de dominante Cultuur van het Oordelen.

De afwezigheid van specifieke cursustypen in de onderzochte instellingen, is als zodanig dan ook een indicatie van de aanwezigheid van de dominante cultuur van het oordelen omdat de afwezigheid van specifieke cursustypen rechtstreeks verbonden lijkt te zijn met een selectieve-(eigen)waardetoeckenning en een daarop gebaseerd selectief en/of onvoldoende doordacht personeelsbeleid. Er dient daarom vanuit educatieve (maar ook andere) instellingen een personeels- en/of toewijzingsbeleid ten aanzien van migranten ontwikkeld te worden, dat betrokkenen zowel in het algemene als in het witte werk inschakelt.

§ 6.4.5 *De kwantitatieve verhouding tussen etnische groepen binnen één cursus*

In ons onderzoek komen wij steeds opnieuw het verschijnsel tegen dat een nadelige zwart-wit verhouding - dat wil zeggen in het nadeel van zwart (5 van de 12 cursussen) - en in het nadeel van wit (3 van de 12 cursussen) - de cursist of cursisten die in de minderheid is respectievelijk zijn, in letterlijke en figuurlijke zin, in een toeschouwerspositie of -rol plaatst/plaatsen.

Op grond van deze bevindingen zijn wij van mening, dat verontachtzaming van een evenwichtige kwantitatieve verhouding van etnische-minderheden en etnische-meerderheden binnen één cursus ongewenst is, omdat de toeschouwersrol die de kleinste etnische groep inneemt, bewustwordingsprocessen afremt.

In ons onderzoek betekent afremming van bewustwordingsprocessen, onder de condities van een kwantitatieve verhouding ten nadele van etnische-minderheden, dat zij een referentiekader, gebaseerd op de +CvhO opgedrongen krijgen waarin nauwelijks inbreng en/of confrontatie vanuit standpunten gebaseerd op de -CvhO mogelijk is. Deze constatering geldt dus met name voor bewustwordingsprocessen die betrekking hebben op de relatie etnisch(e)-minderheid en etnisch(e)-meerderheid.

Voor etnische-meerderheden betekent afremming van bewustwordingsprocessen onder condities als hierboven genoemd, dat betrokkenen niet of nauwelijks komen tot confrontatie van standpunten gebaseerd op de +CvhO en de -CvhO.

De afwezigheid van confrontaties remt daardoor uiteindelijk bewustwordingsprocessen van *alle* cursisten, binnen één cursus af. Evenwichtige kwantitatieve verhoudingen van etnische-minderheidsgroepen en -meerderheidsgroepen zijn daarom niet alleen gunstig voor de ontwikkeling van groepsdynamische processen, maar op deze wijze bezien, vormen zij ook een *belangrijke* leervoorwaarde voor leerprocessen van zowel individuele groepsleden als van de groep in haar totaliteit. Wellicht ten overvloede willen wij hierbij opmerken dat zowel etnische-minderheidsleden als etnische-meerderheidsleden 'etnisch homogeen' dienen te zijn, en dus niet moeten bestaan uit combinaties van bijvoorbeeld 1 Turk, 1 Surinamer, 1 Antilliaan en 3 Nederlanders⁹ maar uit combinaties van 3 Turken òf 3 Surinamers òf 3 Antillianen in combinatie met 3 Nederlanders. Hiermee kan wellicht in de werving van cursisten rekening gehouden worden.

§ 6.5 *De evaluatie van de interviews**

De interviews hebben betrekking op ervaringen van 23 zwarte en 25 witte cursist-respondenten tijdens hun socialisatie¹⁰ (zie ook tabel 8, bijlage J), alsmede op de reacties van zwarte en witte respondenten hierop, op de etnische samenstelling van de vrienden en kennissenkring

* Wij brengen nogmaals in herinnering dat wij de interviews met docent-respondenten (zie bijlage P) niet expliciet bespreken, maar in de data-analyse gebruiken als achtergrondmateriaal.

van de respondenten, op de etniciteit van de partner en de consequenties hiervan en de mate waarin er sprake is van een positieve beleving en/of positieve contacten met anderen uit de zij-groep (zie bijlagen N en O). Daarnaast hebben onze interviews óók betrekking op de wijze waarop het begrip respectievelijk het verschijnsel discriminatie en knelpuntreductie, systematisch gehanteerd worden. Andere minder systematische verschijnselen worden onder de kop 'overige opmerkingen' geanalyseerd. Op deze verschijnselen komen wij, waar nodig, nog terug.

De bespreking van de data vindt plaats vanuit het perspectief van de CvhO.

Anders dan het geval was in de analyse van onze eerdere deelonderzoeken voegen wij aan de analyse van de interviews op variabelen van de CvhO een expliciet kwantitatief moment toe (zie bijlagen S en T). Wij berekenen onder meer de frequenties van de variabelen van de CvhO die bij zowel zwarte als witte respondenten voorkomen. Hierdoor kunnen wij enkele *vergelijkende* uitspraken doen over de betrokken respondenten. Deze handelwijze achten wij legitiem omdat anders dan het geval was bij de sociaal-wetenschappelijke of cursus-units, de interviews met de cursist-respondenten vergelijkbaar zijn, aangezien ze gebaseerd zijn op identieke of gelijksoortige vragen. Een complicatie is echter wel dat de interviewduur per instelling varieert. Wij wezen in bijlage J reeds hierop. Wij maken daarom naast de telling van absolute frequenties, óók gebruik van een relatieve maat: een concordantiemaat. Hierdoor kunnen wij het bezwaar van het verschil in tijdsduur van de interviews met betrekking tot de absolute frequenties, opheffen.

Ook is de vraag aan de orde of onze hypothesen in de interviews *empirische ondersteuning* vinden. De termen ondersteuning, verificatie, bevestiging en dergelijke gebruiken wij echter in kwalitatieve zin. Omdat onze hypothesen voorts samenvallen met de variabelen uit de CvhO, vormt de bespreking van de hypothesen tevens een illustratie van de wijze waarop de variabelen uit de CvhO zich manifesteren op interviewniveau.

In een nabespreking van de interviews gaan wij in op de vraag hoe de respondenten reageerden op ons actorperspectief op etnische-minderheden dat wij conceptueel in interviews hadden ingebracht.

Bij de beschrijving van de verschillende aandachtspunten binnen de evaluatie van de interviews zullen wij de zwarte en de witte groep steeds gescheiden bespreken.

Wij sluiten dit onderdeel af met integrale samenvattende conclusies.

§ 6.5.1 Ervaringen van zwarte cursist-respondenten tijdens het socialisatieproces

Zwarte respondenten geven doorgaans aan weinig vooroordelen met betrekking tot Nederlanders tijdens hun *primaire* socialisatie in Suriname geleerd te hebben.

"In ons gezin kwam ik geen negatieve gevoelens tegen over Nederlanders. Er werd vrij positief over ze gesproken."

"Vanaf dat ik 5, 6 jaar ben, kom ik regelmatig naar Nederland. Ik had een erg goed beeld. Nederland, het glorielandje, niks was slecht. De mensen zouden aardig zijn. Discriminatie kende ik trouwens niet als woord."

Slechts enkelen merken op in hun primaire socialisatie negatieve ervaringen met Nederlanders te hebben gehad.

- *"Ik was 7 jaar toen ik hier (naar Nederland) voor het eerst kwam. Vervelende seksuele ervaring met een oude witte man gehad. Dit heeft mijn beleving jegens hen negatief ingekleurd. Vooral van witte mannen had ik een afkeer".*
- *"In mijn klas zaten Nederlanders en op Nederland georiënteerde Surinamers. Ik heb me altijd heel ambivalent naar hen gevoeld. Waarom? Ze gedroegen zich onbescheiden. Alsof zij bepaalden wat er in Suriname gebeuren moest. Ze gedroegen zich onaangepast en zij waren nog beter dan wij in kliekjesvorming".*

De negatieve inkleuring van gevoelens, houdingen en strevingen ontstond volgens de meeste respondenten pas in Nederland¹¹.

Veel respondenten geven aan, tot hun verbazing hier negatieve ervaringen met Nederlanders op te doen. De verbazing spruit voort uit de als vanzelfsprekende gastvrijheid die zij naar eigen zeggen, vreemdelingen en/of Nederlanders in Suriname betoonden of betoond hebben.

Na een wat langer verblijf in Nederland, leidt de aanvankelijke verbazing die ze in alledaagse contacten met Nederlanders ervoeren, tot verschillende interpretaties en gedragingen, waarin wij met name die noemen die wij *niet* in de literatuur tegenkwamen (B. Carlier, p.407, 1974; Adam, 1978). Achtereenvolgens zullen wij de volgende typen van reacties illustreren:

- a. ironische reacties
- b. onverschilligheid
- c. spiegelbeeldig gedrag
- d. herdefinitie van Nederlanders.

Ruim 1/4 van de respondenten merkt overigens op dat hun ervaringen met Nederlanders beperkt zijn (want welke van de miljoenen Nederlanders kenden zij nou?) en dat ze diensgevolge weinig vaststaande opvattingen over hen ontwikkeld hebben.

- *ironische reacties*

Enkele voorbeelden:

'In X woonden wij op een bovenwoning met een hond en onze buurvrouw vond het vervelend als de hond blafte, wat werkelijk héél zelden gebeurde. De buurvrouw werd eens erg boos en schold ons vanuit haar tuin uit. Ik heb mijn moeder nog nooit een ander horen uitschelden. Ze zei: "Luister buurvrouw, mijn hond is een Surinaamse hond. Dus je moet niet verwachten dat hij Hollandse manieren heeft".

'Op school zei een medeleerling: "Alle Surinamers zijn messentrekkers." Dus nam ik de volgende dag een mes mee. De leraar zei er wat van en ik zei: "Ik moet mijn reputatie toch waarmaken." Ik kreeg toen de verontschuldiging van die medeleerling aangeboden'.

- *onverschilligheid*

Enkele voorbeelden:

'Mijn beeld van Nederlanders is afnemend positief, maar ik ken heel toffe Nederlanders. Een soort alibi dat het anders kan. Ik heb echter een afnemende bereidheid ontwikkeld, me voor hen open te stellen. Die Nederlandse cursusleider (respondent doelt op cursus 5, bijlage L) bijvoorbeeld, stond

totaal apart van ons Niemand van ons bemoeide zich met hem Vroeger deed ik er wat aan Nu niet meer"

Antilliaanse merkt op:

"Ik ben wat selectiever geworden Als ze vroeger zeiden, die Turk moet weg, dan voelde ik me aangesproken Nu niet meer Ze hebben het over anderen".

- *spiegelbeeldig gedrag, dat wil zeggen iemand op een overeenkomstige wijze bejegenen.*
'Ik had eens een gesprek met een Nederlandse vrouw Zij zei letterlijk "Weet je wat ik nu zo moeilijk bij jullie vind Dat jullie zo luidruchtig zijn Neem nou mijn buurvrouw", waarop ik zei "Weet je wat ik nu zo moeilijk bij jullie vind Dat jullie mannen jullie zo vaak in elkaar slaan Neem nou mijn buurman" '

In bovenstaand geval behandelt de respondentie de betrokken Nederlandse op een idenueke wijze. Door het gebruik van een negatief stereotiep hield zij de Nederlandse vrouw een spiegel van haar eigen gedrag voor.

- *herdefinitie van Nederlanders: van subject naar object.*

Enkele voorbeelden

"Ik moet je eerlijk zeggen, ik zie Nederlanders niet meer als mensen "

"Ik vind het pijnlijk Maar ik kan ze niet meer als mensen zien Ik probeer me ook niet meer in hen te verplaatsen"

Zonder aan de reacties van de respondenten een inhoudelijk oordeel te willen verbinden, blijkt uit de geschetste voorbeelden in elk geval, dat het scala van gedragswijzen van etnische-minderheden in relatie tot etnische-meerderheden, aanvulling behoeft Ook Hendriks' indeling (1981, p 91) impliceert deze aanvulling reeds

Hiermee wordt ons idee dat wij op *logische* gronden opperden, (zie § 4.8.1) *empirisch* ondersteund binnen ons onderzoek.

De aanvulling van gedragswijzen heeft met name betrekking op dat type reacties, dat niet (altijd) gebaseerd is op het uitgangspunt dat witten voor zwarten de 'relevante Andere' vormen. Dit verklaart ook de afwezigheid van deze gedragswijzen in ons onderzoek.

Tijdens hun secundaire socialisatie tot en als volwassenen, kwamen zij diverse opvattingen met betrekking tot Nederlanders tegen en ontwikkelden zij een aantal opvattingen over de autochtonen.

Enkele voorbeelden:

ze zijn 'bekrompen', 'roddelen', 'onsportief', en 'innerlijk onbeschaafd'. (Zie voor een volledig overzicht van stereotiepe opvattingen van zwarte respondenten, bijl.Q).

§ 6.5.2 Ervaringen van witte cursist-respondenten tijdens het socialisatieproces

De meeste witte respondenten gaan ervan uit dat mensen ongeacht ras, geloof enz. gelijkwaardig zijn, terwijl daarnaast alle witte respondenten bevooroordeeldheid (op morele gronden) afkeuren.

Betrokkenen geven gelijktijdig aan tijdens hun primaire socialisatie veel vooroordelen met betrekking tot etnische-minderheden - en soms specifiek met betrekking tot Surinamers - gehoord te hebben.

Met betrekking tot de directe omgeving, geeft ruim de helft van de respondenten aan dat er in het gezin bevooroordeeld wordt gedacht over minderheden. Deze respondenten zijn afkomstig uit alle instellingen.

Ongeveer 1/3 deel van de respondenten geeft aan dat er in de familie negatief gedacht wordt over minderheden, terwijl bijna allen aangeven dat er in de omgeving (buurt, verenigingen, school) bevooroordeeld gedacht wordt over minderheden.

Een beperkt aantal respondenten geeft aan (hierdoor ook) bevooroordeeld te zijn (geweest).

- *"Door mijn vader dacht ik een tijd: Negers zijn slecht".*
- *"Ja, er werd gezegd dat Surinamers hier kwamen om W.W. te krijgen. Je neemt het zelf ook over".*
- *"Ik had dat wel. Dat Molukkers treinkapers waren".*

Als indicatie voor het bredere sociale milieu waarin de respondenten uit de drie instellingen opgroeiden, hebben wij hun ook gevraagd welke opvattingen, met betrekking tot Surinamers zij tegenkwamen in hun indirecte omgeving (zie bijl. R). Hoewel sommige respondenten deze vraag met betrekking tot Surinamers konden beantwoorden, kon de meerderheid dat niet. Zij waren wel in staat deze vraag met betrekking tot 'minderheden in het algemeen' te beantwoorden¹². Deze geneigdheid troffen wij vooral bij respondenten uit instelling III aan.

De meeste witte respondenten geven tevens aan, Nederlanders met superioriteit en etnische-minderheden met inferioriteit te verbinden.

Uit de opvattingen die de respondenten in hun directe en indirecte omgeving tegenkwamen, blijkt dat aanwezigheid van de +CvhO een onmiskenbaar onderdeel vormt van de opvoeding en/of de socialisatie. Wij baseren deze mening op het feit dat al de respondenten er blijk van geven op de hoogte te zijn van de inhoud van de +CvhO. Daarnaast wekten zij ook niet de indruk dat zij door hun directe omgeving (met uitzondering van enkele respondenten die de houding van de moeder noemden en één respondent die de houding van een docent noemde) er *systematisch* toe gebracht te zijn stelling te nemen tegen de +CvhO, althans elementen daaruit.

Op basis van de opvattingen van de respondenten concluderen wij dat een belangrijk effect van socialisatie is, dat de betrokkenen ertoe gebracht zijn zich **ambivalent** op te stellen met betrekking tot etnische-minderheden. Deze ambivalentie is gebaseerd op twee tegenstrijdigheden

- aan de ene kant gaan de meeste respondenten ervan uit dat alle mensen ongeacht ras, gelijkwaardig zijn, terwijl zij aan de andere kant doorgaans Nederlanders associëren met 'superioriteit' en 'etnische-minderheden' met inferioriteit.
- daarnaast gaan *alle* respondenten ervan uit dat etnische bevooroordeeldheid (op morele gronden) afgekeurd moet worden, maar in hun denken, houding en gedrag komt tot uitdrukking dat ze zelf etnisch bevooroordeeld zijn terwijl wij uit de

interviews daarbij bovendien de indruk kregen dat verschillende respondenten dit van zichzelf weten.

§ 6.5.3 *Verdere belangrijke thema's van analyse uit de socialisatie van zwarte cursist-respondenten*

Het gaat hierbij om de volgende thema's:

- **Etnisch-gemengde of niet-gemengde vrienden en kennissenkring**
In het onderzoek valt ons op dat de betrokken respondenten in bijna 3/5 deel van de gevallen een vrij grote sociale afstand naar Nederlanders toe ervaren. Zo gaf $\pm 1/5$ deel van de respondenten aan, geen Nederlanders in de vrienden-en kennissenkring (voortaan af te korten als V&K.K.) te hebben respectievelijk te willen hebben, terwijl ruim 2/5 deel van de respondenten aangeeft weinig Nederlanders in de V&K.K. te hebben; waarbij 1/10 deel bovendien nog opmerkt zich bij Surinamers meer op z'n gemak te voelen dan bij Nederlanders.
Uit ons onderzoek krijgen wij voorts de indruk dat een evenwichtige spreiding van scores op de CvhO erop lijkt te wijzen dat betrokkenen hun verhouding tot Nederlanders meer zelf definiërend, open en gelijkwaardig invullen dan als toeschouwer, gesloten en ongelijkwaardig.
- **Positieve beleving en/of contacten**
De meeste zwarte respondenten geven aan dat positieve ervaringen met Nederlanders zich beperkt tot enkelingen.
Met betrekking tot de vraag wat de respondenten nu als plezierig ervoeren in hun contact met Nederlanders, valt op dat 1/5 deel van de respondenten niet in staat is iets plezierigs op te merken. $\pm 1/5$ deel vond het moeilijk iets plezierigs op te merken (een deel hiervan geneerde zich hier overigens voor), bijna 2/5 deel noemden dingen die zij in het contact met Nederlanders als plezierig ervoeren (terwijl 2/3 deel hieruit ook onplezierige zaken wilde aansnijden en 1/3 deel dit weigerde); $\pm 1/5$ deel maakte bezwaar tegen deze vraag omdat die als generaliserend werd beleefd.
Wederom kregen wij de indruk dat respondenten met een evenwichtige verdeling van scores op de variabelen, vlotter over plezierige en onplezierige zaken met betrekking tot Nederlanders konden praten.

Wij zijn van mening dat voor het educatieve werk hier een opdracht ligt. Met name lijkt het ons zinvol in te gaan op de *barrières* die allochtonen ervaren in hun alledaagse situatie en die ertoe leidt, dat mensen in hun alledaagse omgang, verstoken blijven respectievelijk zich onthouden van simpele genoegens, als contact met de burens, collega's enzovoort en simpele gevoelens van welbehagen die voortvloeien uit het aardig vinden van je (witte) medemensen. **In de educatieve activiteiten waarin wij participerende observaties verrichten, werd er vooral ingegaan op de barrières die autochtonen ervaren in hun omgang met allochtonen.**

- **Nederlandse partners en beeldvorming**
Een volgende opmerking betreft de partnerkeuze. Bijna 1/4 van de respondenten heeft een Nederlandse partner. Deze partnerkeuze lijkt - net zo min als het bij witte respondenten het geval is - géén implicaties te hebben voor de houding van de respondent naar de Nederlanders als *groep*.
Wij vermoeden zelfs dat het betrokkenen niet opener of minder bevooroordeeld maakt¹³.

- **Discriminatie**
Bij de meeste zwarte respondenten komt discriminatie alleen als *intentioneel* verschijnsel voor, in die zin dat de Andere slechts hoeft te willen discrimineren en de *act* komt tot stand. Dit impliceert niet dat deze respondenten de mening zijn toegedaan dat zij niet kritisch op de act zelf kunnen reageren. Een enkeling meent dat de discriminatie-act ook optreedt als zwart wit wil discrimineren.
Discriminatie komt bij enkele Surinamers niet voor als intentionele *act* door Nederlanders (zie § 2.5). Dat wil zeggen dat zij aangeven dat discriminatie alleen met hun medewerking tot stand kan komen, wat correspondeert met de opvatting dat zij zichzelf binnen een discriminatie-act als actors in plaats van toeschouwers opvatten.

Uit de interviews wordt tevens duidelijk dat discriminatie (maar ook racisme) vooral op morele gronden wordt afgekeurd. De morele afkeuring is zo sterk, dat het aanduiden van een Nederlander met 'hij discrimineert' of 'hij is racistisch', gelijk staat met het *stigmatiseren van de betrokken Nederlander binnen de eigen (zwarte) gelederen*.
Voorts wordt discriminatie zelf niet als machtsdaad of -middel beleefd, maar dit verschijnsel wordt wel verondersteld samen te hangen met het beschikken over maatschappelijke macht.

- **Knelpuntreductie**
Dit verschijnsel komt niet voor in de eerste vorm, dat wil zeggen interetnische relaties uitsluitend bespreken in de sfeer van knelpunten, omdat ons interview niet als zodanig opgebouwd is.
Dit verschijnsel komt wel in de tweede vorm voor, dat wil zeggen één der partijen in interactie reduceren tot probleemdrager en/of -veroorzaker. Zo meent een deel der respondenten, dat Nederlanders probleemdragers ('ze voelen zich superieur') en probleemveroorzakers ('ze zijn intolerant') zijn. Een ander deel der respondenten meent dat het probleem ligt "aan een kleine groep Surinamers die zich in Nederland misdragen hebben".

- **Overige opmerkingen**
 - Respondenten spreken zowel over zichzelf als over anderen ('ik vind'- en 'anderen vinden'-ervaringen).
 - Gevoelens van 'te gast zijn' komen in enige mate voor.
Opvallend is dat zij ook voorkomen bij de cursisten uit cursus 12, mogelijk ten gevolge van het optreden van een oudere en dominante cursist (zie bijlage L).

Het gaat hierbij om de volgende thema's:

- **Etnisch-gemengde of niet-gemengde vrienden en kennissenkring**

De meeste witte respondenten geven aan, een enkele kennis afkomstig uit de etnische-minderheidsgroepen te hebben. Bij sommigen ($\pm 1/4$) is het contact wat nabijer, bijvoorbeeld een verkering, een Surinaamse baas, een stiefvader.

Enkele respondenten geven aan dat als je contact wilt hebben met etnische-minderheidsleden, alles (bedoeld wordt het initiatief nemen tot en met het onderhouden van de contacten) van één kant (bedoeld wordt Nederlanders) moet komen. Sommigen geven aan dat "het er niet van kwam om nauwe relaties met hen aan te gaan" zonder deze opmerking verder toe te lichten, terwijl anderen opmerkten dat de gelegenheid zich nog niet voorgedaan had. Onze algemene indruk is dat er weinig respondenten zijn die met verschillende Surinamers privé of anderszins regelmatige contacten hebben.

- **Positieve beleving en/of contacten**

Bijna alle respondenten geven overigens aan, positieve ervaringen respectievelijk positieve contacten te hebben gehad met 'minderheden'. De contacten - waarbinnen de ervaringen zijn opgedaan - zijn verschillend van aard.

Ondanks de positieve ervaringen of contacten blijft er iets dubbels zitten in de beoordeling van allochtonen door autochtonen:

Een respondent over zijn Surinaamse baas:

"Ik ken een zwarte meneer, die was ploegbaas. Stond boven mij. Leuke man, *maar ja die woonde al lang in Nederland*".

De koppeling van verblijfsduur in Nederland, aan het als leuk ervaren van de betrokken Surinamer, verraadt een zekere dubbelheid. Daarnaast vertoont deze koppeling enige verwantschap met het herdefiniëringsmechanisme (Kortram, 1984). Dat wil zeggen de Surinaamse meneer wordt in die zin geherdefinieerd dat zijn lange verblijfsduur hem kennelijk tot een leuke meneer gemaakt heeft. En niet het meest voor de hand liggende: zijn persoonlijke kenmerken. Die vallen buiten het gezichtsveld van de respondent. Deze uitspraak is daarom een mooi voorbeeld van een bijzondere uitspraak.

Met betrekking tot de vraag wat de respondenten nu als plezierig ervaren hebben in hun contacten met Surinamers en/of andere etnische-minderheidsgroepen, valt op dat de meeste respondenten niet in staat zijn iets plezierigs op te merken. De respondenten die dat wel kunnen, zijn vooral afkomstig van instelling I en II. De plezierige contacten of ervaringen, waar de respondenten eerder in het interview naar verwezen, blijken in die zin plezierig te zijn dat ze 'normaal' verliepen, dat wil zeggen niet negatief of volgens stereotiepe beelden afkomstig uit de +CvhO.

- **Een partner uit de etnische-minderheidsgroepen en beeldvorming**

Ongeveer 1/5 van de respondenten heeft een partner die afkomstig is uit één van de etnische-minderheidsgroepen. Deze partnerkeuze lijkt geen implicaties te hebben

voor de houding van de respondent naar verschillende groepen autochtone Nederlanders of naar de groepering waar de partner uit afkomstig is. Deze keuze maken betrokkenen niet opener of minder bevooroordeeld¹⁴. Bij deze respondenten (overigens ook bij degenen die etnische-minderheden in de kennissenkring hebben) treffen wij de gedachte aan dat dergelijke (nauwe) contacten met leden uit specifieke etnische-minderheidsgroepen legitimerend naar hen toewerkt, met andere woorden dat het hebben van een 'zwarte' partner, vriend(in) enzovoort er een indicatie voor is, dat de betrokkenen onbevooroordeeld zijn respectievelijk zich milder naar de betrokken autochtone groepering opstelt.

In afwijking met witte respondenten troffen wij bij Surinaamse respondenten *niet* de gedachte aan dat een witte partner of vriendin legitimerend naar zwart toewerkt, met andere woorden dat het hebben van een witte partner, vriend(in), enzovoort er géén indicatie voor is, dat betrokkenen onbevooroordeeld zijn respectievelijk zich milder naar Nederlanders opstellen. Wat wij wel bij zwarte en witte respondenten aantreffen is de 'bijzondere opmerking': 'Hij (of zij) is wel wit (of zwart), maar hij (of zij) is anders dan de andere witten (of zwarten)'.

Het feit dat Surinamers in ons onderzoek er geen blijk van geven behoefte te hebben aan legitimering, is mogelijk verklaarbaar uit het feit dat zij hun vooroordelen niet als vooroordelen, maar als een persoonlijk oordeel beleven. Deze beleving vloeit voort uit het niet herkennen of ontkennen van momenten uit de ⁻CvhO, wat weer rechtstreeks in verband staat met de dominantie van de ⁺CvhO.

- **Discriminatie**

Discriminatie komt bij de witte respondenten alleen als intentioneel verschijnsel voor, waardoor de wil van de betrokkenen of in het algemeen van autochtone Nederlanders een noodzakelijke en voldoende voorwaarde geacht wordt om de discriminatie-act te voltrekken. Een deel van de respondenten merkt daarbij op, dat de minderheden ook discrimineren maar dan wel *onderling* (zie ook § 3.2.5). Hierdoor plaatsen deze respondenten zich in een asymmetrische positie, die huns inziens onafhankelijk is van het karakter van de interactiesituatie en de sociale rollen die zwart en wit daarin innemen.

- **Knelpuntreductie**

Ook bij de witte respondenten komt dit verschijnsel niet voor in de eerste vorm, dat wil zeggen interetnische relaties uitsluitend bespreken in de probleemsfeer. Dit verschijnsel komt wel voor in de tweede vorm: het merendeel der witte respondenten vat zwarten als probleemdrager op. Respondenten uit instelling II verwijzen naar zichzelf als probleemveroorzakers, maar geven daarbij tevens in bedekte termen te kennen dat zwarten probleemdragers zijn. Respondenten uit instelling III verwijzen naar zichzelf als probleemveroorzaker en geven eveneens te kennen dat ook zwarten probleemdragers zijn.

- **Overige opmerkingen**

- Respondenten vertonen de neiging vaker over zichzelf dan over anderen te praten ('anderen-vinden'-ervaringen).

- Gevoelens van 'gastheer-gastvrouw'-zijn komt in enige mate voor bij de respondenten uit instelling III.

§ 6.5.5 De variabelen van de -CvhO in de interviews

Voor de interviews hebben wij per variabele de score op de -CvhO uitgerekend.

In bijlage S is dit gedetailleerd uitgewerkt. In deze paragraaf volstaan wij met het aanreiken van een somming van de scores per variabele per instelling voor de zwarte respondenten, het aanreiken van hun gemiddelde score per instelling (zie tabel 12) en het geven van een korte toelichting op de tabellen. Bovendien gaan wij in op de in hoofdstuk 1 geopperde vooronderstelling dat in de -CvhO, zwart etnocentrisme een sterkere kracht dan wit etnocentrisme is.

Een somming van de scores leverde het volgende totaaloverzicht:

Tabel 12: Totaalscore variabelen van zwarte respondenten per instelling

	Instelling I	Instelling II	Instelling III	Totaal
mensbeeld	11	13	5	29
model	51	120	37	208
relevante Andere	6	10	1	17
monopolisering	7	9	5	21
kleine machthebber	13	19	6	38
subjectief oordeel	41	59	29	129
bijzonder gedrag	1	9	4	14
	<hr/> 130	<hr/> 239	<hr/> 87	<hr/> 456

Door de scores te delen door het aantal respondenten van instelling I, II en III (respectievelijk 7, 13 en 3), krijgen wij het volgend beeld van een gemiddelde zwarte respondent per instelling:

Tabel 13: Gemiddelde score van variabelen van zwarte respondenten per instelling

	Instelling I	Instelling II	Instelling III
mensbeeld	2	1	2
model	7	9	12
relevante Andere	1	1	<1*
monopolisering	1	1	2
kleine machthebber	2	1	2
subjectief oordeel	6	5	10
bijzonder gedrag	<1*	1	1
X_{resp}	19**	19**	29**

* scores veel kleiner dan 1 rekenen wij niet precies uit, wij geven <1 aan als de score groter is dan 0 en kleiner dan 0,5 Boven 0,5 ronden wij af naar 1

** de score is rechtstreeks berekend uit de totaalscore Door de afronding naar boven, correspondeert de som van de score niet precies met de totaalscore

Uit tabel 12 blijkt dat praktisch alle variabelen van de CvhO onderdeel van het referentiekader van de gemiddelde zwarte respondenten vormen en dat deze uitkomst onafhankelijk is van het soort instelling

Daarnaast scoort de gemiddelde zwarte respondent* uit instelling III (zie tabel 13) het hoogst en die uit instelling II het laagst op de CvhO Evenals in het cursusgebeuren is de gemiddelde score in alle instellingen voor variabele model het hoogst, terwijl variabele subjectief oordeel de tweede hoogste in rangorde is

Het aantal respondenten uit instelling III is echter zo klein (3¹) dat een gemiddelde hierover te weinig zegt een toevoeging van bijvoorbeeld een 4de respondent die erg laag of juist erg hoog scoort, kan de gemiddelde score sterk verminderen of verhogen

De meest essentiële conclusie die voortvloeit uit de gemiddelde score van tabel 13 lijkt ons daarom dat de gemiddelde zwarte respondent - onafhankelijk van de instelling - praktisch alle variabelen uit de -CvhO in zijn of haar referentiekader heeft.

Er is dus sprake van een duidelijk waarneembare minderheidsdefinitie van de situatie. Hiermee hebben wij voor onze verwachting - zoals geformuleerd in § 5.1 - ondersteuning gevonden.

Tijdens de interviews hebben de 23 zwarte respondenten 456 x opmerkingen gemaakt die gebaseerd zijn op de -CvhO (cel 3 van de 2 x 2 tabel, § 4.4)

De gemiddelde score van een zwarte respondent bedraagt hierdoor $X_Z = 20$.

Per instelling bedraagt de X_Z^* .

- * De interviewduur van de zwarte respondenten uit instelling III week niet af van de gemiddelden van de respondenten uit instelling II
- * Deze gemiddelden corresponderen niet met de gemiddelden uit tabel 13, omdat wij daar een andere procedure gevolgd hebben

instelling I $X_z = 19$
 instelling II $X_z = 18$
 instelling III $X_z = 29$.

Hoewel ons onderzoek niet gericht is op de aanwezigheid van de +CvhO [-], dat wil zeggen op reactie-oordelen van etnische-minderheidsleden gebaseerd op de +CvhO (= de koloniale dimensie van de etnische-minderheidsleden uit de +CvhO), zijn wij wel geïnteresseerd in de vraag of onze vooronderstelling, dat zwart etnocentrisme een sterkere kracht dan wit racisme vormt (zie hoofdstuk I), door de bevindingen van het veldonderzoek ondersteund wordt. Omdat deze uitkomst ook indicaties geeft voor de relevantie en bruikbaarheid van ons actorperspectief. Hiertoe hebben wij voor de 23 zwarte respondenten zowel de frequentie van de -CvhO en de +CvhO [-] binnen één interview berekend en deze vervolgens op de volgende wijze gedeeld:

$$\frac{N_x \text{ -CvhO}}{N_x \text{ +CvhO [-]}}$$

- N_x = de frequentie van persoon x op de minderheidscultuur van het oordelen.
- $N_x \text{ +CvhO [-]}$ = de frequentie van persoon x op de koloniale dimensie van de etnische-minderheidsleden op de CvhO.
- x is het aantal respondenten en varieert in dit onderzoek van 1 tot en met 23.

Deze procedure leidt tot de volgende resultaten.

Voor 3 etnische-minderheidsleden is de verhouding: $\frac{N_x \text{ -CvhO}}{N_x \text{ +CvhO [-]}}$

ongunstig te noemen. Voor hen is de uitkomst kleiner dan 1, hetgeen impliceert dat de koloniale dimensie in 3 gevallen verhoudingsgewijze groter of sterker is.

In 10 gevallen is de uitkomst ≥ 1 en $< 1,5$. In 11 gevallen is de uitkomst $\geq 1,5$ en < 23 . Deze twee laatste uitkomsten impliceren dat bij 7/8 deel van de respondenten de -CvhO groter of veel groter is dan de +CvhO [-]. Hierdoor lijkt onze vooronderstelling met betrekking tot de verhouding zwart etnocentrisme en wit racisme (zie hoofdstuk 1), binnen onze steekproef empirische ondersteuning te vinden.

Opvallend binnen de -CvhO is dat alle variabelen, met uitzondering van de variabelen model en subjectief oordeel, niet frequent voorkomen. De variabele mensbeeld heeft binnen deze lage scores de **hoogste** frequentie. ($N_{\text{mensbeeld, -CvhO}} = 29$).

Tijdens de interviews hebben de 25 witte respondenten 803 opmerkingen gemaakt, die gebaseerd zijn op de variabelen uit de +CvhO. (zie ook § 6.5.6)

Ongeveer 7% of 1/14 deel van deze opmerkingen heeft betrekking op de variabelen uit de -CvhO (cel 4). De overige opmerkingen hebben betrekking op cel 1.

De opmerkingen die betrekking hebben op cel 1 zijn voornamelijk ondersteunend naar de +CvhO. Een klein deel is gecodeerd als stellingname of tegengas ten opzichte van de +CvhO. De gemiddelde score van een witte respondent X_w , bedraagt ongeveer 32.

Per instelling bedraagt de X_w^* :
instelling I $X_w = 60$
instelling II $X_w = \sim 33$
instelling III $X_w = \sim 31$.

Uit bovenstaande bespreking van gegevens kunnen wij volgende conclusies trekken:
De CvhO komt ook op het niveau van de interviews voor, zij het dat de frequentie van de +CvhO groter is dan de frequentie van de -CvhO. En wel ~ 1.62 zo groot. Hierdoor is de -CvhO *kwantitatief* verschillend van de +CvhO omdat zij zich binnen ons onderzoek, zowel in relatieve als in absolute zin in een lagere frequentie manifesteert. **Uit deze verhouding tussen de scores op de +CvhO en de -CvhO leiden wij tenslotte af dat in onze steekproef, Nederlanders een verhoudingsgewijs sterkere oordelende opstelling hebben dan Surinamers.**

Hoewel de -CvhO van zwarte respondenten gemiddeld lager ligt dan de +CvhO van witte respondenten ($X_z = \sim 19$ vs $X_w = \sim 32$), heeft de aanwezigheid van deze cultuur bij de zwarte respondenten in tegenstelling tot wat in de voorgaande (voor)onderzoeken het geval is, vaker het karakter van een *minderheidsdefinitie* van de situatie, dan van een minderheidsoriëntatie. Met name de variabelen model en subjectief oordeel zijn binnen deze definitie sterk ontwikkeld. In onze eerdere deelonderzoeken troffen wij voornamelijk minderheidsoriëntaties aan. Dat wij in de interviews eerder minderheidsdefinities aantreffen, lijkt ons geen toeval maar wordt naar onze mening veroorzaakt door het feit dat de interviewvragen, vooral gebaseerd zijn op een actorperspectief van etnische-minderheden. Gelijktijdig signaleren wij dat de score op de -CvhO niet altijd even evenwichtig is verdeeld en dat vooral belangrijke variabelen als mensbeeld en monopolisering (uit de -CvhO) *onvoldoende* ontwikkeld zijn, waardoor aan de actorrol van de respondenten niet altijd even samenhangend en/of overtuigend wordt vorm gegeven. In de volgende paragrafen gaan wij dieper in op de bespreking van individuele variabelen.

§ 6.5.6 De variabelen van de +CvhO in de interviews

Voor de interviews hebben wij per variabele de score op de +CvhO uitgerekend. In bijlage T is dit gedetailleerd uitgewerkt. In deze paragraaf volstaan wij met het aanreiken van een somming van de scores per variabele per instelling voor de witte respondenten (zie tabel 15), het aanreiken van hun gemiddelde score per instelling (zie tabel 16) en het geven van een korte toelichting op de tabellen.

* Deze gemiddelden corresponderen niet met de gemiddelden uit tabel 16 omdat wij daar een andere procedure gevolgd hebben.

Een somming van gegevens leidt tot het volgend totaaloverzicht* :

Tabel 15: Totaalscore van witte respondenten per instelling.

	Instelling I	Instelling II	Instelling III	Totaal
mensbeeld	20	9	50	79
model	22	15	40	77
relevante Andere	7	7	53	67
monopolisering	21	13	76	110
kleine machthebber	31	12	55	98
subjectief oordeel	19	26	238	283
bijzonder gedrag	60	18	71	149
	180	100	583	863**

Door de scores te delen door het aantal respondenten van instelling I, II en III, respectievelijk 3, 3 19 krijgen wij het volgend beeld van een gemiddelde witte respondent per instelling

Tabel 16: Gemiddelde score van variabelen van witte respondenten per instelling

	Instelling I	Instelling II	Instelling III
mensbeeld	7	3	3
model	7	5	2
relevante Andere	2	2	3
monopolisering	7	4	4
kleine machthebber	10	4	3
subjectief oordeel	6	9	13
bijzonder gedrag	20	6	4
X _{resp}	59	33	32

Uit tabel 15 blijkt dat praktisch alle variabelen van de +CvhO onderdeel van het referentiekader van de gemiddelde witte respondent vormen en dat dit onafhankelijk is van het soort instelling. Daarnaast scoort de gemiddelde witte respondent uit instelling III het laagst en uit instelling I het hoogst op de +CvhO. Opvallend hierbij is wel dat de gemiddelde witte respondent (tabel 16) uit instelling III de hoogste gemiddelde score op de variabele subjectief oordeel heeft. Terwijl bij de respondent uit instelling I de gemiddelde score op bijzonder gedrag opvalt.

Onze conclusie luidt dat de gemiddeld witte respondent, onafhankelijk van de instelling, alle variabelen uit de +CvhO in zijn of haar referentiekader heeft, in een - in vergelijking tot de Cvho - kwantitatief grotere mate en in een andere verhouding. Terwijl hierbinnen de Cvho(+) van etnische-meerderheden zich manifesteert als oriëntatie op de minderheidsdefinitie van de situatie.

* Hypothese 8A is niet opgenomen in tabel 14 en 15 omdat zij tegelijkertijd betrekking heeft op alle 7 variabelen van onderzoek.

** 803 opmerkingen hiervan hebben betrekking op de +CvhO.

§ 6.5.7 *Samenvatting van de analyse van de interviews met betrekking tot de variabelen*

In de interviews worden hypothesen 1^A - 7^A met betrekking tot de witte respondenten ondersteund. Voor de hypothesen 1^B-8^B vinden wij eveneens ondersteuning.

De +CvhO in de interviews is, evenals in de analyse van sociaal-wetenschappelijke *units* of in het cursuswerk, nadrukkelijk aanwezig (hypothesen 1^A - 7^A).

De aanwezigheid van de -CvhO is in de interviews met zwarte respondenten evenals in het cursuswerk of in de analyse van sociaal-wetenschappelijke *units* fluctuerend, maar daarnaast verhoudingsgewijs vrij groot (hypothesen 1^B - 7^B)*. De aanwezigheid bij zwarte respondenten is zelfs zo groot dat zij de koloniale dimensie binnen de -CvhO in 85% van de gevallen overtreft en in ongeveer 50% behoorlijk overtreft. Bij de witte groep is er binnen de interviews echter sprake van een (zeer) geringe oriëntatie op de -CvhO (hypothese 8^B).

In de interviews met witte respondenten valt op, dat zij aangeven reeds in hun primaire socialisatie, stereotiepe opvattingen en/of vooroordelen met betrekking tot etnische-minderheden te zijn tegengekomen, terwijl zij er allen blijk van geven, op de één of andere manier zelf ook uit te gaan van het postulaat dat betrekking heeft op het biologisch en/of cultureel minderwaardig zijn van etnische-minderheden. De meeste zwarte respondenten merken op, pas in Nederland (dus na de primaire socialisatie), negatieve opvattingen met betrekking tot Nederlanders te hebben ontwikkeld.

Gelijktijdig geven wit en zwart aan, bevooroordeeldheid af te keuren. Deze situatie leidt meerdere malen tot een zekere ambivalentie in de opstelling naar elkaar toe. Hoewel sommige zwarte of witte respondenten, de één of andere vorm van persoonlijk contact met een lid uit de zij-groep hebben, weten zij noch de overige respondenten uit de steekproef iets echt plezierigs over elkaar - dat wil zeggen over de 'zij'-groep als geheel - te vertellen. Bovendien geven beide betrokken groepen aan zich in elkaars buurt 'anders', dat wil zeggen op hun hoede, argwanend, schuldig, niet op hun gemak te voelen.

Opvallend bij de zwarte respondenten is dat de variabele 'model' uit de -CvhO, in vergelijking met die uit de +CvhO, *bijna driemaal* zo vaak voorkomt. De variabele 'subjectief oordeel' is voor de -CvhO de tweede belangrijkste variabele.

Uit een vergelijking van onze interviews met het cursuswerk wordt onze indruk bevestigd, dat er een positieve relatie bestaat tussen enerzijds een referentiekader van onderzoek dat gebaseerd is op de dominante definitie en anderzijds een ruime aanwezigheid van de +CvhO en gelijktijdig een (geringe) minderheidsoriëntatie. En dat er een positieve relatie bestaat tussen een referentiekader van onderzoek dat gebaseerd is op de minderheidsdefinitie en de in ruime mate aanwezigheid van de -CvhO, mits het denken in termen van de -CvhO in het (collectieve) bewustzijn van de geïnterviewde individuen voorkomt. **Hierdoor vinden wij ondersteuning voor eerdere vooronderstellingen, alsmede voor onze opvatting dat zwart etnocen-**

* Tijdens onze data-analyse van de interviews hebben wij hypothese V^B moeten herdefiniëren, zodat zij een meer tolerante invulling kreeg.

trisme binnen de CvHO van etnische-minderheden, een sterkere kracht vormt dan wit racisme (zie hoofdstuk 1).

Op grond van deze bevinding zijn wij geneigd onze eerder geformuleerde *centrale vooronderstelling* dat etnische-minderheden actors zijn, die ondanks de dominantie en/of maatschappelijke weerstand hun eigen etnocentrisch ingekleurde definitie van de situatie handhaven (zie hoofdstuk 1), als *legitiem* te zien. Gelijktijdig valt op dat de score op de variabele 'monopolisering' (een claim leggen op het recht op oordelen) vrij laag is. Dat wil zeggen Surinamers bezitten - net als Nederlanders - dus verschillende positieve stereotiepe oordelen ten aanzien van zichzelf en negatieve ten aanzien van Nederlanders (zij het dat deze, anders dan bij Nederlanders het geval is, primair etnocentrisch zijn), maar zij beleven deze negatieve oordelen als **persoonlijk** en toevallig waardoor er nauwelijks sprake is van een claim op oordelen. Omdat deze oordelen niet als maatschappelijk herkend worden - wat bijvoorbeeld wel het geval is bij de +CvHO - fungeren deze niet als (maatschappelijke) vanzelfsprekendheden. Het gevolg is dan ook dat Surinamers nauwelijks ideologische overmacht kunnen ontleen aan hun -CvHO, maar in principe wel ideologische eigenmacht.

§ 6.5.8 *Het actorperspectief op etnische-minderheden en meer in het bijzonder op Surinamers in de interviews.*

Tijdens de interviews met zwarte en witte respondenten waren wij met name geïnteresseerd in de reacties van de betrokkenen op onze vragen die geïnspireerd zijn op het actorperspectief. Dit aspect kwam in de nabespreking van de interviews aan de orde.

Bij de zwarte respondenten valt op:

- dat zij reageren op het feit dat ze niet vanuit een toeschouwersoptiek maar op hun actorsrol worden aangesproken. Enkele voorbeelden uit de nabespreking van de interviews:
"Gek, door dit gesprek ben ik erover gaan nadenken hoe ik over Nederlanders denk. Ik ben aan het denken gezet".
"Ik voel me sterker door dit gesprek, weet beter wie ik ben. Eigenlijk hebben Nederlanders en wij dezelfde problemen. We hebben ze beiden. Door je manier van vragen ben ik eigenlijk bij de dingen blijven stilstaan. Ik weet alleen niet hoe verder".
- dat zij reageren op het feit dat ze niet uitsluitend op knelpunten worden aangesproken (knelpuntreductie) maar ook op verworvenheden en aspecten van het Surinamer-zijn waarop zij trots zijn. Enkele voorbeelden:
"Ik vond jouw vraag op welke zaken van de Surinaamse cultuur ik trots ben, erg plezierig. Deze vraag is me nog nooit gesteld. Heb ik nooit kunnen beantwoorden".
"Ik praat denk ik nu, toch te weinig met Surinamers over de dingen van ons waar ik heimelijk trots op ben. Surinamers zijn in Nederland vaak te boos om andere dingen. Komen er niet aan toe. Ik spreek er wel met één Nederlandse vriend over".
- dat zij reageren op het feit dat etniciteit van de cursusleiding een factor van betekenis vormt voor het verloop van het cursusproces.
Zo gaven sommige cursisten aan een zwarte cursusleiding te prefereren omdat zij bij de witte cursusleiding onvoldoende aansluiting vonden. Een voorbeeld uit de nabespreking:

"Ik heb liever een zwarte cursusleiding. Het lijkt me ook echt nodig. Dingen lopen sneller. Je hoeft niet zoveel uit te leggen".

Tijdens de interviews met de witte respondenten valt op dat de -CvhO hen nauwelijks bekend is. De meeste respondenten komen niet veel eerder dan de logische constatering dat Surinamers wel vooroordelen over hen zullen hebben, zonder deze verder te kunnen concretiseren. Met deze logische constatering geven zij echter wel te kennen in principe een actorrol bij Surinamers te veronderstellen.

Praktisch geen van de witte respondenten blijkt een Surinamer die vanuit een actorrol opereert, te herkennen zoals blijkt uit de hen voorgelegde tekst¹⁵ (zie bijlagen K, L en M).

Tenslotte valt op dat er op het idee van een bevooroordeelde of discriminerende Surinamer niet onverschillig wordt gereageerd. Op de vraag of betrokken respondenten vooroordelen van Surinamers kennen en/of zouden willen horen, merkt een deel van de respondenten geërgerd (op) *beslist geen belangstelling* voor de vooroordelen van Surinamers te hebben. Een ander deel wil die juist *graag* vernemen.

Op de vraag of de respondenten zich weleens gediscrimineerd voelen door een Surinamer, wordt er doorgaans tamelijk afwijzend gereageerd. De algemene reactie kan het best aangeduid worden met een reactie van een respondent uit instelling III: *"Wie? Zij? Mij discrimineren?"*.

Wij hebben het idee dat uit de afwijzing die doorklinkt in de opmerkingen van de witte respondenten, een zich bedreigd voelen, in de zichzelf toegekende eigenwaarde (variabele [eigen]waarde, +CvhO) meespeelt.

Door met name deze reacties zijn wij ervan overtuigd geraakt dat de -CvhO pas dan herkend wordt als zij *nadrukkelijk, overduidelijk en ondubbelzinnig* gepresenteerd wordt (zie ook § 4.9). Terwijl bij ons bovendien de opvatting post vatte dat introductie van de -CvhO bij witte cursisten een zorgvuldige introductie vereist, omdat op een dergelijke introductie vermoedelijk niet onverschillig zal worden gereageerd.

§ 6.5.9 Samenvattende conclusies uit de interviews

Uit de data-analyse van de interviews zijn verschillende conclusies te trekken. In de eerste plaats blijkt dat ook binnen deze fase van ons veldonderzoek de CvhO een relevant concept is, terwijl ook de variabelen wederom bruikbaar blijken.

Voorts blijkt uit de aard van de verzamelde data, dat het actorperspectief fungeert als invalshoek om tot andere inzichten en dus ook nieuwe kennisontwikkeling omtrent relaties tussen etnische-minderheidsleden en etnische-meerderheidsleden te kunnen komen. En naar wij voorts extrapolierend vooronderstellen, fungeert dit actorperspectief in het algemeen ook als invalshoek om tot andere inzichten en dus ook nieuwe kennisontwikkeling te komen waar het thema 'minderheid - meerderheid' een rol speelt. Of waar er sprake is van **asymmetrische machtsverhoudingen tussen twee etnische of culturele groepen**.

Een vergelijking van de -CvhO en de +CvhO op basis van onze onderzoeksresultaten leert ons, dat er tussen deze beide culturen belangrijke verschillen bestaan. Het meest treffende verschil is het nagenoeg afwezig zijn van een selectieve-roltoewijzing aan Surinamers en Nederlanders in de -CvhO. Maar zij komt ook tot uitdrukking in het gebruik van de variabelen 'mensbeeld', 'monopolisering en 'kleine machthebber' (zie bijlage T) omdat binnen de -CvhO aan deze variabelen geen selectieve-toeëigening of -toeschrijving ten grondslag ligt. Dat wil zeggen, Surinamers kennen niet uitsluitend zichzelf maar óók andere etnische groepen een actorrol toe, zodat zij eerder uitgaan van actorsymmetrie in interactie, dan actorasymmetrie. Hiermee onderkennen en erkennen Surinamers in principe het gelijktijdig bestaan van meerdere definities van één situatie. De -CvhO is hierdoor een *tolerante* cultuur, hetgeen niet hetzelfde is als een *tolerante* cultuur.

De intolerantie van de -CvhO kan vooral tot uitdrukking komen in de variabelen 'model'en 'subjectief oordeel', met name daar waar deze variabelen een voorschrift respectievelijk een (impliciet) waardeoordeel over de Andere inhoudt. Bijvoorbeeld: "Surinamers zijn vriendelijke mensen" (variabele subjectief oordeel, -CvhO) houdt niet noodzakelijk een waardeoordeel over Nederlanders in. Terwijl 'Nederlanders zijn betweterig' dat wel doet.

De grotere tolerantie van de -CvhO is verklaarbaar uit het feit dat zij vooral in etnocentrisme wortelt en niet gevoed wordt door historische of concrete maatschappelijke (neo)koloniale, verhoudingen waarin Surinamers op groepsniveau de maatschappelijke macht bezitten. Terwijl de grotere intolerantie van de +CvhO verklaarbaar is uit het feit dat deze cultuur zowel door etnocentrisme als racisme gevoed wordt.

De intolerantie van de +CvhO komt onder meer tot uitdrukking in de selectieve-roltoewijzing aan etnische-minderheidsleden en -meerderheidsleden (variabele mensbeeld, +CvhO). Zij blijkt met andere woorden uit het feit dat etnische-minderheidsleden à priori een slachtoffers- en toeschouwersrol krijgen toegedicht en etnische-meerderheidsleden à priori een (potentiële) dader- en actorrol. Maar zij komt ook tot uitdrukking in de selectieve (eigen)waardetoeëigening of -toeschrijving; met andere woorden in het feit dat etnische-minderheidsleden (in sociale, culturele, biologische enz. zin) als à priori inferieur aangewezen worden en etnische-meerderheidsleden in diezelfde zin als à priori superieur.

Het verschil tussen beide Culturen van het Oordelen is daarmee niet alleen van **kwantitatieve** (zie ook § 6.5.5) maar ook van *kwalitatieve* aard. Dit verschil dient daarom ook tot uiting te komen in de manier waarop aansluiting gezocht wordt bij deze culturen, met het doel veranderingsprocessen op gang te brengen. Uitgangspunt moet daarbij zijn dat er **geen toeschouwers bestaan in interetnische relaties of interacties**. In (verstoorde) verhoudingen gaat het immers altijd om de *wederzijdse* beleving en de *wederzijdse* aanpassing, waarbij zowel de beleving als de aanpassing primair gebaseerd zijn op de eigen (etnische) definitie van de interetnische situatie. Het gaat met andere woorden om het uitgangspunt actorsymmetrie.

Resultaten uit data-analyse op het terrein van volwassenenvorming: relevante items, conclusies en interpretaties

De resultaten van de data-analyse die wij in dit hoofdstuk presenteren hebben een overstijgend karakter. Dat wil zeggen dat zij gebaseerd zijn op zowel het cursuswerk als de interviews.

Wij bespreken eerst de relevante *items* dat wil zeggen, die verschillende *items* die in de vorm van thematische dwarsverbindingen - die soms meerdere variabelen bevatten - voorkomen in ons onderzoek. Deze *items* kwamen wij op het spoor toen wij in de cursussen naar thematische overeenkomsten zochten. Vervolgens verwerkten wij deze *items* in onze vragenlijst om op deze wijze de relevantie ervan voor de respondenten te peilen.

Wij blijven daarom wat uitvoeriger bij deze *items* stilstaan omdat wij van mening zijn dat ze door de rol* die zij spelen in de door ons onderzochte cursussen, bij de respondenten en in de samenleving, *systematisch* verwerkt dienen te worden in *elk cursusprogramma* die betrekking heeft op het thema interetnische verhoudingen. Relevantie verwijst dus in deze naar de methodiek van het cursuswerk.

Voor zwarte cursisten en respondenten gaat het om de items:

1. de term 'minderheden' en andere verwante termen (instelling I, II, III)
2. positieve discriminatie (instelling I, II, III)
3. aanpassing (instelling I, II)
4. eigenwaarde (instelling II)**
5. alledaagse wijsheden (instelling II)

Voor witte cursisten en respondenten gaat het om de items:

1. minderheden vormen het probleem*** (instelling II, III)
2. positieve discriminatie (instelling I, II, III)
3. aanpassing (instelling I, II, III)
4. eigenwaarde (instelling I, instelling III)
5. alledaagse wijsheden (instelling III)
6. het spreken van de eigen taal (instelling I, II, III)
7. zich afgewezen voelen (instelling I, II, III)
8. het minderheden- of migrantenras (instelling I, II, III)

Achtereenvolgens zullen wij eerst de relevante items voor zwarte, vervolgens de relevante items voor witte cursisten bespreken. In § 7.1 en § 7.2 worden er op verschillende manieren naar cursussen en interviews verwezen.

* Om een indicatie te geven van de rol die de relevante items in ons onderzoek spelen, geven wij achter de items tussen haakjes aan in welke instellingen zij een rol spelen.

** Onderdeel hiervan vormt het item "de zelfstandigheid van Surinaamse vrouwen".

*** Onderdeel hiervan vormt het item "omdat ik zwart ben" (zie tabel 9).

De term 'Minderheden' en andere verwante termen (instelling I, II en III)

De meeste respondenten hebben kritiek op de hun toegedichte naam 'minderheden'.

Enkele meningen van respondenten:

"Als je die term gebruikt, is het niet voor een aantal, maar voor een soort mens met een negatieve klank" (inst. III)

"Ik had liever een andere naam. Net alsof je minder bent. (inst. I)

"Ik gebruik die term nooit. Ik zie iedereen als mens". (inst. III)

"Voor mij is niemand minderheid of buitenlander. Iedereen betaalt premie". (inst. I)

"Ik vind de term ergens wel vervelend. We zijn allemaal mensen. Zo worden wij in hokjes geplaatst. Alleen dat vind ik vervelend". (inst. II)

"Een rare klank. Ik kan zoveel dingen bedenken waardoor iedereen een minderheid wordt. Ik vind dit woord niet zo prettig in het taalgebruik". (inst. II)

Uit de verschillende afwijzende reacties van etnische-minderheidsgroepen, trekken wij de conclusie dat de term minderheden als een negatieve kwalificatie wordt opgevat (zie § 2.6).

In het (zwarte) cursuswerk wordt deze afwijzing zichtbaar door het sporadisch gebruik van deze term. Ons voorstel is daarom om de term etnische-minderheden - waar mogelijk - te vervangen door een term die een brug slaat naar etnische-meerderheden en het land waarin zij beiden wonen. Voor de Nederlandse situatie zouden wij willen spreken van Surinaamse Nederlanders, Turkse Nederlanders enzovoort.

Positieve discriminatie

Het thema positieve discriminatie roept meestal irritaties op bij onze respondenten. Surinamers* willen namelijk niet: "voor een baan aangenomen worden of tot een opleiding toegelaten worden als ze daarvoor onvoldoende gekwalificeerd zijn". Althans dit is de gangbare betekenis die dit woord in de *alledaagse omgang* wordt toegekend. *"Een belangrijk probleem hierbij is", merkt een respondent uit instelling II op, dat die kwaliteiten (die je dan zou missen zodat positieve discriminatie nodig wordt), wel vanuit Nederlandse ideeën worden ingevuld. Ik ben opgegroeid in een multi-etnische samenleving. Dat geeft je een belangrijke kwaliteit: kunnen omgaan met verschillende soort mensen en verschillende soort gebruiken. Voor het welzijnswerk bezit je hierdoor ook zéér bruikbare vaardigheden. Vaardigheden die Nederlanders doorgaans niet bezitten. Daarnaast beschik ik ook nog over andere kwaliteiten. Door mijn opleiding. Maar als je die als witte werkgever of collega niet wilt zien, dan zie je die niet. En ik kan mezelf niet in dienst nemen".*

Een andere respondent vindt het begrip positieve discriminatie ongehoord. *"Positieve discriminatie werkt etikettering in de hand. Dit woord is ongehoord. Het gaat om evenredige vertegenwoordiging. Ik betaal meer belasting dan mijn buurman, op grond van mijn inkomen. Maar ik hoor niemand zeggen in de samenleving dat mijn buurman positief gediscrimineerd wordt. Het woord moet afgeschaft worden, want evenredige*

* Als wij in hoofdstuk 7 en 8 het woord 'Surinamers' gebruiken, doelen wij steeds op Surinamers uit de steekproef behalve als uit de context is af te leiden dat wij naar Surinamers in het algemeen verwijzen.

vertegenwoordiging als grondgedachte is op verschillende terreinen in de Nederlandse samenleving geaccepteerd. Wat win je ermee als je 'positieve discriminatie' als apart begrip invoert voor het neutraliseren van achterstelling. We hebben gewoon recht op huizen, op werk, op voorzieningen. En als de instellingen niet mee willen werken, moet dat via evenredige vertegenwoordiging".

Omdat de gedachten die deze respondenten verwoorden, precies aansluiten op onze opvatting van deze term, vinden wij een aparte conclusie overbodig.

Aanpassing

Met betrekking tot het thema aanpassen komen er bij de zwarte respondenten twee opstellingen voor. De ene opstelling (vooral de 50+ cursisten en/of respondenten uit inst. II) drukt een grotere aanpassingsbereidheid uit. Dit hangt denken wij samen met een aantal alledaagse 'wijsheden' en het gevoel dat men ergens 'gast' blijft. De aanpassingsbereidheid heeft uiteraard zijn grenzen maar deze zijn wat vager en glijdender dan de grenzen van jongeren onder de 40 jaar (ook voornamelijk cursisten en/of respondenten afkomstig uit inst. II) die een geringere aanpassingsbereidheid hebben.

Wel moet in dit verband opgemerkt worden dat de aanpassingsbereidheid van de cursisten en respondenten onder de 40 jaar in de eerste jaren van hun verblijf, naar eigen zeggen, véél groter was. Deze bereidheid is afgenomen, toen het hun duidelijk werd dat de slogan 'wederzijdse aanpassing' in feite betekende 'eenzijdige aanpassing van migranten' en bij voorkeur, met het zoveel mogelijk opgeven van de eigen identiteit (zie hiertoe bijlage L).

In dit verband wordt er bijvoorbeeld opgemerkt:

- *"Ze hebben graag dat wij ons aan hen aanpassen, maar zelf willen zij zich alleen maar behulpzaam opstellen. Aanpassen aan ons is niet hetzelfde als behulpzaam zijn!"*
- *"Wij hebben 50 stappen naar hen gedaan, maar zij moeten nog leren lopen".*

Wij willen in dit verband opmerken dat deze interpretatie van wederzijdse aanpassing als eenzijdige aanpassing (door de Surinaamse respondenten), aardig overeenkomt met de opvattingen die witte respondenten uitten tijdens de interviews. Het lijkt dus een *terechte* kritiek van Surinamers voor zover de resultaten generaliseerbaar zijn (zie § 7.2).

Ook blijkt onduidelijk wat nu precies onder aanpassen verstaan wordt. Een respondente merkt op: *"Als je onder aanpassen verstaat, je weg kunnen vinden in Nederland vind ik dat prima. Je hebt daarvoor sociale vaardigheden nodig en die heb ik mezelf zo snel mogelijk aangeleerd.*

Maar de meeste witten bedoelen hiermee, je gedragen als een Nederlander. Of ze daarmee een Fries, een Amsterdammer, een crimineel, fabrieksarbeider of feministe bedoelen is mij niet duidelijk. En volgens mij is het hun ook niet duidelijk!"

Onze ervaring bij zowel zwarte als witte cursisten en/of respondenten is, dat mensen doodsbenauwd zijn iets van zichzelf te moeten 'opgeven' omdat zij dat zien als inleveren: een waardevermindering van zichzelf. Mogelijk zou het van belang zijn dit thema wat beter te omschrijven en af te bakenen. Een invalshoek zou kunnen zijn: Welke aanpassing vindt er reeds plaats vanuit wit en vanuit zwart? Wij denken namelijk dat er al meer wederzijdse aanpassing plaatsvindt, dan de respondenten in het algemeen veronder-

stellen. Van hieruit zouden dan discussies gevoerd kunnen worden over zaken als welke aanpassing naar elkaar toe (on)mogelijk is. Welke is wenselijk, welke niet. Hoe wederzijds is wederzijds enzovoort. Dit thema zou vervolgens in (onderdelen van) educatieve programma's geïntegreerd kunnen worden.

Eigenwaarde

Met gevoelens van eigenwaarde van etnische-minderheden wordt in het cursuswerk (dat in elk geval in instelling I en II als uitgangspunt hanteert de cursist bevestigen naar zichzelf/haarzelf toe; hem/haar ondersteunen in zelfvertrouwen) niet altijd even adequaat omgesprongen. Zo werd er in cursus 6, instelling I (witte cursusleiding, zwarte gast-docent, etnisch gemengde cursisten) zowel op het niveau van de cursusleiding als op het niveau van de witte cursisten vanuit gegaan, dat deze eigenwaarde *niet* aanwezig is respectievelijk zou zijn. Over etnische-minderheidsleden wordt (in hun bijzijn) als volgt gesproken: "ze voelen zich inferieur", "ze kijken naar wit op", "ze moeten waardig gemaakt worden". **Alsof etnische-minderheden een bewustzijn bezitten dat een soort hol vat vormt en dat slechts door wit gevuld dient te worden.** Aspecten van deze visie treffen we overigens ook in instelling II aan.

In cursus 8, eveneens instelling I (zwarte cursusleiding, zwarte cursisten) worden zwarten vanuit het perspectief van verinnerlijkte onderdrukking bekeken. Deze benadering laat weinig ruimte voor gevoelens van eigenwaarde open. In de cursus wordt gesuggereerd dat door het ontladen van gekwetste gevoelens de weg vrijgemaakt wordt om eigenmacht te herwinnen waardoor er weer eigenwaarde herkegen kan worden. Ofwel dat men weer tot subject en actor kan worden. Ons probleem is niet alleen dat er dus gesuggereerd wordt dat mensen uit etnische-minderheidsgroepen object zijn, maar dat ze *überhaupt* als object opgevat worden en er verondersteld wordt dat ze van object tot subject kunnen worden. Wij denken dat mensen nooit tot object gereduceerd kunnen worden omdat de begrippen 'object' en 'subject' betrekking hebben op kwaliteiten die in onze ogen principieel niet verenigbaar zijn met de menselijke natuur.

Mensen zijn subject en actor omdat zij altijd hun situatie blijven beoordelen op een manier die zij wensen. Deze (innerlijke) beoordeling hoeven zij niet hardop tot uitdrukking te brengen. Bovendien kunnen zij altijd kiezen voor een (uiterlijke) strategie 'doen alsof' (Hendriks, 1981).

Uit deze visie vloeit voort dat er geen mensen bestaan die beoordelingen van anderen op dusdanige wijze kunnen consumeren, dat als gevolg hiervan hun eigen opvattingen zo verdrongen worden, dat zij niet meer bestaan. De resultaten van ons onderzoek zelf rechtvaardigen deze gedachtengang.

Wij zijn daarom van mening dat de '*selectieve toekenning van (eigen)waarde*' aan etnische-minderheden en Nederlanders in termen van inferieur en superieur en het hiermee samenhangend begrip 'verinnerlijkte onderdrukking' (dat afgeleid is uit de deterministische *selectieve-roltoewijzing* van wit en zwart) daarom primair een indicatie vormt voor de +CvhO.

Wij zien met andere woorden (eigen)waardetoeckenning als onze achtste variabele van de CvhO. Omdat wij ons relatief laat realiseerden dat deze variabele een aparte variabele van de CvhO vormt, hebben wij die - zoals wij reeds opmerkten - niet systematisch in onze analyse betrokken.

Het begrip eigenwaarde kwam tenslotte nog in cursus 10, instelling II op een specifieke wijze terug bij de cursusleiding, toen het ging over de zelfstandigheid van met name

creoolse Surinaamse vrouwen. Zij vat de cursisten op als vrouwen met een opvallende vorm van innerlijke zelfstandigheid die gebaseerd is op een grote dosis eigenwaarde. Uit onze eigen observaties en gesprekken met zwarte respondenten wordt deze indruk van grote zelfstandigheid bevestigd. Hiermee samenhangende gevoelens van eigenwaarde zijn ook afleidbaar uit de zeer hoge score van Surinaamse respondenten op de variabele 'model' wat betekent "zichzelf of het eigene als uitgangspunt of norm zien".

Indien de Surinaamse vrouwelijke cursisten zich inderdaad onderscheiden door een opvallende mate van innerlijke zelfstandigheid (wat op zich niet verwonderlijk is als we bedenken dat Surinaamse vrouwen al eeuwenlang een traditie van het verrichten van maatschappelijke arbeid kennen (Kortram, 1984) - en deze gebaseerd is op in het oog springende gevoelens van eigenwaarde - zou het cursuswerk rondom etnische verhoudingen, hier veel beter op moeten inspelen. In plaats van aan deze opstelling voorbij te gaan, deze te bagatelliseren of Surinaamse vrouwen vanuit tegengestelde begrippen te benaderen. Vormingswerk dat voorbijgaat aan dit soort kenmerken en daarmee samenhangende behoeften van haar deelnemers, bewerkstelligt anders ongewenste psychologische, educatieve en sociale effecten voor en naar de betrokken groep toe.

Alledaagse wijsheden

Bij de bespreking van het cursuswerk in instelling II hebben wij over dit *item* al het een en ander vermeld. We willen nu opmerken dat de cursusleiding voor dit soort 'wijsheden' een grote alertheid aan de dag moet leggen, omdat deze wijsheden door hun onwetenschappelijke en onkritische aard het proces van bewustwording en stellingname afremmen. Naar onze mening *is de alertheid die nu aan de dag gelegd wordt* (zie cursussen 1-3, 6, 10 en 12 van instellingen I en II in bijlagen K en L) *bij de zwarte cursusleiding beslist onvoldoende*.

Deze alertheid is met name ontoereikend waar het gaat om een visie op interetnische verhoudingen en op de Surinaamse geschiedenis als ontwikkeld vanuit een Surinaamse actorperspectief. Denkbeelden die gebaseerd zijn op de koloniale dimensie van de -CvhO (zie hoofdstuk 1) - zoals "*de menselijke aard is nu eenmaal zo, dat als het je goed gaat, ze (bedoeld wordt Nederlanders) je bijna kunnen vermoorden*" en "*ach, wat kunnen wij Surinamers nou werkelijk, je hoeft alleen maar naar onze geschiedenis te kijken*" - doorkruisen daardoor het cursusproces. Een gevolg hiervan is dat cursisten onvoldoende mogelijkheden krijgen aangeboden om een systematisch en samenhangend referentiekader te ontwikkelen, vanuit een eigen (Surinaamse) definitie van de situatie.

§ 7.2 Relevante items vanuit het witte perspectief

Minderheden vormen een probleem

Dit *item* treffen wij of rechtstreeks aan in het cursuswerk en/of bij de respondenten, of indirect middels hiermee in verband staande thema's als 'het niet spreken van de Nederlandse taal'(inst. III), 'omdat ik zwart ben' (inst. I, II, III), 'ze kunnen het onderling niet eens goed vinden'(voornamelijk inst. III).

In de rechtstreekse vorm treffen wij deze gedachte 'minderheden zijn probleemdragers' aan bij de witte cursisten uit instelling I¹, cursus 6, bij de witte cursusleiding uit instelling II, cursus 7 en bij de witte cursisten, uit instelling II, cursus 12.

De posities die ingenomen worden met betrekking tot het 'probleemveroorzaker' zijn, variëren sterk.

Bij witte docenten uit instelling I zijn probleemveroorzakers de *witten*; bij één witte docent (cursus 7) en bij witte cursisten uit de cursussen 6 en 12, zijn dat de *zwarten*; 1 zwarte cursusleider uit instelling I en een andere uit instelling II menen dat *beiden* het probleem vormen terwijl de overige cursusleiders zich daar *niet* over uitlaten (zie § 6.4.3).

Bij de zwarte respondenten treffen wij *niet* de visie aan dat migranten 'probleemdragers' zijn.

Ook het thema "het niet spreken van de Nederlandse taal" wordt in instelling III als aspect van het probleemdrager zijn opgevat. Met name bij de cursisten en respondenten.

Het blijkt meerdere malen dat het die 'minderheden' die geen Nederlands spreken, kwalijk wordt genomen. Dit wordt vaak als volgt vertaald: "ze zijn er te beroerd voor, ze willen zich niet aanpassen".

Hoewel er een enkele keer wordt opgemerkt dat je dit oudere (buitenlandse) mensen niet kwalijk kunt nemen, blijft de neiging, het niet kunnen spreken van de Nederlandse taal, vooral *als onwil* in plaats van *onvermogen* te beschouwen.

De opmerkingen die in dit kader gemaakt worden, klinken doorgaans afkeurend en zelfs vijandig.

Het thema "omdat ik zwart ben" vormt daarom een aspect van het probleemdrager zijn, omdat dit thema suggereert dat zwarten zich gediscrimineerd willen voelen, omdat ze zich minderwaardig zouden achten. Hierdoor zouden zij geneigd zijn, allerlei gedragingen van autochtonen ten onrechte als bevooroordeeldheid uit te leggen. Op deze wijze beschouwd zouden deze veronderstelde gevoelens van minderwaardigheid communicatie tussen autochtonen en allochtonen verstoren.

In instelling III is het idee verspreid, dat vooral Surinamers (maar ook andere leden uit migrantengroepen) bij aanhouding of bekeuring reageren met de opmerking "omdat ik zwart ben".

Los van de vraag of enkele Surinamers op dergelijke wijze reageren én los van de vraag of agenten door hun eigen houding hiertoe mogelijk aanleiding gegeven hebben, (wat gezien het voorgaande zeer waarschijnlijk is) dringt de vraag zich op: waar deze denkwijze vandaan komt. Immers deze uitspraak treffen wij ook aan, bij mensen die nog niet in de praktijk geweest zijn.

Uit onze analyse van deze themawEEK blijkt dat deze informatie door docenten die aan de themawEEK meewerken, wordt overgedragen. Tijdens de interviews valt op dat mensen die *niet* op stage of in de praktijk geweest zijn, maar wel aan de themawEEK 'Minderheden' hebben deelgenomen, deze uitspraak doen, alsof deze ervaring door hen zelf is opgedaan.

Dit verklaart waarschijnlijk het feit dat wij deze uitspraak aantreffen bij mensen die nog niet in de praktijk zijn geweest.

Andere uitingsvormen van deze gedachte treffen wij eveneens aan in instelling I en II.

Met name in de zin "zwarte mensen voelen zich altijd gediscrimineerd, omdat ze zichzelf discrimineren" of 'ze zijn ook zó overgevoelig'.

De uitingvormen tonen in die zin een verwantschap met dit *item*, omdat er één type redenering aan ten grondslag ligt: Licht het nou werkelijk aan ons Nederlanders dat zwarte mensen zich gediscrimineerd voelen? (Want discrimineren wij echt zoveel?) Zouden zwarte mensen zich niet gediscrimineerd *willen* voelen, omdat zij zichzelf als inferieur beleven en daardoor *overgevoelig* zijn waardoor zij reageren op uitspraken die niet zo bedoeld zijn? Of samengevat: licht het allemaal niet aan hen? Is het niet voornamelijk hun probleem dat zij op ons willen afschuiven?

Ook het thema "ze kunnen het onderling niet (eens) goed vinden" vormt een aspect van het idee probleemdrager te zijn.

Deze gedachte treffen wij vooral aan bij de gastdocenten van de themaweek 'Minderheden' en de respondenten uit instelling III.

Op grond van het feit dat wij deze gedachte óók aantreffen bij mensen die geen stage gelopen hebben, maar wel de themaweek gevolgd hebben, achten wij het wederom waarschijnlijk dat zij deze stereotiepe gedachte hebben ontleend aan het onderwijs in de themaweek.

De psychologische aantrekkingskracht van dit stereotiep spreekt, denken wij, voor zich. Kenmerkend voor de ideologie van de respondenten van instelling III is immers *niet wij, maar zij zijn zelf verantwoordelijk voor onze vooroordelen*, voor zover wij die hebben. Zij zijn crimineel, onaangepast en voelen zich inferieur. Daarbinnen past de smalende opmerking: bovendien zijn ze niet eens in staat onderling vrede te bewaren. Als zij zich zó gedragen, moeten zij ook niets van ons verwachten.

Positieve discriminatie

Binnen het cursuswerk van instelling I wordt positieve discriminatie in relatie gebracht met een mogelijk te voeren (overheids)personeelsbeleid voor mensen uit migrantengroeperingen. De meeste witte cursisten zijn van mening dat dit een wenselijke strategie is, mits zorgvuldig uitgevoerd.

Positieve discriminatie wordt voorts ook in verband gebracht met het bevoordelen van etnische-minderheidsleden, op grond van schuldgevoelens jegens hen. Deze vorm roept weerstanden op.

Zo merkt een cursiste op dat zij een dergelijke vorm van positieve discriminatie "mensonterend" en "onwaardig" vindt. In het cursuswerk van instelling III roept positieve discriminatie vooral weerstanden op. Kenmerkende uitspraken zijn:

"Tegenwoordig hoef je niet te solliciteren in Amsterdam. Je (bedoeld wordt als blanke man L.K.) komt er niet in. Alleen minderheden en vrouwen, dat hoorde ik op de opleiding. Je hoeft alleen minderheid of vrouw te zijn. Vind ik niet juist".

"Positieve discriminatie vind ik persoonlijk niet juist. Je krijgt het idee, is het zo'n bijzondere groep?"

Een enkeling uit instelling III is wat minder afwijzend. Voor onze opvatting ten aanzien van dit item verwijzen wij naar § 7.1.

Aanpassing

Ook binnen dit *item* worden verschillende posities ingenomen.

Wederom nemen respondenten uit instelling III een wat hardere en méér bevooroordeelde positie in, in vergelijking met de respondenten uit de beide andere instellingen. Alle respondenten uit instelling I en II zijn van mening dat aanpassing een tweezijdig proces is waarvoor wederzijdse openheid nodig is, terwijl de respondenten uit instelling I óók benadrukken, dat bepaalde witte instituties, zoals (de wijze waarop) het Sinterklaasfeest gevierd wordt, een bijdrage leveren tot gevoelens van superioriteit en inferioriteit.

De wat hardere en meer bevooroordeelde opstelling van de respondenten uit instelling III blijkt uit de volgende voorbeelden.

"Het is geven en nemen. Geven als iemand een feest geeft na Ramadan, niet zeuren. Nemen, dat minderheden het rustig aan doen, op tijd komen. Dat ze dat ook doen".

Geven en nemen wordt hier wel in verband gebracht met (werkelijk of vermeende) gedragingen van leden uit etnische-minderheidsgroepen.

De respondent spreekt over 'Ramadan' en 'het te laat komen'. Dit duidt op een éénrichtingsverkeer. Want betrokkene noemt alleen vermeende activiteiten van etnische-minderheden.

De respondent heeft kennelijk niet in de gaten dat 'etnische-minderheden', met betrekking tot (werkelijke of vermeende) gedragingen van Nederlanders zich ook toegevend en/of kritisch kunnen of zouden kunnen opstellen.

Deze opstelling is overigens tekenend voor *alle* respondenten.

"Als je in Nederland woont moet je je aanpassen. Hoe moet ik een Turk die te beroerd is om de taal te leren iets duidelijk maken? Omgekeerd moeten wij ons ook aanpassen. Bijvoorbeeld kruiden worden ook ingekocht door onze groothandel" meent betrokken respondent en vervolgt:

"We moeten ze wel werk geven, ook bij de politie, maar geen scholen in eigen taal Je hoeft Nederlanders niet aan te passen aan minderheden. Nederlanders hoeven niet in woonwagens te wonen".

"Dat ze zich houden aan hun eetgewoontes" (trekt vies gezicht) vindt een ander respondent heel normaal. Ook de huisinrichting mag het minderheidslid volgens betrokkene zelf bepalen. *"Maar geen kaftans"*.

Als voorbeeld van onaangepast gedrag van een buitenlandse jongen merkt weer een andere respondent op:

"Dan denk ik, jongen (hij bedoelt een gekleurde jongeman die in een rookcoupé stapt) als ik de trein instap en ik wil niet roken, dan ga ik een niet-rookcoupé zitten".

Uit de toelichting die de respondent geeft, blijkt dat het meer voor de hand lijkt te liggen dat de 'buitenlandse jongen' zich niet zozeer 'onaangepast' opstelde, maar zich vergiste in het soort coupé.

Naar aanleiding van de vraag of Nederlanders zich aan minderheden moeten aanpassen, merkt hij op: *"Aanpassen is een groot woord. Nederlanders moeten de helpende hand geven. In de klas moeten ze hen (de 'minderheden' L.K.) helpen Nederlanders moeten begeleiden, helpen, opvangen"*.

Een respondent merkt in dit verband op: *"Aanpassen is hier (voor minderheden) meer inleven en begrip tonen. Niet 100% er achter staan, wel begrip tonen en overeenkomstig daarmee handelen"*. Een andere respondent legt uit: *"Als Nederlander zijnde staat het*

aanpassen (aan minderheden L. K.) me toch meer tegen Het is heel vanzelfsprekend voor een meerderheid, dat de minderheid zich aan moet passen Omdat hij (de meerderheid L. K.) hier thuishoort"

Alle respondenten vullen aanpassen overeenkomstig in. In principe als wederzijds aanpassen van minderheid aan meerderheid en omgekeerd, met dit verschil dat *aanpassen van minderheden vooral opgevat wordt als het aanpassen respectievelijk overnemen van normen en waarden, met name in de publieke sfeer en voor een deel in de persoonlijke, terwijl aanpassen van meerderheden aan minderheden wordt gezien als het bieden van een helpende hand, het tonen van begrip, het scheppen van voorwaarden om te leven*, bijvoorbeeld zorgen voor arbeidskansen enzovoort

Aanpassen gaat te ver volgens de meeste respondenten, als er sprake is van scholen in eigen taal of als er officieel ruimte gecreëerd wordt voor het vieren van feestdagen van allochtonen.

Deze weerstand bestaat niet tegen geloofsuitoefening, in bijvoorbeeld een moskee

Aanpassen wordt door de respondenten zeker niet begrepen, als de eigen Nederlandse normen, waarden en gewoonten ter discussie stellen indien deze door leden uit etnische-minderheidsgroepen als storend, beledigend of beperkend worden ervaren

Nòch wordt het begrepen als het overnemen van normen, waarden en gewoonten van etnische-minderheidsgroepen door Nederlanders in de publieke sfeer en voor een deel ook in de persoonlijke²

Alledaagse wijsheid

Een type alledaagse wijsheid keert steeds terug in instelling III Deze heeft met name betrekking op de opvatting dat er *"geen rook is zonder vuur"* en dat de vooroordelen over (sommige leden uit) etnische-minderheidsgroepen, hoewel *"niet helemaal juist"*, toch wel *"een kern van waarheid"* moeten bevatten Deze visie op vooroordelen staat kritische reflectie in de weg, omdat het begrip 'kern' - *afhankelijk van de visie van de betrokken respondent - een wisselende inhoud krijgt, zodat de opvatting dat een bepaald kenmerk of een bepaalde sociale karakteristiek, typerend is voor een ongedefinieerde subgroep uit een specifiek etnische-minderheidsgroep, uiteindelijk toch blijft voortbestaan*

Eigenwaarde

Volgens een 1/4 deel van de respondenten - met name uit instelling II en III - hebben mensen uit etnische minderheidsgroepen, een (groot) gevoel voor eigenwaarde.

Enkele voorbeelden

- *"Ik denk, de minderheden nemen eigenwaarde van huis uit mee, net zo goed Eigenwaarde blijft gewoon"* (inst II)
"Ik denk een behoorlijke goede eigenwaarde Door hun houding heb je dat gevoel" (inst III)

Sommige respondenten menen zelfs, dat een gevoel van eigenwaarde bezitten, géén kenmerkende eigenschap van Nederlanders is Zoals een respondent opmerkt *"Eigenwaarde hoort bij minderheden Die weten heel goed wat ze zijn en wat hun cultuur is"* (inst III)

Met name Surinamers worden beleefd als trotse mensen

Een respondent uit instelling I verwoordt dit als volgt: *"Surinamers zijn trots tot in hun tenen"*. De rest van de respondenten meent dat leden uit etnische-minderheidsgroepen, geen of weinig gevoel van eigenwaarde bezitten (inst. I, II, III). Opvallend is dat de respondenten die van mening zijn dat etnische-minderheden een groot gevoel van eigenwaarde bezitten, meestal ook privécontacten met leden uit etnische-minderheidsgroepen hebben.

Etnische-meerderheidsleden die deze contacten niet bezitten, krijgen ook tijdens de cursusactiviteiten niet de gelegenheid hun mening te herzien; omdat daar waar dit thema bij de (witte) cursusleiding uit instelling II en III aan de orde kwam of bij de (zwarte en witte) cursusleiding uit instelling I, *gevoelens van eigenwaarde bij etnische-minderheidsleden à priori niet verondersteld werden*.

In die zin is deze cursusinhoud met betrekking tot het item 'eigenwaarde' als bevooroordeeld te kwalificeren.

Het spreken van de eigen taal

Verskillende respondenten merken op, dat ze zich eraan storen als leden uit etnische-minderheidsgroepen in hun buurt hun eigen taal spreken. Sommigen vinden dit zonder meer onbeleefd, terwijl anderen het gevoel hebben dat het over hen gaat.

Wij vatten het spreken van de eigen taal met elkaar in een vreemde omgeving primair als een manifestatie op, van het behoren tot een bepaalde wij-groep.

Hoewel wij het begrijpelijk vinden dat een omgeving zich door het spreken van een taal die zij niet verstaat buitengesloten voelt, denken wij niet dat het etiket 'het is onbeleefd' daarop zonder meer juist is. Veel hangt af van de omstandigheden waarin men de eigen taal spreekt. Bijvoorbeeld in een kleine of grote groep; in een omgeving van bekenden of onbekenden; gedurende korte of lange tijd. Terwijl ook de drijfveer: uiting willen geven aan verbondenheid met de wij-groep of de Andere willen buitensluiten, een rol moet spelen in de wijze waarop met elkaar praten in de eigen taal, beoordeeld wordt door anderen uit de zij-groep.

Een vergelijking van gedragingen van Nederlandse migranten of soms zelfs Nederlandse vakantiegangers in het buitenland tijdens een ontmoeting met een landgenoot, kan er ook toe bijdragen dat dit soort verschijnselen, maar ook andere vormen van uiting geven aan verbondenheid met de wij-groep in den vreemde, wat milder beoordeeld worden.

Zich afgewezen voelen

In zowel het cursuswerk als de interviews met de respondenten, komt soms naar voren dat autochtonen zich door allochtonen afgewezen voelen. Dit komt tot uiting in opmerkingen als:

- *"Hij (Surinamer) kan nooit wat aardigs zeggen over mijn land" (inst. III).*
- *"Je voelt dat je in hun kringen buitenstaander blijft" (inst. III).*
- *"Ik ging daar als ontwikkelingswerker heen. Maar ze lieten me merken dat ik terug moest" (inst. I).*

Omdat de dominantie van de +CvhO aan de autochtonen het idee geeft dat zij de relevante Andere-partij vormen - met welk idee verbonden is dat *uitsluitend autochtone Nederlanders* zich afwijzend kunnen opstellen in interacties met allochtonen - en zij in bovengenoemde ervaringen de afgewezen partij vormen, kan de discrepantie tussen idee en

ervaringswereld, tot ambivalente gevoelens en inadequate reacties leiden (vergelijk hiertoe het gedrag van cursiste in cursus 6, bijlage K).

Oók bestaat de kans dat Surinamers, ten gevolge van een gebrek aan distantie van rolverwachtingen gebaseerd op de *+Cvho³*, eraan voorbijgaan dat zij door etnische-meerderheidsleden als relevante-Andere-partij ervaren worden. Waardoor zij - omdat zij de gevoelens van zich afgewezen weten bij de Andere *niet herkennen* - óók niet in staat zijn op adequate wijze het gedrag van de Andere te interpreteren.

Dit kan leiden tot verstoring van (bijv. collegiale, vriendschappelijk en buurt) relaties. Deze verstoring kan pas opgeheven worden als betrokken partijen zichzelf en elkaar als actor beleven. Met andere woorden, als actorsymmetrie uitgangspunt vormt van interactie.

Het minderhedenras

Alle respondenten hanteren de term 'minderheden', 'migranten', 'zwarten⁴', enzovoort, alsof deze term betrekking heeft op één homogene groep.

Deze generaliserende benaderingswijze speelt ook een rol in het cursuswerk van instelling I en in het bijzonder van instelling III. Daarnaast wordt in het cursuswerk zichtbaar, hoe onder invloed van het onzorgvuldig gebruik van de term minderheden er nieuwe generaliseringën optreden.

Zo nemen wij in het cursuswerk van genoemde instellingen waar, hoe stereotiepen, die aanvankelijk *specifiek* zijn (dat wil zeggen van toepassing geacht worden, op één bepaalde etnische groep of enkele etnische groepen), *algemeen* gehanteerd worden (dat wil zeggen van toepassing geacht worden op alle andere vreemde nationaliteiten in Nederland, met uitzondering van de witte West-Europeanen en Noord-Amerikanen).

Hierdoor worden niet alleen land van herkomst, etniciteit, sociaal-economische status en/of maatschappelijke klasse van betrokkenen veronachtzaamd, maar vindt er een gelijkschakeling van nationaliteiten aan elkaar plaats. Alsof alle nationaliteiten samensmelten of samengesmolten zijn tot één identieke groepering van minderheidsleden: **het minderhedenras**.

Opmerkelijk hierbij is de vuistregel die gehanteerd wordt om uit te maken of iemand tot deze groepering behoort, dan wel etnisch(e)-meerderheidslid is. Deze vuistregel die - op basis van de omschrijving van de witte respondenten⁵ is samengesteld, kan het best omschreven worden, als eenieder die niet 100% 'blank' dat wil zeggen voor de volle 100% witte Nederlander of witte West-Europeaan is, is minderheidslid. Minderheidslid zijn wordt daardoor gekoppeld aan biologische of raskenmerken. Minderheden zijn in deze zin dus een groepering van mensen die verbonden zijn door het feit dat zij zich genotypisch en/of fenotypisch van witte West-Europeanen onderscheiden. Gelijktijdig worden minderheden met bepaalde evaluaties (dat wil zeggen stereotiepen) verbonden, zodat er een *indirecte* koppeling van (het minderheden)ras aan (negatieve) eigenschappen, kenmerken en kwalificaties plaatsvindt.

Schema 3: Directe en indirecte koppeling tussen ras en stereotiepen

<p>directe koppeling van ras aan (negatieve) eigenschappen, kenmerken, kwalificaties</p> <p>ras→aan stereotiepen</p> <p>direct</p>	<p>indirecte koppeling van ras aan (negatieve) eigenschappen, kenmerken, kwalificaties</p> <p>stereotiepen→aan minderheden→aan ras (biologie)</p> <p>indirect</p>
--	---

In de bovengenoemde vuistregel zien wij daarom niet alleen de variabele model en/of relevante Andere uit de +CvhO (zie hoofdstuk 3) zich aftekenen, maar ook zien wij hierin de manifestatie van een racistische interpretatie van het thema raszuiverheid. Immers aan 'raszuivere' witten worden geen à priori (negatieve) eigenschappen, kenmerken en kwalificaties toegedicht. Deze worden echter wel à priori toegedicht aan personen die niet wit of niet 'zuiver' wit zijn: het minderhedenras.

Enerzijds signaleren wij binnen het veldonderzoek dus een verschuiving van de koppeling van bepaalde (negatieve) kwaliteiten of kenmerken aan *één* bepaalde etnische groep of nationaliteit (= etnische-minderheid), naar een koppeling aan *alle* ruim 15 nationaliteiten, plus hun nakomelingen⁵.

Anderzijds signaleren wij dat al deze allochtonen, *vanuit hun niet behoren tot de groep witte Nederlanders* (of witte West-Europeanen) worden gedefinieerd, als één homogene groep, ondanks verschil in genotype, fenotype, nationaliteit, etniciteit, klasseafkomst en cultuur tussen deze allochtonen.

De term 'minderheden' verwijst hierdoor (al lang) niet meer naar een kwantitatieve grootte of naar een groepering die weinig maatschappelijke macht heeft!

De term 'minderheden' heeft door de koppeling aan het idee van homogeniteit en de daarmee verbonden tendens tot veralgemenisering van specifieke stereotiepen, en haar verwevenheid met de ideologie over raszuiverheid, haar onschuld verloren.

§ 7.3 Conclusies en interpretaties met betrekking tot de data-analyse van het cursuswerk en de interviews

Onze conclusies en interpretaties met betrekking tot de data-analyse hebben betrekking op:

- de (verandering van de) aanwezigheid van de -CvhO en de +CvhO in volwassenvorming (§ 7.3.1);
- etniciteit als factor (§ 7.3.2);
- het gebruik van de term discriminatie (§ 7.3.3);
- de variabele 'model' (§ 7.3.4);

- de tegenstelling tussen de score op de variabelen 'subjectief oordeel' en 'monopolisering' bij zwarte respondenten (§ 7.3.5);
- de variabele '(eigen)waarde toekenning' als 8ste en de variabele 'stemmingmakerij' als 9de variabele (§ 7.3.6);
- enkele methodologische nabeschouwingen (§ 7.4).

§ 7.3.1 *Van de aanwezigheid van de minderheidscultuur van het oordelen en de meerderheidscultuur van het oordelen in volwassenenvorming naar een educatieve strategie*

De -CvhO komt in *de overgrote meerderheid* van de bijgewoonde cursussen (10 van de 11) voor. Op het niveau van het totale cursuswerk treffen wij alle variabelen aan. De -CvhO manifesteert zich op het niveau van de cursusleiding (inst. I, II, III), het curriculum (inst. I, II, III) en de (zwarte cursisten) (inst. I en II).

De -CvhO komt bij *elke zwarte cursist-respondent* voor, ook bij diegenen die tijdens de cursus (cursussen 3 en 6: gemengde cursisten, witte cursusleiding) een toeschouwers-en/of slachtoffersrol innamen en/of toegewezen kregen en geen opmerkingen gebaseerd op de -CvhO maakten.

De verhouding -CvhO/+CvhO bij zwarte respondenten is gunstig in die zin dat in bijna alle gevallen, de score op de -CvhO hoger of veel hoger is dan op de +CvhO.

De +CvhO komt in elke relevante cursus voor. Op het niveau van het totale cursuswerk treffen wij *alle* variabelen aan. De +CvhO manifesteert zich op het niveau van de cursusleiding (inst. II en III), het curriculum (inst. I) en de witte cursisten (inst. I, II, III). De minderheidsdimensie uit de +CvhO, dat wil zeggen de -CvhO(+) is, hoewel marginaal, wel in verschillende cursussen uit alle drie instellingen aanwezig. Het valt ons hierbij meerdere malen op dat de -CvhO(+) niet spontaan aangegeven wordt, en/of in een tegenstrijdig kader wordt gepresenteerd.

Voor *elke witte cursist-respondent* geldt dat de +CvhO in ruime mate voorkomt. Op het niveau van alle respondenten treffen wij eveneens alle variabelen aan. Bij de meeste respondenten is er eveneens sprake van een marginale -CvhO(+). De hoogste score hierop is 3.

Uit onze analyse blijkt dus dat de +CvhO (en daarmee ook racisme) een dominant en daarmee tevens een systematisch voorkomend verschijnsel is. Etnische bevooroordeeldheid, gebaseerd op de +CvhO is daarmee een **algemeen** verschijnsel. Hierdoor fungeren veel opvattingen, gebaseerd op deze etnische bevooroordeeldheid* als **van-zelfsprekendheden**, waardoor ze onvoldoende of niet herkend worden en dus óók niet bevraagd worden, terwijl zij gelijktijdig wel als aangrijpingspunt voor systematische achterstelling fungeren. Het effect van deze systematische achterstelling is (relatieve) achterstand, op verschillende terreinen van de samenleving.

Aangezien wij veronderstellen, dat bevooroordeeldheid, een systematische verbinding heeft met het handelen en etnische bevooroordeeldheid onvoldoende of niet herkend en

* Hiermee doelen wij dus niet alleen op subjectieve (negatieve) oordelen maar op de inductief door ons ontwikkelde variabelen in hoofdstuk 3.

daarmee onderkend wordt, wordt achterstelling ook onvoldoende of niet herkend en daarmee onvoldoende of niet onderkend. Zo wordt alleen datgene zichtbaar wat onmiskenbaar is, namelijk het effect van achterstelling: (systematische) achterstand van etnische-minderheidsleden op diverse terreinen in de samenleving. Het gevaar ontstaat hierdoor dat achterstelling als factor die in tijd vooraf gaat aan achterstand, niet als voornaamste oorzaak van racisme wordt aangewezen, maar dat achterstand van etnische-minderheidsgroepen als voornaamste oorzaak van racisme wordt aangewezen (zie ook § 3.3 en § 7.2).

Naar etnische-minderheidsleden vertaald betekent deze situatie, dat zij voortdurend de kans lopen op basis van racisme achtergesteld te worden. Terwijl deze achterstelling door de witte omgeving niet als zodanig herkend wordt en er dus ook niet of onvoldoende tegen opgetreden wordt. Daarbij lopen etnische-minderheidsleden ook nog de kans, daar waar achterstelling wel zichtbaar is, zelf als voornaamste verantwoordelijke personen te worden aangewezen door de omringende witte omgeving, omdat zij - als achterstandsgroepering - zelf probleemdruager zouden zijn. Deze kans lopen zowel etnische-minderheidsleden op die wel en die niet in een achterstandssituatie zitten.

Omdat bevooroordeeldheid en daarop gebaseerde achterstelling algemeen van aard zijn - met consequenties als hierboven geschetst - dient dit kenmerk tot uitdrukking te komen in de aanpak en de gerichtheid van een educatieve strategie die een belangrijke bewustmakende functie heeft. Randvoorwaarde voor een effectieve educatieve strategie is, dat er sprake is van een (ook) in dit opzicht progressief overheidsbeleid.

Uit de algemene aard van de bevooroordeeldheid en de daarop gebaseerde achterstelling vloeit voort, dat interetnische relaties geanalyseerd dienen te worden vanuit de theoretische invalshoek van achterstelling ten gevolge van racisme, waarbij etnische-meerderheidsleden een belangrijke, zo niet de belangrijkste doelgroep vormen. Een andere meer strategische consequentie van algemene aard met betrekking tot de +CvhO (zie hiertoe ook de data uit hoofdstuk 3, die wijzen op een verstoring van interetnische relaties op meerdere terreinen van de samenleving) is, dat een educatieve strategie niet als geïsoleerde activiteit opgezet dient te worden. Zij moet betrokken zijn op meerdere terreinen uit de maatschappelijke werkelijkheid waar relaties tussen etnische-minderheidsgroepen en etnische-meerderheidsgroepen een rol spelen. En verbonden worden met andere strategieën (bijvoorbeeld een werkgelegenheidsstrategie) ten behoeve van etnische-minderheden.

Met betrekking tot de meer methodische vraag hoe een op verandering gerichte educatieve strategie te werk moet gaan, verwijzen wij naar de in hoofdstuk 1 genoemde uitgangspunt van *principiele symmetrie* hetgeen impliceert dat er geen toeschouwers bestaan in interetnische relaties of interacties, maar uitsluitend actors. Met dit methodisch uitgangspunt correspondeert het volgende (afgeleide) uitgangspunt, dat elke veranderingsstrategie *aansluiting* dient te zoeken bij zogenaamde '**oordeelende ervaringen**'. Dat wil zeggen ervaringen die gebaseerd zijn op het *oordelend vermogen* van mensen (dat binnen een referentiekader dat gevormd wordt door de eigen definitie van de situatie *geworteld is in de eigen CvhO*) en de *eigen ervaringswereld* (de zogenaamde 'ik vind-ervaringen')

De strategie moet voorts gebaseerd zijn op een stellingname tegen zowel *theorieën* (bijvoorbeeld vooroordeel en discriminatie als incidenteel en toevallig verschijnsel, in plaats van racisme-als-systeem, vergelijk ook § 6.6) en *theoretische begrippen*

(bijvoorbeeld discriminatie als intentioneel verschijnsel § 6.6). Tenslotte moet zij stelling nemen tegen *ideologieën* (bijvoorbeeld etnische-minderheden zijn probleemdragers en/of -veroorzakers; vergelijk § 6.4.3) en *subjectieve oordelen of stereotiepen* (bijvoorbeeld etnische-minderheden zijn onbetrouwbaar, vergelijk ook § 6.6.) die functioneel zijn voor de +CvhO.

Tevens moet er gelijktijdig stelling genomen worden tegen *ideologieën* (waarin bijvoorbeeld Nederlanders als object gekwalificeerd worden) en *stereotiepen* (bijvoorbeeld Nederlanders zijn onbetrouwbaar), omdat zij uitsluitend functioneel zijn voor de dimensie 'de minderheidscultuur van het *vooordeel*'. Ook moet er stelling genomen worden tegen ideologieën en stereotiepen uit de -CvhO, die functioneel zijn voor de koloniale dimensie van de minderheidscultuur van het oordelen (bijvoorbeeld Nederlanders zijn slimmer dan Surinamers).

De belangrijkste doelen van een op educatie gebaseerde veranderingsstrategie, moet zich richten op **het relativeren van de culturele en structurele overmacht van Nederlanders; het aansluiten bij en activeren van de culturele eigenmacht van etnische-minderheden en het helpen creëren van voorwaarden voor het ontwikkelen van culturele en structurele overmacht van etnische-minderheidsgroepen**, zodat zij daadwerkelijk in staat zijn de handelingsmogelijkheden van etnische-minderheidsleden in een gewenste richting om te buigen.

§ 7.3.2 *Etniciteit als factor*

In het onderzoek blijkt dat de 'etniciteit' van de cursusleiding het cursusproces beïnvloedt. Zo blijkt bijvoorbeeld in cursus 3 (gemengde cursisten, witte leiding) instelling II, dat het aanwezige minderheidslid door de witte cursusleiding en cursisten in een slachtoffers- en toeschouwersrol gedrongen wordt. Ditzelfde geldt voor cursus 6 (zelfde cursustype) instelling I waar de kwantitatieve verhouding gunstiger is dan in cursus 3. Opvallend is dat in beide cursustypen de op de -CvhO gebaseerde opmerkingen afkomstig zijn van de *witte cursisten*.

Deze zelfde selectieve-roltoewijzing - zij het in minder determinerende zin - komen wij in instelling II tegen bij de witte cursusleiding van de cursussen 5 en 7. In beide cursussen - die van hetzelfde cursustype zijn (zwarte cursisten, witte leiding) - reageren de (uitsluitend) zwarte cursisten hierop vanuit hun -CvhO dat wil zeggen met een oordelende opstelling. Het gevolg hierbij is wel dat de cursus*setting* bij sommige cursisten (cursus 5) en bij alle cursisten (cursus 7) onbehagen oproept. In de cursussen met een zwarte cursusleiding blijkt de selectieve-roltoewijzing ook voor te komen, echter in wisselende mate. Terwijl bovendien de zwarte cursusleiding (inst. II en III) *gelijktijdig* óók vanuit een actorroltoewijzing aan zwart vertrekt.

Daarnaast blijkt de factor etniciteit positief te correleren met een ruime score op de CvhO van de wij-groep. Dit werd met name in de interviews zichtbaar. Hierdoor zijn wij geneigd etniciteit als een voorspellende factor op te vatten.

§ 7.3.3 *Het gebruik van de term discriminatie*

In ons onderzoek treffen wij een vrij algemene neiging aan, het verschijnsel discriminatie, als een intentionele *act* op te vatten, dat wil zeggen als een *act* die optreedt als de betrokken actor dit wenst.

Op het niveau van de cursus blijkt de discriminerende actor in principe de Nederlander te zijn. Op het niveau van de respondenten geven zowel Surinamers als Nederlanders aan, als discriminerende actor te kunnen optreden.

Uit onze interviews met zwarte respondenten blijkt het besef te kunnen discrimineren echter meer een ad hoc besef te zijn. Illustratief in dit verband is dat weinig zwarte respondenten in een tekst die door ons aan betrokkenen respondenten werd overhandigd, een discriminerende Surinamer als zodanig herkennen en/of erkennen.

Omdat noch het referentiekader waarin de cursus zich afspeelt, noch de cursusleiding systematisch inspeelt op de (voor een deel) in principe gelijkwaardige mogelijkheden van zwart en wit om elkaar te discrimineren - maar deze mogelijkheid eerder nog ontkennen - krijgt het bovengenoemde ad hoc besef geen kans zich (kritisch) te ontwikkelen.

Mogelijke barrières bij de cursusleiding kunnen zowel liggen in het feit, dat betrokkene de mogelijkheid van zwarten om witten te kunnen discrimineren niet herkent (variabele monopolisering, +CvhO). Ook kan deze mogelijkheid wel herkend worden, maar kan de barrière dit aan te geven te groot zijn. Bijvoorbeeld omdat de cursusleiding discriminatie uitsluitend als een moreel verwerpelijk verschijnsel beschouwt, waardoor het 'claimen' van het-kunnen-discrimineren-van-witten-door-zwarten als het claimen van iets immoreels wordt gezien.

Nu zijn wij het er mee eens dat het verschijnsel en de *act* discriminatie inderdaad óók op morele gronden moet worden verworpen. Dus daar is onze kritiek ook niet op gericht. Onze kritiek richt zich op het feit dat er door een toespitsing op het anti-morele karakter van discriminatie het verschijnsel zelf niet wordt gethematiseerd, maar in de praktijk daarentegen als act praktisch wel *gemonopoliseerd* wordt. Deze neiging tot monopolisering gaat gepaard met verschillende ongewenste effecten, die zowel vanuit ideologisch, ethisch als sociologisch standpunt, ongewenst zijn.

Zo wordt ten gevolge van de monopoliseringstendens, discriminatie vanuit etnische-minderheden naar etnische-meerderheden, door partijen al te vaak als *onschuldig* gekwalificeerd waardoor etnische-minderheden feitelijk als toeschouwers worden beschouwd. Deze interpretatie staat haaks op de principiële uitgangspunten van actorsymmetrie en sociale symmetrie. En daarmee op het geheel van opvattingen die aan deze uitgangspunten ten grondslag liggen (= het ideologisch effect).

Als etnische-minderheden zelf hun discriminerende gedragingen naar witten niet als zodanig herkennen, is er voor hen óók geen aanleiding hun (onethisch) gedrag naar hen toe te corrigeren. De afwezigheid van herkenning van het eigen discriminerend of intolerant gedrag, staat daarmee haaks op de eigen zelfontplooiing en daarmee de actorrol⁶ (= het ethisch effect).

Tenslotte hebben wij in hoofdstuk 2 reeds aangegeven dat het intentioneel gebruik van discriminatie onzes inziens daarom ook een probleem is, omdat discriminatie een welis-

waar negatieve, maar toch een belangrijke vorm van machtsuitoefening is, die door de dominante etnische groep als alleenrecht wordt toegeëigend in interacties met etnisch(e)-minderheidsgroepen alsof het een *exclusief* recht betreft (= het sociologisch effect). Dit betekent dat autochtonen en allochtonen aangepreerd wordt dat er in interacties 'machtswapens' zijn die alleen de autochtoon kan inschakelen, namelijk wapens om de andere zijn gedragsmogelijkheden in te perken (bijvoorbeeld doordat betrokkene wordt afgewezen) of uit te breiden (de zogenaamde positieve discriminatie *act*).

Nu ontkennen wij uiteraard niet dat autochtonen in hun eigen land veel vaker de kans zullen hebben om allochtonen effectiever te discrimineren, maar dit impliceert niet dat dit binnen elke vorm van een interactie het geval is. In dit verband willen wij het reeds eerder gemaakte onderscheid in symmetrische en asymmetrische interacties (zie § 2.4) in het geheugen roepen. 'Wapens' zijn in symmetrische verhoudingen misschien niet gelijk maar wel betrekkelijk gelijkwaardig. In symmetrische verhoudingen is geen van betrokkenen partijen verplicht de definitie van de andere partij (de discriminatie-inhoud) te accepteren.

Onze uiteindelijke conclusie is dat de wijze waarop het gangbare discriminatiebegrip fungeert in de praktijk van het educatieve werk zodanig is dat zij Surinamers, maar ook cursisten uit andere etnische-minderheidsgroepen onvoldoende de gelegenheid biedt, hun actorrol te realiseren. Dit komt vooral tot uitdrukking in het feit dat zij Nederlanders bevestigt in (hun) machtsgevoelens naar Surinamers en anderen toe, terwijl Surinamers en anderen worden bevestigd in (hun) onmachtgevoelens naar Nederlanders toe. Hierdoor is het gebruik van dit begrip typisch een produkt van de +CvhO: zij wijst selectief mensen rollen toe (dader-actor en slachtoffer-toeschouwer) en dicht hen selectief eigenwaarden toe (superieur en inferieur), die hen al dan niet tot het uitvoeren van een discriminatie-act in staat stelt. De morele context waarbinnen het fenomeen discriminatie besproken wordt, remt kritische reflectie op dit begrip af en handhaaft op deze wijze de mystificatie er rondom heen. Reflectie op dit begrip is dus noodzakelijk vanuit een actorperspectief op etnische-minderheden, zonder daarbij echter ethische overwegingen en afwegingen uit het oog te verliezen.

§ 7.3.4 De variabele 'model'

Zoals reeds is aangegeven, komt de variabele model (zichzelf en daarmee de wij-groep als uitgangspunt beleven) in 10 van de 11 cursussen voor en komt zij bij de zwarte respondenten relatief vaak voor. Uit de interviews blijkt de variabele model eveneens de grootste frequentie te bezitten en daarmee de belangrijkste variabele voor de -CvhO te zijn.

Opvallend is bovendien dat de variabele model zowel in absolute als relatieve zin vaker voorkomt bij Surinaamse dan bij Nederlandse respondenten (208 respectievelijk 77). Wij leiden uit het bovenstaande dan ook af dat Surinamers uit de steekproef een sterke gerichtheid hebben op de wij-groep. Een oriëntatie die zo groot is dat zij praktisch onafhankelijk lijkt te zijn van de definitie van de cursussituatie, de agogische benadering en het anti-racistisch raamwerk.

§ 7.3.5 *De tegenstelling tussen de score op de variabelen 'subjectief oordeel' en 'monopolisering' bij zwarte respondenten*

Opvallend is dat bij zwarte respondenten de variabele subjectief oordeel de op één na hoogste frequentie heeft. Dit betekent dat zowel positieve oordelen over zichzelf en/of negatieve oordelen over Nederlanders vaak voorkomen. De score op de variabele monopolisering (dat voor de 'CvhO' betekent: het kunnen claimen van (voor)oordelen) is echter in geringe mate aanwezig. Wij denken dat uit het verschil in scores op beide variabelen een *tegenstrijdigheid* blijkt. Enerzijds hanteren Surinamers dus wel oordelen, anderzijds herkennen zij deze - met name de vooroordelen hieruit - *niet* als zodanig. Deze tegenstrijdigheid vloeit voort uit het feit dat oordelen van Surinamers, hoewel zij gemeenschappelijk van aard zijn, niet voldoende herkend worden en/of vermaatschappelijkt zijn en daarom geïsoleerd zijn.

Met name uit de afwezigheid van de vermaatschappelijking van de 'CvhO', blijkt de invloed en de betekenis van de dominante '+CvhO'. De '+CvhO' blijkt in staat te zijn etnische-minderheden het zicht op het evaluerende karakter en het effect van hun oordelen te doen verliezen, door meningen uit de '+CvhO' als bij uitstek relevant te poneren. Alsmede als enige definitie van de situatie waar referentiemacht aan ontleend kan worden. Terwijl meningen uit de 'CvhO' de status van toevallige opvattingen toebedeeld krijgen zonder maatschappelijke relevantie, waar geen referentiemacht aan ontleend kan worden (omdat zij niet algemeen bekend zijn en dus ook niet collectief herkend worden). Oordelen afkomstig uit de 'CvhO' zijn daarom maatschappelijk betrekkelijk machteloos, terwijl oordelen uit de '+CvhO' - zoals wij reeds eerder opmerkten - fungeren als (maatschappelijke) vanzelfsprekendheden.

Het feit dat eigen oordelen uit de 'CvhO' niet als oordelen met maatschappelijke implicaties fungeren, impliceert echter niet dat etnische-minderheden geen actors zijn.

Het dilemma zit juist in het gegeven dat hoewel zij actors zijn dat wil zeggen - opereren vanuit hun eigen oordelen - zij alleen binnen de eigen geledingen herkenning en/of bevestiging vinden van respectievelijk in hun eigen opvattingen, terwijl zij zich daarbuiten bijna uitsluitend aangesproken weten op *beoordelingen-van-andere(n)* welke wel binnen de eigen geledingen herkend worden omdat zij onderdeel vormen van de *common knowledge*.

Een ander aspect dat de geringe aanwezigheid van de variabele monopolisering kan verklaren is onzes inziens, dat Surinamers zichzelf niet beleven als mensen die met hun oordelen te koop (willen) lopen. Zij beleven zichzelf eerder als een groep mensen, die er de voorkeur aangeven hun oordelen voor zich te houden, vooral als deze een negatieve lading bevatten. Of ze niet rechtstreeks, maar indirect aan anderen kenbaar te maken. Deze door ons veronderstelde houding wordt zichtbaar in de interviews, waar het enige creativiteit vroeg, de zwarte respondenten er toe te bewegen hun opvattingen prijs te geven.

Tijdens het cursuswerk viel het ons bovendien ook op dat Surinamers door *onvoor-bereide* confrontaties met hun eigen stereotiepe opvattingen over Nederlanders - die zij doorgaans veronderstellen niet te hebben - de kans lopen verlamd te raken door schuldgevoelens, waardoor hun leerproces gestagneerd wordt. Dit leiden wij onder meer

af uit discussies die gevoerd werden in bijvoorbeeld cursus 12 en tijdens onze interviews, naar aanleiding van dergelijke confrontaties. Op grond van de nagenoeg afwezigheid van herkenning van eigen stereotiepe denkbeelden, de mogelijke culturele weerstand tegen directe oordelen en de beschreven reacties van cursisten zijn wij van mening dat de bewustwording van de -CvhO voor Surinamers, een andere methodisch-didactische aanpak vereist dan de bewustwording van de +CvhO voor Nederlanders zal vragen. Vooral ook omdat laatstgenoemde doelgroep een relatief sterk oordelende cultuur en houding heeft.*

§ 7.3.6 *Aanvullende variabelen*

Ons veldonderzoek is in meerdere opzichten vruchtbaar geweest. Niet alleen heeft dit onderzoek ons eigen inzicht in het verschijnsel van de CvhO verdiept, maar daarbij heeft zij ons ook twee nieuwe variabelen opgeleverd: de 8ste en 9de variabele.

De 8ste variabele hebben wij al eerder geïntroduceerd. Het gaat hierbij om de variabele '*(eigen)waarde*' die - evenals de variabele mensbeeld - gekenmerkt wordt door selectieve toekenning van waarden aan etnische-minderheidsleden en -meerderheidsleden. De belangrijkste tegenstrijdige waarden die wij tegenkwamen zijn de waarden 'inferieur' en 'superieur'. Deze waarden worden door etnische-meerderheidsleden aan respectievelijk etnische-minderheidsleden en -meerderheidsleden toegekend. Maar ook het omgekeerde gedrag kwamen wij - hoewel sporadisch - in ons onderzoek tegen. De variabele (eigen)waarde is daarmee een variabele die zowel in de +CvhO als de -CvhO een intolerant karakter heeft.

Naast deze overeenkomst in ons onderzoek tekenden zich ook verschillen af. Zo komt deze variabele in de -CvhO minder vaak voor dan in de +CvhO, terwijl ook de zaken waarop deze variabele betrekking hebben, verschillend zijn. In de -CvhO heeft deze variabele binnen ons onderzoek, betrekking op superioriteit van etnische-minderheden in gewoonten of tradities en seksualiteit. In de +CvhO heeft deze variabele binnen ons onderzoek betrekking op superioriteit in economische, politieke, culturele, maatschappelijke en biologische zin. Op logisch-analytische gronden concluderen wij dat deze variabele - evenals de variabele mensbeeld - de status heeft van een **onafhankelijke** variabele.

De 9de variabele hebben wij nog niet eerder als variabele geïntroduceerd, maar het verschijnsel waarop deze variabele betrekking heeft, hebben wij wel beschreven (zie bijlage M.1). Wij hebben het over het verschijnsel 'stemmingmakerij'. Analooq aan deze naamgeving, spreken wij ook van de variabele '*stemmingmakerij*'.

De variabele '*stemmingmakerij*' willen wij omschrijven als *strategisch* gedrag binnen een interetnische *setting* (hier opgevat als een *setting* bestaande uit etnische-minderheidsleden en etnische-meerderheidsleden), van een actor uit een wij-groep met een *ambivalente* oriëntatie ten opzichte van de zij-groep. De bedoeling van dit gedrag is een lid uit de zij-groep, bij andere leden uit de wij-groep die deel uitmaken van de setting, te *stigmatiseren*.

* dit leiden wij af uit een vergelijking van tabel 16 met tabel 13 (hoofdstuk 6).

Het strategisch gedrag van de actor kent meerdere aspecten.

Zo draagt de actor er zorg voor dat hij of zij door uitspraken of gedrag (tegen respectievelijk ten opzichte van de leden uit zijn/haar wij-groep) als 'O.K.' wordt beschouwd dat wil zeggen als onbevooroordeeld jegens de zij-groep. Zodat betrokken actor de weg vrijmaakt om middels het selectief doorspelen van informatie over een lid uit de zij-groep, aan leden uit de wij-groep in de betrokken *setting*, leden uit de wij-groep te *manipuleren*. De manipulatie van informatie vindt daarbij zo plaats, dat er door de actor wordt *aangestuurd op interferentie van zijn of haar negatieve (verzwegen) veronderstelling (variabele 'subjectief oordeel' of 'bijzonder gedrag') omtrent bedoeld lid uit de zij-groep en de etniciteit van het betrokken lid*.

Deze interferentie kan daarom optreden omdat het strategisch gedrag niet plaatsvindt in het luchtledige, maar binnen een globale interetnische definitie van de situatie, die de leden uit de wij-groep delen (of waarvan zij op de hoogte zijn) vanuit hun gemeenschappelijke doorleefd etnocentrisme en waaraan de actor (in)direct appelleert.

Samenvattend heeft de variabele stemmingmakerij betrekking op het manipuleren van informatie en effecten op de wij-omgeving, door selectief gedrag van een lid uit een wij-groep, met het doel een lid uit de zij-groep te stigmatiseren.

Omdat stemmingmakerij waar wij deze waarnamen, optrad in *settings* waar het gestigmatiseerde lid in *kwantitatieve* zin in de minderheid voorkwam, zijn wij van mening dat een voorwaarde om stemmingmakerij effecten te doen sorteren is, dat de verhouding wij-groep en zij-groep in het nadeel van de zij-groep uitvalt.

Uit de geschetste beschrijving blijkt dus, dat de 9de variabele ontstaan is uit een samenspel van variabelen of factoren die wij - ten gevolge van onze data-analyse gebaseerd op het actorperspectief - ieder afzonderlijk op het spoor kwamen.

De variabelen of factoren waar wij op doelen zijn onder meer: ambivalentie, subjectief oordeel, bijzonder gedrag, etniciteit (als interactie-variabele) en onevenwichtige kwantitatieve verhoudingen (zie § 6.4.5).

Wij zien in de synthetische aard van deze variabele 'stemmingmakerij' - die zich in deze van de overige 8 variabelen uit de CvhO onderscheidt - dan ook een kwalitatieve omslag optreden en daarmee een nieuwe indicatie of nieuw bewijs voor de heuristische waarde van het actorperspectief.

§ 7.4 Enkele methodologische nabeschouwingen

Het veldonderzoek vormt de laatste fase van ons empirisch onderzoek. Deze fase vingen wij niet blind aan; wij konden ons baseren op resultaten uit de hieraan voorafgegane deelonderzoeken. Het veldonderzoek kent zowel momenten die de betrouwbaarheid van sommige resultaten verhogen als momenten die de betrouwbaarheid van andere resultaten verlagen.

Tijdens de dataverzameling hebben wij gebruik gemaakt van verschillende technieken zoals informele gesprekken, interviews, participerende observaties, schriftelijke enquêtes en dagboekantekeningen. Het gebruik van verschillende technieken stelde ons in de

gelegenheid de beperkingen van de afzonderlijke technieken te relativeren. Daar waar het mogelijk was zijn wij steeds a-select te werk gegaan om ongewenste vormen van subjectiviteit te weren. De a-selectie had hierbij zowel betrekking op de cursusselectie als op de selectie van respondenten. De uitval van éénmaal geselecteerde respondenten is zo gering geweest, dat zij verwaarloosbaar is. Dit gold niet voor de cursussen.

Binnen de gegeven mogelijkheden van het veldonderzoek hebben wij naast gelijksoortige zoveel mogelijk ongelijksoortige *units* betrokken. Hierdoor konden wij zowel de onderlinge vergelijkbaarheid van verschijnselen vergroten, alsmede de "generaliseerbaarheid" van de onderzoeksresultaten (zie bijlage G).

In de data-analyse hebben wij gebruik gemaakt van zowel inhoudsanalyse als statistische procedures. Voor de inhoudsanalyse hebben wij een tweede onderzoekster ingeschakeld, die niet op de hoogte was van de voornaamste hypothesen van ons onderzoek (zie voor deze methode: Gadourek, 1972, p. 160 e.v.). Hiertoe hebben wij betrokkene moeten trainen. De training resulteerde in een overeenstemming van $\pm 0,7$. Als aanvulling op onze inhoudsanalyse hebben wij eenvoudige statistische technieken gehanteerd, zoals frequentietellingen, berekening van gemiddelden, de chi-kwadraat-toets enzovoort. De reden hiervan was dat wij onze interpretaties wat 'harder' wilden maken.

De hierboven genoemde momenten hebben er alle toe bijgedragen, dat de betrouwbaarheid van ons veldonderzoek verhoogd werd.

Momenten die de betrouwbaarheid van het veldonderzoek verlaagd hebben, hebben te maken met het feit dat wij witte *cursisten* in instelling II onvoldoende hebben meegemaakt omdat de toegang tot cursussen van het type VII (witte cursisten, witte cursusleiding) ons vanuit de instelling systematisch ontzegd is. De uitval van deze cursussen heeft de uitkomsten van de data-analyse systematisch vertekend, terwijl in instelling I de medewerking van de coördinator van de instelling onvoldoende groot was, zodat wij uitsluitend cursussen konden bijwonen waarvoor wij toestemming van de cursusleiding kregen. De cursussen die wij niet konden bijwonen waren zowel van het type I (zwarte cursusleiding, zwarte cursisten) als van het type VII (witte cursusleiding, witte cursisten). Alleen in instelling III kregen wij een redelijke ondersteuning van de directie. Slechts éénmaal werd ons door de cursusleiding uit deze instelling de toegang tot een onderwijsonderdeel ontzegd.

Deze geschetste situatie heeft ook consequenties gehad voor de verdeling van de cursussen en respondenten over de instellingen. De verdeling van deze *units* is daarom ook niet evenwichtig. Hierdoor zijn sommige groepen/cursussen oververtegenwoordigd, terwijl de populatie van sommige *units* zo gering is, dat er enige terughoudendheid bij de interpretatie van de uitkomsten van analyse geboden is. Ook de onderlinge vergelijking werd door de hierboven geschetste situatie problematisch.

Een probleem van een geheel andere aard heeft betrekking op het vraagstuk van de karakteristieken van participanten en non-participanten.

De deelnemers/neemsters aan het V.W.I. hebben zichzelf bij de cursussen in instelling I en II aangemeld, waardoor zij zichzelf hebben uitgeselecteerd.

Hierdoor is er weinig zinvol te zeggen over de groep non-participanten. De vraag dringt zich immers op of leden uit deze groep mogelijk specifieke redenen gehad hebben om zich niet aan te melden.

Mogelijk speelt bij hun non-participatie een rol dat zij vonden deze educatie niet nodig te hebben, omdat zij geen problemen ervoeren in interetnische relaties. Indien deze gedachte op juistheid berust, zou deelname van deze doelgroep onze onderzoeksresultaten gunstig beïnvloeden. Dat wil zeggen in de richting van minder grote bevooroordeeldheid moeten wijzen.

Een andere mogelijkheid is dat betrokkenen de educatie juist wel nodig hebben omdat zij een intolerante houding hebben, maar juist vanwege deze intolerantie geen educatie wensen. Indien deze gedachte op juistheid berust, zou deelname van deze doelgroep onze onderzoeksresultaten ongunstig beïnvloeden.

Een derde mogelijkheid is dat betrokkenen geen specifieke karakteristieken hebben, maar gewoon niet op de hoogte zijn van het educatieve aanbod op het terrein van inter-etnische verhoudingen. Deelname van een dergelijke doelgroep zou onze onderzoeksresultaten daardoor niet specifiek beïnvloeden.

Kortom, er kan op grond van het argument van zelfselectie niet zonder meer aangenomen worden, dat de deelnemers/neemsters aan het V.W.I. met betrekking tot het werksoort 'etnische verhoudingen' een doorsnede van de Nederlandse bevolking vormen.

Bovendien is er op grond van een gebrek aan inzicht in de motieven die leiden tot non-participatie, ook weinig te zeggen over het effect van de afwezigheid van de non-participanten op de mate waarin de *CvhO of de *CvhO zou kunnen voorkomen.

Dit nadeel van zelfselectie valt weg bij instelling III, omdat daar deelname aan vorming op het terrein van etnische verhoudingen verplicht is gesteld. Toch kunnen wij in het geval van instelling III, waarschijnlijk ook niet spreken van een populatie die een doorsnede vormt van de Nederlandse bevolking. Volgen wij immers de resultaten van wetenschappelijk onderzoek op het terrein van de persoonlijkheidsstructuur van politieagenten, dan blijkt hieruit dat er binnen dit onderzoek vaker een verband wordt verondersteld tussen de houding van politieagenten en de autoritaire persoonlijkheidsstructuur.

Deze overweging zou wijzen op een beïnvloeding van onze onderzoeksresultaten in negatieve richting, omdat van deelnemers/neemsters aan educatieve activiteiten van de politieopleiding, voorspeld zou kunnen worden dat zij meer geneigd zouden zijn tot bevooroordeeld gedrag⁷.

Rest ons nog een argument om de representativiteit van de deelnemers aan de onderzochte educatieve activiteiten, in twijfel te trekken.

Vanuit onderzoek blijkt dat non-participatie aan educatieve activiteiten ook samenhangt met een lage vooropleiding (Dickhoff, 1980, p.9 e.v.).

Anderzijds blijkt eveneens uit onderzoek dat mensen met een lage vooropleiding, een grotere neiging tot bevooroordeeld gedrag vertonen (Wenniger, 1978, p.42).

Dit impliceert dat de deelnemers aan educatieve activiteiten uit ons onderzoek in vergelijking met doorsnede-deelnemers een *positievere houding* zouden kunnen vertonen omdat in ons onderzoek ruim de helft van de deelnemers geen lage (voor)opleiding hebben zodat zij minder bevooroordeeldheid zouden moeten zijn. Hierdoor zou van de deelnemers aan de door ons onderzochte educatieve activiteiten, niet zonder meer aangenomen mogen worden, dat zij een doorsnede van de Nederlandse bevolking vormen. Zij zouden juist het 'onproblematisch' deel vertegenwoordigen!

Een volgende methodologische nabeschuiving heeft betrekking op het door ons geconstateerde verband tussen etniciteit en de CvhO. Het feit dat witte etniciteit correleert met het in ruime mate aanwezig zijn van de +CvhO en zwarte etniciteit correleert met het in ruime mate aanwezig zijn van de -CvhO, doet bij ons de vraag rijzen of hier in feite geen sprake is van contaminatie, dat wil zeggen van een correlatie of samenhang tussen twee leenobjecten die begripsmatig afhankelijk zijn (zie Gadourek, 1972, p.35).

Immers als etnocentrisme hoort bij een specifieke wij-groep en etnocentrisme onderdeel vormt van een bij die specifieke wij-groep horende CvhO, dan is de positieve relatie tussen Surinaamse etniciteit en Surinaamse CvhO en Nederlandse etniciteit en Nederlandse CvhO niet zo verwonderlijk, want de concepten of objecten zijn begripsmatig afhankelijk (p.34). Dit betekent dus dat etniciteit als een voorspellende factor gehanteerd kan worden voor de aanwezigheid van de CvhO.

Dat wij dit analytisch verband toch moesten onderzoeken, ligt aan de stand van de theorievorming op het terrein van interetnische relaties die in het algemeen, een actorrol bij zwarten lijkt te negeren.

Dat een zwarte etniciteit ook positief correleert met de +CvhO en een witte etniciteit nauwelijks positief correleert met de -CvhO, lijkt in eerste instantie in tegenstelling te zijn met het idee van contaminatie. Deze tegenstelling is echter schijn, omdat het positief verband tussen zwarte etniciteit en de +CvhO en een zwak positief verband tussen witte etniciteit en de -CvhO, een indicatie is van een geheel ander verschijnsel: namelijk de maatschappelijke en/of ideologische overmacht van de +CvhO.

Concluderend zijn wij dus van mening dat er slechts tot contaminatie besloten kan worden indien etnocentrisme als universeel verschijnsel wordt opgevat, zodat een specifieke etniciteit correleert met een specifieke CvhO. Daar waar een specifieke etniciteit bovendien ook correleert met de eigen CvhO en de CvhO van een zij-groep is er bovendien ook nog sprake van maatschappelijke dominantie van die specifieke zij-groep.

CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

In dit hoofdstuk willen wij de uitkomsten van de verschillende deelonderzoeken, in het licht van de probleemstelling en de hypothesen bespreken. Dit doen wij in de vorm van enkele algemene en specifieke conclusies. Middels de specifieke conclusies maken wij inzichtelijk dat en hoe het actorperspectief leidt tot nieuwe vormen van kennisontwikkeling. Vervolgens ontwikkelen wij methodologische aanbevelingen voor de vier door ons geëxploreerde terreinen van onderzoek, terwijl wij daarnaast ook enkele nieuwe onderzoeksvoorstellen - in de vorm van hypothetische relaties - aanreiken. Tenslotte willen wij de CvhO beschouwen vanuit het oogpunt van haar relevantie voor verschillende sectoren in de samenleving. Echter niet zonder enkele kritische kanttekeningen bij de grenzen en toepassingsmogelijkheden van dit concept te plaatsen en te waarschuwen voor oneigenlijk gebruik.

§ 8.1 Algemene conclusies

Uit de aanwezigheid van de CvhO in elk der onderzochte terreinen van onderzoek, dat wil zeggen uit de *overeenkomst in en samenhang van de onderzoeksresultaten*, blijkt dat de CvhO een relevant concept is voor het beschrijven en analyseren van terreinen waarbinnen etnische-minderheids- en -meerderheidsverhoudingen een rol spelen. Over de mate waarin de CvhO zich daadwerkelijk in de onderzochte terreinen manifesteert kunnen wij geen uitspraak doen, omdat representativiteit van onderzoeksgegevens voor ons geen uitgangspunt bij de dataverzameling vormde. Uit de resultaten van de twee vooronderzoeken en de twee deelonderzoeken blijkt voorts, dat de door ons inductief ontwikkelde variabelen, bruikbaar zijn voor het exploreren van onderzoeksterreinen vanuit zowel het minderheids- als meerderheidsperspectief (vergelijk de paragrafen 3.4, 4.9 en 7.3.1). Hiermee is overigens onze vooronderstelling, dat de variabelen uit de +CvhO en de variabelen uit de -CvhO naar grondvorm overeenkomen, juist gebleken.

Dit impliceert dat de hypothesen 1^A - 7^A (vergelijk § 5.2) in principe ondersteund worden; althans op het niveau van het totale onderzoek. Ditzelfde geldt niet voor hypothesen 1^B - 8^B. Met name de hypothesen 1^B, 4^B en 5^B blijken te moeten worden bijgesteld. In hoofdstuk 6 vindt de analyse daarom plaats vanuit de bijgestelde hypothesen. Deze bijstelling vindt plaats omdat de -CvhO een tolerantere cultuur blijkt te zijn. Hypothese 8^B die betrekking heeft op het niet herkennen van de -CvhO door autochtone Nederlanders - moet in die zin bijgesteld worden, dat er met name voor de variabelen model, relevante Andere en subjectief oordeel indicaties zijn dat ze in beperkte mate herkend worden; zonder dat daaraan door de betrokken autochtonen verdergaande consequenties verbonden worden.

De +CvhO manifesteert zich binnen ons onderzoek als een dominante Cultuur van het Oordelen, wat correspondeert met het éénzijdig (willen) aangeven van de interetnische definitie van de situatie. De +CvhO fungeert daardoor als bron van overmacht (zie hfdst. 2) en zo dat opvattingen uit deze cultuur, algemeen en vanzelfsprekend lijken te zijn. De -CvhO is waarneembaar als oriëntatie. Deze oriëntatie kan zich onder specifieke voorwaarden ontwikkelen tot minderheidsdefinitie, hetgeen onder meer zichtbaar werd in de interviews uit ons veldonderzoek (zie hfdst. 6). Voorwaarde hiervoor is dat de actor-beleving van etnische-minderheden nadrukkelijk of bewust geactiveerd wordt. Waar dit niet het geval is blijkt de minderheidsoriëntatie zich vooral als een vaag en/of versnipperd fenomeen te manifesteren.

De oorzaak van het fragmentarisch voorkomen van de -CvhO in dit onderzoek ligt onder meer in drie elkaar versterkende factoren:

- de aanwezigheid van een dominant referentiekader of dominante definitie van de situatie, gebaseerd op meerderheidsoordelen dat uitgangspunt vormt in de alledaagse omgang, het minderhedenbeleid, sociale wetenschappen en volwasseneneducatie;

- de hantering van begrippen en theorieën en daarop gebaseerde analyses en werkwijzen door etnische-minderheden en -meerderheden die functioneel zijn voor de +CvhO en dysfunctioneel voor de -CvhO;

Voorbeelden hiervan zijn de hantering van het begrip discriminatie (zie hfdst. 2, 4 en 6), de veronderstelde afwezigheid van een relatie tussen vooroordeel en discriminatie (zie hfdst. 6), de gelijkschakeling van racisme aan uitingsvormen hiervan (zie hfdst. 2 en 6), de hantering van etnocentrisme in plaats van racisme als verklaringsgrond (zie hfdst. 2, 3 en 6).

De gelijkstelling van racisme met etnocentrisme of met termen als vooroordeel en discriminatie lijkt ons vanuit onze onderzoeksgegevens inadequaat. Enerzijds omdat etnocentrisme en racisme, hoewel zij in een bepaald opzicht gelijksoortig zijn toch kwalitatief van elkaar verschillen, anderzijds omdat onze onderzoeksbevindingen regelmatig in de richting van biologisme als aspect van de +CvhO wijzen. Terwijl de reductie van racisme tot termen als vooroordeel en discriminatie daarom al inadequaat is omdat vooroordeel en discriminatie uitingsvormen van racisme, maar ook van etnocentrisme, seksisme en andere vormen van intolerantie kunnen zijn. Uit de context - bijvoorbeeld de analyse van beleidsnota's of sociaal-wetenschappelijke studies - is vaak niet duidelijk of de analyse van etnocentrisme of racisme bedoeld wordt of dat verondersteld wordt dat de termen vooroordeel en discriminatie zelfstandige grootheden zijn, waarachter geen achterliggende ideologie schuilgaat.

- de hantering van specifieke stereotypen en ideologieën die functioneel zijn voor de +CvhO en dysfunctioneel voor de -CvhO.

Een voorbeeld van specifieke stereotypen is de wijze waarop de term 'minderheden' gehanteerd wordt. Alsof zij betrekking heeft op een homogene groep mensen in plaats van op een groep van achtergestelde mensen met verschillende etniciteiten en van verschillende sociaal-economische status, die uitsluitend op *groepsniveau* als overeenkomstig kenmerk hebben over weinig (maatschappelijke) macht te beschikken. Met deze neiging hangt overigens samen de willekeurige koppeling van migrant aan achterstandsgroep en het door ons signaleerde fenomeen: "het **minderheden-ras**" (zie § 7.2).

Een voorbeeld van zo een specifieke ideologie is de ideologie van het individualisme¹, die in ons onderzoek ook een rol lijkt te spelen. Het duidelijkst is zij zichtbaar in het veldonderzoek op het terrein van volwassenenvorming. Een gevolg van deze opvatting is dat etnische-minderheden zelf verantwoordelijk geacht worden voor "hun achterstand" zodat de rol van de etnische-meerderheden en daarmee de etnische-meerderheden zelf praktisch uit het gezichtsveld verdwijnen. Allochtone Nederlanders worden hierdoor mensen waaraan (uitsluitend) gesleuteld moet worden omdat er problemen aan hen zouden kleven.

Vormen deze 3 factoren meer een (noodzakelijke) voorwaarde voor de marginale manifestatie van de -CvhO, de 2 volgende factoren zijn eerder van strategisch belang voor het frustreren of onderdrukken van de -CvhO en daarmee het versterken van de +CvhO. Het gaat hierbij om de volgende factoren:

- **De aanwezigheid van ad hoc procedures, dat wil zeggen procedures niet gebaseerd op serieuze bezinning en kritische reflectie.**

Deze aanwezigheid willen wij hier alleen vermelden voor de praktijk van de volwasseneneducatie. Zij manifesteert zich onder andere in het ad hoc toewijzen van (witte) docenten aan het cursuswerk rondom etnische-minderheden.

- **De aanwezigheid van specifieke settings, dat wil zeggen settings die bij voorbaat of de -CvhO afremmen en/of de +CvhO versterken.**

Voorbeelden hiervan zijn de cursustypen die wij in ons onderzoek tegenkwamen, waarvan er enkele en met name de combinatie zwarte cursusleiding/witte cursisten ontbreken respectievelijk ontbreekt (zie hfdst. 6).

De afwezigheid van boven omschreven cursustype blijkt niet op zichzelf te staan, maar blijkt onder meer samen te hangen met een (personeels)beleid, gebaseerd op *bijzondere veronderstellingen* over de inzetbaarheid van zwarte medewerk(st)ers.

Voor de onderzochte terreinen betekenen bovengenoemde bevindingen dat etnische-minderheden niet voldoende vanuit een actorperspectief kunnen opereren, omdat zij diverse barrières tegenkomen. Terwijl zij daarbij bovendien geconfronteerd worden met een karikatuur van zichzelf, die hun zelfbeeld bedreigt.

Deze barrières komen zo systematisch en samenhangend voor, dat zij - indien zij niet uit de weg worden geruimd - participatie en emancipatie van 'minderheids- en meerderheidsleden' in de Nederlandse multi-etnische samenleving onmogelijk maken. Vanuit het actorperspectief van betrokken etnische-minderheden is het echter voorspelbaar dat zij niet blijvend genoeg zullen nemen met een toeschouwers- en slachtoffersrol, in een samenleving waarvan zij evenzeer deel uitmaken als de autochtonen. Het is dus zaak om de verhouding tussen autochtone en allochtone Nederlanders in culturele zin te wijzigen, en daarvoor structurele voorwaarden te creëren zodat er meer sprake kan zijn van een symmetrische relatie, waardoor alle etnische groepen hun actorrol kunnen realiseren.

Een conclusie van een ander soort kwaliteit dan de voorafgaande is, dat als de veronderstelling van interferentie van etnocentrisme en racisme juist is (vgl. hfdst. 2) en de -CvhO een etnocentrisch en de +CvhO een racistisch denkkader vormt, de inductief ontwikkelde variabelen gelijktijdig betrekking hebben op etnocentrisme en racisme. Op deze wijze bekeken kunnen deze variabelen daarom opgevat worden als adequate en vergelijkbare indicaties van bevooroordeeld gedrag. **Dit impliceert dat met name**

racistische gedragingen - in gangbaar onderzoek vertaald als generalisering, stereotiep, vooroordeel en discriminatie - *aanzienlijk* zijn uitgebreid, waardoor herkenning en benoeming van racistische gedragingen vereenvoudigd wordt.

§ 8.2 Specifieke conclusies

Naast onze algemene conclusies die betrekking hebben op de uitingvormen van de +CvhO en de -CvhO en op de factoren die hierop van invloed zijn, formuleren wij nu enkele specifieke conclusies die ontstaan zijn vanuit een confrontatie van bestaande en gangbare theoretische inzichten met onze empirische gegevens die verzameld zijn vanuit een actorperspectief. Deze specifieke conclusies hebben betrekking op volwassenenvorming (conclusie 1 - 5) en sociale wetenschappen (conclusie 4 en 5). Zij vormen indicaties voor de betekenis die het actorperspectief kan hebben voor verdere theorieontwikkeling.

§ 8.2.1 Conclusie 1: Depositaire opvoeding

In educatieve activiteiten met betrekking tot het thema 'interetnische verhoudingen' bestaat de neiging om het bewustzijn van leden uit verschillende etnische-minderheidsgroepen als een soort 'hol vat' op te vatten dat met ideeën omtrent 'eigenwaarde' gevuld dient te worden. Deze neiging troffen wij vooral aan bij de witte cursusleiding en cursisten. Deze gedachte komt overeen met een vorm van vorming die Freire (1972) met 'depositaire opvoeding'² of het 'bank-concept van de opvoeding' omschrijft. "In het bank-concept van de opvoeding is inzicht een gave die door hen die zichzelf als wetenden beschouwen, uitgedeeld wordt aan diegenen die zij als onwetenden beschouwen. Wanneer men anderen het etiket van absolute onwetendheid opplakt - karakteristiek voor de ideologie van de onderdrukking - ontkent men dat opvoeding en inzicht processen van onderzoek zijn" (Freire, 1972, p.57). Volgens Freire (p.64 e.v.) moet werkelijke bewustwording uitgaan van het wezen van het bewustzijn, namelijk de 'intentionaliteit'. Depositaire opvoeding probeert de intentionaliteit te knechten (al lukt het nooit echt) doordat ze het bewustzijn van de wereld isoleert. Tevens is zij fatalistisch (direct of indirect), omdat zij de problematische situatie als gegeven beschouwt in plaats van als in principe veranderbaar.

Dit concept beschouwt mensen daarom als aanpasbare te beïnvloeden wezens. Volgens Freire is deze opvatting functioneel voor de belangen van de onderdrukkers die er geen belang bij hebben dat de wereld herkend of veranderd wordt.

Hoewel wij het door ons geanalyseerde vormingswerk niet in al zijn facetten willen aanduiden met datgene wat Freire onder het 'bankconcept van de opvoeding' verstaat, blijkt een centraal kenmerk van dit concept (namelijk dat mensen - in dit geval, etnische-minderheden - gereduceerd worden tot toeschouwers in en van hun eigen educatie) een wezenlijk kenmerk van veel vormingswerk te zijn. Deze toeschouwersopvatting wordt indringend zichtbaar in het relevant *item* 'eigenwaarde' (zie hfdst. 7). Deze rolreductie

van etnische-minderheden staat daarmee haaks op de ideologie van de zelfontplooiing, die binnen volwassenenvorming als belangrijke gedachte wordt gezien.

§ 8.2.2 Conclusie 2: Etnocentrisme

Felling e.a. (1986, p.20 e.v.) lijken in navolging van Tajfel (1981) te onderschrijven, dat etnocentrisme weliswaar een universeel verschijnsel is, maar dat zij onder bepaalde condities niet bij minderheidsgroepen (bijv. gekoloniseerde volkeren) voorkomt. Deze condities hebben betrekking op groepen die gedurende lange tijd, in hevige mate in de invloedssfeer van een andere dominante sociale groep hebben geleefd. (Deze groepen) zijn negatief over hun eigen karakteristieken en positief over de karakteristieken van de sociale groep, onder wiens invloed zij leven (idem, p. 20, 21). Als illustratie uit de literatuur reiken Felling en anderen de bekende studie van Elias en Scotson (1976) aan. Als persoonlijke illustratie voor de afwezigheid van etnocentrisme, verwijzen zij naar Indonesië, dat "350 jaar (gebukt) ging onder het juk van het Nederlands bewind" (idem, p.21), terwijl zij gelijktijdig in een noot aangeven dat deze uitspraak niet gebaseerd is op "empirische onderzoeken maar op veelvuldige observaties van één van de auteurs dezes in de Indonesische archipel" (idem, p.49).

Suriname is eveneens een gekoloniseerd land dat honderden jaren "gebukt onder het juk van het Nederlandse bewind" ging. Maar noch vanuit onze persoonlijke ervaringen in diverse *minderheids- en meerderheidssettings* (die verder reikt dan interacties tussen Surinamers en Nederlanders) noch vanuit onze onderzoekservaringen, kunnen wij de gedachte van Tajfel - althans de interpretatie van Felling en anderen - onderschrijven. Wij zijn zelfs in tegenstelling tot Tajfel van mening dat **juist omdat mensen principeel actors zijn, etnocentrisme onontvreemdbaar is.**

Door etnische-minderheidsleden immers als toeschouwers op te vatten - hetgeen gebeurt binnen gangbaar onderzoek - wordt de dominante interetnische definitie van de situatie gereproduceerd en daarmee tevens ook de sociale verwachtingen over de rol van etnische-minderheden en hun verhouding tot zich zelf. In dit verband lijkt Weisstein's artikel met de veelzeggende titel "De psychologie schept de vrouw" (Weisstein, 1968) ons eveneens relevant. Zij geeft aan dat de *uitkomsten* van sociaal-wetenschappelijk onderzoek (met name ontwikkelingspsychologie en psychiatrie) met betrekking tot de aard van de vrouw, van te voren al bepaald lijken te zijn, omdat dit soort onderzoek start vanuit *sociale verwachtingen* over deze aard. Het resultaat is dat onderzoekers hun eigen opvattingen meten in plaats van de werkelijke aard van de vrouw. In deze zin schept de psychologie dan ook de vrouw. Vanuit onze ervaringen zijn wij geneigd de redeneertrant van Weisstein te onderstrepen, deze zelfs te generaliseren naar etnische-minderheden toe en deze redeneerwijze aan te vullen met de volgende uitspraak: *als etnische- en culturele minderheden voor een onderzoek of in een leersituatie benaderd worden vanuit een dominant referentiekader dat gebaseerd is op gangbare stereotiepe sociale verwachtingen, is er een (grote) kans aanwezig dat ze deze verwachtingen zelf ook nog bevestigen, indien de onderzoek- of leersituatie is gebaseerd op uitgangspunten van het dominante referentiekader. Net zoals zij geneigd zouden zijn in een leersituatie waarin zij benaderd worden vanuit een referentiekader gebaseerd op de CvHO, hun eigen stereotiepen te reproduceren.*

Wij zijn daarom van mening dat Tajfel, Felling en anderen waarschijnlijk onbewust beïnvloed zijn door gangbare 'mensbeelden' en '(eigen)waardentoeckenningen' aan etnische-minderheden en/of (ex)gekoloniseerden. En hierdoor - dat wil zeggen door de uit de mensbeelden en (eigen)waardentoeckenningen voortvloeiende sociale verwachtingen - niet in staat waren observaties die strijdig waren met dit referentiekader op te pakken en in hun beeldvorming te verwerken.

Mogelijk speelt er in hun observaties ook een *interpretatieprobleem* mee. Indonesiërs hebben een andere cultuur dan West-Europeanen en bezitten andere omgangsvormen. 'Nee', betekent in deze cultuur niet altijd nee, en ja niet altijd ja³.

Het feit dat Surinamers uit onze steekproef zich nauwelijks ervan bewust zijn, stereotiepe opvattingen over Nederlanders te hebben - hetgeen wat anders is dan ze niet bezitten - ligt onzes inziens zowel aan het feit dat deze zelden of nooit gethematiseerd worden (bijvoorbeeld middels sociaal-wetenschappelijk onderzoek) als aan het feit dat Surinamers de neiging vertonen zich minder snel oordelend over Anderen uit te laten.

Aanvaardbaarder en meer in overeenstemming met onze data lijkt ons daarom eerder dat er condities gecreëerd kunnen worden die een volk, *naast* een positieve oriëntatie op zichzelf ook een negatieve oriëntatie op zichzelf kunnen aanpraten. Deze condities zijn er bovendien verantwoordelijk voor dat het volk naast de negatieve oriëntatie op de zijgroep (die voortvloeit uit het eigen etnocentrisme), ook een positieve oriëntatie op hen krijgt. Bovendien kunnen onderzoeksvragen zodanig geformuleerd worden en leerprocessen zodanig ingericht, dat etnische-minderheden *vrijwel uitsluitend* hun negatieve oriëntatie op zichzelf en hun positieve op de Andere prijsgeven en etnische-meerderheden eveneens ten gevolge van de formulering en inrichting *niet* hun negatieve oriëntatie op zichzelf maar hun positieve op de Andere prijsgeven.⁴

Dat wij, ondanks sociale verwachtingen die voortvloeien uit gangbare literatuur, in staat waren etnocentrisme bij Surinamers te herkennen, is primair het gevolg van het feit dat wij het veldonderzoek (zie de hoofdstukken 5-7) vanuit een actorperspectief op Surinamers verrichtten.

§ 8.2.3 Conclusie 3: Formerende oordelen

Volgens Therborn⁵ (1982) wordt in een machtsverhouding de alterideologie van de dominant gehanteerd "als een poging overheerste subjecten te modelleren naar het beeld dat heersenden over hen hebben en als verzet tegen de weerstand van de overheerste subjecten." Tot zover onderschrijven wij Therborn's visie.

Anders wordt het als hij met betrekking tot alterideologieën van de dominant vervolgt, dat op deze manier de overheersing in stand wordt gehouden.

Bedoelt hij aan te geven dat de overheersers proberen de overheersten hun visie op te leggen, maar dat het bij *proberen* blijft, gezien de weerstand?

Of bedoelt Therborn dat de overheersers in hun opzet *slagen*, ondanks de weerstand? Gezien het feit dat Therborn over 'subjecten' spreekt zijn wij geneigd te veronderstellen dat de overheersers slechts *gedeeltelijk* in hun opzet slagen, dankzij de weerstand.

Etnische-meerderheden slagen er in deze interpretatie dus slechts gedeeltelijk in hun opzet de etnische-minderheden hun visie op te leggen, dankzij de weerstand van de etnische-minderheden. Maar wat is gedeeltelijk? Is dat veel of weinig? Met andere

woorden, hoe verhoudt de egoïdeologie⁶ en de alterideologie van de etnische- minderheid zich tot elkaar? Deze vraag beantwoord Therborn niet.

Maar uit zijn opvatting over kenmerken van de alterideologie van de overheersten, valt het antwoord wellicht af te leiden.

Met betrekking tot deze alterideologie merkt Therborn op: "De alterideologie van de overheersten (dus ook van etnische-minderheden L.K.) bevat weliswaar ook een perceptie van de verschillen tussen ego en alter, maar is *eerder* gericht op verzet tegen dan op de formatie van de Ander. Dit verschil is ingebed in de asymmetrie van overheersing" (p.39).

Als wij Therborn goed begrijpen, belandt hij met deze opmerking met betrekking tot het al dan niet formeren van de Andere door overheersten en dus ook van etnische-minderheden, op een punt waarbij mensen vrijwel alléén nog in die zin subject⁷ kunnen zijn, dat zij in staat zijn zich te verzetten tegen de Andere. Met andere woorden vrijwel alleen nog in staat zijn de definitie van de dominant c.q. etnische-meerderheid als uitgangspunt te nemen, om vervolgens daartegen weerstand te bieden. Het afwijzen van etnische-meerderheden, kan binnen deze opvatting slechts als een *resultaat* van hun verzet begrepen worden en niet als *zelfstandige* act. Want subject zijn, in de zin dat zij vanuit hun eigen identiteit, eigen etnocentrische belevingswereld en dus eigen definitie van de situatie de Andere beoordelen en/of formeren, dat gebeurt kennelijk nauwelijks of is niet waarschijnlijk.

Aan deze kijk op etnische-minderheden ligt onzes inziens een dubbele roltoewijzing ten grondslag. Enerzijds worden zij als toeschouwers opgevat die vrijwel alleen in staat zijn de definitie van de etnische-meerderheid als uitgangspunt te nemen, anderzijds worden zij als 'actors' opgevat die in staat zijn zich tegen de Andere te verzetten. De ruime aanwezigheid van formerende oordelen die wij bij Surinaamse cursisten en respondenten met betrekking tot Nederlanders aantreffen is echter niet in overeenstemming met de ambivalente invulling van de actorrol van overheersten die wij bij Therborn aantreffen en die in feite overeenkomt met een verkapte toeschouwersopvatting ten aanzien van overheersten.

Wederom blijkt dus dat een actorperspectief op etnische-minderheden leidt tot een **andere vorm** van kennisontwikkeling.

§ 8.2.4 Conclusie 4: Ambivalentie

In hoofdstuk 4 zijn wij ingegaan op het feit dat wij in de doorvorsing van de literatuur, alleen maar de thematisering van ambivalentie van etnische-minderheidsleden tegen zijn gekomen, maar *niet* de thematisering van ambivalentie van etnische-meerderheidsleden, terwijl deze ambivalentie wat ons betreft eveneens in het oog springend is.

Onze voorbeelden en onderzoeksresultaten (uit de alledaagse omgang respectievelijk volwasseneneducatie) wijzen dan ook regelmatig in die richting. Zo ervaren de meeste witte cursisten en respondenten uit instelling I en II (zie hoofdstuk 6) schuldgevoelens naar migranten toe, hetgeen sommige van hen er toe verleidt, méér van migranten te accepteren dan van witte Nederlanders terwijl zij hierover gelijktijdig boos op zichzelf zijn. "Zij hebben al zoveel" lichtte een respondent, afkomstig uit instelling II, desgevraagd toe.

In instelling I doet dit verschijnsel zich onder meer voor middels 2 dominante respondenten, van wie wij de opvattingen in bijlage K reeds beschreven hebben. De ambivalentie van deze cursisten kwam tot uitdrukking in het feit dat ze zich enerzijds 'tolerant' naar migranten toe opstelden, maar intolerant werden toen betrokken migranten hen niet als relevant Andere erkenden.

In instelling III komen wij dit fenomeen onder andere tegen bij een docent die van zichzelf vond en waarover anderen uit de instelling opmerkten, dat hij een positieve (dit is onbevooroordeelde) houding ten aanzien van etnische-minderheden had. Overeenkomstig deze houding stelde de betrokken docent zich naar de onderzoekster zeer positief, ijverig en ondersteunend op. Helaas was de onderzoekster er meerdere malen getuige van dat deze zelfde docent, in haar veronderstelde afwezigheid, probeerde, zowel de persoon van de onderzoekster als ons onderzoek in een kwaad daglicht te stellen. Deze ambivalentie treffen wij ook aan bij de agent-docenten die, hoewel zij geselecteerd werden op grond van hun kennis en positieve houding naar migranten toe, in hun cursussen bijna alleen maar dubieuze uitspraken deden.

In hoofdstuk 6 hebben wij reeds aangegeven dat de ambivalentie die bij etnische-minderheidsleden geconstateerd wordt, kennelijk niet alleen kenmerkend is voor een deel der etnische-minderheidsleden, maar evenzeer kenmerkend is voor een deel der etnische-meerderheidsleden. **Daarom vermoeden wij ook dat ambivalentie een kenmerk kan zijn van partijen die in een maatschappelijke asymmetrie ten opzichte van elkaar staan. Het karakter van de ambivalentie is echter verschillend en correspondeert met de verschillende maatschappelijke rollen die betrokkenen innemen in een interactie.**

Rest nog de vraag waarom (uitsluitend) de ambivalentie van de etnische-minderheden in de *spotlight* staat. Dit kan op een systematisch toeval berusten, maar dat lijkt ons onwaarschijnlijk. Het kan ook te wijten zijn aan de stand van het kennisniveau binnen het terrein van interetnische verhoudingen, maar deze verklaring lijkt ons te statisch en beperkt. Wij zijn van mening dat er 2 samenhangende momenten in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek - die immers verantwoordelijk zijn voor deze opvatting van etnische-minderheden - een rol spelen.

Aan de ene kant is er op dit terrein sprake van een dominante definitie van de situatie. Met andere woorden, het witte perspectief maar ook het witte belang domineert. Aan de andere kant denken wij dat juist vanuit dit belang onderzoek mogelijk ontwikkeld is vanuit een specifieke dimensie van de variabele 'bijzondere uitspraak' welke in dit geval beter met 'bijzonder thema' kan worden aangeduid.

Deze dimensie heeft dan betrekking op datgene wat wij met 'knelpuntreductie' (zie hoofdstuk 4) hebben aangeduid. Dat betekent dat een deel van dit type onderzoek, uitsluitend met problemen en knelpunten in verband gebracht wordt en dat een deel van dit type onderzoek etnische-minderheden impliciet of expliciet als probleemdragers en of -veroorzakers aanwijst. Het benadrukken van ambivalentie van etnische-minderheden door hiernaar eenzijdig onderzoek te doen, sluit op deze wijze goed aan bij het idee dat etnische-minderheden probleemdragers zijn.

Wij veronderstellen overigens niet, dat deze knelpuntreductie een intentioneel en rationeel beargumenteerde *act* is. Eerder dat zij voortvloeit uit de logica van een ideologisch samenspel van factoren.

Hoewel de herkenning van etnische-meerderheden als partij met een ambivalente opstelling, minder direct een gevolg is van ons actorperspectief (wat bijvoorbeeld in de drie voorafgaande paragrafen het geval was) staat zij wel daarmee in verband. Omdat de afwezigheid van een à priori selectieve-roltoedichting aan etnische groepen, *ruimte* biedt het gedrag van etnische-meerderheden niet alleen vanuit een dominant perspectief en het daarmee verbonden belang, te observeren. Maar ook vanuit een minderheidsperspectief en het daarmee verbonden belang.

§ 8.2.5 Conclusie 5: Reacties van etnische-minderheden in interactie met etnische-meerderheden

In de literatuur worden verschillende reactiepatronen van leden uit etnische-minderheidsgroepen in interacties met etnische-meerderheidsleden beschreven. Zo merkten wij in hoofdstuk 4 reeds op dat onder andere Carlier (1974, p.407) in navolging van Simpson en Yinger, 3 basistype-reacties voor etnische-minderheden onderscheidt. Wij brengen deze nogmaals in herinnering:

1. aanvaarding;
2. uit de weg gaan;
3. agressie.

Wij hebben in dat hoofdstuk ook aangegeven dat de 3 basisreacties alle gebaseerd zijn op en verbonden met de variabele 'relevante Andere' uit de *CvhO. Dat wil zeggen dat etnische-minderheden (het gedrag van) etnische-meerderheden zo dwingend als norm beleven, dat eerstgenoemden niet anders kunnen dan hun interactieboodschap accepteren. Met andere woorden etnische-minderheden kunnen in minderheid-meerderheids-interacties, zich niet anders opstellen dan de dominante definitie van de situatie voorschrijft (de toeschouwersrol).

Uit ons veldonderzoek (zie hoofdstuk 6) blijkt dat er meerdere reactiepatronen mogelijk zijn en voorkomen. Deze zijn gebaseerd op de variabele 'relevante Andere' van de *CvhO. De reacties brengen wij nogmaals in herinnering:

- ironische reacties;
- reacties gebaseerd op onverschilligheid jegens de Andere;
- spiegelbeeldige reacties;
- herdefinitie van het etnisch(e)-meerderheidslid.

Het verschil tussen theorie en empirie kan vanuit de nagenoeg afwezigheid in de theorie van de opvatting, dat etnische-minderheden principieel actors zijn, verklaard worden. Actors zijn immers subjecten die zelf hun definitie van de situatie ontwikkelen en aangeven op welke persoon of groep zij hun handelingen willen afstemmen. Deze opvatting die wij nauwelijks in de theorievorming tegenkwamen, vormt het uitgangspunt van subjecten die reageerden op de bovengenoemde wijzen.

Het actorperspectief kan daarom de empirische gevoeligheid van onderzoekers vergroten en zo leiden tot het verzamelen van sociale feiten en het ontwikkelen van inzichten, die binnen de bestaande maatschappelijke orde onvoldoende systematisch onderzocht worden respectievelijk binnen de gangbare theorievorming onvoldoende mogelijk zijn.

§ 8.3 Methodologische aanbevelingen voor het veranderen van inter-etnische relaties

Methodologische aanbevelingen, en met name aanbevelingen voor het veranderen van interetnische verhoudingen, moeten aansluiting zoeken bij voorwaarden om de overmacht van etnische-meerderheden te relativiseren en de eigenmacht en overmacht van etnische-minderheden te activeren. Daarom moeten de aanbevelingen vertrekken vanuit een actorperspectief op etnische-minderheden. Dit perspectief betekent voor veranderingen van verhoudingen in de alledaagse omgang, dat er niet alleen van **actor-symmetrie**, maar ook van **principiële sociale symmetrie** uitgegaan dient te worden.

Met het uitgangspunt van de principiële sociale symmetrie nemen wij stelling tegen het stereotiepe idee, dat alle etnische-minderheden te zamen een homogene groep vormen, die uit 'achterstands'-individuen bestaan. Een suggestie die wij op minstens drie van de vier door ons onderzochte terreinen zijn tegengekomen.

Principiële sociale symmetrie van etnische-minderheden betekent dat onder hun geleerden evenzeer individuen voorkomen, die naast een lagere status dan etnische-meerderheden een gelijke of hogere bezitten.

Wij hebben de indruk dat er met name door witten met deze principiële sociale symmetrie ambivalent wordt omgesprongen. En wel zo dat op interactieniveau de mogelijkheid van gelijke status door hen onderkend wordt, indien objectieve criteria hiertoe dwingen. Terwijl er gelijktijdig op grond van ideologische argumenten - die betrekking hebben op het selectief toekennen van de waarden 'superieur' en 'inferieur' aan witten en zwarten (variabele (eigen)waardetoekenning) - deze gelijkheid gelijktijdig bevestigd wordt. Met name de mogelijkheid van hogere status, wordt in de alledaagse omgang doodgezwegen, vanuit de ideologie dat somatische kenmerken of het genotype van het zwarte ras de meest bepalende kenmerken in een interactie vormen.

Ideologieën, die interetnische relaties interpreteren vanuit het *à priori* toekennen van waarden en theorieën die interetnische verhoudingen vanuit verschil in huidskleur en dergelijke uitleggen, zijn beide functioneel voor de *CvhO omdat zij deze cultuur bevestigen.

Eveneens functioneel voor de *CvhO zijn beleidsopvattingen en analyses, die voornamelijk de *achterstand* van etnische groepen benadrukken, dit in tegenstelling tot een beleid dat vooral vanuit de idee van *achterstelling* vertrekt.

In het eerste geval ligt de nadruk vooral op de etnische-minderheden, in het tweede geval op de etnische-meerderheden en op de samenleving.

Het minderhedenbeleid, zoals geformuleerd in de Minderhedennota (1983), vindt meer aansluiting bij de eerste invalshoek (zie ook hoofdstuk 3). Een beleid dat een dergelijke invalshoek benadrukt *ten koste van* achterstelling, geeft daarmee te kennen dat achterstelling door racisme een minder relevant en dringend probleem is. Maar tevens wordt de suggestie gewekt dat de problemen vooral kleven aan de betrokkene zelf. Een dergelijk beleid bevestigt de opvatting dat etnische-minderheden probleemdragers zijn. Te meer daar bemoeienissen in het kader van genoemde interetnische relatie vooral knelpuntgericht zijn. Dit effect is dan ook overduidelijk waarneembaar in instelling III

(zie hoofdstuk 6), die een overeenkomstig theoretisch en analysekader als de Minderhedennota (1983) hanteert.

Achterstandsdenken en knelpuntreductie zijn daarom *strategieën* die de neiging vertonen met elkaar te interfereren. Een gevolg hiervan is dat activiteiten in het kader van interetnische relaties vooral aansluiting zoeken bij *knelpunten* in plaats van bij *bijdragen* en bij *problemen* in plaats van bij *potenties*. Omdat bijdragen en potenties, maar ook neutraal of doorsneege drag onvoldoende aandacht krijgen, zullen analyses of activiteiten die zich uitsluitend baseren op een dergelijke strategie, stigmatiseringsprocessen eerder bevorderen, dan verhinderen. Terwijl bovendien het vraagstuk van de overmacht van etnische-meerderheden, teveel uit het gezichtsveld kan verdwijnen.

Het feit dat de +CvhO zich in ons onderzoek als een *systematisch en samenhangend* verschijnsel binnen diverse sectoren manifesteert, impliceert voor ons - zonder dat wij daarbij een uitspraak kunnen doen over *de mate* waarin - dat racisme binnen elke sector, op elk niveau van de samenleving terug te vinden is. Binnen een dergelijke context lijkt de vraag of achterstand dan wel achterstelling prioriteit moet krijgen in een 'minderhedenbeleid' haar relevantie te verliezen. Racisme zelf leidt als systematisch en samenhangend verschijnsel, tot systematische en samenhangende achterstelling en daarmee tot achterstand. Het minderhedenbeleid zou daarom beter als belangrijkste uitgangspunt achterstelling door middel van racisme kunnen hanteren, hetgeen impliceert dat de aandacht niet alleen op de verandering van de instituties van de samenleving gericht moet worden, maar dat naast de allochtone Nederlanders ook de autochtonen expliciet mede-doelgroep moeten vormen van beleidsbemoedelingen. Hierdoor kunnen de normen en waarden van laatstgenoemde doelgroep systematisch voorwerp worden van beleid. Een voorwaarde voor het ontwikkelen van een minderhedenbeleid gebaseerd op een actorperspectief van etnische-minderheidsleden lijkt ons - de resultaten van dit onderzoek volgende - dat autochtone Nederlanders hierbij actief betrokken worden.

De sociale wetenschappen hebben met betrekking tot de verhouding allochtoon - autochtoon, een dubbele verantwoordelijkheid. Ten eerste, omdat zij één van de belangrijkste instituties vormen die 'ongebonden' kennis - dat wil zeggen kennis die moet voldoen aan wetenschappelijke eisen en doelen als intersubjectiviteit, validiteit en emancipatie - over deze verhouding kan leveren. Ten tweede, omdat zij voor sommige sectoren een belangrijke toeleveringsfunctie van kennis over interetnische verhoudingen heeft, die onder meer gebruikt wordt om beleid uit te stippelen en educatieve programma's te maken, om emancipatie van etnische-minderheidsgroepen te bevorderen. De sociale wetenschappen zouden, uitgaande van het belang van etnische-minderheden en als stellingname tegen de huidige dominantie van de +CvhO, een strategie moeten ontwikkelen die rechts van de 2 x 2-tabel vertrekt. **Echter niet blind, maar vanuit een bezinning op de vraag, welke aspecten van de -CvhO vanuit maatschappelijk, politiek en strategisch standpunt wenselijk zijn voor verspreiding in de Nederlandse samenleving en voor de bevordering van de emancipatie van etnische-minderheden.**

Ook volwasseneneducatie zal vanuit een actorperspectief invulling moeten geven aan interetnische verhoudingen. Zij zou zich hierbij kunnen laten inspireren door een combinatie van opvattingen, gebaseerd op de kritische en de persoonlijke groeibenadering,

binnen een cursus*setting* waarbij de cursisten zowel als de cursusleiding naar etniciteit evenwichtig verdeeld zijn.

De (ped)agogische gelijkwaardigheid en met name de mondigheid moet een vertrekpunt zijn van vorming. Methodisch gezien zou volwassenenvorming onder meer kunnen aansluiten op de sterke 'model'-beleving van Surinamers, terwijl verder als rode draad door de educatieve activiteiten zou kunnen lopen, het aansluiten bij en verder ontwikkelen van een *eigen* 'relevante Andere' (dat wil zeggen afkomstig uit de -CvhO), van eigenmacht (uit de -CvhO) en de relativisering van overmacht (uit de +CvhO). Tenslotte zouden zowel ongewenste denkbeelden uit de -CvhO als de +CvhO in het leerproces, gezuiverd moeten worden.

§ 8.4 Hypothetische relaties

Het onderzoek geeft aanleiding tot het formuleren van de volgende voorstellen, gebaseerd op hypothetische relaties. Het eerste voorstel is gebaseerd op ons idee dat de selectieve-roltoewijzing uit de +CvhO niet alleen voortvloeit uit ('witte') **etnocentrische en racistische denkbeelden**, maar ook uit de **'gastheer-gastvrouw-gastroltoewijzing'** die in ons onderzoek voorkomt. In bijlage J gaven wij reeds aan dat wij met deze laatste roltoewijzing doelen op het verschijnsel dat autochtonen zichzelf, vanuit hun door geboorte en afkomst verworven Nederlanderschap ervaren of door anderen ervaren worden, als mensen die het eigenlijk voor het zeggen hebben op het Nederlandse grondgebied. Dat wil zeggen de definiërende partij zijn en op grond hiervan voorschriften mogen formuleren voor de allochtonen, van wie dan ook verwacht wordt dat zij zich volgens deze voorschriften gedragen.

Deze 'gastheer-gastvrouw-gastroltoewijzing' speelt zich echter niet alleen af op terreinen die een meer openbaar karakter dragen, maar ook op terreinen die als privé te omschrijven zijn, zoals in het relevante *item* 'aanpassing' zichtbaar werd (zie hoofdstuk 7). Deze relatie bevordert daarom de selectieve-roltoewijzing aan etnische groepen omdat autochtonen zich door deze verhouding als gastheer of gastvrouw, dat wil zeggen actors, kunnen opstellen. Terwijl allochtonen door deze verhouding (ertoe gebracht kunnen worden), zich als toeschouwers op(te)stellen. Daarnaast zijn wij van mening, dat de selectieve-roltoewijzing ook een **theoretische component** bevat. Voor 1969 was namelijk een overgesocialiseerde visie op de mens gangbaar welke na 1969 in een 'subject'visie (vergelijk Klaassen, 1981, p.226) veranderde en die onzes inziens in theorievorming over interetnische relaties onvoldoende doorgedrongen is.

Wij vragen ons met andere woorden af, in hoeverre studies over interetnische verhoudingen, belast zijn met een erfenis van een socialisatieopvatting die vóór 1969 gangbaar was. Dit zou immers impliceren dat etnische groepen binnen gangbare theorievorming en empirisch onderzoek, niet als individuen opgevat worden die in staat zijn zich te distantiëren van rolverwachtingen, maar dat zij beschreven worden vanuit de conceptie dat mensen passieve ontvangers zijn van socialisatie-inhouden, waardoor zij niet anders kunnen dan de selectieve-roltoewijzing uit de dominante definitie van de interetnische situatie die hen ten deel valt aanvaarden.

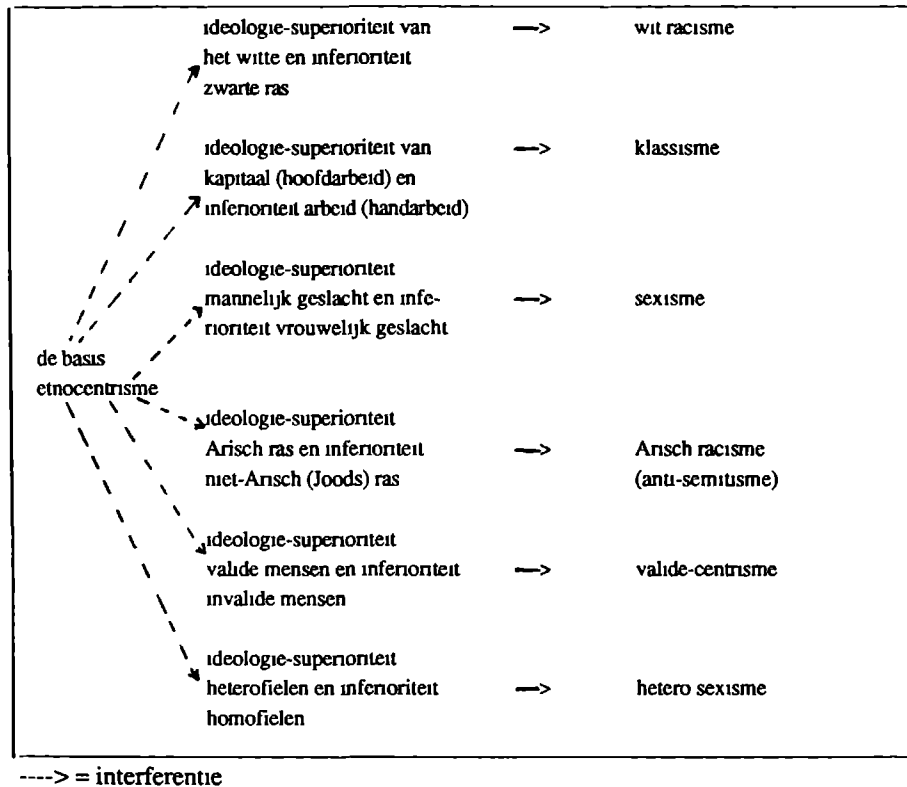
Een andere vooronderstelling heeft betrekking op de relatie tussen de verschillende variabelen. Enerzijds veronderstellen wij 2 dimensies of clusters, anderzijds veronderstellen wij een tijdsvolgorde tussen de variabelen binnen één dimensie.

De eerste cluster bestaat uit twee onafhankelijke variabelen mensbeeld en (eigen)waarde en vier afhankelijke variabelen model, relevante Andere, monopolisering en kleine machthebber (zie § 4.9, schema 2). In de tijd gezien treedt de afhankelijke variabele model als eerste op, dan 'relevante Andere', 'monopolisering' en 'kleine machthebber'. De tweede cluster bestaat uit de onafhankelijke variabele 'subjectief oordeel' en de afhankelijke variabele 'bijzondere uitspraak'. Wij veronderstellen dat onder specifieke condities (waarbij de +CvhO geactiveerd wordt), beide clusters kunnen interfereren, waardoor er subjectieve oordelen kunnen ontstaan die gebaseerd zijn op een toeschouwers- en slachtoffersopvatting ten aanzien van etnische-minderheden.

Zowel de veronderstelling dat de variabelen twee clusters vormen, als dat er een bepaalde tijdsvolgorde tussen deze bestaat, baseren wij op logisch-analytische en empirische overwegingen.

Vervolgens veronderstellen wij dat etnocentrisme een universeel verschijnsel is, dat ten gevolge van interferentie met specifieke ideologieën, nieuwe verschijnselen binnen systemen doet ontwikkelen. Wij kunnen dit in het volgend schema verduidelijken.

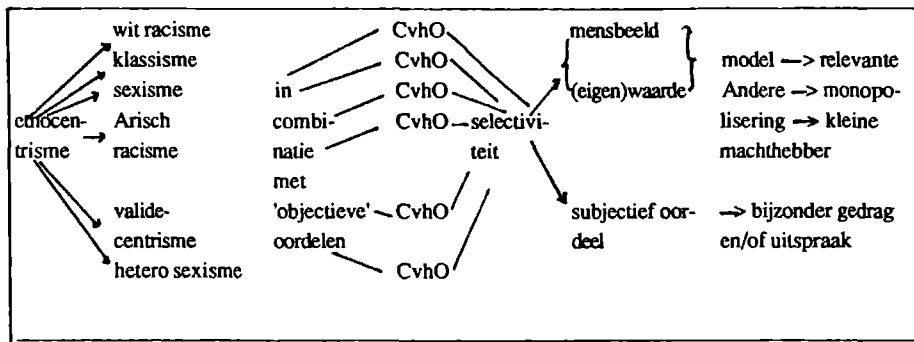
Schema 4: Ideologieën gebaseerd op selectieve waarnemingen

Uit het bovenstaande blijkt hoe wij de verhouding zien tussen etnocentrisme en genoemde verschijnselen. Etnocentrisme vormt de basis. Tengevolge van interferentie met specifieke ideologieën ontstaan verschijnselen als racisme, klassisme, sexisme enzovoort. **Het gemeenschappelijke kenmerk van de genoemde ideologieën is dat hun aanwezigheid tot selectieve waarneming in intermenselijke relaties leidt.**

Als wij de eerder genoemde relaties uit schema 2 (§ 4.9) met het bovenstaand schema verbinden, krijgen wij de volgende hypothetische samenhang:

Schema 5: De relatie tussen ethnocentrisme en de variabelen

Onze laatste vooronderstelling heeft betrekking op de toepassingsmogelijkheden van de 2 x 2-tabel (vergelijk § 4.4). De 2 x 2-tabel kan opgevat worden als een tabel, waarmee snel een **overzicht** gegeven kan worden van het karakter van door anderen uitgevoerd onderzoek en daarmee van de vigerende interetnische definities van de onderzoeks-situatie.

Het feit dat de 2 x 2-tabel aangeeft welke definitie of definities van de situatie gehanteerd wordt of worden impliceert dat de 2 x 2-tabel ook als **beoordelingsinstrument** om programma's voor beleid, wetenschap en educatie te typeren, kan fungeren.

Tenslotte kan de 2x2-tabel mogelijk ook als **emancipatietypologie** opgevat worden: aan de hand van de bespreking van de vakken van onze 2 x 2-tabel willen wij nu duidelijk maken dat deze 4 vakken mogelijk corresponderen met 4 fasen van het emancipatieproces. Wij willen er wel op wijzen dat we niet de pretentie hebben alle fasen en alle aspecten van emancipatie⁸ met deze tabel te bestrijken. Zo valt de fase die een minimale bewustwording van de achterstelling van specifieke groepen aangeeft, al buiten het gezichtsveld van deze tabel.

Fase I (= cel 1 van de 2 x 2-tabel)

In deze fase is de definitie van de situatie de meerderheidsdefinitie. Zowel in ideologisch opzicht, als met betrekking tot de vraag wie als oordelende partij optreedt, namelijk de meerderheidsleden. Hoewel de oordelen in meerdere opzichten kwalitatief verschillend kunnen zijn, zijn ze wel allemaal geënt op de meerderheidsdefinitie van de situatie. Het emancipatorisch karakter van deze fase is gelegen in het tegengas of de stellingname ten opzichte van de meerderheidsdefinitie (zie ook § 4.5).

Fase II (= cel 2 van de 2 x 2-tabel)

In deze fase blijft de definitie van de situatie de meerderheidsdefinitie. Hoewel achtergestelde groepen nu zelf hun oordelen kunnen aanreiken, zijn deze geënt op de meerderheidsdefinitie van de situatie. Het emancipatorisch karakter van deze fase is gelegen in het tegengas of de stellingname ten opzichte van de meerderheidsdefinitie.

In deze fase zijn meerderheidsleden dus potentiële actors en daders terwijl minderheidsleden in de rol van toeschouwer en slachtoffer worden bevestigd.

Een evenwichtige frequentieverdeling van *units* of elementen uit fase I en II, heeft dus weinig effect op het feit van dominantie van de meerderheidsdefinitie van de situatie.

Fase III (=cel 3 van de 2 x 2-tabel)

In deze fase treedt een **kwalitatieve verandering** op. De definitie van de situatie wordt de minderheidsdefinitie, zowel met betrekking tot de ideologie als met betrekking tot het feit wie als oordelende partij optreedt: namelijk de minderheidsleden.

Hoewel de oordelen in meerdere opzichten kwalitatief verschillend kunnen zijn, zijn ze wel allemaal geënt op de minderheidsdefinitie van de situatie. Om deze fase een factor van betekenis te laten vormen binnen de sociale wetenschappen, zal er in een bepaalde tijdsinterval sprake moeten zijn van een gunstige verhouding van *units* of elementen uit de verschillende cellen van de 2 x 2-tabel. Dit vereist op zijn beurt een maatschappelijke context die stimulerend is voor de achtergestelde groepen, bijvoorbeeld mogelijkheden voor veelvuldige interactie en communicatie, toegang tot instituties en machtscentra, mogelijkheden voor actie, permissief optreden van de overheid, enzovoort.

Fase IV (= cel 4 van de 2 x 2-tabel)

In deze fase blijft de definitie van de situatie de minderheidsdefinitie. Hoewel van oudsher 'dominante' groepen zelf hun oordelen (kunnen) aanreiken, zijn deze nu geënt op de minderheidsdefinitie van de situatie.

Voorwaarde om deze fase te laten optreden is dat de meerderheden op de hoogte zijn van de minderheidsdefinitie van de situatie of zich deze voor een deel hebben eigengemaakt. Dit impliceert dat de achtergestelde groep al een flink deel van haar achterstelling heeft ingehaald en op strategische en invloedrijke posities zit in de samenleving. Wat betekent dat zij in staat is gebleken om een sociale infrastructuur voor 'minderheden' te ontwikkelen waar de dominant niet aan voorbij kan gaan.

Een evenwichtige dat wil zeggen gelijke frequentieverdeling van *units* en elementen, die deel uitmaken van alle cellen impliceert onzes inziens dat de emancipatie een feit is en dat het begrippenpaar 'minderheid-meerderheid' niet relevant meer is.

Een scheve frequentieverdeling met de piek links van de tabel (de dominante definitie van de situatie is de meerderheidsdefinitie) lijkt ons uit emancipatorisch oogpunt ongewenst, terwijl een scheve frequentieverdeling met de piek naar rechts (de dominante definitie van de situatie is de minderheidsdefinitie) ons uit emancipatorisch en strategisch oogpunt tijdelijk gewenst lijkt.

Omdat de relevantie van de 2 x 2-tabel als emancipatietypologie of model alleen maar op logische, in plaats van empirische gronden beschreven is, moet dit onderdeel en de daarmee verbonden conclusies als *hypothetisch* worden begrepen.

§ 8.5 Een waarschuwing tegen oneigenlijk gebruik

Wij sluiten ons onderzoek af met een waarschuwing tegen oneigenlijk gebruik van de resultaten. Dit oneigenlijk gebruik kan onder meer voortvloeien uit een verkeerde inschatting van de toepassingsmogelijkheden van de resultaten van onze *deelonderzoeken*.

Op grond van het feit dat de resultaten van de verschillende deelonderzoeken elkaar *ondersteunen*, terwijl zowel de onderzochte terreinen als de dataverzamelingstechnieken

van elkaar verschillen, kunnen wij concluderen dat de +CvhO een **dominante cultuur** is, die zich manifesteert op verschillende terreinen en niveaus in de samenleving. Dit impliceert echter niet dat de resultaten van de *deelonderzoeken* daarmee *zonder meer representatief* zijn voor de terreinen alledaagse omgang, beleid, sociale wetenschappen en volwasseneneducatie. Om enkele voorbeelden te noemen: hoewel de Minderhedennota een cruciaal beleidsstuk is voor het Minderhedenbeleid is de nota wel een *secundaire* bron. In onderzoek met betrekking tot het minderhedenbeleid zouden ook *andervoortige* bronnen gehanteerd moeten worden. Ook vorming in internaatsverband is slechts één van de verschillende werksoorten van vormingsactiviteiten en volwasseneneducatie. Hoewel wij niet veronderstellen dat onze hypothesen niet ondersteund zouden worden bij exploratie van andere beleidsterreinen of werksoorten van de volwasseneneducatie, sluiten wij niet uit dat de uitingsvormen van bijvoorbeeld de +CvhO zeer verschillend kunnen zijn, zoals uit ons onderzoek van het cursuswerk in de 3 instellingen (zie hoofdstuk 6 en 7) blijkt.

Oneigenlijk gebruik kan verder voortvloeien uit het isoleren van onderdelen van ons geheel theoretisch raamwerk (bijvoorbeeld uitgangspunten, concepten) uit het gehele denkkader. Dit gebruik zou bijvoorbeeld kunnen optreden ten gevolge van het hanteren van analyses, en het ontwikkelen van activiteiten en/of strategieën, die uitsluitend 'zwarte' vooroordelen in de openbaarheid brengen. Het ongenueanceerd en frequent onder de aandacht brengen van vooroordelen van etnische-minderheden kan juist leiden tot nieuwe stigmatiseringsprocessen. Bijvoorbeeld: "Ze hebben zelf vooroordelen", "ze zijn zelf ook geen heiligen". Deze handelwijze kan zelfs leiden tot het afzwakken van de afkeuring van 'witte' vooroordelen. Bijvoorbeeld: "Het is zeer de vraag of het hebben van vooroordelen zo erg is; temeer daar wij (witten) niet de enigen zijn die vooroordelen bezitten".

Ook kan activering van intolerantie bij witten vanuit een confrontatie met zwarte vooroordelen optreden, vanuit het gevoel als relevante Andere afgewezen te worden. Bijvoorbeeld: "Wij kunnen ons wel verdraagzaam opstellen maar zij niet. Het moet maar eens afgelopen zijn met onze verdraagzaamheid".

Specifieke interpretaties van ons concept kunnen ook op andere niveaus leiden tot inadequate reacties. Een naieve interpretatie van ons actorbegrip kan als argument worden gehanteerd om de afbouw van categoriale voorzieningen van etnische-minderheden te rechtvaardigen. Bijvoorbeeld: "Als etnische-minderheden (zonodig) actors (willen) zijn, redden zij zich ook wel in algemene instellingen."

Indicaties voor soortgelijke reacties kwamen wij in de interviews tegen van ons veldonderzoek. Het gevaar lijkt ons niet denkbeeldig, dat vanuit de intentie etnische-minderheden in een kwaad daglicht te stellen, zulke activiteiten ook werkelijk zullen worden ondernomen (variabele stemmingmakerij, hoofdstuk 6). Dit beschouwen wij daarom als een probleem, omdat etnische-minderheden, noch op het niveau van één etnische groep, noch op het niveau van een achtergestelde sociale categorie, over *maatschappelijke overmacht* beschikken of *collectief* toegang hebben tot relevante witte instituties om de publieke opinie op een manier die betrokkenen (hetzij één etnisch(e)-minderheidsgroep, hetzij meerdere) zelf belangrijk vinden, te beïnvloeden.

Een andere kwestie die aandacht behoeft is onze invalshoek: een actorperspectief van etnische-minderheden. Deze invalshoek heeft tot gevolg dat data die in cel 2 (vergelijk § 4.4) thuishoren, nauwelijks in ons onderzoek verwerkt zijn. Dit impliceert niet dat deze data die dus corresponderen met de koloniale dimensie van de -CvhO[+] niet voorkomen. Omdat deze data niet of nauwelijks verwerkt zijn, kent het beeld dat in deze studie van de relatie Surinamer-Nederlander en van de inhoud van de -CvhO ontwikkeld is enige eenzijdigheden. Deze zijn overigens vergelijkbaar met eenzijdigheden die voorkomen in gangbaar onderzoek met betrekking tot deze relatie. De veranderingen binnen de relatie Surinamer-Nederlander die bewerkstelligd kunnen worden door onze invalshoek het actorperspectief, zijn onzes inziens - in vergelijking met die welke binnen gangbaar onderzoek nagestreefd worden - van een kwalitatief hoger emancipatorisch gehalte. **Dit omdat het actorperspectief niet alleen een methode is om andere dan gangbare empirische data te verkrijgen die bestaande eenzijdigheden binnen sociaal-wetenschappelijk onderzoek aanvullen en/of corrigeren. Maar ook omdat dit perspectief correspondeert met een methode die bestaande potenties in individuen activeert waardoor het een onmisbaar uitgangspunt vormt in emancipatorische en bewustwordingsactiviteiten.** Binnen terreinen waar gewerkt zal worden aan de relatie Surinamer-Nederlander, adviseren wij , óók de koloniale dimensie van de -CvhO[+] in deze activiteiten te betrekken, echter wel vanuit een actorperspectief op Surinamers.

Misbruik van onderdelen van ons theoretisch raamwerk, dat voortvloeit uit een onkritisch gebruik van onze denkbeelden, wijzen wij zeer beslist af. Met name omdat dit soort interpretaties niet corresponderen met onze intenties, met onze uitwerking van het concept de CvhO en het effect van deze interpretaties bovendien functioneel is voor de +CvhO.

De steekproef, de onderzoeksinstructie en de knelpunten bij data-analyse; hoofdstuk 4

1. De onderzoeksinstructie

Aan de vier onderzoekers/sters (4 student-assistenten) geven wij tenslotte de volgende instructie: Bepaal op basis van de titel, de inhoudsopgave, het voorwoord, de inleiding en de conclusie, bij welk van de vier volgende codes de geselecteerde unit thuishoort:

- Code I Studies die in deze code thuishoren, handelen voornamelijk over (voor-)oordelen en discriminatie (of aanverwante zaken) van etnisch(e)-meerderheidslid* (= de interpretatie van de auteur zelf; dit is de *directe* vorm) en/of over de opvattingen van etnische-meerderheden die voorwerp vormen van onderzoek (dit is de *indirecte* vorm)** en/of nemen deze (voor)oordelen en discriminatie als uitgangspunt van onderzoek.
- Code II Studies die in deze code thuishoren, handelen voornamelijk over reacties van etnische-minderheden op (voor)oordelen en discriminatie (of aanverwante begrippen) van een etnisch(e)-meerderheidslid (= de interpretatie van de auteur zelf; dit is de *directe* vorm) en/of over opvattingen van etnische-meerderheden die uitgangspunt vormen van onderzoek (dit is de *indirecte* vorm) en/of nemen deze als uitgangspunt.
Onder *reacties* dient onder andere verstaan te worden:
- beleving van deze (voor)oordelen en discriminatie
 - stellingname met betrekking tot deze (voor)oordelen en discriminatie
 - beschrijving van acties hiertegen
 - ideologische doorlichting of analyse hiervan
 - stigmatiserende reacties van etnische-minderheden zoals witten zijn slecht, onbetrouwbaar, racistisch, bevooroordeeld) die een gevolg zijn van ondervonden vooroordelen en discriminatie van witten jegens hen.
- Code III Studies die in deze code thuishoren, handelen voornamelijk over oorspronkelijke (voor)oordelen en discriminatie van een etnisch(e)-minderheidslid*** (= de interpretatie van de auteur zelf; dit is de *directe* vorm) en/of over de opvattingen van etnische-minderheden ten opzichte van etnische-meerderheden (dit is de *indirecte* vorm) en/of nemen deze oorspronkelijke (voor)oordelen en discriminatie (of aanverwante opvattingen en gedragingen) van etnische-minderheden als uitgangspunt.

* De vooroordelen, discriminatie en opvattingen zijn gericht tegen of hebben betrekking op etnische-minderheidsleden.

** Bij het coderen kreeg de etniciteit van de auteurs (*directe* vorm) voorrang boven de "opvattingen" in de studie (*indirecte* vorm).

*** De vooroordelen, discriminatie en opvattingen zijn gericht tegen of hebben betrekking op etnische-meerderheidsleden.

Code IV Studies die in deze code thuishoren, handelen voornamelijk over reacties van etnische-meerderheden op (voor)oordelen en discriminatie (of aanverwante opvattingen en gedragingen) van een etnisch(e)-minderheidslid (= de interpretatie van de auteur zelf; dit is de *directe* vorm) en/of over de opvattingen van etnische-minderheden die uitgangspunt vormen van onderzoek (dit is de *indirecte* vorm) en/of nemen deze als uitgangspunt. Voor de verdere invulling van 'reacties' verwijzen wij naar code II. Met uitzondering van het laatste liggend streepje. De formulering van de reactie wordt dan: -"stigmatiserende reacties van etnische-meerderheden (zoals zwarten zijn slecht, onbetrouwbaar, racistisch, bevooroordeeld) die een gevolg zijn van ondervonden vooroordelen en discriminatie van zwarten jegens hen".

Units die corresponderen met één instructie, krijgen een daarbij behorende code. Indien een unit niet onder te brengen is onder 1 of in meerdere van de genoemde codes, vindt er geen codering plaats.

2. De Steekproef

Ons onderzoek is in de periode 1982 - 1984 uitgevoerd op twee universiteitsbibliotheken (= U.B.'s) in Nederland; de U.B. in Groningen (= RUG) en de U.B. in Nijmegen (= KUN). Deze U.B.'s zijn niet a-select gekozen, maar op grond van pragmatische overwegingen.

Zowel op de U.B. in Groningen als in Nijmegen voerden wij steekproeftrekkingen uit. De steekproeftrekkingen vinden beide a-select plaats.

De vraag die dan gesteld kan worden is, of, deze keuze van de universiteitsbibliotheken, de steekproeftrekking en daarmee de resultaten van onderzoek beïnvloedt. Hiermee hangt samen de vraag naar representativiteit van het boekenbestand van de U.B.'s. Met andere woorden: maken de U.B.'s zelf geen voorselectie bij het bestellen van wetenschappelijke werken? En indien dit juist is geven de onderzoeksresultaten mogelijk meer de resultaten van een specifiek beleid aan, in plaats van de werkelijke stand van zaken dat wil zeggen de feitelijke, internationale produktie van studies op dit terrein. Deze vraag kan niet zonder meer bevestigend of ontkennend beantwoord worden. De verificatie van deze gedachte vraagt om een uitgebreid onderzoek, met als bijzonder knelpunt de vertaling van het begrip representativiteit. Voor een dergelijk onderzoek ontbreken ons de tijd en de middelen.

Ook kan de vraag gesteld worden, of naast de U.B.'s ook andere instellingen ingeschakeld hadden moeten worden. Dit is andermaal de vraag naar de representativiteit van het boekenbestand van de U.B.'s

Hoe relevant deze vraag overigens ook is, binnen het kader van een onderzoek is het nu eenmaal nodig inperkende keuzen te maken.

Door ons wordt geen jaargrens gehanteerd, anders dan die uit de systemen van de U.B.'s zelf voortvloeien.

Uitsluitend Nederlandstalige, Engelse en Duitse teksten worden geanalyseerd. De boeken die beschikbaar zijn werden afgewerkt. Boeken die uitgeleend waren, werden opgevraagd en indien zij (tijdig) aanwezig waren, werden zij verwerkt.

De grootte van de steekproef werd bepaald door de beschikbare tijd.

Tijdens de steekproeftrekking stuitte wij op enkele problemen. Deze werden veelal pragmatisch opgelost.

Hieronder volgt een opsomming van de meest voorkomende knelpunten.

- a. Dubbele exemplaren.
Boeken die tweemaal in de steekproef terechtkomen, worden de tweede maal vervangen door de andere units.
- b. Uitgeleende studies.
Boeken die langer dan 5 weken op zich laten wachten, worden van de lijst afgevoerd en vervangen door andere units.
- c. Anderstalige units.
Als er in de steekproef studies voorkomen in het Nederlands, Engels of Duits worden zij geanalyseerd. Anderstalige units worden van de lijst afgevoerd en vervangen door andere.
- d. Gebundelde artikelen in boekvorm of *readers*.
Als één unit bestaat uit een serie artikelen, worden er in het algemeen 1 à 3 artikelen via de inhoudsopgave geselecteerd (vuistregel).

3. De knelpunten bij data-analyse

Bij de ordening van de gegevens stuiten wij op enkele knelpunten, die we deels wel, deels niet voorzagen. Deze knelpunten betreffen:

- a. De verdere invulling van het begrip 'etnische-minderheid'.
Wij besluiten deze term te reserveren voor etnische groepen die
 1. een subcultuur bezitten die geen onderdeel vormt van de dominante cultuur en
 2. niet of onvoldoende beschikken over maatschappelijke macht en/of
 3. een koloniaal verdeelden hebben gehad,omdat wij vinden dat deze kenmerken het beste aansluiten bij de door ons te onderzoeken etnische-minderheid (de Surinamers).
Studies die uitsluitend gaan over niet-gekoloniseerde etnische-minderheden, worden uit de steekproef verwijderd en niet vervangen.
- b. De verdere invulling van het begrip etnische-meerderheid.
Wij besluiten deze term te reserveren voor etnische groepen die
 1. een subcultuur bezitten die onderdeel vormt of samenvalt met de dominante cultuur en
 2. over maatschappelijke macht (in een concrete samenleving) beschikken en/of
 3. een koloniaal verleden hebben gehad of een verleden waarin het systeem van slavernij deel uitmaakte van de maatschappelijke verhoudingen.In de steekproef blijkt dat vooral witte Amerikanen, Engelsen, Duitsers en Nederlanders als etnische-meerderheden fungeren. Studies waarvan de etnische-meerderheden niet voldoen aan bovengenoemde criteria worden uit steekproef verwijderd en niet vervangen.
- c. Tijdens de steekproeftrekking blijkt de à priori omschrijving van relevante en niet relevante units niet altijd mogelijk te zijn. Soms blijken studies die wel over - voor ons relevante - interetnische verhoudingen gaan - niet bruikbaar te zijn, omdat zij óf te algemeen van aard zijn⁴ óf juridisch geörienteerde studies⁵ betreffen.
Ook deze units worden uit de steekproef verwijderd en niet vervangen.

- d. Sommige units kunnen gelijktijdig door meerdere codes worden getypeerd. Omdat de door ons gehanteerde chi-kwadraattoets uitgaat van het ondubbelzinnig klassificeren van een unit (dat wil zeggen één unit correspondeert met één code), zijn deze units voor ons niet altijd bruikbaar. Zij worden daarom dan ook uit de steekproef verwijderd.
- e. Soms is niet te achterhalen of de auteur zelf etnisch(e)-meerderheidslid of -minderheidslid⁶ is. In dat geval legden wij accent op de intentie van de auteur en de inhoud van de tekst. Als de auteur aangaf het over opvattingen van etnisch(e)-minderheidsleden te hebben, gebruikten wij code II of III. In het geval hij/zij opvattingen van etnisch(e)-meerderheidsleden aan de orde stelde, gebruikten wij code I (indirecte vorm, zie § 4.4).

Toch blijkt het niet altijd even gemakkelijk om - in het kader van de variabele (in)directe meerderheids- of minderheidsbeoordelingen - vast te stellen of er nu code I of code II indirecte oordelen in het geding zijn.

Omdat wij de mogelijkheid niet uitsluiten, dat er met name met betrekking tot deze coderingen, beoordelingsfouten zijn gemaakt, zullen wij in de 2 x 2-tabel (zie § 4.7) de grens tussen code I en code II met een stipellijn aangeven.

Beoordelingsfouten voor code III en IV sluiten wij praktisch uit, omdat de 2 units die code III toegewezen krijgen, door auteurs zijn geschreven die gemakkelijk als etnisch(e)-minderheidslid te identificeren zijn. Code IV is leeg, zodat dit probleem hier niet speelt.

Mede op grond van het knelpunt dat wij hier aansnijden, zal (het resultaat van de data-analyse) de 2 x 2-tabel, ook als een tabel met 2 cellen weergegeven worden, met slechts één variabele "de definitie van de situatie". Van beide tabellen berekenen wij de chi-kwadraat. Op deze wijze zal blijken dat de (belangrijkste) conclusie die wij ten aanzien van de definitie van de situatie in sociaal-wetenschappelijk onderzoek uit de steekproef trekken - en die gebaseerd is op de 2 x 2-tabel - ongewijzigd blijft^{**}, zodat onze centrale argumentatie niet aangetast wordt.

De totale steekproefgrootte die in eerste instantie 90 bedroeg, wordt vooral ten gevolge van bovenstaande argumenten, gereduceerd tot 60.

Naast de problemen die te maken hebben met de relevantie van de units, treden er ook problemen op, die te maken hebben met het vraagstuk hoe code II en III van elkaar te onderscheiden zijn.

Dit knelpunt leidt tot een verdere verfijning van de operationalisering. Het blijkt onder meer noodzakelijk voor code II de termen 'reactie-oordelen' en 'reactie-vooroordelen' in te voeren (zie § 4.2). Reactie-oordelen zijn oordelen die ingebed zijn in de dominant-minoriteit relatie, waardoor ze primair een reagerend karakter hebben.

Uitgangspunt van dit type oordelen is de dominante definitie van de situatie, waarop gereageerd wordt of die bekritiseerd wordt. Reactie-vooroordelen voldoen aan dezelfde omschrijving als reactie-oordelen, zij het dat ze een stereotiep karakter hebben, bovendien op den duur het karakter kunnen aannemen van een tegenstigmatisering.

* Dat wil zeggen wij trekken de stipellijn door zodat er een tabel met 2 vakken overblijft.

** Op grond van deze overweging zullen wij in dit onderzoek de 2 x 2-tabel blijven gebruiken en/of hiernaar verwijzen.

Code III bevat dus (voor)oordelen en/of handelingen gebaseerd op eigen (voor)oordelen, die in principe onafhankelijk zijn van de dominant-minoriteit relatie, die geen reagerend karakter hebben en die voor etnische-minderheden vooral een etnocentrische voedingsbodem hebben (zie ook § 4.4).

Lijst van units uit de steekproef van de eerste fase van de analyse van sociaal-wetenschappelijke units: hoofdstuk 4

Code 1 (cel 1)

1. Abrahamse, M. (1979). Verdraagzaamheid maar met mate. In G.J. Kok, (red.), A. van Knippenberg & H. Wilke. *Vooroordeel en discriminatie* p.33-47. Alphen a/d Rijn/Brussel: Samson.
2. Allport, G.W. (1953). *The nature of prejudice*. New York: Double day & Company.
3. Amersfoort, J.M.M. van (1974). *Immigratie en minderheidsvorming. Een analyse van de Nederlandse situatie*. Alphen a/d Rijn: Samson.
4. Anwar, M. (1979). *The myth of return: Pakistani in Britain*. London: Heineman.
5. Bagley, C., & Verma, G.K. (1973). *The Dutch plural society*. London: Oxford University Press.
6. Bagley, C., & Verma, G.K. (1979). *Racial prejudice, the individual and society*. Farnborough: Saxon House.
7. Blalock jr., H.M. (1967). *Towards a theory of minority group relations*. New York: Wiley.
8. Bolle, W., Dijk, H. van, & Hetebrij, D. (1979). Discriminatie bij het verhuren van kamers aan gastarbeiders. In F. Bovenkerk, red. *Omdat ze anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*, p.58-78. Meppel: Boom.
9. Bovenkerk, F. (1979) Rasdiscriminatie bij misdaad. Verslaglegging in de pers. In F. Bovenkerk (red.). *Omdat ze anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*, p.119-135. Meppel: Boom.
10. Bovenkerk, F. (1979). Rasdiscriminatie in Nederland. In F. Bovenkerk (red.). *Omdat ze anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*, p.90-30. Meppel: Boom.
11. Bovenkerk, F., & Bovenkerk-Teerink, L.M. (1972). Surinamers en Antillianen in de Nederlandse pers. Onderzoek naar de gevolgen en oorzaken van de migratie van Surinamers en Antillianen naar Nederland. Rapport nr. 1. Amsterdam: Gemeentelijke Universiteit Amsterdam, Antropologisch Sociologisch Centrum.
12. Bovenkerk, F., & Breuning-van Leeuwen, E. (1979). Rasdiscriminatie en rasvooroordel op de Amsterdamse arbeidsmarkt. In F. Bovenkerk (red.). *Omdat ze anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*, p.31-57. Meppel: Boom.
13. Bovenkerk, F., Douwes, A., Gloudi, M., & Velzen, J. van (1979). De verkiezingsaanhang van de Nederlandse Volksunie. In F. Bovenkerk (red.). *Omdat ze anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*, p.103-118. Meppel: Boom.
14. Bruins, L. (1977). Houdingen van Nederlandse werknemers ten opzichte van buitenlandse werknemers. *Sociologische gids*, jrg. 24,5, p.332-351.
15. Burgmeyer, J. e.a. (1980). *Migratie en cultuurverandering. Etnische minderheden in Nederland*. Wageningen.
16. Carlier, B. (1974). Minderheidssituatie en emancipatiegedachte. *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, nr. 19, p.389-412. België.

17. Comas, J. (1965). Mythen over rassen. In J. Comas e.a. *Het rassenvraagstuk in de moderne wetenschap*, p.9-48. Hilversum: C. de Boer jr. & P. Brand.
18. Daams, M.C. (1979). Naast wie zal ik nu eens gaan zitten. In F. Bovenkerk (red.). *Omdat ze anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*, p.91-102. Meppel: Boom.
19. Edward Ransford, H. (1978). Blue collar Anger. Reactions to student and black protest. In F.J. Davis (ed.). *Minority - dominant relations: a sociological analysis*, p.2. Arlington Heights/Illinois: A.H.M.
20. Ellemers, J.E. (1976). Rassenrelaties in Nederland en de beleidsimplicaties daarvan. *Beleid en Maatschappij*, 1.
21. Esmeijer, L., & Luning, M. (1979). Surinamers in de ogen van de Amsterdamse politie. In F. Bovenkerk (red.). *Omdat ze anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*, p.136-165. Meppel: Boom.
22. Feagin, J.R., & Feagin, C.B. (1978). *Discrimination American Style, Institutional Racism and Sexism*. V.S.: New Jersey.
23. Fischer, Ch.W. (1970). *Minorities, civil rights and protest*. Belmont, Calif.: Dickenson.
24. Greeley, A.M. (1974). *Ethnicity in the United States*. New York: John Wiley & Sons.
25. Holmes, C. (1978). *Immigrants and minorities in British Society*. London: Allen and Unwin.
26. Janssen, R., e.a. (1981). *Niks tegen buitenlanders maar ...* Utrecht: Commissie oriënteringsdagen werkmap nr. 18.
27. Long, E., & Long, J. e.a. (1975). *American minorities: the justice issue*. New Jersey: Prentice Hall.
28. Lunn, K. (1980). *Hosts, Immigrants and Minorities; Historical Responses to Newcomers in British Society 1870-1914*. Folkstone Kent: Dawson & Sons Ltd.
29. Markefka, M. (1975). *Vorurteile, Minderheiten, Diskriminierung. Ein Beitrag zum verständnis sozialer Gegensätze*. Neuwied: Luchterhand.
30. Michon, M. (1973). *Oordeel, vooroordeel, veroordelen: Over minderheden in onze samenleving*. Baarn: In den Toren.
31. Nipo Uitgeverij (1978). *Discriminatie minderheidsgroepen*. Haarlem: Panorama.
32. Praag, C.S. van (1983). Vooroordeel tegenover etnische-minderheden. *Resultaten van Nederlands opinie-onderzoek*. Rijswijk: Sociaal en cultureel planbureau
33. Rose, A.M. (1964). *The negro in America. The condensed version of Gunnar Myrdal's. An American Dilemma*. The University Library, Harper & Row, publishers New York: Evanston and London.
34. Rose, A.M. (1951). *The roots of prejudice*. Paris: Unesco.
35. Schumacher, P. (1980). *De minderheden: 600.000 vreemdelingen in Nederland*. Amsterdam: van Gennep.
36. Sprenger, W.H. (1963). *Verschijsning en wezen van het vooroordeel*. Amsterdam.
37. Valkonet-Freeman, M. (1979). De gesloten buurten van Amsterdam. In F. Bovenkerk (red.). *Omdat ze anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*, p.58-57. Meppel: Boom.
38. Wagley, C., & Harris, M. (1958). *Minorities in the new world Six case studies*. New York: Columbia University Press.

39. Watson, J.L. (19..). *Between two cultures: migrants and minorities in Britain*. Oxford: Blackwell.
40. Wentholt, H.Th. *Houdingen van Nederlanders ten opzichte van minderheidsgroepen in Nederland*. Dissertatie; onderzoek ter begeleiding van de IKOR-t.v.-serie "Oordeel, vooroordeel, veroordelen..?" Hilversum: Nederlandse Omroep Stichting; studie en onderzoek.
41. Wilke, H. (1979). Vooroordeel: begripsvorming, de toekenning ervan en benadering. In G.J. Kok e.a. (red.). *Vooroordeel en discriminatie*. p.13-30. Alphen a/d Rijn/Brussel: Uitgeverij Samson.

N=41

Code 2 (cel 2)

1. Adam, B.D. (1978). *The survival of domination: inferiorization and every day life*. New York: Elsevier.
2. Bayer, A.E. (1965). *Suinaamse arbeiders in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
3. Bovenkerk, F., & Luning, M. (1979). "Als ze allemaal zo waren als zij". *Gekleurde politiemensen in Nederland over hun werk*. St. Land.Fed. voor Welzijnsstichtingen voor Surinamers in Nederland. Utrecht.
4. Dench, G. (1975). *Maltese in London: a case-study in the erosion of ethnic consciousness*. London: Routledge & Kegan Paul.
5. Essed, P. (1984). *Alledaagse racisme*. Amsterdam; Feministische Uitgeverij Sara.
6. Hsu, F.L.K. (1971). *The challenge of the American dream: the Chinese in the U.S.* California: Wadsworth Publ. Comp.
7. Ima, K. (1976). "Japanese Americans: The making of "good" people". In A.G. Dworkin & R.J. Dworkin (eds.). *The minority report, an introduction to racial, ethnic and gender relations*. New York: Praeger Publ.
8. Fanon, F. (1970). *Zwarte huid, blanke maskers*. Utrecht/Antwerpen: A.W. Bruna & Zoon.
9. Foner, N. (1978). *Jamaica Farewell: Jamaican Migrants in London*. London: Routledge & Keagan Paul Ltd.
10. Gaikhorst, L. (red.) e.a. (1979). *Buitenlandse vrouwen in Nederland*. Amersfoort: De Horstink.
11. Rinsampessy, E. (1975). *De mogelijke gronden van agressie onder Molukse jongeren*. Kandidaatsscriptie. Nijmegen.
12. Robinson jr., J.W., & Preston, J.D. (1978). Equal status contact and modification of racial prejudice. In F.J. Davis. *Minority - dominant relations. A sociological analysis*. Illinois: Arlington Heights.
13. Sanders, J. (1980). *Wat doen wij er zelf aan? Wat de etnische minderheden in Nederland ondernemen tegen discriminatie waarvan zij het slachtoffer zijn*. Doctoraalscriptie Amsterdam.
14. Shadid, W.A. (1979). *Maroccan workers in the Netherlands*. Dissertatie Leiden.
15. Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories studies in social psychology*. Cambridge: University Press.
16. Velde, B. v.d., & Velzen, J. van (1978). De Nederlandse vakbonden, internationale solidariteit en buitenlandse werknemers. In F. Bovenkerk (red.). *Omdat ze anders zijn*. p.166-188. Meppel: Boom.

17. Wilson, A. (1978). *Finding a voice: Asian woman in Britain*. London: Virago.

N=17

Code 3 (cel 3)

1. Hsu, F.L.K. (1955. *Americans and Chinese*. London: The Cressett Press.
2. Maykovach, M.K. (1978). Reciprocity in racial stereotypes: white, black and yellow. In F.J. Davis: *Minorities - dominant relations. A sociological analysis*. Illinois: Arlington Heights.

N=2

Code 4 (cel 4)

Dit is een lege cel

N = 0

$N = 41 + 17 + 2 + 0 = 60.$

Lijst met publicaties van F. Bovenkerk* ; hoofdstuk 4

- Bovenkerk, F., (e.a.) (1982). *De multi-rationale samenleving in het klein*. Vakgroep KOSES, Rijksuniversiteit Utrecht, 1982.
- Bovenkerk, F. (e.a.) (1983). *Italiaans IJs, de wonderbaarlijke historie van Italiaanse ijsbereiders in Nederland*. Meppel: Boom.
- Bovenkerk, F., (1983). *Shylock of Haratio Alger: beschouwingen over de theorie der handelsminderheden*. In L. Sasberg en J. N. Cohen, Neveh Ya'akov. Jubilee Volume presented tot Dr. Jaap Meijer. Assen: Van Gorcum.
- Bovenkerk, F. (1983) De sociologie van de etnische onderneming. In *Sociologische Gids*, 3/4, 1983.
- Bovenkerk, F. (1983). Helpt hulp aan minderheden? In *Intermediair*, 19 (21).
- Bovenkerk, F., & Brunt, L. (1978). *De Rafelrand van Amsterdam*. Meppel: Boom.
- Bovenkerk, F. (red. e.a.) (1978). *Toen en Thans, de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*. Baarn: Ambo.
- Bovenkerk, F., & Brunt, L. (1978) De Sociografieën van Amsterdam en Chicago in de jaren twintig en dertig. In F. Bovenkerk e.a. (red.), *Toen en Thans*. Baarn: Ambo.
- Bovenkerk, F. (e.a.) (1978). Mozaïek van de Stad. Amsterdam: N.S.A.V. conferentie.
- Bovenkerk, F., & Breuning-van Leeuwen, E. (1979). Rasdiscriminatie op de Amsterdamse Arbeidsmarkt. In J. M. F. Jaspers & R. v. d. Vlist. *Sociale Psychologie in Nederland, deel II: De kleine groep*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Bovenkerk, F. & Brunt, L. (1981). Ontdekkingsreiziger in de onderwereld, de actualiteit van Henry May-Lew. In *Sociologische Gids*, jrg.2, 5.
- Bovenkerk, F., & Jongsma, G. (1981). *Eroscentra in Rotterdam?* Vakgroep Comparatieve Sociologie en Economische Studies (KOSES). Utrecht: Rijksuniversiteit.
- Bovenkerk, F. (1981). Why Returnees Generally do not turn out to be 'Agents of Change'. In *Nieuwe Westindische Gids*, november 1981.
- Bovenkerk, F. (1981). 30-April: hoe de deskundigen de rellen hebben verklaard. In *Sociologische Gids*, 28.
- Bovenkerk, F., (red.) (1982). *Hoe weet je dat? Wegen van sociaal onderzoek*. Amsterdam: Arbeidspers, Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Bovenkerk, F. (1982). Surinam's Emigration. In *Caribbean Review*, May 1982.
- Bovenkerk, F., & Brunt, L. (1982). Het Sociologisch Tekort. In C. Bouw e.a. (red.). *Wegen van sociaal Onderzoek*. Amsterdam: Arbeidspers.
- Bovenkerk, F. (1982). Why Returnees Generally do not turn out to be 'Agents of Change'. In L. Bryce-Laporte (ed.), *Return Migration and Remittances: Developing a Caribbean Perspective*. Washington: Smithsonian Institute.
- Bovenkerk, F. (e.a.) (1982). Het leken toch van die aardige jongens.... In A. P. Schmid & J. F. A. de Graad, *Zuidmolukse terrorisme, de media en de publieke opinie*. Amsterdam: Intermediair Uitgeverij.

* De meeste publicaties hebben betrekking op culturele of etnische-minderheden in relatie tot etnische of culturele meerderheden.

- Bovenkerk, F., Bruin, K., Brunt, L., & Wouters, H. (1984). *Vreemd volk, Gemengde Gevoelens*. Rapport voor het Ministerie van WVC inzake onderzoek naar samenleven Nederlanders en buitenlanders in Utrechts volkswijken, pp 350.
- Bovenkerk, F. (1984). The Rehabilitation of the Rabble: How and Why Marx and Engels Wrongly Depicted the Lumpen proletariat as a Reactionary Force. In *The Netherlands Journal of Sociology* 20, 1984.
- Bovenkerk, F. (1984). Haveman en Van Doorn over de ongeschoolde arbeider, een merkwaardige episode in de geschiedenis van de Nederlandse sociologie. In *Sociodrome, I*, pp.3-9.
- Bovenkerk, F. (1984). Das Multi-etnische Zusammenleben in Mikroverband. am Beispiel Utrecht. Paper voorgedragen bij een congres over stadssociologie in Arnoldshain. (wordt gepubliceerd).

De steekproef, het onderzoeksinstrument, de onderzoeksinstructie en de datavoorbereiding; hoofdstuk 4.

1. De steekproef

Vanuit de aard van het onderzoek (explorerend-formulerend) en de vraagstelling (zie § 4.12) lijkt het ons gewenst een selecte steekproef te trekken. Doel van dit onderzoek is immers zicht te krijgen op de vormen waarin de Cultuur van het Oordelen zich in de literatuur manifesteert. Onze populatie bestaat voornamelijk uit de units van literatuuronderzoek I (zie § 4.3).

Voor de uiteindelijke steekproef verwijzen wij naar bijlage E.

Bij de selectie speelde een rol dat:

- a. wij een spreiding van onderzoekseenheden wilden, dat wil zeggen onderzoekseenheden die betrekking hebben op de verschillende vakken van de 2 x 2-tabel.
- b. wij vooral naar units uitkeken die etnische-minderheden beschreven, waarvan wij verwachten hen in ons veldonderzoek tegen te komen;
- c. wij als vuistregel hanteerden dat $\pm 1/3$ van de onderzoekseenheden de Surinaamse doelgroep (mede) als onderzoeksobject moest beschrijven.

Ook speelt tijdens de ordeningsfase de vraag een rol of een onderzoekseenheid iets extra had toe te voegen aan onze kennis op dat moment.

Uit de aanvankelijke selectie van 26 onderzoekseenheden uit de steekproef en 5 onderzoekseenheden buiten de steekproef (t.w. de studies van Adam (1978), Braam (1973), Reubsaet e.a., (1983), Essed (1984) en Fanon (1970), blijven op grond van pragmatische overwegingen na exploratie van de literatuur $n=17$ over.

2. Het 'onderzoeksinstrument' en de onderzoeksinstructie

De hypothesen (zie bijl. F) fungeren als 'onderzoeksinstrument'.

De literatuur wordt aan de hand van deze hypothesen geëxploreerd.

De onderzoeksinstructie luidt dat als:

- a. een onderzoekseenheid uit een artikel bestaat, deze in zijn totaliteit gelezen dient te worden;
- b. een onderzoekseenheid uit een boek bestaat, er gelezen dient te worden:
 - het voorwoord;
 - de inhoudsopgave;
 - de inleiding (of het eerste hoofdstuk);
 - samenvatting en/of conclusies per hoofdstuk;
 - conclusies, resultaten en/of aanbevelingen (of *het laatste hoofdstuk*).

De rest van het boek wordt globaal bekeken.

Hoewel in mindere mate dan bij het eerste literatuuronderzoek uit fase I, geldt ook hierbij dat wij de kans lopen toevallige of terloopse opmerkingen van de auteur niet mee te nemen in de analyse.

3. Data-voorbereiding

Bijna de helft van de door ons onderzochte onderzoekseenheden (zie bijlage E), behandelt etnische verhoudingen als aspect van onderzoek, terwijl de overige onderzoekseenheden etnische verhoudingen als hoofdthema behandelen.

Ruim 1/3 deel van de *units* (nr. 3, 4, 5, 6, 8, 11, 12) behandelen òf gaan voor een groot deel òf voor een beperkt deel over Surinamers terwijl één unit door een Nederlandse auteur geschreven is en algemeen-theoretisch van aard is.

Drie Units (± 1/6 deel) behandelen verschillende etnische groepen in de Nederlandse situatie:

- Molukkers (nr. 13)
- Marokkanen (nr. 15)
- gastarbeiders (nr. 17)

terwijl 4 units (nr. 1, 2, 9, 16) gaan over buitenlandse (niet in Nederland verblijvende) etnische-minderheden en/of buitenlandse etnische verhoudingen behandelen.

Van de 17 auteurs zijn er (voor zover het mogelijk was dit na te gaan) op zijn minst 5 (nr. 8, 9, 13, 14, 15) afkomstig uit etnische-minderheidsgroepen. Eén daarvan is van Surinaamse afkomst.

De 9 units die code 3 en de 2 units die code 4 krijgen (zie § 4.4), bevatten in het algemeen marginaal tot zeer marginaal (zie § 4.4.) code 3- en code 4-aspecten. Voornamelijk in de vorm van een enkele uitspraak. Dat wij deze units toch in de code 3 en 4 onderbrengen, doet mogelijk geforceerd aan. De reden hiervoor ligt in het feit dat wij anders te weinig relevante uitspraken zouden kunnen gebruiken voor de analyse. Deze handelwijze is legitiem omdat dit een selecte steekproef betreft.

Lijst van units uit de steekproef van de tweede fase van de analyse van sociaal-wetenschappelijke units; hoofdstuk 4 (N = 17)

Geanalyseerde units; hoofdstuk 4.

1. Adam, B. (1978). *The survival of domination, inferiorization and everyday life*. New York: Elsevier.
2. Allport, G. W. (1953). *The nature of prejudice*. New York: Doubleday & Company.
3. Amersfoort, J. M. M. van, (1974). *Immigratie en minderheidsvorming: Een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973*. Alphen a/d Rijn: Samson.
4. Bovenkerk, F., & Bovenkerk-Teerink, L. M. (1972). *Surinamers en Antillianen in de Nederlandse pers. Onderzoek naar de gevolgen en oorzaken van de migratie van Nederlanders en Antillianen naar Nederland. Rapport nr. 1*. Amsterdam: Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam: Antropologisch-Sociologisch Centrum.
5. Bovenkerk, F., & Luning, M. (1979). "Als ze allemaal waren zoals jij!". *Gekleurde politiemensen in Nederland over hun werk*. In St. Land. Fed. voor Welzijnsstichtingen voor Surinamers in Nederland. Utrecht.
6. Braam, S. (1973). *Suriname en de Surinamers als maatschappelijke vreemdelingen in Nederland*. Den Haag: Kruseman's Uitgeversmaatschappij.
7. Carlier, R. (1974). *Minderheidssituatie en emancipatie gedachte*. In Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen nr. 19. p.389-412. België.
8. Essed, P. (1984). *Alledaagse racisme*. Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara.
9. Fanon, F. (1970). *Zwarte huid, blanke maskers*. Utrecht/Antwerpen: A.W. Bruna & Zoon.
10. Gaikhorst, L. (red.) e.a. (1979). *Buitenlandse vrouwen in Nederland*. Amersfoort: De Horstink.
11. Hendriks, J. (1981). *Emancipatie, relaties tussen minoriteit en dominant*. Alphen a/d Rijn/Brussel: Samson.
12. Praag, C. S. van. (1983). *Vooroordeel tegenover etnische minderheden. Resultaten van Nederlands opinie-onderzoek*. Rijswijk: Sociaal en cultureel planbureau.
13. Reubsaet, T. J. M., & Kropman, J. A. (1983). *Surinaamse migranten in Nederland*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
14. Rinsampessy, E. (1975). *De mogelijke gronden van agressie onder Molukse jongeren*. Kandidaatscriptie. Nijmegen.
15. Sanders, J. (1980). *Wat doen wij er zelf aan. Wat etnische minderheden in Nederland ondernemen tegen discriminatie waarvan zij het slachtoffer zijn*. Dotoraaalscriptie Amsterdam.
16. Shadid, W. A. (1979). *Maroccan workers in the Netherlands*. Dissertatie Leiden.
17. Wagley, C., & Harris, M. (1958). *Minorities in the new world. Six case studies*. New York: Columbia University Press.

Overzicht hypothesen uit hoofdstuk 4

Een combinatie van de hypothesen met de in § 3.2 inductief afgeleide opgespoorde variabelen, leidt met betrekking tot de **minderheidscultuur van het oordelen**, tot de volgende subhypothesen of verwachtingen.

- I In sociaal-wetenschappelijk onderzoek, worden etnische-meerderheden vanuit een toeschouwers- en slachtoffersrol beschreven en/of worden etnische-minderheden vanuit een actor- en daderrol beschreven. (*variabele mensbeeld: toeschouwers- en actorrol, slachtoffers- en daderrol*)

- II-IIIa Minderheden worden geacht een model en/of relevante Anderebeleving te hebben. Dit betekent dat zij zich in hun denken en handelen (dwingend) op de wij-groep zullen oriënteren. (*variabele model en/of relevante Andere: algemeen*)
 - b. In empirisch onderzoek worden sociale-afstandsvragen aan de etnische-minderheden voorgelegd. (*variabele model en/of relevante Andere: sociale afstand*)
 - c. De reacties (gedragsalternatieven, strategieën enz.) die minderheden om te emanciperen worden aangereikt (of die zij om te emanciperen zichzelf aanreiken) nemen (dwingend) als uitgangspunt de minderheidsdefinitie van de situatie. (*variabele model en/of relevante Andere: reacties*)
 - d. Integratie, aanpassing en aanverwante termen wordt/worden begrepen als socialiseren in de minderheidscultuur en/of de minderheidsdefinitie van de situatie. (*variabele model en/of relevante Andere: integratie*)

- IV In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden vooroordeel, stereotiep, generalisatie en andere overeenkomstige termen specifiek gekoppeld aan etnische-minderheden, in die zin dat zij eenzijdig en/of als vanzelfsprekend gericht zijn op etnische-meerderheden. (*variabele monopolisering*).

- V In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden discriminatie, inferiorisering, intolerant handelen en andere overeenkomstige termen specifiek gekoppeld aan etnische-minderheden, in die zin dat zij als vanzelfsprekend gericht zijn op etnische-meerderheden. (*variabele kleine machthebber*).

- VI
 - a. In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden subjectieve oordelen door auteurs met betrekking tot etnische-meerderheden genoemd. (*variabele subjectief oordeel: algemeen*)
 - b. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek zelf is gebaseerd op vooroordelen ten aanzien van etnische-meerderheden. (*variabele subjectief oordeel: bias*)

- VII In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden etnische-meerderheden met bekende vooroordelen, stereotypen, generalisaties en dergelijke verbonden. Deze worden echter niet expliciet genoemd of vermeld. (*variabele bijzondere argumentatie: algemeen*).

Een combinatie van de hypothese met de in hoofdstuk 3 opgespoorde variabelen leidt tot de volgende subhypothesen of verwachtingen met betrekking tot de **meerderheids-cultuur van het oordelen**.

- I In sociaal-wetenschappelijk onderzoek, worden etnische-minderheden, vanuit toeschouwers- en slachtoffers en/of worden etnische-meerderheden vanuit actor- en daderrol beschreven. (*variabele mensbeeld: toeschouwers- en actorrol, slachtoffers- en daderrol*).
- II-IIIa. Minderheden worden niet geacht een model en/of relevante-Anderebeleving te hebben. Dit betekent dat zij zich in hun denken en handelen (dwingend) op meerderheden zullen oriënteren. (*variabele model en/of relevante Andere: algemeen*).
 - b. In empirisch onderzoek worden sociale-afstandsvragen alleen aan de meerderheid voorgelegd. (*variabele model en/of relevante Andere: sociale afstand*)
 - c. De reacties (gedragsalternatieven, strategieën enz.) die minderheden worden aangereikt (of die zij zichzelf aanreiken) om te emanciperen, nemen (dwingend) als uitgangspunt de meerderheidsdefinitie van de situatie. (*variabele model en/of relevante Andere: reacties*).
 - d. Integratie, aanpassing en aanverwante termen wordt/worden begrepen als socialiseren in de dominante cultuur en/of de dominante definitie van de situatie. (*variabele model en/of relevante Andere: integratie*).
- IV In sociaal-wetenschappelijke onderzoek worden vooroordeel, stereotiepen, generalisaties en andere overeenkomstige termen specifiek gekoppeld aan etnische-meerderheden, in die zin dat zij eenzijdig en/of als vanzelfsprekend gericht zijn op etnische-minderheden. (*variabele monopolisering*)
- V In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden discriminatie, inferiorisering, intolerant handelen en andere overeenkomstige termen specifiek gekoppeld aan etnische-meerderheden, in die zin dat zij eenzijdig en/of als vanzelfsprekend gericht zijn op etnische-minderheden. (*variabele kleine machthebber*)
- VI a. In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden subjectieve oordelen door auteurs met betrekking tot etnische-minderheden genoemd. (*variabele subjectief oordeel: algemeen*)
- VI b. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek zelf is gebaseerd op subjectieve oordelen ten aanzien van etnische-minderheden. (*variabele subjectief oordeel: bias*)
- VI'b *Stellingname ten aanzien van variabele subjectief oordeel*
Sociaal-wetenschappelijk onderzoek zelf is gebaseerd op stellingname ten aanzien van subjectieve oordelen over etnische-minderheden. (*stellingname: bias*)
- VII a. In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden etnische-minderheden met bekende vooroordelen, stereotiepen, generalisaties en dergelijke verbonden.

Deze worden echter niet expliciet genoemd of vermeld. (*variabele bijzondere argumentatie: algemeen*)

- b. In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden minderheden met knelpunten verbonden, bijvoorbeeld problemen, pathologieën. (*variabele bijzondere argumentatie: knelpuntgerichtheid*).
- c1. In sociaal-wetenschappelijk onderzoek wordt de relatie tussen minderheden en meerderheden veelal beschreven als a-historisch, waardoor de indruk gewekt wordt dat de positie van minderheden (onveranderlijk) gegeven is. (*variabele bijzondere argumentatie: fixatie*).
- c2. In sociaal-wetenschappelijk onderzoek wordt bij het zoeken naar verandingsperspectieven - de aandacht uitsluitend gericht op de minderheidsgroep. (*variabele bijzondere argumentatie: probleemdruager of probleemgroep*).
- d. In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden begrippen als ambivalentie, dubbelheid, tweeslachtigheid in de relatie etnische-minderheid - etnische-meerderheid, uitsluitend aan etnische-minderheden toegeschreven. (*variabele bijzondere argumentatie: dubbelheid*).

Stellingname ten aanzien van variabele "bijzondere argumentatie"

- VII'a In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden minderheden niet impliciet met bekende vooroordelen, stereotypen, generalisaties en dergelijke verbonden. (*stellingname: algemeen*)
- VII'b In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden minderheden met "positieve zaken" verbonden, bijvoorbeeld verworvenheden, maatschappelijke bijdragen, positieve eigenaardigheden. (*stellingname: knelpuntgerichtheid*)
- VII'c1 In sociaal-wetenschappelijk onderzoek wordt de relatie tussen minderheden en meerderheden veelal beschreven als historisch, waardoor de indruk gewekt wordt dat deze verhouding een veranderlijk gegeven is. (*stellingname: fixatie*)
- VII'c2 In sociaal-wetenschappelijk onderzoek wordt bij het zoeken naar verandingsperspectieven de aandacht gericht op de meerderheidsgroep. (*stellingname: probleemdruager of probleemgroep*)
- VII'd In sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden begrippen als ambivalentie, dubbelheid, tweeslachtigheid in de relatie etnisch(e)-minderheid - etnisch(e)-meerderheid aan etnische-meerderheden toegeschreven. (*stellingname: dubbelheid*)

Procedurele aspecten van de dataverzameling en een beschrijving van de drie internaten; hoofdstuk 5

1. De dataverzameling.

Galtung (1967, p.80 e.v.) wijst erop dat sampling niet alleen op het niveau van units, maar ook op het niveau van *variabelen* plaatsvindt. De units in ons onderzoek worden gevormd door 12 cursussen rondom het thema interetnische verhoudingen en 61 respondenten. In het geval van de cursussen vindt er niet werkelijk sampling plaats, omdat wij in principe elke cursus die relevant leek en die wij in principe binnen de geplande veldonderzoekperiode (zomer '84 - begin '86) konden bijwonen, bezochten. Voor zover cursussen gelijktijdig gegeven werden, hanteerden wij wel criteria, ontwikkeld voor het maken van een keuze. Het eerste criterium heeft betrekking op ons streven het aantal cursussen evenwichtig te verdelen over de 3 instellingen. Het tweede criterium heeft betrekking op ons streven zowel gelijksoortige als ongelijksoortige cursussen in ons onderzoek te betrekken.

Gelijksoortigheid slaat in dit verband op de instelling, het thema, bepaalde karakteristieken van de cursusleidingen, van de deelnemers/(sters) enz. Gelijksoortigheid in eenheden vergroot dus de *onderlinge vergelijkbaarheid van verschijnselen*.

Ongelijksoortige cursussen selecteren heeft echter ook een belangrijk voordeel. Als cursussen op onderscheiden aspecten van relaties tussen etnische groepen betrekking hebben (dus in dit opzicht vrij overeenkomstig zijn) maar voor de rest verschillend zijn en ondanks die verschillen toch specifieke minderheid-meerderheidpatronen opleveren, dan kunnen er hypothesen ontwikkeld of geverifieerd worden, die betrekking hebben op de *verwachte algemeenheid van bepaalde patronen*. Ongelijksoortigheid kan daardoor de generaliseerbaarheid van onderzoeksresultaten vergroten. Bovendien kunnen verschillende cursussituaties aanleiding geven tot inzicht in de *voorwaarden waaronder bepaalde interactie-patronen in termen van variabelen in een bepaalde frequentie, intensiteit of vorm voorkomen, met andere woorden inzicht geven in de variatie van het te onderzoeken verschijnsel binnen bepaalde condities*.

Een derde criterium, dat in feite een specificering van het tweede vormt, heeft betrekking op ons streven zoveel mogelijk cursustypen (zie bijlage H) in ons onderzoek te betrekken*.

In het geval van de respondenten ligt de situatie wat anders. De groep respondenten wordt gevormd door zowel leden van de cursusleiding en docenten als cursisten. Ook naar etniciteit zijn de respondenten onder te verdelen in (voornamelijk) Surinamers en Nederlanders². Omdat het aanbod van respondenten groot genoeg is, vindt er wel sampling plaats. De steekproeftrekking vindt in instelling I en II volgens het principe van quota-sampling (Galtung, 1967, p.52) plaats. En wel zo dat wij bij de samenstelling van de steekproef er naar streefden, uit elke cursus een gelijk aantal respondenten op aselechte wijze te trekken. Met betrekking tot verdeling over de

* Dit criterium speelde met name een rol als er in dezelfde periode 2 of meerdere cursussen, georganiseerd waren.

instelling en etniciteit streefden wij een evenwichtige verdeling na. Als vuistregel voor het aantal gesprekken met de cursusleiding hanteerden wij minimaal 50% van de docenten uit de cursussen waarin wij participerende observaties uitvoerden. Als vuistregel voor gesprekken met de cursisten hanteerden wij 3 à 4 deelnemers/sters per cursus. Als vuistregel voor de verhouding zwart en wit, hanteerden wij 50% zwart en 50% wit.

In instelling III stapten wij af van het principe van quota-sampling omdat de gehele populatie van instelling III (dat wil zeggen al de cursisten die intern wonen, ook degenen die niet aan de door ons geobserveerde cursussen hebben deelgenomen) samenviel met onze steekproef. Wij geven daarmee het principe op, dat respondenten gelijkmatig verdeeld moesten zijn over de educatieve activiteiten waarbinnen wij participerende observaties verricht hebben en het aan dit principe ten grondslag liggende idee, dat respondenten ex-cursisten moeten zijn.

Van belang vonden wij wel dat er in deze steekproef etnische-minderheden terecht komen. Omdat de populatie van etnische-minderheden binnen deze instelling zeer klein is, vindt de steekproeftrekking van respondenten uit etnische-minderheidsgroepen, select plaats. De steekproeftrekking van Nederlandse cursisten vindt a-select plaats.

Met betrekking tot de variabelen die wij in ons onderzoek hanteren, waaronder wij zowel de variabelen van de CvHO als andersoortige variabelen zoals cursustype vallen, realiseren wij ons heel goed dat deze slechts een 'steekproef' vormen uit een groter universum van variabelen. Anders dan bij de units (cursussen en respondenten) het geval is, kunnen wij geen inschatting maken van de mate waarin onze variabelen representatief zijn voor het universum van variabelen of clusters daaruit (zie Galtung, 1967, p.80 e.v.); dit omdat wij van het universum van de units wel en van het universum van variabelen geen voorstelling hadden.

De cursussen en respondenten vormen onze *formele units* en neerslagen van onze participerende observaties (in de vorm van cursusverslagen en de verslagen interviews) onze *formele data*. In ons onderzoek hebben wij ook gebruik gemaakt van data die wij minder systematisch verzameld hebben en die als zodanig ook binnen onze '*sampling*' vallen. Dit zijn onder meer oude cursusverslagen geschreven door derden; eigen dagboekantekeningen; observaties van processen die betrekking hebben op interacties tussen autochtonen en allochtonen zoals plotseling, met ons onderzoek in verband staande veranderingen in routines en afspraken; door ons afgenomen schriftelijke cursusevaluaties, enzovoort. Deze data hebben wij als achtergrondinformatie gebruikt.

In het totaal hebben wij bij 12 cursussen³ participerende observaties verricht. In instelling I een volkshogeschool, waarin wij voornamelijk elementen van een persoonlijke-groeibenadering tegenkwamen, hebben wij 3 cursussen meegemaakt. In instelling II een volkshogeschool, waarin wij voornamelijk elementen van een kritische benadering tegenkwamen, hebben wij 6 cursussen meegemaakt. In instelling III een politie-opleiding, waarin wij voornamelijk elementen van een pragmatische benadering tegenkwamen, hebben wij 3 themaweken of cursussen meegemaakt, waarbij totaal 6 groepen cursisten betrokken zijn. Deze themaweken worden door de instelling met themawerk 'Minderheden' aangeduid. In tegenstelling tot instelling I en II is bij instelling III een cursus opgebouwd uit verschillende zelfstandige onderdelen, gegeven door verschillende gastdocenten. Het geheel wordt vooral organisatorisch en inhoudelijk gecoördineerd door één of meerdere docenten die aan instelling III verbonden zijn.

2. Overige procedurele aspecten van de dataverzameling

Zoals reeds eerder door ons opgemerkt werd, bestaan onze formele data (met betrekking tot cursusactiviteiten) uit resultaten van participerende observaties van schriftelijke verslagen.

De data die wij verzamelden tijdens de cursusactiviteiten hebben onder meer betrekking op het cursustype, het cursusprogramma en de daarbij behorende definitie van de interetnische situatie binnen de cursus, het gehanteerd anti-racistisch referentiekader en (opvallende) elementen uit de agogische benadering. Daarnaast versloegen wij de gevoerde gesprekken en waren wij alert op de etniciteit van de deelnemers/neemsters die het woord voerden. Ook de opmerkingen van de cursusleiding hadden onze bijzondere aandacht, voor zover zij voor ons relevant waren.

De overige data verkregen wij uit onze interviews, waarin zowel open als gesloten vragen voorkwamen.

De data die wij verzamelden tijdens de interviews, hebben bij de docenten vooral betrekking op de uitgangspunten, doeleinden, methoden en strategieën die betrokkenen hanteerden in en ten aanzien van de cursus(sen) en de daarmee samenhangende definitie van de interetnische situatie. **Als zodanig fungeren de gesprekken met de docenten (n=13) als achtergrondinformatie en ten behoeve van onze beeldvorming, waardoor er in de data-analyse niet expliciet naar de inhoud van deze interviews wordt verwezen.**

Bij de cursisten hebben de interviews in het algemeen betrekking op de persoonlijke houdingen en de visie op interetnische verhoudingen (met extra aandacht voor eventuele bevooroordeeldheid van de betrokken respondent(e)).

Bij zwarte respondenten zijn wij daarbij met name geïnteresseerd, in de mate waarin betrokkene zijn/haar eigen interetnische definitie van de situatie hanteert.

Bij witte respondenten zijn wij met name geïnteresseerd in de mate waarin betrokkene zijn/haar eigen interetnische definitie van de situatie hanteert en op de hoogte is van de minderheidsdefinitie van de situatie. Op de inhoud van de interviews met de cursist-respondenten komen wij in de data-analyse, wel expliciet terug.

Het bovenstaande impliceert dat wij gebruik maakten van 3 vragenlijsten. Eén voor de zwarte en witte docent-respondenten, één voor zwarte cursist-respondenten en één voor witte cursist-respondenten (zie bijlagen N, O en P).

De interviewduur varieert per instelling⁴. De medewerking van de respondenten uit alle 3 instellingen was optimaal⁵.

3. Een beschrijving van de drie internaten

In hoofdstuk I hebben wij aangegeven wat wij onder volwasseneneducatie, -vorming en vormingswerk verstaan.

In deze paragraaf willen wij eerst kenmerken van het VWI⁶ bespreken, waaronder zoals reeds is opgemerkt instelling I en II vallen. Vervolgens willen wij kenmerken van instelling III als opleidingsinternaat bespreken.

De werksoort VWI stelt zich educatief werk - in het algemeen - als enig doel, maar erkent wel dat deze werksoort een mogelijk middel is, om andere sociale systemen te beïnvloeden.

Hoewel in principe verschillende educatieve doeleinden kunnen worden nagestreefd, richt deze werksoort, tenminste in de periode van het onderzoek, zich toch vooral op maatschappelijke bewustwording en houdingsverandering. Intermenselijke solidariteit staat hierbij op de voorgrond. In principe zijn de verschillende instellingen autonome, geprofessionaliseerde organisaties die juridisch de stichtingsvorm kennen. Het cursuswerk vindt plaats binnen de instelling onder deskundige leiding gedurende één of meerdere dagen. De cursisten die zich in principe vrijwillig hebben aangemeld, zijn gedurende deze periode intern. Soms is er de mogelijkheid voor een follow-up. De cursussen worden niet afgesloten met een formele maatschappelijke erkenning door middel van een certificaat.

Een karakteristiek algemeen kenmerk van VWI is volgens de Federatie van vormingscentra (1984, p.12) intensivering van leerprocessen, waarbij wordt uitgegaan van ervaringen van cursisten. Onder intensivering van leerprocessen verstaat de Federatie van Vormingswerkcentra (1984, p.12) dat:

- "educatief gebruik gemaakt wordt van een opzettelijke, voor een langere tijd dan één dag, tot stand gebracht samenlevingsverband (werken, eten, ontspannen, slapen) als onderbreking en breuk in het dagelijks leven
- intensief en geconcentreerd gewerkt kan worden
- het effectvol hanteren van het groepsgebeuren een extra dimensie toevoegt aan leer- en vormingsprocessen
- een intensieve ontmoeting en confrontatie mogelijk is met andere mensen, meningen en gedrag
- door het werken in groepen de solidarisering van mensen wordt bevorderd
- een open klimaat ontstaat voor nieuwe inzichten en de bereidheid tot het experimenteren met ander gedrag
- gewerkt kan worden aan een grote diversiteit van vragen
- een breed scala van thematieken aan de orde kan komen dat vaak uitstijgt boven de 'lokale' of 'categorale' problematiek van de cursisten, hetgeen blikverwijdend is
- men bijeen is buiten de in woon- en werkomgeving dikwijls ervaren machtsverhoudingen".

Het zijn dit soort kenmerken, die aan vormingsinternaten hun eigen karakter geven. Ze intensiveren dus in die zin (elders plaatsvindende) leerprocessen dat agogische deskundigheid met kenmerkende internaats'middelen' - zoals specifiek ingerichte accommodaties - de kwaliteit van vormingsprocessen bevordert.

Met name voor het thema minderheid-meerderheidsrelaties - dat onvermijdelijk gepaard gaat met gevoelig liggende discussies, rondom thema's als (voor)oordeel, discriminatie en racisme - lijken ons belangrijke leervoorwaarden, 'groepssolidarisering' en een 'open klimaat'. De kenmerken van deze werksoort, lijken ons daarom te fungeren als factoren die het bespreekbaar maken van interetnische verhoudingen vergemakkelijkt.

De bovenbeschreven kenmerken van het VWI gelden niet zonder meer voor instelling III. De eerste twee instellingen zijn primair instellingen die zich bezig houden met vorming van volwassenen terwijl de laatstgenoemde primair een onderwijsinstelling in de zin van beroepsopleiding is. Als zodanig leidt deze instelling haar deelnemers/-neemsters op, tot het beroep van politie-agent(e), waardoor er wel diplomagericht wordt gewerkt. De educatieve activiteiten in instelling III zijn (daardoor), ook meer gericht op kennisoverdracht, hetgeen een minder gelijkwaardige verhouding tussen 'lerenden' en 'leraar' veronderstelt. De methodisch-didactische aanpak is daardoor ook verschillend van instelling I en II waar gelijkwaardigheid tussen 'leraar' en 'lerenden' in elk geval als principieel uitgangspunt van educatieve activiteiten met volwassenen, wordt opgevat. Omdat het thema 'minderheden' in instelling III in het vak vorming is ondergebracht, impliceert dit onzes inziens dat dit thema, niet alleen als cognitieve activiteit opgevat wordt, maar dat het ook om persoonlijke of maatschappelijke bewustwording gaat. Anders dan in instelling I en II het geval is, moeten de educatieve activiteiten in instelling III echter niet met vormingswerk als zodanig maar met (in ander onderwijs - c.q. cursusactiviteiten) 'ingebouwde vorming' omschreven worden.

Hoewel de deelnemers/neemsters zich in principe vrijwillig aanmelden bij de opleiding, vindt deelname aan de verschillende onderwijsonderdelen of educatieve activiteiten in principe niet vrijwillig maar verplicht plaats. Ditzelfde geldt voor het onderwijs over etnische-minderheden.

Dat aan instelling III een internaat verbonden is heeft wel tot consequentie, dat de deelnemers/neemsters intern wonen.

Hierdoor ontstaat er eveneens een samenlevingsverband (werken, eten, zich ontspannen, slapen), waardoor in principe, verschillende kenmerken die geschikt zijn voor het intensiveren van leerprocessen, eveneens binnen deze instelling, aanwezig kunnen zijn.

Het is echter voor ons zeer de vraag of de duur van dit verband (het samenlevingsverband valt normaal gesproken samen met de duur van de opleiding exclusief de stageperiode), in deze instelling zo bevordelijk is voor het openlijk bespreken van (eigen) bevooroordeeldheid.

De cursisten uit instelling I en II trekken slechts enkele dagdelen met elkaar op. Het openlijk bespreken van getaboëerde gevoelens, houdingen en gedragswijzen, heeft nauwelijks consequenties voor de groepsleden. De groep valt na korte tijd uit elkaar en de groepsleden ontmoeten elkaar vermoedelijk niet meer. Zeker niet als de groepssamenstelling is gebaseerd op een open inschrijving. De cursisten van instelling III moeten echter gedurende een aantal jaren, bijna dagelijks met elkaar optrekken. Het openlijk bespreken van getaboëerde gevoelens, houdingen en gedragingen wordt ons inziens door de lange duur van het samenlevingsverband, eerder afgeremd.

Cursustypen; hoofdstuk 5

Cursus- type	Cursis- ten	Cursus- leiding	Gast- docent	Cursisten	Gastcursus- type
I	Z	Z	Z _g	Z	I _g
II	Z	W	W _g	Z	II _g
III	Z	ZW	ZW _g	Z	III _g
IV	ZW	ZW	ZW _g	ZW	IV _g
V	ZW	Z	Z _g	ZW	V _g
VI	ZW	W	W _g	ZW	VI _g
VII	W	W	W _g	W	VII _g
VIII	W	Z	Z _g	W	VIII _g
IX	W	ZW	ZW _g	W	IX _g

Verklaring van de tekens:

Z = zwarte (cursisten of cursusleiding)

W = witte (cursisten of cursusleiding)

ZW = etnisch gemengde (cursisten of cursusleiding)

g = gastdocent(e)

N.B. Zwart staat voor gekleurde mensen; in ons onderzoek zijn dat voornamelijk Surinamers. Wit voor Nederlanders.

Data-analyse-instrument van het cursuswerk en de interviews uit hoofdstuk 5

Ons instrument bevat 3 delen:

- Deel I, het instrument voor de datavoorbereiding of -voorbewerking;
- Deel II, het instrument om het cursuswerk te analyseren;
- Deel III, het instrument om de interviews te analyseren.

Deel I

- A.1 Welke algemene kenmerken treffen wij per instelling aan?
- a. Wordt er gewerkt met 'vaste' docenten? (*'Vaste' of 'gast' docent(e)?*)
 - b. Wordt er vooraf of tijdens de cursus schriftelijk materiaal uitgereikt? (*Schriftelijke materiaal?*)
 - c. Vormen etnische verhoudingen een aspect of hoofdthema? (*Aspect of hoofdthema?*)
 - d. Vormt de cursus een samenhangend geheel of bestaat zij uit in principe los van elkaar staande onderdelen? (*Samenhangend of los van elkaar staande onderdelen?*)
 - e. Hoe groot is de groep cursisten?
Wij onderscheiden: $5 \geq N1 < 10$
 $10 > N2 \leq 20$
 $20 > N3 \leq 40$
(*N=groepsgrootte*)
2. Wat zijn de algemene kenmerken van de cursisten en de cursusleiding?
- a. Wat is de gemiddelde leeftijd van de cursisten? (*Gemiddelde leeftijd?*)
 - b. Van welk geslacht zijn de cursisten? (*Geslacht?*)
 - c. Vormen zij een specifieke beroepsgroep? (*Beroepsgroep?*)
 - d. Wat is hun etniciteit? (*Etniciteit cursisten?*)
 - e. Indien de cursisten naar etniciteit gemengd zijn, wat is de kwantitatieve verhouding tussen de cursisten van verschillende etniciteit? (*Kwantitatieve verhouding?*)
 - f. Is de cursusleiding zwart, wit of gemengd? (*Etniciteit cursusleiding?*)
 - g. Is de cursusleiding deskundig op het terrein van etnische verhoudingen? (*Deskundigheid?*)
3. Wat zijn de kenmerken van de cursus?
- a. Wat is het cursustype? Wat is het gastcursustype?
 - b. Welke opvatting over vorming speelt in de cursus een rol?

Deel II

Dit deel heeft betrekking op algemene kenmerken van de cursussen. De algemene kenmerken zullen rondom etniciteit gegroepeerd worden. IIB₁ heeft daarom betrekking op zwarte en IIB₂ op witte cursisten.

- IIB₁** Dit deel heeft betrekking op de data-analyse van het cursuswerk vanuit een zwart perspectief.
 Komt de 'CvhO' bij de zwarte cursisten en/of cursusleiding voor? Uit welke variabelen blijkt dat? Welke variabelen ontbreken? Zijn er aanwijzingen voor nieuwe (dimensies van) variabelen?
 (-CvhO)
2. Welke relevante items treffen wij aan in de cursussen?
 (Relevante items)
 3. Wordt het verschijnsel 'discriminatie' gehanteerd op de drie volgende manieren?
 - als intentioneel verschijnsel
 - als moreel afkeuringswaardig verschijnsel
 - als een vorm van machtsufoefening.
 (Discriminatie)
 4. Worden etnische verhoudingen in een historisch perspectief geplaatst?
 (Historisch perspectief).
 5. Komt het verschijnsel 'knelpunt reductie' op de volgende twee manieren voor?
 - Etnische verhoudingen worden alleen in de probleem of knelpuntensfeer betrokken.
 - 'Migranten', 'buitenlanders', 'allochtonen' en/of 'minderheden' worden als probleemveroorzakers of -dragers begrepen.
 (Knelpuntreductie).
 6. Wat is de definitie van de situatie.
 (Definitie van de situatie)
 7. Is er sprake van andersoortige variabelen, items of thema's, die niet eerder aan de orde kwamen?
 (Restcategorie of overige opmerkingen)
 8. Is er sprake van een bepaalde waardering van de cursus?
 (Evaluatie van de cursus door de cursisten).
 9. Een kritische evaluatie van de cursus.
 (Kritische bespreking van de cursus).

IIB₂ Dit deel heeft betrekking op de data-analyse van het cursuswerk vanuit een wit perspectief.

1. Komen de +CvhO en de -CvhO bij de witte cursisten en/of cursusleiding voor? Uit welke variabelen blijkt dat? Welke variabelen ontbreken? Wat betekent dat voor het wel of niet bevestigen van de hypothesen (zie §. 5.2). Zijn er aanwijzingen voor nieuwe (dimensies van) variabelen uit de (-CvhO en de +CvhO)?
2. Welke relevante items treffen wij aan in de cursussen? (Relevante items)

* Verwachtingen gebaseerd op onze 7 variabelen (zie ook bijlage F) duiden wij voor de -CvhO met I^B - VII^B aan.

Verwachtingen gebaseerd op onze 7 variabelen duiden wij voor de +CvhO met I^A - VII^A aan.

3. Wordt het verschijnsel 'discriminatie' gehanteerd op de drie volgende manieren?
 - als intentioneel verschijnsel
 - als moreel afkeuringswaardig verschijnsel
 - als een vorm van machtsoefening.
(*Discriminatie*)
4. Worden etnische verhoudingen in een historisch perspectief geplaatst?
(*Historisch perspectief*).
5. Komt het verschijnsel 'knelpuntreductie' op de volgende twee manieren voor?
 - Etnische verhoudingen worden alleen in de probleem- of knelpuntensfeer betrokken.
 - 'Migranten', 'buitenlanders', 'allochtonen' en/of 'minderheden' worden als probleemveroorzakers of -dragers begrepen.
(*Knelpuntreductie*).
6. Wat is de definitie van de situatie.
(*Definitie van de situatie*)
7. Is er sprake van andersoortige variabelen, items of thema's, die niet eerder aan de orde kwamen?
(*Restcategorie of overige opmerkingen*).
8. Is er sprake van een bepaalde waardering van de cursus?
(*Evaluatie van de cursus door de cursisten*).
9. Een kritische evaluatie van de cursus.
(*Kritische bespreking van de cursus*).

IIIC₁

Deel IIIC is opgebouwd uit een instrument voor de analyse van interviews van zwarte respondenten (IIIC₁) en een instrument voor de analyse van interviews van witte respondenten (IIIC₂)

Met behulp van deel IIIC₁ van ons data-analyse-instrument, worden de zwarte respondenten geanalyseerd aan de hand van de volgende vragen:

1. Komen de respondenten reeds in de primaire socialisatie vooroordelen jegens etnische-meerderheidsgroepen tegen?
(*Primaire socialisatie*).
2. Komen er leden van etnische-meerderheidsgroepen in de vrienden en kennissenkring (=V&KK) voor?
(*Gemengde of niet gemengde V&KK*).
3. - Kunnen de respondenten iets plezierigs of positiefs vertellen over hun beleving en/of contacten met Nederlanders?
- Voelen de respondenten zich op hun hoede in de buurt van etnische-minderheidsleden.
(*Positieve beleving en/of contacten*).

4. Is een partner - afkomstig uit leden der etnische-meerderheidsgroepen - van invloed op de beeldvorming van betrokken respondent(e)?
(*Nederlandse partner en beeldvorming*).
5. Komt de 'CvhO bij de respondenten voor?
Uit welke variabelen blijkt dat? Welke ontbreken?
Zijn er aanwijzingen voor nieuwe (dimensies) van variabelen?
(*De CvhO*).
6. Welke relevante items treffen wij aan bij de respondenten?
(*Relevante items*).
7. Op welke wijze komt het verschijnsel discriminatie aan de orde?
(*Discriminatie*).
8. Is er sprake van het verschijnsel 'knelpunt reductie'?
(*Knelpuntreductie*).
9. Is er sprake van een bepaalde waardering van de cursus? (*Evaluatie van de cursus door de cursisten*)
10. Een kritische evaluatie van de interviews
(*Kritische bespreking van de interviews*).
Is er sprake van een restcategorie?
(*Restcategorie*)

IIIC₂. Dit deel heeft betrekking op de data-analyse van de interviews van de witte respondenten.

1. Kwamen de respondenten reeds in de primaire socialisatie vooroordelen jegens etnische-minderheidsgroepen tegen?
(*Primaire socialisatie*).
2. Komen er leden uit etnische-minderheidsgroepen in de vrienden en kennissenkring (=V&KK) voor?
(*Gemengde of niet gemengde V&KK*).
3. - Kunnen de respondenten iets plezierigs of positiefs vertellen over hun beleving en/of contacten met etnische-minderheden en/of Surinamers?
- Voelen respondenten zich op hun hoede in de buurt van etnische-minderheidsleden?
(*Positieve beleving*).
4. Is een partner - afkomstig uit leden der etnische-minderheidsgroepen - van invloed op de beeldvorming van betrokken respondent(e)?
(*Surinaamse partner en beeldvorming*).
5. Komen de +CvhO en de -CvhO bij de respondenten voor? Uit welke variabelen blijkt dat? Welke ontbreken? Zijn er aanwijzingen voor nieuwe (dimensies) van variabelen?
(*De CvhO*).
6. Welke relevante items treffen wij aan bij de respondenten?
(*Relevante items*).

7. Op welke wijze komt het verschijnsel discriminatie aan de orde?
(*Discriminatie*).
8. Is er sprake van het verschijnsel 'knelpuntreductie'?
(*Knelpuntreductie*).
9. Is er sprake van een bepaalde waardering van de cursus. (*Evaluatie van de cursus door de cursisten*)
10. Een kritische evaluatie van de interviews?
(*Kritische bespreking van de interviews*).
Is er sprake van een restcategorie?
(*Restcategorie*)

De verdeling van de interviews; hoofdstuk 5

In onze interviewperiode die ruim één jaar duurde hebben wij totaal 61 interviews afgenomen.

De respondenten zijn afkomstig uit alle 3 instellingen, zoveel mogelijk verdeeld over de 12 cursussen waarbinnen wij participerende observaties verrichten en zijn zowel deelnemer/neemster als docent. De selectie van de respondenten vindt willekeurig plaats. Het afnemen van een interview wordt ons nooit geweigerd. In instelling III is de medewerking voor het bereiken van de respondenten, zeer groot. De breedvoerigheid van de respondenten varieert, zoals reeds opgemerkt werd, in het algemeen per instelling. Hierdoor is de interviewduur ook variabel: in instelling I voerden wij per respondent een gesprek van gemiddeld 2,5.

In instelling II duurden de gesprekken gemiddeld 2 uur (langer met de jongeren en korter met de 50+ en bejaarden). In instelling III duurden de gesprekken gemiddeld 1,5 uur.

In de volgende tabel geven wij aan hoe de respondenten verdeeld zijn naar rol in de educatieve activiteit (deelnemer of docent), hoe zij verdeeld zijn over de instellingen en of zij al dan niet behoren tot autochtone of allochtone Nederlanders.

Tabel 8 De verdeling van de respondenten

	Instelling I		Instelling II		Instelling III		Subtotalen	
	cursisten	docenten	cursisten	docenten	cursisten	docenten	cursisten	docenten
Autochtonen	3	2	3	2	19	4	25	8
Allochtonen	7	1	13	3	3	1	23	5
Subtotalen	10	3	16	5	22	5	48	13

Totaal aantal autochtone respondenten = 33. Totaal aantal allochtone respondenten = 28.
Totaal respondenten 61.

Uit de bovenstaande tabel blijkt dat de respondenten niet altijd evenwichtig verdeeld zijn over de 3 instellingen. Deze onevenwichtige spreiding heeft verschillende gronden.

In instelling I speelde mee dat de aanvankelijke toezeggingen om in deze instelling onderzoek te kunnen doen, ongedaan gemaakt werden en afhankelijk gesteld werden van de bereidheid van individuele cursusleiders/sters.

In instelling II speelde mee dat ondanks formele afspraken de toegang tot cursussen met uitsluitend witte cursisten ons steeds ontzegd werd, terwijl wij wél toegelaten werden tot migrantencursussen.

In instelling III speelde mee dat de populatie van cursisten (leerlingen) voornamelijk uit autochtone Nederlanders bestaat, waardoor wij slechts 3 allochtone Nederlanders konden interviewen.

De data afkomstig van de docent-respondenten worden in de data-analyse slechts als 'achtergrondmateriaal' gebruikt.

Het cursuswerk in instelling I; hoofdstuk 6.

In bijlage K evalueren wij het cursuswerk uit instelling I eerst vanuit het actorperspectief op de allochtone Nederlanders, hetgeen in dit onderzoek voor een belangrijk deel samenvalt met Surinamers. Hiervoor komen de cursussen 3, 6 en 8 in aanmerking. Vervolgens zullen wij het cursuswerk evalueren vanuit het perspectief van de autochtone Nederlanders. Hiervoor komen onder meer cursussen 3 en 6 in aanmerking. Met name cursus 3 bespreken wij uitgebreid, zodat het duidelijk wordt hoe wij in de analyse omgaan met aspecten en vragen, uit ons data-analyse-instrument.

Betrokken docenten zijn: voor cursus 3 een witte man; voor cursus 6 een witte man en vrouw plus 2 gastdocenten; een witte en een zwarte man; voor cursus 8 een zwarte vrouw. Het karakter van deze laatste cursus verandert echter gedurende 1 dagdeel, omdat een groep witte cursisten met witte docent - van een andere cursus, die een overeenkomstig programma hadden - plus deze zwarte groep en zwarte docente, tot één groep werden samengevoegd.

1. CURSUS 3 VANUIT HET ACTORPERSPECTIEF VAN ETNISCHE-MINDERHEDEN

Curstype VI: dat wil zeggen de cursisten worden gevormd door etnische-minderheidsleden en -meerderheidsleden en de cursusleiding is een etnisch(e)-meerderheidslid.

Gastcurstype: In deze cursus komt geen gastdocente voor*.

De 'CvhO

Deze kwam 1x voor. In de vorm van de variabele 'relevante Andere'. Hierdoor werden hypothesen IB, IIB, IVB, VB, VIB, VIIB niet en IIIB wel ondersteund.

De 'CvhO was binnen deze cursus afkomstig van een witte cursist.

"Toen ik (witte) naar Marokko ging om te helpen, kreeg ik ongeveer de boodschap: rot op, werk in je eigen situatie (= Nederland). Ik vond het geen plezierige ervaring" (variabele 'relevante Andere' cel 4).

Relevante items

In deze cursus komt als relevante item voor het 'migrantenras.'

- Dit zijn items die in meer of mindere mate, in praktisch al de 12 cursussen waarin wij participerende observaties verrichten voorkomen, onafhankelijk van kenmerken als specifieke cursusinhoud, agogische benadering, anti-racistisch model, curstype enzovoort. Hierdoor krijgen wij het idee dat deze items relevant zijn, voor alle educatieve activiteiten die over interetnische verhoudingen gaan.

Discriminatie

- Discriminatie komt als intentioneel verschijnsel voor.
Wij doelen hiermee op de neiging in theorie en praktijk om discriminatie onder meer te reserveren voor gedrag van een actor die de intentie tot discrimineren heeft. Zowel de effectiviteit van de

* De afwezigheid van bepaalde data geven wij vanaf nu aan met een liggend streepje: -.

discriminatiedaad als het **karakter van de situatie** blijft hier buiten beschouwing. In deze discriminatie-opvatting wordt daardoor de 'gediscrimineerde' persoon per definitie als slachtoffer verstaan (zie ook § 2.5),

- Discriminatie komt niet direct als moreel afkeuringswaardig verschijnsel voor. Het afkeuringswaardige komt indirect tot uitdrukking in de schuldgevoelens die men zegt te hebben,
- Discriminatie wordt niet aan de machtscontext gerelateerd. Dat wil zeggen discriminatie wordt niet in verband gebracht met de vraag of er in de interactie waarin discriminatie zou optreden, sprake is van een asymmetrische dan wel symmetrische interactie (zie § 2.5)

Historisch perspectief

In deze cursus is geen historisch perspectief ingebouwd, dat wil zeggen er is geen relatie gelegd tussen kolonialisme, racisme en migratie. Hierdoor wordt voorkomen dat de cursisten inzicht krijgen in het hoe en waarom van racisme, waardoor het gevaar dreigt te ontstaan dat interetnische verhoudingen teveel als statisch begrepen worden. Wel wordt er door een cursist op gewezen hoe belangrijk enig historisch besef is in een anti-racisme cursus.

Knelpuntreductie

- a Met knelpuntreductie in de cursussen doelen wij onder meer op het feit dat etnische verhoudingen (uitsluitend of voornamelijk) in de probleemsfeer worden behandeld. Een cursist reageert op deze tendens in de cursus met de volgende opmerking: "Een voorlichtingsfilm over Nederlanders bedoeld voor buitenlanders, gaat over gewone Nederlanders, een voorlichtingsfilm over buitenlanders voor Nederlanders gaat over problemen. Deze handelwijze tref je op alle niveaus in de samenleving aan".
- b De allochtonen worden in deze cursus niet gezien als probleemdragers, de autochtonen echter wel. Dit blijkt uit het uitgangspunt van de cursus, waarbij autochtonen als dragers van racistische denkbeelden, die interactie belemmerend werken, worden opgevat.

De definitie van de situatie is de dominante, omdat in deze cursus alleen vooroordelen van Nederlanders ter discussie staan.

Overige opmerkingen

- Allochtonen worden in deze cursus met migranten, buitenlanders en zwart aangeduid.
- In deze cursus staan - ondanks het referentiekader dat het spreken over eigen denkbeelden (= 'ik-vind-ervaringen') aanmoedigt, - 'anderen-vinden-ervaringen' centraal.
- In deze cursus worden weinig of geen differentiaties aangebracht tussen of binnen één groep allochtonen, allochtonen worden dus (praktisch) als één homogene groep behandeld.
- Gastheer/gastvrouw/gast-gevoelens spelen in deze cursus geen rol. Dat wil zeggen, in deze cursus wordt niet benadrukt dat allochtonen een gastrol dienen te vervullen en daarom de spelregels van hun gastheer en/of gastvrouw (= de autochtone Nederlander) zouden moeten naleven.
- In deze cursus worden vormingswerkers ervoor gewaarschuwd een 'zendelingenrol' in te nemen jegens migranten.
- Aan de orde komt voorts de opvatting dat bevooroordeeldheid niet hoeft te leiden tot discriminatie.
- De kwantitatieve verhouding tussen autochtonen en allochtonen in een gemengde cursus, vormt een aandachtspunt bij de cursisten zelf. Geadviseerd wordt in een gemengde cursus het aantal allochtonen méér te laten bedragen dan het aantal autochtonen, omdat allochtonen anders 'overheerst' worden.
- Het verschijnsel zich afgewezen voelen door allochtonen doet zich voor.

Evaluatie cursus door cursisten

In het algemeen waren de cursisten tevreden met de inhoud van de cursus

Kritische evaluatie

Deze cursus verschilt in één belangrijk opzicht van cursus 6 dat van hetzelfde cursustype is. De cursisten in cursus 3 zijn bijna allemaal zelf cursusleiders. Dit betekent dat ze wat professioneler met etnische verhoudingen omgaan. De meeste van hen hebben duidelijk al vaker gereflecteerd over het thema racisme.

Toch komen er zoals we in onderdeel 5 van deze bijlage zullen zien toch nog aardig wat +CvhO-variabelen in de cursus voor en slechts één variabele uit de -CvhO. Dit hangt onzes inziens vooral samen met het type anti-racistisch referentiekader dat de betrokkenen hanteerden en dat kenmerkend is voor deze instelling (zie hoofdstuk 5).

De onderzoekster ondernam één poging om het anti-racistisch referentiekader te beïnvloeden.

Het effect binnen deze cursus was echter praktisch nihil zoals blijkt uit de volgende discussie.

Onderzoekster	<i>Wat migranten denken over Nederlanders, hun oordelen, hun vooroordelen kom je nooit als expliciet aandachtspunt tegen in het vormingswerk. Alsof het vormingswerk ervan uitgaat dat alleen witte (voor)oordelen van belang zijn"</i>
Witte cursus-leider	<i>"Daar heb ik nooit bij stilgestaan"</i>
enige migrant onderzoeker	<i>"Maar Nederlanders hebben het toch voor het zeggen"</i>
witte cursist1	<i>"Heeft elke Nederlander het voor het zeggen"</i>
witte cursist2	<i>"Hoe bedoel je"</i>
witte cursist3	<i>"Ik snap het niet"</i>
witte cursus-leider	<i>"Maar wij zijn toch racistisch, zwarten zijn toch slachtoffers"</i>
witte cursist4	<i>"Ik heb toch het idee dat ik iets mis, alsof we niet tot de kern van haar vraag doordringen"</i>
witte cursist1	<i>"Ik snap het probleem niet, meer en meer zwarte groepen zijn met racisme (bedoeld wordt wit racisme) bezig en zijn mondig in hun voorwaarden naar buiten toe (betrokkene doelt hierbij wel op zwarten die de witte definitie van de situatie als uitgangspunt nemen dus links van de 2 x 2-tabel vertrekken)</i> <i>Het gebeurt al Ik snap dus niet waar je het over hebt"</i>
witte cursist2	<i>"Racisme is een wit probleem"</i>
witte cursist3	<i>"Ik ben het met hem eens. Het gebeurt al. En hoe interessant ook, we moeten verder"</i>

Hierna werd er door betrokkenen niet meer op het thema teruggekomen. Met uitzondering van de witte cursusleider die de onderzoeker tot lang na de cursus over deze invalshoek vragen bleef stellen.

Wij zijn van mening dat een cursus met cursisten van een dergelijk kaliber, bij uitstek voorwaarden bood om beïnvloedend te kunnen optreden. Nu het effect binnen deze cursus (na één poging) verwaarloosbaar was, vroegen wij ons af wat dit betekende voor de introductie van de -CvhO in het vormingswerk.

Tenslotte willen wij nog een opmerking wijden aan de kwantitatieve verhouding witte cursisten, zwarte cursisten. In deze cursus kwam er 1 zwarte cursist voor.

De betrokkene nam geen actorrol in. Hij stelde zich op en werd beschouwd als slachtoffer en toeschouwer. Zijn bijdrage in het cursusproces bestond vooral uit het aanreiken van ondersteunende informatie over zijn cliënten.

Vanuit het referentiekader van de cursus gezien bestond er praktisch ook géén andere keuze.

2. CURSUS 6 VANUIT HET ACTORPERSPECTIEF VAN ETNISCHE-MINDERHEDEN

Cursustype VI dat wil zeggen de cursisten worden gevormd door etnische-minderheidsleden en meerderheidsleden en de cursusleiding is een etnisch(e)-meerderheidslid.

Gastcursustype Vg de hierboven genoemde cursisten met een gastdocent die een etnische-minderheidslid is en **gastcursustype VIg**, de hierboven genoemde cursisten met een gastdocent die een etnisch(e) meerderheidslid is.

De CvhO

De CvhO kwam in deze cursus in beperkte mate voor. Middels variabelen als model, relevante Andere, kleine machthebber, subjectief oordeel en bijzondere uitspraak.

Dit betekent dat wij voor hypothesen I^B en IV^B géén en voor hypothesen II^B, III^B, V^B, VI^B en VII^B wel ondersteuning vinden.

Opvallend is wel dat de CvhO op één uitzondering na, de variabele 'model' afkomstig is van witte cursisten.

Enkele voorbeelden* van de aangetroffen variabelen uit de CvhO:

- *"In onze cultuur (bedoeld wordt Antilliaanse cultuur) is samenzijn erg belangrijk"* (variabele model, cel 3)
- *'Ik vind Marokkanen naar Nederlanders toe erg tolerant'* (variabele relevante Andere, cel 4)
- *'Jij (Surinaamse vrouw) ervaart het (discriminatie) naar jou toe. Maar ik (Nederlandse vrouw) ervaar het ook. Ik werd ook gediscrimineerd'* (variabele kleine machthebber, cel 4)
- *"In hun ogen ben ik (Nederlandse vrouw) maar een hoer, duik ik met alle mannen in bed"* (variabele subjectief oordeel, cel 4)
- *'Kunnen Marokkaanse mannen zomaar allerlei soorten vragen (aan ons Nederlandse vrouwen) stellen. Ze zeggen niet wat ze bedoelen. Maar ik weet het wel.'*
Cursiste bedoelt dat de Marokkaanse mannen haar bijzondere vragen stellen, omdat zij veronderstellen dat Nederlandse vrouwen seksueel 'makkelijk' zijn' (variabele bijzondere uitspraak, cel 4)

Relevante items

- omdat ik zwart ben,
- positieve discriminatie,
- aanpassing,
- eigenwaarde,
- zich afgewezen voelen,
- zelfstandigheid Surinaamse vrouwen,
- migrantenras

* Behalve als het anders wordt aangegeven, zijn al de voorbeelden die wij in het kader van de analyse van het cursuswerk aanreiken, **typerende voorbeelden**.

Discriminatie

- Discriminatie komt als intuïtief verschijnsel voor bij cursisten en leiding,
- Er zijn in deze cursus geen indicaties voor de aanwezigheid van discriminatie als moreel afkeuringswaardig verschijnsel,
Discriminatie wordt niet gerelateerd aan de specifieke machtscontext

Historisch perspectief

In deze cursus is er sprake van een historisch perspectief vanuit een slachtoffersoptiek (van zwarten)

De koloniale geschiedenis wordt in determinerende zin begrepen zodat zwarten in de huidige periode zich alleen als slachtoffer kunnen opstellen

Knelpuntreductie

- a etnische verhoudingen worden uitsluitend in de probleemsfeer behandeld,
- b er zijn bij cursisten enige indicaties voor de opvatting dat allochtonen als probleemdragers worden opgevat, de cursusleiding lijkt eerder autochtonen als probleemveroorzaker te zien

De definitie van de situatie is de dominante definitie

Overige opmerkingen

- allochtonen worden met migranten en zwart aangeduid,
- anderen vinden ervaringen domineren de cursus,
- de neiging bestaat om migranten van verschillende etnische afkomst, zowel als één homogene groep en als gedifferentieerd op te vatten,
- gastheer/gastvrouw/gastgevoelens spelen geen rol

Evaluatie cursus door cursisten

De cursus kreeg van de betrokkenen een redelijke waardering

Kritische evaluatie

Cursus 6 is qua inhoud dus afgestemd op witte hulpverleners. Centraal staat in deze cursus ook het witte racisme en witte bevooroordeeldheid. Dit was echter niet uit de naam van de cursus af te leiden, waardoor zich ook zwarte cursist hulpverleners aanmeldden. Hier had de cursusleiding, naar eigen zeggen, geen rekening mee gehouden. Het gevolg van het cursusprogramma is dat de zwarte cursisten slechts binnen de witte definitie van de cursusopzet kunnen reageren hetgeen zij dan ook prompt deden. Hierdoor participeerden zij vanuit een toeschouwers- en/of slachtoffers- en/of informatie-verstrekkende rol. Deze rollen blokkeerden zowel hun persoonlijke bewustwording, groei, als hun leerdoelen en daardoor ook de ontwikkeling van de CvHO.

Kennelijk was de ideologische overmacht van het referentiekader zo groot dat de migranten in de cursus niet goed wisten hoe dit te doorbreken. Zij kwamen niet verder dan het uiten van gevoelens van onbehagen. Tijdens het verloop van de cursus werden wij benieuwd naar reacties op uitingsvormen van de CvHO vanuit een etnisch(e) minderheidslid. Wij besloten daarom ook als de gelegenheid zich voordeed, op de CvHO geënte opmerkingen te maken.

Zo was er een witte cursiste Q die zich opvallend positief over etnische minderheden uitliet, en zich ook met betrekking tot hen als alwetend opstelde. Tijdens de cursus nam ze het onder andere altijd op voor migranten, benadrukte haar goede contacten met hen en sprak over haar bereidheid naar hen toe. Door de mede cursisten werd ze dan ook als erg onbevooroordeeld beleeft en zij oogstte hiervoor bewondering.

Het is deze cursiste die mij naar aanleiding van mijn op de CvHO gebaseerde opmerkingen, verdeeld over verschillende dagdelen, als eerste stigmatiseert.

Zo maakte de onderzoekster opmerkingen naar aanleiding van de gedachte die al meerdere malen verwoord was, dat migranten zich niet aan tijdsafspraken houden. Ik uitte mijn verwondering hierover hardop, door aan te geven dat ik nou toevallig ook soortgelijke ervaringen met Nederlanders had. Met studenten, met directie- en stafleden van de door mij onderzochte instellingen, met burens, vrienden, met amateur-toneelspelers, met leden van een sportvereniging enzovoort. Ervaringen die niet tot één groep beperkt blijven.

De volgende opmerking door mij gemaakt, had betrekking op de opmerking door een cursiste gemaakt dat zwarten hun haar zouden ontkroezen om op witten te lijken.

En ik maar altijd denken dat jullie (=Nederlanders) je haar permanenten om op ons te lijken", merkte ik op: "Gek, waarom zou ontkroezen bij zwarten gebaseerd zijn op een complex en bij wit op een modegril?"

Een ander opmerking betreft een reactie op één der uitspraken van een witte cursiste, dat migranten de voorkeur zouden geven aan Nederlandse maatschappelijke werkers in een hulpverleningsrelatie.

Mijn ervaringswereld, jarenlang gevormd binnen een zwarte welzijnsinstelling was precies tegengesteld. Ik gaf dit ook voorzichtig aan. Reeds na de tweede opmerking van mij merkte cursiste Q op dat ik maar steeds met andere voorbeelden kwam. Tenslotte merkte zij op: "Ja, jij hebt altijd een afwijkende mening. Maar de gewone man denkt er anders over".

Hierdoor werd er een poging gedaan om mij als deviant te brandmerken, dat wil zeggen te stigmatiseren, zodat ik op deze wijze tot een onschadelijke factor voor het groepsproces gemaakt werd.

Kennelijk heeft mijn "afwijkende" opstelling cursiste Q geprikkeld. Ze stelde mij tijdens het 3de of 4de dagdeel plotseling een 'bijzondere vraag' (variabele: bijzondere opmerking'), kennelijk trachtend mijn - in haar ogen - 'anders zijn' te verklaren (ik was in haar ogen géén echte Surinaamse): "woont u misschien al lang in Nederland?"

3 CURSUS 8 VANUIT HET ACTORPERSPECTIEF VAN ETNISCHE-MINDERHEDEN

Cursustype I, dat wil zeggen cursisten uit etnische-minderheidsgroepen en een zwarte cursusleiding.

Gastcursustype IV_g, dat wil zeggen etnische minderheids- en etnische-meerderheidsgroepen en een zwarte en witte docent.

De CvHO

De CvHO kwam in deze cursus in enige mate voor. Ongeveer 6 maal zo vaak als in de cursussen 3 en 6. De variabelen die wij aantreffen waren: model, relevante Andere, kleine machthebber, subjectief oordeel. Dit betekent dat wij voor hypothesen I^B, IV^B en VII^B géén en dat wij voor hypothesen II^B, III^B, V^B en VI^B wel ondersteuning vinden.

Opvallend is dat de zwarte cursisten alleen scoren op de variabele 'subjectief oordeel', dat in het gemengde dagdeel een witte cursist scoort op de variabele 'relevante Andere', terwijl de overige scores op de variabelen 'model' en 'kleine machthebber' op rekening komen van de zwarte cursusleidster.

Relevante items

- eigenwaarde
- migrantenras (zwarten)

Discriminatie

- discriminatie komt als intentioneel verschijnsel voor,
- er zijn in deze cursus aanwijzingen ervoor dat discriminatie indirect als een moreel afkeuringswaardig verschijnsel wordt opgevat,
- discriminatie wordt in relatie gebracht met de machtscontext.

Historisch perspectief

In deze cursus wordt er niet meer dan incidenteel verwezen naar de geschiedenis

Knelpuntreductie

- etnische verhoudingen worden niet alleen in de probleemsfeer behandeld,
- hoewel witten als dragers van racisme worden gezien, worden zwarten als dragers van 'verinnerlijkte onderdrukking' beschouwd. Hierdoor kan er ook een link worden gelegd tussen 'zwart' en 'probleemdrager' zijn.

De definitie van de situatie is de dominante definitie

Overige opmerkingen

- allochtonen worden in deze cursus uitsluitend met zwart aangeduid, ook al zijn zij zó gemengd dat zij somatisch en genotypisch praktisch wit zijn,
- 'ik vind' - ervaringen domineren de cursus,
- de neiging bestaat om zwarten als één homogene groep op te vatten, vanuit het - als overkoepelend opgevat - begrip 'verinnerlijkte onderdrukking',
- in deze cursus worden ook relativerende opmerkingen gemaakt met betrekking tot de eigen zwarte cultuur; de inhoud van de boodschap is dat er altijd wel wat geleerd kan worden van andere culturen,
- in deze cursus wordt in vergelijking met cursussen 3 en 6, niet alleen 'verken je eigen socialisatie' als cursusmethodiek gehanteerd, maar ook specifieke 'co-counselings'principes. Een gevolg hiervan is dan ook dat er nauwelijks gesprekken tussen de cursisten onderling plaatsvinden. Dialoog vindt vooral plaats tussen cursusleiding en cursisten. De cursisten hebben vrijwel alleen een ondersteunende rol naar elkaar toe. "Je doet het goed", "Je bent goed", "Je bent O.K."

Evaluatie van de cursus door cursisten.

De cursus kreeg van de cursisten een redelijke waardering

Kritische evaluatie

Opvallend in deze cursus is dat slachtoffersgevoelens in determinerende zin worden toegeschreven aan de cursisten en op deze wijze uitgangspunt vormen van het cursusproces. Enige uitleg is hier misschien op zijn plaats. Eén van de belangrijke doelen van de cursus is dat mensen leren zich 'powerful' op te stellen door pijn te ontladen. *Powerful* handelen bevat 3 aspecten:

- *thinking* het vermogen iets te zien
- *deciding* het vermogen te weten wat je moet doen
- *acting* het vermogen het feitelijk ook te doen

Pijn wordt in deze context begrepen als de aanwezigheid van gekwetste gevoelens van personen, die liefdevolle contacten met anderen in de weg staan. Als deze pijn ontladen is, krijgen mensen weer toegang tot hun volle intelligentie, waardoor reflectie weer mogelijk wordt en mensen de kans krijgen volkomen vrij en dus 'powerful' te worden.

Powerful handelen' vertoont dus verwantschap met onze opvatting van het concept 'actor'.

Hoewel wij de doelstelling 'powerful handelen' als positief begrijpen, zijn wij van mening dat het referentiekader waarbinnen dit handelen ontwikkeld wordt, te determinerend is. En wel zodanig dat het haaks staat op hetgeen de cursusleiding nastreeft. In plaats van mensen als acteurs te zien, worden zij primair als zwart of als wit opgevat. Wij zijn bovendien ook nog van mening dat de cursusideologie zo rolbevestigend werkt, dat zij te weinig ruimte biedt voor roldoorbrekend gedrag en daarom een oriëntatie op de CvHO in de weg staat.

Binnen dit kader willen wij het volgende voorval schetsen. Op de uitwisselingsavond, toen de zwarte cursisten met hun zwarte cursusleider en de witte cursisten met hun witte cursusleidster zich samenvoegden, merkte een witte cursiste naar aanleiding van een vraag over eerste ervaringen met andere etnische groepen op:

witte cursiste "Ik had een Indonesisch vriendinnetje. Ik wist niet dat ze Indonesisch was. Voor mij was ze gewoon Janny. En ineens mocht ze niet meer met ons spelen. Omdat het bij ons een armoedige rotzooi was. Een pijnlijke herinnering. Ik begreep er niets van."

zwarte cursusleidster "Toen kon je alleen maar zo reageren. Voor jou was het toen een rationele manier van handelen, al was het onrechtvaardig wat er met dat Indonesisch meisje gebeurde. Maar het is nu. Nu moet je proberen, van nu af aan zal niets en niemand mij tegenhouden om dicht bij Indonesiërs te komen."

Wellicht ten overvloede merken wij op dat de cursiste bedoelde aan te geven dat de ouders van het Indonesisch vriendinnetje de omgang verboden hadden met het Nederlands vriendinnetje.

Omdat de selectieve roltoewijzing zo determinerend werkt, begreep de cursusleidster dat de ouders van het Nederlands meisje de omgang met het Indonesisch vriendinnetje verboden hadden.

Vanuit haar referentiekader gezien is deze vergissing overigens een logisch gevolg, omdat daarin zwart en niet wit het slachtoffer is.

Een andere veronderstelling in deze benadering is ook dat iedereen die niet 'wit' (100% wit) is, zwart is. *Zwart wordt dus gedefinieerd vanuit de dominante definitie van de situatie en deze definitie schrijft de condities voor, dat wil zeggen wanneer iemand wit of zwart is.*

De veronderstelling hierbij is dat zwart zich dat allemaal laat aanleunen en accoord gaat met de toevoeging van verschillende etniciteiten onder de noemer zwart.

Hiermee wordt het begrip zwart dat eigenlijk staat voor leden van het negroïde ras, uitgehold en in etnische zin betekenisloos.

De manier waarop deze bijzondere invulling van wat zwart en wat wit is tot uitdrukking komt, moge blijken uit het feit dat een Indo-meisje (Nederlandse moeder, Indische vader) in de cursus niet zelf mocht aangeven of ze wit of 'zwart' was, maar dat haar door de witte groep opgedrongen werd dat zij in de zwarte groep 'thuishoorde'.

Uit een gesprek met betrokkene bleek dat ze dit helemaal niet zo voelt. Zij merkte op dat ze niet zwart is (fenotype), bovendien steeds westers opgevoed is en zich daardoor westers voelt. Ze had het optreden van de medecursisten daarom nogal traumatisch ervaren, omdat zij zich volgens de opvatting van haar witte medecursisten zwart moest noemen, terwijl zij zowel 'zwart' als 'wit' is.

Nu vinden wij de situatie wat te complex om in enkele zinnen af te handelen.

Voor ons staat voorop dat mensen hun eigen situatie definiëren. Hieruit vloeit voort dat betrokkene zich westers mag voelen als zij dat wenst. Er zijn voldoende kleurlingen die westers denken zonder dat zij daarmee hun zelf verloochenen of wensen te verloochenen. Dat betrokkene genotypisch en fenotypisch "zwart en wit" is hoeft haar, onzes inziens, daar niet van te weerhouden omdat westers zijn ons inziens primair een denk- en leefwijze uitdrukt.

Haar probleem lijkt ons vooral hierin te liggen dat zij zich westers voelt en ervan uitgaat dat ze het fenotype en genotype van een witte westerling heeft, terwijl dit (natuurlijk) niet zo is. Betrokkene heeft een gecombineerd fenotype en genotype. Haar selectieve perceptie op haar genotype behoeft wat ons betreft wel bijstelling, maar wel op een moment dat zij dat zelf wenst.

Deze ruimte voor een wat genuanceerdere benadering en wat meer beslissingsruimte van betrokkene zelf, is onzes inziens een noodzakelijke conditie voor op anti-racisme georiënteerde vormingswerk.

4. CURSUS 3 VANUIT HET MEERDERHEIDSPERSPECTIEF

Cursustype VI dat wil zeggen de cursisten worden gevormd door etnische-minderheidsleden en -meerderheidsleden. De cursusleiding is een etnisch(e)-meerderheidslid.

Gastcursustype: komt in deze cursus niet voor.

Betrokken docent is een witte man. De cursisten bestaan voornamelijk uit vormingswerkers. De verhouding witte/zwarte cursisten is in het voordeel van wit.

De +CvhO

De +CvhO komt in deze cursus in verhouding tot cursus 6 in mindere mate voor. Zowel op cursusleidingniveau, als op cursistenniveau treffen wij de variabele 'mensbeeld', 'model', 'monopolisering', 'kleine machthebber' en 'subjectief oordeel' aan. De hypothesen I^A, II^A, IV^A, V^A vinden in deze cursus wel, de hypothesen III^A en VII^A geen ondersteuning. Ook treffen wij in deze cursus de 8ste variabele aan.

Enkele voorbeelden

- *"Witten zijn de veroorzakers (bedoeld wordt van vooroordeel), zwarten zijn toch het slachtoffer?"* (variabele mensbeeld)
- *"Vanuit de missie hebben wij het idee dat we beter zijn"* (variabele eigenwaarde, de nieuwe 8ste variabele)

De volgende 2 waarnemingen hebben betrekking op het cursusprogramma

- a) in de cursus vormt de Nederlandse samenleving het uitgangspunt (variabele model)
- b) er wordt uitsluitend ingegaan op de rol die witte vooroordelen en/of racisme hierbij spelen (variabele monopolisering)

Enkele voorbeelden respectievelijk waarnemingen

- *"Als je je als 'witte' niet bewust bent van je (machts)positie, onderken je niet welke belemmeringen je oproept, bijvoorbeeld de anderen overvleugelen"* ('variabele' kleine machthebber)
- *De term migranten wordt te weinig gedifferentieerd gehanteerd. Hierdoor worden zowel verschillen tussen als binnen de migrantengroepen afzonderlijk, niet onderkend* (variabele subjectief oordeel)
- *Turken en Marokkanen worden als gelijke grootheden behandeld* (variabele subjectief oordeel)
- *"Na de kaping kreeg ik een gevoel van onveiligheid als Molukkers aankwamen"* (variabele subjectief oordeel)

5. CURSUS 6 VANUIT HET MEERDERHEIDSPERSPECTIEF

Cursustype VI dat wil zeggen de cursisten worden gevormd door etnische-minderheidsleden en -meerderheidsleden en de cursusleiding is een etnisch(e)-meerderheidslid

Gastcursustype Vg de hierboven genoemde cursisten met een gastdocent die een etnisch(e)-minderheidslid is en **gastcursustype VIg** de hierboven genoemde cursisten met een gastdocent die een etnisch(e)-meerderheidslid is

Betrokkenen docenten zijn een witte man en vrouw plus 2 gastdocenten. Beide gastdocenten verzorgen binnen deze cursus 1 dagdeel. De cursisten zijn voornamelijk maatschappelijk werkenden. De verhouding witte/zwarte cursisten is in het voordeel van wit.

De +CvHO

De +CvHO komt in deze cursus in vrij hoge mate voor.

Zowel op cursusleidingniveau (de variabelen mensbeeld, model en monopolisering) als op cursisten-niveau (alle variabelen).

Hierdoor vinden wij voor alle hypothesen I^A - VII^A ondersteuning. Bovendien wordt in deze cursus ook zichtbaar dat er sprake is van de nieuwe achtste variabele (eigen)waarde toekenning (zie hoofdstuk 3). Deze wordt ook in de analyse meegenomen.

Enkele voorbeelden:

- De variabele mensbeeld komt in deze cursus tot uitdrukking in de selectieve-roltoewijzing aan etnische-minderheden en -meerderheden. Etnische-minderheden worden tijdens de gehele cursus op hun "slachtoffersrol" aangesproken (zeer expliciet door de zwarte gastdocent) en witten op hun "dadersrol".
- *"Ik heb er hard voor moeten knokken, maar mensen worden nu als mens gezien"* (variabele mensbeeld actorrol)
- *setting*: een rollenspel waarin een migrant de rol van een Turkse cliënt speelt en 3 witten de rol van burgemeester, medewerker en maatschappelijk werker. Tijdens het rollenspel wordt duidelijk dat betrokken cliënt een toeschouwersrol vervult. Zo wordt er in zijn nabijheid *over* hem, maar niet *tegen* hem gepraat. Als ook na herhaling van het rollenspel de Turkse cliënt dezelfde rol vervult, kaart de onderzoekster dit aan. Desgevraagd geeft de 'Turkse cliënt' te kennen, dat hij zich tijdens dit spel als een soort object voelt, terwijl de witte rollenspelers vertelden niet eens overwogen te hebben het woord tot de cliënt te richten, terwijl zij normaal gesproken wel overleg voerden met hun cliënten (variabele mensbeeld actorrol).
- *"Je (bedoeld wordt 'witte') blijft toch superieur"* (variabele eigenwaarde)
- Een maatschappelijk werker heeft het over haar Turkse cliënten: *"Ze gingen ineens een stap terug, ze gingen ineens hoofddoekjes dragen"* (variabele model)
- *"Zwarten ontkroegen hun haar, omdat ze op blanken willen lijken"* (variabele relevante Andere)
- De variabele 'monopolisering' komt zowel op het cursusniveau - het referentiekader van de cursus - voor (de cursus gaat vrijwel uitsluitend over de oordelen van witten, de oordelen van zwarten komen niet aan de orde) als op het niveau van de cursisten. (De oordelen van zwarten worden niet opgepakt of zelfs gesanctioneerd, vergelijk de kritische evaluatie)

- De variabele *kleine machthebber* komt het meest in de ontkenning voor. *"Ik heb geen macht over die mensen. Ook niet in mijn werk"*. De respondent die deze uitspraak doet is de respondent X die weigerde te accepteren dat haar cliënt een andere hulpverlener wilde. Zij reageerde hierop wel door haar *macht* in te schakelen (zie 'kritische bespreking van de cursus' voor uitgebreide beschrijving van dit voorval). Onder *macht* verstaan wij: "het vermogen iemands gedragsalternatieven in te perken of uit te breiden" (zie hoofdstuk 2). Haar optreden zorgde er immers voor dat de gedragsalternatieven van haar cliënt werden ingeperkt.
- Tijdens de cursus lijkt een nieuw stereotiep te ontstaan "migranten kunnen het best door op magie georiënteerde genezers geholpen worden" (variabele subjectief oordeel).
- Ook de term 'migranten' fungeert in die zin als een subjectief oordeel: omdat hoewel men in de cursus deze term in het algemeen etnisch differentieerde, etnische groepen gelijktijdig als 'homogeen' worden opgevat. Dit wil zeggen worden opgevat als achterstandsgroep, als slachtoffers enzovoorts (variabele subjectief oordeel)
- *"Je kunt er vergif op innemen. Bij een echtscheiding onder Turken, worden kinderen ontvoerd door de vader"* (variabele subjectief oordeel)
- *"Een man (migrant) is dakloos. Ik draag hem steeds advertenties voor huizen aan. Hij reageert niet. Moet ik hem aan de hand meenemen?"* (variabele bijzondere uitspraak). Dat deze uitspraak een voorbeeld is van de variabele bijzondere uitspraak, blijkt uit het gesprek dat volgt op deze opmerking:
 - cursiste: - "Waarom gaat hij er niet op in?"
 - betrokkene: - "Ik weet het niet"
 - cursiste: - "Heb je het hem gevraagd?"
 - betrokkene: - "Nee. Dat zou ik best kunnen doen".

Doordat betrokkene al een veronderstelling over de geaardheid van haar cliënt heeft, is ze niet in staat de meest voor de hand liggende vragen te stellen. "Meneer, waarom gaat u niet op de advertenties die ik u aanreik, in?"

Voor de analysemomenten 'Relevante items' tot en met 'Evaluatie cursus door cursisten' verwijzen wij naar de analyse van cursus 6 vanuit het actorperspectief van etnische-minderheden.

Kritische evaluatie

De variabele mensbeeld komt in deze cursus relatief vaak voor. Dit komt enerzijds doordat de cursusleiding zelf uitgaat van een selectieve-roltoewijzing (wat onder meer tot uitdrukking kwam in de aanpak van de cursus (= het curriculum, het gaat steeds om de witte daderrol). En anderzijds omdat de doelgroep van deze cursus (maatschappelijk werkenden) mogelijk zelfs een beroepsbias bezit die ook leidt tot een selectieve-roltoewijzing.

Wij willen afsluiten met de beschrijving van een voorval van selectieve-roltoewijzing. Een cursist-maatschappelijk werkster geeft aan, dat na een gebeurtenis die haar allochtone cliënt verkeerd begrepen had, hij niet meer door haar (maatschappelijk werkster) geholpen wilde worden. Ondanks het feit dat betrokkene aan het voorval part noch deel gehad had, bleef de cliënt weigeren door haar geholpen te worden. Ook na de toelichting van de maatschappelijk werkster op de feitelijke gang van zaken.

Voor de cliënt was de vertrouwensrelatie verbroken. Hij wenste een andere hulpverlener.

De meest voor de hand liggende reactie lijkt ons, de bewuste cliënt over te hevelen naar een collega. Maar wat deed de cursiste? In plaats van te kiezen voor de meest voor de hand liggende opstelling,

vertoonde zij een specifiek (= selectief) gedrag. Zij uitte haar ongenoegen over deze cliënt bij de instelling, die op haar beurt een gesprek met de betrokken cliënt had. De instelling verklaarde vervolgens dat cliënt's verzoek niet gehonoreerd werd. Hij werd vervolgens weer als cliënt toegewezen aan *dezelfde* maatschappelijk werker.

De variabele die leidde tot de vorm van perceptieblindheid bij de cursiste, is onzes inziens onze variabele "mensbeeld". Wij zijn deze mening toegedaan omdat betrokken cursiste de cliënt selectief rollen toedichtte, namelijk, aan hem een toeschouwersrol en aan zichzelf een actorrol. Dit laatste komt tot uitdrukking in het feit dat de cursiste zelf wilde aangeven *of* en op welk moment de hulpverleningsrelatie verbroken moest worden. Immers zij beleefte zichzelf als oordelende partij, waardoor zij niet kon verkroppen dat zij beoordeeld werd.

Onze analyse van dit voorval maakt duidelijk hoe een selectieve-roltoedichting, selectieve waarneming in de hand werkt en inadequaat handelen ontwikkelen kan.

Het cursuswerk in instelling II; hoofdstuk 6

In bijlage L evalueren wij het cursuswerk uit instelling II eerst vanuit het actorperspectief van de allochtone Nederlanders, hetgeen in dit onderzoek voor een belangrijk deel samenvalt met Surinamers. Hiervoor komen alle cursussen in aanmerking. Dat wil zeggen, de cursussen 1, 2, 5, 7, 10 en 12.

Vervolgens evalueren wij het cursuswerk vanuit het perspectief van de autochtone Nederlanders. Hiervoor komen onder meer cursussen 5, 7 en 12 in aanmerking.

In 4 van de 6 geobserveerde cursussen is de cursusleiding van Surinaamse afkomst (cursussen 1, 2, 10 en 12). In de overige 2 cursussen is de cursusleiding van Nederlandse afkomst. De cursisten uit de 6 cursussen bestaan allen voornamelijk uit Surinamers. Slechts in cursus 12 komen enkele Nederlanders voor.

Wij behandelen de cursussen in volgorde van cursustype. Dat wil zeggen eerst de cursussen 1, 2 en 10, dan de cursussen 5 en 7 en tenslotte cursus 12.

1. CURSUS 1 VANUIT HET ACTORPERSPECTIEF VAN ETNISCHE-MINDERHEDEN.

Cursustype 1 dat wil zeggen, zwarte cursisten en een zwarte cursusleiding

Gastcursustypen: deze zijn niet relevant voor ons onderzoek

De 'CvhO

De 'CvhO komt in deze cursus in enige tot ruime mate voor. In elk geval middels de variabelen 'model' en 'subjectief oordeel'. Met betrekking tot de hypothese I^B (variabele 'mensbeeld') willen wij het volgende opmerken.

Hoewel de actorrol van de cursisten niet rechtstreeks tot uitdrukking komt is zij wel indirect afleidbaar. De cursisten hanteren als verklaringsraamwerk voor racisme dat het een pathologisch verschijnsel is. Mensen, aldus betrokkenen, die racistisch zijn, zijn ziek. Ziekten neem je niets kwalijk. Die moet je toegevend behandelen.

Uit deze denktrant spreekt ons inziens wel degelijk een actoropstelling. Zij het dat de variabele mensbeeld zich niet manifesteert als selectieve-roltoewijzing. Actoren kunnen met andere woorden Surinamers en Nederlanders zijn. Hierdoor zijn wij van mening dat wij alleen voor hypothesen II^B en VI^B ondersteuning vinden. Voor hypothesen I^B, III^B-V^B en VII^B hebben wij geen ondersteuning gevonden.

Enkele voorbeelden

- "Wij hebben meer respect voor ouderen geleerd dan Nederlanders" (variabele model)
- "Wij Surinamers hebben meer gestudeerd dan Nederlanders" (variabele model)
- "Nederlanders zijn aardig maar ook huichelachtig" (variabele 'subjectief oordeel')
- "Nederlanders zijn een achterdochtig volk" (variabele 'subjectief oordeel')
- "Wij (Surinamers) zijn veel zelfbewuster, zelfstandiger en gezelliger. Ook kennen wij veel meer saamhorigheid" (variabele 'subjectief oordeel')

Relevante items

- (De dominerende aanwezigheid van) alledaagse wijsheden

- bijvoorbeeld: - "Wij moeten niet klagen over discriminatie, zolang wij nog doorgaan onze eigen mensen te discrimineren".
- "De goeden lijden onder de kwaden".
- "De menselijke aard is nu eenmaal zo, dat als het je goed gaat, ze je bijna kunnen vermoorden".
- Aanpassing

Discriminatie

- discriminatie komt als intentioneel verschijnsel voor;
- discriminatie komt indirect als moreel afkeuringswaardig verschijnsel voor;
- discriminatie wordt impliciet gekoppeld aan de machiscontext.

Historisch perspectief

- er is enige historische oriëntatie in de cursus aanwezig, die doet vermoeden dat kennis van de geschiedenis een vanzelfsprekend gegeven is.

Knelpuntreductie

- er is verzet vanuit de groep cursisten om etnische verhoudingen in een probleemsfeer te bespreken,
- allochtonen worden niet als probleemdragers opgevat.

De definitie van de situatie correspondeert met de meerderheidsdefinitie van de situatie (cel 2) met daarbinnen een minderheidsoriëntatie (cel 3)

Evaluatie van de cursus door de cursisten.

De cursus krijgt een redelijke tot positieve waardering.

Overige opmerkingen

- allochtonen worden met de eigen naam aangeduid,
- 'ik vind' -ervaringen staan centraal;
- allochtonen worden als een groep met differentiaties opgevat;
- gastgevoelens spelen in deze cursus een rol

Kritische bespreking van de cursus

Hoevel in deze zomerweek maar 1 dagdeel expliciet werd gewijd aan etnische verhoudingen, is de score op de CvHO betrekkelijk hoog.

Het meest opvallende in deze cursus is de aanwezigheid van 'alledaagse wijsheden' die niet alleen de aanpassingsbereidheid van betrokken ouderen doet toenemen, maar ook kritische reflectie op het verschijnsel racisme blokkeert.

Tenslotte valt op dat de cursisten in staat zijn verschillende plezierige kanten van Nederlanders te benoemen: "lief", "behulpzaam", "spaarzaam", "zelfstandig".

2. CURSUS 2 VANUIT HET ACTORPERSPECTIEF VAN ETNISCHE-MINDERHEDEN

Cursustype 1: zwarte cursisten en een zwarte cursusleiding

Gastcursustypen: deze zijn niet relevant voor ons onderzoek

De 'Cvho

De 'Cvho komt in deze cursus in enige mate voor. Middels de variabelen 'model' en 'subjectief oordeel'

De hypothesen II^B en VI^B worden dus wel en de hypothesen I^B, III^B-V^B en VII^B niet ondersteund

Enkele voorbeelden

- "Ik kwam 's avonds in Nederland aan bij een Nederlandse familie. Stel je voor, ze hadden geen warm eten voor me overgelaten" (variabel 'model').
- "Het (Nederlandse) zijn gluurders en ze zijn nieuwsgierig" (variabele 'subjectief oordeel')
- "Wij (Surnamers) zijn gauw tevreden, vrolijk en zelfstandig" (variabele 'subjectief oordeel').

Relevante items

- aanpassing,
- alledaagse wijsheden (de hand in eigen boezem steken),
- migrantenras

Discriminatie

- discriminatie komt als intentioneel verschijnsel voor

Historisch perspectief

Er is enige historische oriëntatie in de cursus aanwezig, die doet vermoeden dat kennis van de geschiedenis bij deze cursisten een vanzelfsprekend gegeven is

Knelpuntreductie

- over etnische verhoudingen wordt zowel positief als negatief gesproken,
- allochtonen worden niet als probleemdragers opgevat

De definitie van de situatie komt overeen met de dominante definitie (cel 2) met daarbinnen een minderheidsoriëntatie (cel 3)

Evaluatie van de cursus door de cursisten

De cursus krijgt een positieve waardering

Overige opmerkingen-

allochtonen worden vooral met zwart aangeduid

Kritische bespreking van de cursus

Het meest opvallende in deze cursus is de aanwezigheid van het relevante item 'alledaagse wijsheid', dat kritische reflectie op het verschijnsel racisme blokkeert.

Verder valt ons ook op dat de cursisten vrij kritisch reageren op een tekst van Buschkens (1973) waarin hij min of meer beweert dat (Surinaamse) creoolse volkswomen hun man te kennen geven dat hij mag vertrekken als hij geen geld meer in het laatje brengt. De kritiek kwam dat Buschkens weinig begrepen heeft van man-vrouw-relaties bij volkscreolen. Mannen worden niet gewaardeerd op grond van hun geldelijke bijdrage, maar op grond van hun liefdevolle omgang met vrouw en kinderen. Buschkens is

mogelijk zelf slachtoffer geworden van zijn eigen vooroordelen of onnauwkeurige werkwijze, is de algemene mening onder de cursisten die voornamelijk bestaan uit volksreolen

3. CURSUS 10 VANUIT HET ACTORPERSPECTIEF VAN ETNISCHE-MINDERHEDEN

Cursustype I Surinaamse cursisten en Surinaamse cursusleiding

Gastcursustype: deze zijn niet relevant voor ons onderzoek

De CvHO

De CvHO kwam in deze cursus in ruime mate voor. Zo kwamen wij de variabelen 'mensbeeld', 'model', 'relevante Andere', 'monopolisering', 'kleine machthebber' en 'subjectief oordeel' tegen. **Variabele mensbeeld komt echter niet voor als selectieve-roltoewijzing (hypothese I^B).** Eerder als een gelijktijdige actorroltoewijzing (zie ook cursus 1). Hypothese I^B wordt dus niet bevestigd.

Iets soortgelijks komen wij tegen voor de variabele monopolisering (hypothese IV^B). Deze variabele komt niet voor als een "claim op een alleenrecht" maar als een "claim op een recht dat geen exclusief recht is." Hypothese IV^B wordt dus ook niet bevestigd. Met name de variabelen model en relevante Andere kwamen wij in ruime mate tegen. Voor de hypothesen I^B, II^B, V^B en VI^B vinden wij wel en voor de hypothesen I^B, IV^B en VII^B vinden wij geen ondersteuning.

Enkele voorbeelden

- *"Wij zijn meer geëmancipeerd dan witte vrouwen. Wij kunnen onze kinderen alleen opvoeden. Gewoon, maar zij (Nederlandse vrouwen) kunnen het niet. Ook zeggen wij onze mannen gewoon de waarheid" (variabele 'model')*
- *"Als je naar ze (Nederlanders) kijkt, ze hebben veel van ons geleerd. Vroeger ging je winkel in, winkel uit. Maar echt geen mooie kleren. Maar nu! En nu baden ze ook. En ze willen ons krullend haar" (variabele 'relevante Andere')*
- *"Ook discrimineren doen we trouwens allemaal. Maar bij ons berust dat niet op racisme" (variabele 'kleine machthebber')*
- *"Nederlanders stinken uit hun mond. Hun tanden zijn vuil. Ze zijn helemaal vuil" (variabele 'subjectief oordeel')*

Relevante items

De zelfstandigheid van Surinaamse vrouwen, met name de innerlijke zelfstandigheid

Discriminatie

- discriminatie komt als intentioneel verschijnsel voor,
- impliciet ligt aan de discriminatieopvatting ten grondslag dat ze als verschijnsel morele afkeuring verdient,
- er wordt geen relatie gelegd tussen discriminatie en macht.

Historisch perspectief

Deze is niet aanwezig

Knelpuntreductie

- etnische verhoudingen worden niet in een probleemsfeer gebracht;
- allochtonen worden niet begrepen als probleemdragers.

De definitie van de situatie correspondeert met zowel een minderheidsdefinitie van de situatie afkomstig van de cursusleiding (cel 3), als met een meerderheidsdefinitie van de situatie met een duidelijk waarneembare minderheidsdimensie. Deze is vooral afkomstig van de cursisten (cel 2)

Evaluatie van de cursus door cursisten

De cursisten geven een hoge waardering aan de cursusleidster.

Overige opmerkingen

- de cursisten worden met zwart en Surinamers aangeduid,
- 'ik vind' -ervaringen staan centraal,
- allochtonen worden niet als een homogene groep begrepen

Kritische bespreking van de cursus

Wat in deze cursus vooral opvalt is een duidelijke aansluiting van de cursusleiding op de CvhO

De cursusleiding ziet Surinaamse vrouwen als oordelende en definiërende personen en brengt dit tot uitdrukking in haar cursusopzet en -begeleiding

Ook de cursisten hebben een dergelijke opstelling. Dit valt vooral op omdat de cursisten bejaarden zijn

Ook valt op dat een groot deel der cursisten contacten met Nederlanders niet uit de weg gaan. Ze zitten in (meerdere) gemengde verenigingen en hebben verschillende Nederlandse kennissen

Uit de manier waarop zij de slechte verzorging van het warm eten omgingen, blijkt de bereidheid zich niet al te kritisch te willen opstellen met betrekking tot een aangelegenheid, die in Surinaamse geleederten een hot item is: de verzorging van een warme maaltijd. De meesten beperken zich tot de opmerking dat de "meisjes" van de huishouding hun best gedaan hebben.

4. CURSUS 5 VANUIT HET ACTORPERSPECTIEF VAN ETNISCHE-MINDERHEDEN

Cursustype II: cursisten uit etnische-minderheidsgroepen en een witte cursusleiding

Gastcursustype IIg: de bovengenoemde cursisten en een witte gastdocent. Dit gastcursustype komt 2x voor

De 'CvhO'

De CvHO komt in deze cursus zeer beperkt voor. Met name in confrontatie met het dominante referentiekader van de cursusleiding en tijdens onderlinge gesprekken komt deze naar voren. Het gaat hierbij om de variabelen 'mensbeeld' en 'model'.

Voor hypothesen I^B en II^B vinden wij dus wel en voor hypothesen III^B-VII^B geen ondersteuning.

Enkele voorbeelden:

- cursist	"Ik wil Nederlanders vragen hoe ze het ervaren een Nederlander met een ander uiterlijk te zien rondlopen" (variabele 'mensbeeld', dimensie actor, 'CvhO').
cursusleiding	"Waarom zeg je niet 'ik ben Nederlander, hoor ik erbij?'"

Let op dat de cursusleiding aan de vraag van de cursist een dimensie toevoegt; en wel die dimensie die Nederlanders in de rol plaatsen van beoordelaar, met andere woorden van actors die aan mogen geven of de Andere wel of niet tot de wij - groep toegelaten wordt. Immers de cursist gaf al aan dat hij zichzelf als Nederlander opvat. (variabele 'mensbeeld', dimensie actor + CvhO)

cursist. "Als je je ervaart als Nederlander, waarom moet je dan een programma maken over de andere die jij bent" Ik hoor er al bij (variabele 'mensbeeld', 'CvhO)

cursusleider "Ik ben Nederlander Ik hoor erbij Wat vind jij daarvan?"

cursist. "Ideologisch gezien ook niet juist Ik hoor erbij Dat hoef ik niet te benadrukken". (variabele 'mensbeeld' 'CvhO).

- "Waarom moeten wij steeds genoeg nemen met de witte cursusleider? Hij is niet één van ons. Waarom hebben wij geen zwarte cursusleider?" (variabele 'model', 'CvhO)

Relevante items

Deze komen niet voor

Discriminatie

- discriminatie komt als intentioneel verschijnsel voor,
- discriminatie komt als moreel afkeuringswaardig verschijnsel voor,
- discriminatie wordt niet gekoppeld aan de machtscontext.

Historisch perspectief

Etnische verhoudingen worden niet in een historisch perspectief geplaatst

Knelpuntreductie

- a Interetnische verhoudingen probeert de cursusleider aanvankelijk in de problemsfeer te brengen Hierop krijgt hij kritiek van de cursisten. Als de cursusleider daarbij oppert een programma te maken over de "gevoelens van Nederlanders over migranten" (monopolisering +CvhO) merkt een cursist op:
 - cursist1. "Je kunt als gekleurd mens toch ook een thema maken over andere zaken Moet ik me alleen met problemen bezig houden?"
 - cursist2 "Surinamers hebben toch ook met sport te maken?"
 - cursist 3 "Of met cultuur?".
 - cursusleider: "Nee Dat is inderdaad onzin Je hebt ook met wegverbetering te maken Of met kernwapens. Wat willen jullie?"
- b Tegengas ten aanzien van knelpuntreductie de multi-etnische vaardigheden van Surinamers (veeltaligheid en de multi-etnische houding) wordt door de cursusleiding genoemd.

De definitie van de situatie correspondeert met de dominante definitie vanuit de cursusleiding (cel 1) met een minderheidsdimensie vanuit de cursisten (cel 3)

Evaluatie van de cursus door de cursisten

Over de technieken die in de cursus geleerd werden zijn de deelnemers redelijk tevreden Ontevredenheid treft vooral de organisatie van de cursus De cursus was overbelast en dit had hoofdpijnklachten bij sommige cursisten tot gevolg

Overige opmerkingen

- cursisten worden met migranten aangeduid;
- de multi-etnische vaardigheden van Surinamers wordt genoemd;
- de ondeskundigheid van de witte docent wordt in de cursus zichtbaar.

Kritische bespreking van de cursus

In deze cursus zijn wij expliciet ingegaan op de intentie-opvatting van discriminatie en de ont koppeling van discriminatie van de machtscontext. Deze discussie heeft heftige emoties opgewekt. Het bleek voor sommige cursisten (bijzonder) moeilijk om de discriminatie-act als een verschijnsel te zien waarin migranten niet per definitie slachtoffer of toeschouwer zijn, maar waarbij zij ook inspraak hebben; dat wil zeggen een actorrol vervullen. Toch heeft deze invalshoek de gemoederen bezig gehouden. Tijdens de cursus en in de interviews kwamen 3 van de 4 respondenten terug op de handelingsmogelijkheden die onze visie hen bood.

cursist: "Vannacht hebben wij het over jouw discriminatievisie gehad. Als het waar is, als het kan, dan betekent het dat je van wit los kan komen. Je hoeft je niet altijd meer in een hoek gedrongen te voelen. Je kan hun racisme naast je neerleggen.....

We kunnen het niet geloven. We willen hier graag verder met je over praten, want nu staat alles op zijn kop.... Ik kan het niet meer bevatten. Het roept zoveel vragen op".

Wij zijn van mening dat uit de gevoerde gesprekken in deze cursus blijkt, dat een deel der cursisten af wil van de slachtofferstoewijzing en knelpuntbenadering.

We willen afsluiten met enkele evaluerende opmerkingen met betrekking tot de organisatie en de cursusleiding.

Cursus 5 is ons bijgebleven als een cursus met de slechtste organisatie van alle door ons bijgewoonde cursussen. Hoewel de aangeboden leerstof en opdrachten zeer zinvol zijn geweest, waren deze zo omvangrijk en tijdrovend, dat activiteiten ten behoeve van de cursus tot ver na middernacht werden uitgevoerd. Veel hoofdpijnklaarten waren hiervan het gevolg. Een cursiste werd zo op deze wijze helemaal uitgeschakeld.

Daarbij werd het ons in de loop van de cursus steeds onduidelijker, waarom deze cursus nu specifiek voor etnische-minderheden was. Géén van de 3 begeleiders bleek over enige inhoudelijke deskundigheid te beschikken.

De cursusleider met de grootste verantwoordelijkheid voor het verloop van de cursus vertoonde bovendien de neiging programma's over migranten op problemen te willen toespitsen (variabele 'bijzonder gedrag: dimensie knelpuntreductie'). Daarnaast nam hij de gewoonte aan, tijdens de cursus, als hij zich in een naam vergiste (en dat gebeurde vrij vaak) op te merken: "Ah jongens, ik moet er óók aan wennen. Kan er niets aan doen". Doordat deze opmerking steeds op eigen initiatief, zonder aanleiding en zeer frequent plaatsvond, klassificeren wij deze opmerking als bijzonder (variabele 'bijzondere uitspraak').

Betrokken docent vertoont in gesprek met ons steeds de neiging te benadrukken dat "migrantengroepen prachtmensen zijn" (variabele 'subjectief oordeel'). Deze opmerking is natuurlijk niet minder waar of onwaar voor Nederlanders en derhalve overbodig. Bovendien is het onduidelijk over welke etnische groep de cursusleider het heeft. Er namen deelnemers/neemsters uit minstens 6 migrantengroeperingen aan de cursus deel.

Op onze vraag of de cursusleiding zich geaccepteerd wist door de cursisten, werd betrokkene plotseling zeer emotioneel en begon mij uiterst grof te bejegenen. Dit gedrag - wij doelen op het zeer emotioneel

worden - liet ons denken aan het gedrag van cursisten en stafleden uit instelling III en het gedrag van de cursist uit cursus 6, instelling I. Deze werden ook emotioneel toen het thema "acceptatie van Nederlanders door leden uit migrantengroepen" aan de orde kwam. Eveneens trad dit verschijnsel op tijdens onze interviews naar aanleiding van onze vraag of Nederlanders zich door migranten gediscrimineerd voelen.

Het gemeenschappelijk moment in deze voorvallen is dat betrokken respondenten enerzijds weigeren de migranten expliciet als 'relevante Andere' aan te wijzen, terwijl de (betrokken) migranten in sommige situaties *toch* die rol voor hen vervullen. Bijvoorbeeld:

- de respondente maatschappelijk werkster (cursus 6, instelling I) wil graag geaccepteerd worden, respectievelijk erkenning vinden bij haar cliënt, maar deze wees haar af,
- een staflid uit instelling III heeft kennelijk moeite met het feit dat de onderzoekster hem in een asymmetrische machtsrelatie brengt. "Weet u wel, merkt dit staflid op", dat u nu macht over ons heeft?" Uit zijn verdere opstelling blijkt dat dat hem bijzonder zwaar viel.

5. CURSUS 7 VANUIT HET ACTORPERSPECTIEF VAN ETNISCHE-MINDERHEDEN

Cursustype II: cursisten uit etnische-minderheidsgroepen en een witte cursusleiding

Gastcursustype: komt niet voor in deze cursus

De CvhO

De CvhO kwam in deze cursus in ruime mate voor, middels de variabelen 'model', 'relevante Andere', 'subjectief oordeel' en 'bijzondere uitspraak'.

Hierdoor vinden hypothesen II^B, III^B, VI^B en VII^B wel en hypothesen I^B, IV^B en V^B géén ondersteuning. De variabelen van de CvhO zijn uitsluitend afkomstig van de cursisten.

Enkele voorbeelden:

- "Het is goed dat mijn kinderen in Nederland de Surinaamse cultuur leren. Ze moeten een basisgevoel krijgen, zodat ze in Suriname zichzelf kunnen zijn. Mijn kinderen wachten bij Sesamstraat bijvoorbeeld op Surinaamse liedjes" (variabele 'model').
- "Nederlanders willen misschien graag dat we zijn zo als zij, maar helaas kan en wil ik dat niet opbrengen" (variabele 'relevante Andere').
- "Ik vind Surinamers heel bijzonder. Ze lachen veel, zijn flexibel, veeltalig, makkelijk. Vanmorgen was er één kamer tekort. Een vergissing van de organisatie. Niks geen probleem. Nu slapen er 2 op één kamer. Zonder gezew" (variabele 'subjectief oordeel').
- "Ik beschouw Nederlanders als dom. Kijk, we hebben een voorsprong. We weten veel van culturen en van hen. Zij weten niets van ons. Ik vind ze ook koel en koud" (variabele 'subjectief oordeel').
- "Ik vind haar wel een goede vriendin. Een witte. Ze is in mijn ogen niet echt Hollands" (variabele 'bijzondere uitspraak').

Relevante items

- aanpassing;
- migrantenras

Discriminatie

- discriminatie komt voor als intentioneel verschijnsel;
- de ondertoon bij de gesprekken is dat discriminatie moreel afkeuringswaardig is;
- discriminatie wordt niet gerelateerd aan de machtscontext.

Historisch perspectief

In deze cursus wordt geen enkele relatie met de historie gelegd

Knelpuntreductie

- a Etnische verhoudingen worden in deze cursus niet alleen in een probleemsfeer behandeld
- b Allochtonen worden in deze cursus als probleemdragers benaderd Deze conclusie volgt rechtstreeks uit de opdracht van de cursusleiding:
"Heb je bij de integratie in de Nederlandse samenleving moeilijkheden gehad? Niet omdat Nederlanders je anders behandelen, *maar omdat je je anders voelt of als minderheidslid anders bent*" (variabele 'bijzondere uitspraak', +CvhO)

Strijdig met deze opdracht is het gedrag van de cursusleiding zelf die diverse malen tijdens de cursus opmerkt. "Julie zijn zo anders" (variabele 'subjectief oordeel' +CvhO).

De definitie van de situatie correspondeert met de meerderheidsdefinitie vanuit de cursusleiding en minderheidsdefinities op het niveau van variabelen vanuit de cursisten

Overige opmerkingen

- in deze cursus wordt geen specifieke naam voor allochtonen gebruikt,
- 'ik vind' -ervaringen staan centraal

Evaluatie van de cursus door de cursisten

De cursus wordt door 2/3 deel der cursisten in zijn algemeenheid als redelijk beoordeeld
Ongeveer 1/3 van de cursisten geeft te kennen niet geheel tevreden te zijn Hun onbehagen heeft betrekking op het functioneren van de cursusleiding

Kritische beoordeling van de cursus

De aanleiding tot het aanvragen van een cursus bij instelling II was, dat de groep geïnstrueerd wilde worden in vergadertechnieken en zijdelings wilden praten over hun situatie Vooraf was er een gesprek geweest tussen de cursusleiding en de tweehoofdige leiding van de vrouwengroep, die zelf ook aanwezig zouden zijn Tijdens dit gesprek en/of in de loop van de cursus, moet de cursusleiding het idee ontwikkeld hebben dat de vrouwengroep een te verticale organisatiestructuur had

Zonder met de leiding of betrokken cursisten te overleggen, besloot ze dat het resultaat van deze cursus een werkplan zou moeten zijn, dat een horizontale structuur in de vrouwengroep (die nu een verticale structuur bezat) zou moeten doorvoeren Dit vermoedelijk in navolging van de linkse en radicale stroming binnen het ('wit') feminisme, dat verticale structuren als mannelijk en onderdrukkend opvat
Wat de cursusleiding niet wist, is dat de Surinaamse vrouwenbeweging in het algemeen niet op dezelfde wijze aankijkt tegen verticale structuren Ook de cursisten uit cursus 7 hadden een andere visie op verticale structuren

Deze situatie moest daarom uiteindelijk tot een conflict leiden

Dit conflict bleef dan ook niet uit, maar werd helaas nog meer toegespitster door een aantal bijzondere gedragingen en opdrachten (variabele 'bijzondere uitspraken', +CvhO) van betrokken docente

De docente begon het contact met de onderzoekster door in haar tweede zin reeds op te merken "Julie zijn zo anders" Terwijl uit het verdere gesprek bleek dat ze nog nooit een Surinaamse groep begeleid had of Surinamers kende

Helaas was zij zo onverstandig de groep cursisten ook zo te benaderen. Nadat ze zonder aanleiding en op eigen initiatief deze zin nog in het derde dagdeel bleef herhalen (zodat wij haar uitspraak als variabele

'bijzondere uitspraak' moesten begrijpen) ontstond er een behoorlijke irritatie bij de cursisten, die zich beklagden bij hun leiding

"Waarom moet de docente ons anders-zijn zo benadrukken" merkten zij op "Zij is toch óók een vrouw Wij gedragen ons toch ook niet zo ten opzichte van haar We vinden haar bevooroordeeld".

Dit verwijt van bevooroordeeld zijn, hing overigens ook samen met een opdracht die betrokken docente aan de groep gaf, en waarnaar wij onder 'knelpuntreductie' reeds verwezen "Heb je bij de integratie in de Nederlandse samenleving moeilijkheden gehad, niet omdat Nederlanders je anders behandelen, maar omdat je je anders voelt, of als minderheidslid anders bent" (bijzondere uitspraak, +CvhO)

Deze formulering leidt de aandacht af van witten als (mede) probleemveroorzakers en legt het accent éénzijdig op leden uit migrantengroepen

Hierdoor voelden de cursisten zich als (enige) verantwoordelijke partij aangesproken in moeilijkheden die vooral maatschappelijk zijn bepaald Dit schoot hen natuurlijk in het verkeerde keelgat, omdat er weinig Surinamers - althans uit onze steekproef - hun verblijf in Nederland startten met een geringe aanpassingsbereidheid

Er vielen dus opmerkingen als

- *"Ik neem hun gewoontes over Maar ik heb gemerkt ze passen zich niet aan"*
- *"Ik blijf geen achtergrondinformatie geven, ze hoeven toch niet alles te weten om je te accepteren "*
- *"In ons land wonen zij in één kolonie Maar dat mogen wij niet"*
- *"Ik pas me niet meer aan Ik heb me steeds willen aanpassen Steeds aangepast Maar alles moest van mij komen En het was nooit goed "*

Mogelijk had betrokken docente met haar opdracht beoogd, de cursisten bewust te maken van een mogelijke slachtoffersdimensie in hun opstelling

Maar indien zij dat bedoeld had, was het uiteraard aan haar geweest dit zo toe te lichten

Het is in elk geval duidelijk dat ze hier voor de zoveelste keer het begrip 'anders zijn' en zich 'anders voelen' introduceerde, terwijl uit de context van de opdracht af te leiden was dat het 'anders zijn' of zich 'anders voelen' geen neutrale of positieve kwaliteit was

Helaas maakte de cursusleiding nog een ongelukkige opmerking (variabele 'subjectief oordeel' +CvhO))

"De wereld is geen driehoek meer, met iemand in de top De wereld is een kring Jullie gekleurde mensen zijn dat altijd geweest het voetvolk De witten in de top Dat moet veranderen"

Deze opmerking is duidelijk gebaseerd op betrokkene haar (dominante) definitie van de situatie, die beslist niet de onze is Bovendien is het natuurlijk zeer de vraag of de cursisten zichzelf als 'voetvolk' ervaren of wensten te ervaren Het is duidelijk dat deze situatie moest escaleren en in een over en weer emotioneel gedrag eindigde

Helaas wist de docente eveneens niet met de situatie na de escalatie, om te gaan, Ze bood hierna voor elk meningverschil haar verontschuldiging aan (variabele 'bijzonder gedrag' +CvhO)

Wij zijn van mening dat er naast een bepaalde oriëntatie op de +CvhO bij de cursusleiding ook een deskundigheidsprobleem een rol speelde De cursusleiding had niet alleen geen ervaring met migrantengroepen, maar bovendien wist ze niet meer van etnische verhoudingen en racisme af, dan iedereen op basis van *common sense* weet

Daarnaast had ze zich kennelijk niet gerealiseerd, dat de Surinaamse vrouwenbeweging een geschiedenis heeft die niet in Nederland is aangevangen En dat deze beweging bovendien een beweging is met eigen uitgangspunten, doelen, werkwijzen en strategieën (variabele 'model' +CvhO)

Wij vragen ons tenslotte af, op grond van welke criteria instelling II, witte docenten aan migranten cursussen toewijst en of deze criteria wel zo adequaat zijn. Op grond van onze ervaringen in cursussen 5 en 7 zijn wij geneigd de adequaatheid van de criteria - indien die er zijn - ernstig in twijfel te trekken.

6. CURSUS 12 VANUIT HET ACTORPERSPECTIEF VAN ETNISCHE-MINDERHEDEN

Cursustype V: cursisten van Surinaamse en Nederlandse afkomst en een Surinaamse cursusleiding
Gastcursustype: in deze cursus komt één gastdocent voor.

De CvHO

In deze cursus komt de CvHO in enige mate voor. Zo treffen wij de volgende variabelen aan: mensbeeld, model, relevante Andere, kleine machthebber en subjectief oordeel. De variabele mensbeeld komt wederom niet voor als selectieve-roltoewijzing, maar als gelijktijdige actor-roltoewijzing.

Hypothese I^B wordt dus niet bevestigd.

Hierdoor vinden wij voor de hypothesen II^B-III^B, V^B en VI^B wel en voor de hypothesen I^B, IV^B en VII^B géén ondersteuning.

Enkele voorbeelden:

- 'Wij zijn geen volk dat makkelijk klaagt' (variabele 'model')
- (Een cursist tegen een andere cursist)
'Wees nou eerlijk. Bij voetbalwedstrijden 80% Surinamers kraakt tegen* Nederlanders' (variabele 'model')
- Tijdens de evaluatie merkt een cursist op: "Als we hier komen, moet er meer rekening gehouden worden met Surinamers. Wat het eten betreft. Wat ik naar binnen heb. Als ik in een boksring lig, word ik in mekaar geslagen' (variabele 'relevante Andere')
- Surinaamse tegen Nederlandse cursist: "Ben je door ons gediscrimineerd?" (variabele 'kleine machthebber')
- "Surinamers hebben sterke familiebanden, een rijk geestesleven, zijn vrolijk en rumisch" (variabele 'subjectief oordeel')
- "Nederlanders hebben eigenlijk weinig goede eigenschappen. Ze zijn spaarzaam, zakelijk. Misschien is dat wel een goede eigenschap" (variabele 'subjectief oordeel')

Relevante items

- aanpassing,
- alledaagse wijsheden,
- migrantenras

Discriminatie

- discriminatie komt als intuïtief verschijnsel voor;
- uit de ondertoon van de gesprekken blijkt dat discriminatie als moreel afkeuringswaardig gezien wordt,
- discriminatie wordt niet gerelateerd aan de machtscontext.

* dat betekent "is tegen"

Historisch perspectief

Er is sprake van enige historische oriëntatie in de cursus

Knelpuntreductie

- a etnische verhoudingen worden vooral in de probleemsfeer behandeld, wel wordt er in de cursus een alternatief ontwikkeld
- b allochtonen worden niet als probleemdragers begrepen door de cursusleiding, wel door witte cursisten

Overige opmerkingen

- Voor allochtonen wordt de aanduiding migrant en Surinamer gebruikt,
- 'Ik vind' -ervaringen staan centraal,
- 'Gast gevoelens spelen een rol in deze cursus

De definitie van de situatie is de dominante definitie met daarbinnen een minderheidsdimensie

Evaluatie van de cursus door de cursisten

De cursus krijgt een tamelijk positieve waardering

Kritische bespreking van de cursus

Deze cursus heeft betrekking op ervaringen van cursisten met discriminatie en racisme en op de vraag hoe cursisten met dergelijke ervaringen om zouden kunnen gaan

De cursus start dus vanuit slachtofferervaringen. Hierdoor kan de cursus niet alleen links van de 2 x 2-tabel gesitueerd worden, maar ook links onderin. Met andere woorden, zij gaat bij uitstek over ervaringen waarin migranten *beoordeeld* werden of zich beoordeeld voelen ('beoordeelde' ervaringen)

De ervaringen die in deze cursus aangedragen worden, varieerden van concrete ervaringen tot alledaagse 'wijsheden' met een koloniale lading, zoals overgedragen tijdens het socialisatieproces in de trant van "ach, wat kunnen wij Surinamers nou werkelijk, je hoeft alleen maar naar onze geschiedenis te kijken" of "het is bekend dat we trager zijn, we zijn trager". Het uiteindelijk effect van zulke 'wijsheden' kan zijn, dat mensen zichzelf en elkaar hierdoor negatief bevestigen. Vooral als deze 'wijsheden' niet weersproken worden. Dit effect werd dan ook zichtbaar.

Ter ondersteuning van het leereffect wordt er tijdens de cursus een film gedraaid over een Surinamer die ten gevolge van racistische ervaringen aan de zelfkant van de samenleving terecht komt.

Deze film bevestigt daardoor andermaal de slachtoffersrol van Surinamers en laat zich zo weinig ruimte open voor het (verder) ontwikkelen van actor- en machtsgevoelens.

Tenslotte willen wij opmerken dat het thema 'aanpassing' een emotioneel *item* is in deze cursus. De cursisten vinden unaniem dat ze erg ver zijn gegaan in het aanpassingsproces en dat er nu best wat vanuit Nederlanders mag komen. Hun huidige aanpassingsbereidheid is duidelijk minder onvoorwaardelijk dan bij de cursussen met de ouderen (alle cursustypen I in instelling II).

Hiermee hangt samen een ander opvallend fenomeen. De jongeren uit deze cursus voelen zich kennelijk zo teleurgesteld in hun contacten met Nederlanders, dat ze aanvankelijk niet in staat zijn, hoezeer ze ook hun best deden, aardige of positieve dingen over Nederlanders te zeggen.

Een dominante oudere cursist bood hiervoor naar eigen zeggen een perspectief aan. Hij benadrukte tijdens de cursus dat Surinamers 'te gast' zijn in Nederland - en dus ook ook nooit Nederlanders zullen zijn of worden. De consequentie voor de jongeren is dat zij zich meer als toeschouwer dienen te gedragen en zich niet eisend moeten opstellen naar de autochtone gastheer en gastvrouw. Deze opvatting wordt

door verscheidene cursistne overgenomen waardoor er bezinning optreedt op de eigen houding en het uitgangspunt te gast zijn in Nederland

Hoewel het effect van deze opvatting is, dat de jongeren een zekere mildheid krijgen in hun uitspraken over Nederlanders, vragen wij ons af of het doel alle middelen heiligt. Het perspectief dat deze jongeren in deze cursus krijgen houdt immers in dat ze geen rechten respectuevelijk weinig rechten kunnen/mogen ontlenen aan hun Nederlandse nationaliteit en dat zij voor hun functioneren in Nederland tevreden moesten zijn met een toeschouwersrol. Wij vinden dat een dergelijke cursusboodschap met kracht afgewezen dient te worden, omdat zij niet in het belang is van migranten in Nederland.

De onderzoekster maakte vanuit een actorvisie enkele opmerkingen tijdens de cursus

Wij geven hiervan twee voorbeelden

- Tijdens de cursus werden er regelmatig 'alledaagse wijsheden' met een koloniaal karakter verteld. Eén zo'n 'wijsheid' is dat Surinamers lui zouden zijn en niets zouden willen ondernemen.

Toen een cursist voor de zoveelste keer opmerkte

Wij Surinamers zijn allemaal laks. Wij hebben geen initiatief", reageerde de onderzoekster met: "O ja, jij zit hier omdat je laks bent. Of ben jij geen Surinamer?"

- Tijdens de cursus, schonk de oudere cursist nogal veel aandacht aan het 'storend' feestgedrag dat Surinamers volgens hem zouden bezitten en dat zou wijzen op een te weinig rekening houden met Nederlanders. Hierdoor zouden er volgens de cursist, gerechtvaardigde intolerante reacties ontstaan. "Als je die reacties niet wil, zal je je gedrag zelf moeten veranderen", merkte hij op.

Omdat de onderzoekster deze benaderingswijze niet vond stroken met de feiten en deze bovendien als stigmatiserend kwalificeerde, koos zij voor een andere invalshoek, dat wil zeggen voor een eigen definitie van de situatie. "Maar klagen Nederlanders niet een beetje snel", merkte zij op. "Als ik de Haagse politie moet geloven komen er van migranten uit wijk X nauwelijks of geen klachten binnen over Nederlanders, terwijl het omgekeerde steeds gebeurt. Nederlanders beklagen zich vaak bij de politie over hun buren of buurtbewoners. Als ik terugkijk naar de verschillende buren die ik heb gehad, dan werd ik door allemaal, niet zo'n klein beetje gestoord. De vorige bijvoorbeeld had een orgel en diens zoon een elektrische gitaar. Het geluid van die twee was in ons hele huis te horen. Zij hebben jaren onder mij gewoond en ik heb hen in die tijd maar 2 keer gebeld. Zij belden wel steeds op. Zelfs als ik stofzuigde. De vraag is mijns inziens daarom eerder: wie moet hier zijn gedrag veranderen?"

Moet ik mijn gedrag veranderen en steeds de politie bellen om aan te geven dat ik óók intolerant kan zijn? Of moesten mijn buren hun gedrag veranderen en proberen zich wat verdraagzamer op te stellen?

Ondanks de bijval die de onderzoekster kreeg, was de overmacht van opvattingen gebaseerd op de *CvHO of die in het belang van de *CvHO werkten, te groot. Slechts één cursist gaf aan het eind te kennen, in de cursus geleerd te hebben dat het belangrijk was voor het aangaan van relaties met anderen, hun uitgangspunten en grenzen te formuleren.

7. CURSUS 5 VANUIT HET DOMINANT PERSPECTIEF VAN ETNISCHE-MEERDERHEDEN

Curstype II: cursisten van etnische-minderheidsgroepen en een witte cursusleiding

Gastcursustype II_g: de bovengenoemde cursisten en een witte gastdocent Dit gastcursustype komt 2x voor

De +CvhO

De +CvhO komt in deze cursus op het niveau van de cursusleiding voor Voor de hypothesen I^A, IV^A en VII^A vinden wij wel en voor hypothesen II^A, III^A, V^A en VI^A geen ondersteuning Ook de nieuwe variabele (eigen)waarde komen wij in deze cursus niet tegen

Voor de beschrijving van de voorbeelden verwijzen wij naar de bespreking van cursus 5 vanuit het actorperspectief van etnische-minderheden

Deze voorbeelden zijn terug te vinden onder de kopjes 'Enkele voorbeelden', 'knelpuntreductie' en 'kritische bespreking van de cursus'

Zie voor de overige bespreking van cursus 5 ook cursus 5 vanuit het actorperspectief van etnische-minderheden

8. CURSUS 7 VANUIT HET DOMINANT PERSPECTIEF VAN ETNISCHE-MEERDERHEDEN

Cursustype II: cursisten uit etnische-minderheidsgroepen en een witte cursusleiding

Gastcursustype komt niet voor in deze cursus

De +CvhO

De +CvhO komt in deze cursus op het niveau van de cursusleiding voor Voor de hypothesen II^A, VI^A en VII^A vinden wij wel en voor de hypothesen I^A, III^A - V^A geen ondersteuning Voor de nieuwe variabele (eigen)waarde vinden wij indirecte aanwijzingen

Voor de beschrijving van de voorbeelden verwijzen wij naar de bespreking van cursus 7, vanuit het actorperspectief Deze voorbeelden zijn terug te vinden onder de kopjes 'knelpuntreductie', en 'kritische beoordeling van de cursus'.

Zie voor de overige bespreking van deze cursus ook cursus 7 vanuit het actorperspectief van etnische-minderheden

9. CURSUS 12 VANUIT HET DOMINANT PERSPECTIEF VAN ETNISCHE-MEERDERHEDEN

Cursustype V: cursisten van Surinaamse en Nederlandse afkomst en een Surinaamse cursusleiding

Gastcursustype: in deze cursus komt géén gastdocent voor.

De +CvhO

De +CvhO komt in deze cursus op het niveau van de witte cursisten voor Voor de hypothesen I^A, V^A, VII^A vinden wij dus wel en voor hypothesen II^A - IV^A vinden wij geen ondersteuning

Enkele voorbeelden

- "Ik voel me zo bevooroordeeld Ik betrap mezelf vaak op vooroordelen die ik gisteren (bedoeld wordt tijdens de gesprekken in de cursus) hoorde (variabele 'mensbeeld' dimensie dadertrol) Wat wij die mensen allemaal niet aandoen' (variabele 'mensbeeld', dimensie actorrol)

- Surinamer wendt zich tot Nederlandse cursist Onderwerp is "Nederlanders discrimineren Surinamers" Surinamer "Of voel jij je door ons gediscrimineerd?" (variabele 'kleine machthebber', CvhO)
Nederlander "Zo noem ik het niet Ik koppel discriminatie aan etnische-minderheden" (variabele 'kleine machthebber' +CvhO)
- "Ik vind dat Surinamers niet op tijd komen" (variabele 'subjectief oordeel', +CvhO)
- "Allerlei kerels, rood, groen, geel, blauw fluiten me na Als hij wit is, ben ik huiverig Als hij zwart is, ben ik huiveriger" (variabele 'bijzondere uitspraak', +CvhO)
- "Ik heb veel moeten overwinnen voor ik me voor deze cursus aanmeldde Ik was echt bang Voelde me bedreigd omdat er zoveel Surinaamse cursisten zouden zijn" (variabele 'bijzondere uitspraak' +CvhO)

Zie voor de overige bespreking van deze cursus ook cursus 12 vanuit het actorperspectief van etnische-minderheden

Bijlage M. Het cursuswerk in instelling III; hoofdstuk 6

In bijlage M evalueren wij het cursuswerk uit instelling III eerst vanuit het actorperspectief van de allochtone Nederlanders, hetgeen in dit onderzoek voor een belangrijk deel samenvalt met Surinamers. Hiervoor komen onder meer de cursussen 43 en 94 in aanmerking.

Vervolgens zullen wij het cursuswerk evalueren vanuit het perspectief van de autochtone Nederlanders. Hiervoor komen onder meer de cursussen 41 en 42 in aanmerking.

De cursusleiding is in alle gevallen in handen van autochtone Nederlanders. De gastdocenten - die in zekere zin het directe uitvoerende werk doen - zijn in 2 gevallen van Surinaamse (cursussen 43 en 94) en in 2 gevallen van Nederlandse afkomst (cursussen 41 en 42). De cursisten bestaan overwegend uit autochtone Nederlanders. De 2 allochtonen die wij tegenkwamen (waaronder 1 van Surinaamse afkomst) hebben weinig invloed op het cursusproces.

1. Cursus 43 vanuit het actorperspectief van etnische-minderheden

Cursustype VII: de cursisten zijn autochtone Nederlanders of bestaan uit overwegend autochtone Nederlanders.

Gastcursustype VIII_g: de cursisten zijn dezelfde als in het hierboven beschreven cursustype. De gastdocent is een zwarte man. Cursus 43 vormt een vast onderdeel in de themaweeke 'Minderheden'.

De 'Cvho

De 'Cvho komt in deze cursus niet voor. Wel tegengas op de variabele 'subjectief oordeel' uit de 'Cvho: "Niet alle Surinamers zijn creool en niet alle zwarten zijn Surinamers". Wij vonden voor de hypothesen IB-VIIB dus géén ondersteuning.

Relevante items

- komen niet voor in deze cursus

Discriminatie

- Discriminatie komt niet als intentioneel verschijnsel voor. Wij interpreteerden de uitspraak van de betrokken docent, dat "je gediscrimineerd voelen voor 99% aan jezelf ligt", met "je bent niet aan de intentie van de andere overgeleverd" (zie voor een andere interpretatie knelpuntreductie).
- Discriminatie als moreel afkeuringswaardig verschijnsel komt niet voor.
- Er wordt geen relatie tussen discriminatie en machtscontext gelegd.

Historisch perspectief

Betrokkene behandelt in vogelvlucht de geschiedenis van Suriname.

Knelpuntreductie

- etnische verhoudingen worden in een probleemsfeer behandeld.
- hoewel de betrokken docent in zijn verhaal geen koppeling maakt tussen allochtonen en probleemdagers, zou zijn uitspraak 'discriminatie ligt voor 99% aan jezelf' kunnen worden opgevat

als "discriminatie ligt in 99% van de gevallen aan het feit dat je je als minderheidslid gediscrimineerd voelt of wilt voelen". Deze interpretatie legt de schuldvraag dus in 99% van de gevallen bij het minderheidslid en zo verdwijnt het meerderheidslid praktisch uit het gezichtsveld.

Een andere interpretatie van deze uitspraak kan zijn, dat een minderheidslid zich (bijna) niets hoeft aan te trekken van een discriminerende opstelling van de Ander, omdat de Andere geen macht over hem kan uitoefenen als het etnisch minderheidslid dat niet wil.

Dit lijkt terecht voor symmetrische relaties. Het is echter speculatief om op voorhand te veronderstellen dat 99% van de interacties, een symmetrisch karakter heeft.

De definitie van de situatie is onduidelijk.

Overige opmerkingen

- voor allochtonen wordt de naam minderheden gebruikt;
- nõch 'ik vind' - nõch 'anderen vinden' -ervaringen staan centraal;
- allochtonen worden door betrokkene als een gedifferentieerde groep opgevat;
- gastheer/gastvrouw/gast-gevoelens spelen in dit onderwijsdagdeel geen rol;
- betrokkene maakt gebruik van een andersoortig verklaringsraamwerk dan op instelling III gebruikelijk is. Te weten: vooroordelen en discriminatie zijn vooral het gevolg van een inadequaat (overheids) beleid.

De evaluatie van de cursus door de cursisten

De cursisten hebben vooral wat over procedures geleerd. De waardering van deze cursus ligt vrij hoog.

Kritische evaluatie

De CvHO komt in deze cursus niet voor. De oorzaak hiervan is waarschijnlijk dat de cursus vooral over procedures gaat.

Hoewel de betrokken docent ingaat op de geschiedenis van Suriname, komt de relatie kolonisatie/migratie niet goed uit de verf. Hierdoor wordt de historische dimensie in het verhaal van de gastdocent praktisch betekenisloos.

Het verklaringsraamwerk voor het ontstaan van vooroordelen en discriminatie van betrokken docent beoordelen wij als te beperkt. Het verklaart bijvoorbeeld niet waarom er vooroordeel en discriminatie bestonden toen - gezien de fase waarin de immigratie verkeerde - een specifiek beleid nog niet aan de orde was.

Wij vinden het jammer dat betrokkene gemeend heeft zijn thema niet in een kritisch maatschappelijk en politiek kader te moeten plaatsen, waardoor de sociale implicaties van de besproken procedures ten aanzien van vreemdelingen zijn verwaarloosd.

2. Cursus 9⁴ vanuit het actorperspectief van etnische-minderheden

Cursustype VII: de cursisten zijn autochtone Nederlanders of bestaan uit overwegend autochtone Nederlanders. De cursusleiding is eveneens wit.

Gastcursustype VIII_g: de cursisten zijn dezelfde als in het hierboven beschreven cursustype. De gastdocent is een zwarte vrouw.

Cursus 9⁴ vormt een *flexibel* onderwijssonderdeel in de themaweek 'Minderheden'.

De -CvhO

De -CvhO komt in deze cursus in ruime mate voor door middel van de volgende variabelen: 'mensbeeld', 'model', en 'relevante Andere'. De variabele mensbeeld komt echter weer niet voor als selectieve-roltoewijzing, maar als gelijktijdige actorroltoewijzing. Hierdoor vindt hypothese IB geen ondersteuning. Hypothesen IIB en IIIB vinden wel en hypothesen IB en IVB-VIIB vinden géén ondersteuning.

Enkele voorbeelden van de aanwezigheid van de -CvhO:

- *"Wederzijds respect hebben voor elkaar. Jij niet alleen voor mijn waarden en normen, maar ik ook voor die van jou"* (variabele 'mensbeeld') Uit dit voorbeeld blijkt wederom dat er sprake is van een gelijktijdig actorperspectief op minderheid en meerderheid.
- *"Er zijn maatschappelijke problemen van dien aard in de Nederlandse (gekleurde) samenleving, dat met name de politie (bedoeld wordt de witten) rekening zal moeten houden met de migranten. Dat wil zeggen met hun zijn (variabele 'model'), hun manier van problemen ervaren (variabele 'model'), hun gewoontes (variabele 'model')"*
- *"Voor samenwerking (bedoeld wordt tussen allochtone en autochtone agenten) is het noodzakelijk - "niet een deel van jezelf in te leveren, maar je specifieke kanten te behouden, dat hebben ze (bedoeld wordt witten) hard nodig"* (variabele 'relevante Andere')

Relevante items

In deze cursus komt het item 'positieve discriminatie' voor.

Discriminatie

- discriminatie als intentioneel verschijnsel komt bij de leerlingen voor,
- discriminatie als moreel afkeuringswaardig verschijnsel komt bij de leerlingen voor,
- discriminatie wordt bij de leerlingen niet gerelateerd aan de machtscontext.

Historisch perspectief

Etnische verhoudingen worden niet in een historisch perspectief geplaatst.

Knelpuntreductie

- a etnische verhoudingen worden niet alleen in de probleemsfeer behandeld. Docente zegt letterlijk: "praten over minderheden betekent niet alleen problemen, maar ook over iets praten wat vreugdevol is". In haar cursus pakt zij dit gegeven weer op.
- b allochtonen worden niet alleen als enige relevante partij en daarmee ook niet als probleemdragers opgevat. Docente merkt hierbij op dat racisme niet alleen voor minderheden, maar ook voor Nederlanders een probleem is. In haar cursus wekt zij bij ons de indruk dat Nederlanders de probleemdragers zijn.

De definitie van de situatie is de dominante (cel 2), met daarbinnen een minderheidsdimensie (cel 3).

Overige opmerkingen

- allochtonen worden met minderheden aangeduid;
- docente tracht de persoonlijke mening van de leerlingen te horen te krijgen. Hier slaagt zij ook in. Hierdoor staan 'ik vind' -ervaringen centraal.
- in de cursus treffen wij bij betrokken docente zowel de neiging aan 'minderheden' als één groep op te vatten, als een gedifferentieerde groep.
De leerlingen spreken over 'minderheden' alsof dit één groep mensen betreft.

Kritische evaluatie

Hoewel deze cursus door ons als een van de betere soort cursussen binnen instelling III wordt opgevat, zijn de cursisten kennelijk een andere mening toegedaan. Betrokken docente kreeg een relatief lage waardering. Onzes inziens ligt dit aan de emotionele en afwijzende reactie op het thema (vrouw en allochtonen bij de politie), wat de docente aansneed.

Dit thema wordt, zoals in de cursus blijkt, geassocieerd met 'positieve discriminatie van allochtonen en vrouwen' en 'het terugdringen van witte mannen bij de politie'.

3. Cursus 41 vanuit het dominant perspectief van etnische-meerderheden

Cursustype VII: de cursisten zijn autochtone Nederlanders of bestaan uit overwegend autochtone Nederlanders. De cursusleiding is eveneens wit.

Gastcursustype VII_g: dezelfde combinatie van etniciteiten als hierboven genoemd
Cursus 41 vormt een vast onderdeel in de themaweek 'Minderheden'.

De -CvhO

De -CvhO komt in deze cursus nauwelijks voor. Uitsluitend in de vorm van de variabele 'model'. Hierdoor vinden wij voor de hypothese IIB ondersteuning en voor de overige niet.

De voorbeelden hebben betrekking op 2 opmerkingen van de docenten. "Agenten moeten niet met hun schoenen een moskee betreden", en "agenten moeten niet in afwezigheid van de man, met een Turkse vrouw praten". Beide opmerkingen verwijzen naar uitgangspunten die eigen zijn of zouden zijn aan de cultuur van betrokken migrantengroepen.

De +CvhO¹

De +CvhO komt in deze cursus in ruime mate voor. Middels variabelen als 'model', 'relevante Andere', 'monopolisering', 'subjectief oordeel' en 'bijzondere uitspraken'. De variabele subjectief oordeel komt verhoudingsgewijs het meest voor.

Dit betekent dat wij voor hypothesen IA en VA géén en voor hypothesen IIA-IVA, VIA en VIIA wel ondersteuning vinden. Omdat de indicaties voor de +CvhO praktisch allemaal voorkomen bij de **cursusleiding**, vinden wij het noodzakelijk hier uitgebreid op in te gaan.

Enkele voorbeelden:

- "Wel een vreemde wereld, hun cultuur" (variabele model)
- "In de Schilderswijk zijn er veel etnische zaken en één normale" (bedoeld wordt één Nederlandse, variabele 'model')
- "Er komt wel langzaam verandering in hun vreemde gebruiken. Ze raken ook verwesterd" (variabele 'relevante Andere')
- "Op het feit dat variabele 'monopolisering' een rol speelt, komen wij terug bij de kritische evaluatie
- "Het is echt waar dat Turkse en Marokkaanse gezinnen 6 à 7 kinderen hebben, géén vloerbedekking, wel een video, wel een auto. Verder heeft het weinig met wonen te maken" (variabele 'subjectief oordeel')

- "Ik ben ervan overtuigd dat als je (bedoeld wordt 'minderheden') niet aan de slag komt, je vlucht in verdovende middelen" (variabele 'subjectief oordeel')
- "Door buitenlanders wordt er veel sneller naar messen en vuurwapens gegrepen, dit past in hun cultuurpatroon" (variabele 'subjectief oordeel')
- Ook merken deze agenten op dat, Surinamers als ze aangehouden worden opmerken "zeker omdat ik zwart of buitenlander ben" (variabele 'subjectief oordeel')
- "De mensen denken dat Surinamers per definitie druggebruikers (Zeedyk) zijn Ze zitten in het algemeen in de kleinhandel De ellende is (docent heeft het over het zichtbaarheid) dat ze donker gekleurd zijn" (variabele 'bijzondere uitspraak')
- "Mensen die al jaren in Nederland wonen en goed bij hun verstand zijn, houden zich nog aan tradities als bijvoorbeeld bloedwraak" (variabele 'bijzondere uitspraak')
- "Er is geen handvat te geven hoe je met een Surinamer, Turk of Marokkaan moet omgaan Je wordt in het diepe gegooid Je moet het helemaal alleen doen" (variabele 'bijzondere uitspraak')
- Een ander 'bijzonder voorbeeld' betreft het volgende verhaal, dat wij niet letterlijk weergeven
Ik had een Surinaamse verdachte, hij loog alles bij elkaar Ik zei tegen hem "jij gaat naar een leugendetector" Maar ik bracht hem naar een fotokopieerapparaat En ik zei "Als je liegt, komt je hand eruit Dit kun je natuurlijk niet met iedereen uithalen"
- In het kader van het door de agent-docenten opgelegde etiket dat 'minderheden' zo liegen, geeft één van de agent-docenten nog een voorbeeld
Een 'buitenlandse' vrouw had Sociale Zaken al een keer of zeventien opgelicht Ze had 17x verschillende identiteiten aangenomen, 2 à 3 maal het GAK opgelicht en vaak enkele uitzend-bureaus Ze komt op het bureau en gaat daar drie dagen lang zitten liegen Als we met bewijzen aankwamen, zei ze "O ja?"
- In dit dagdeel worden door de docenten ook uitspraken met een biologisch karakter gedaan
Bijvoorbeeld
Naar aanleiding van een vraag van een leerling, waarom een stagiaire in 'probleemwijken' (bedoeld wordt met veel etnische groepen) moet worden opgeleid, reageert de docent "Als ze het daar doorstaan, doorstaan ze het overal Kom je als stagiaire alleen op plaatsen waar alles blank is, waar alles netjes is (variabele 'model'), dan is er geen garantie dat je alles aankunt"
Wij noemen deze uitspraak biologisch omdat er een specifiek verband tussen een rasgroep (blanken) en een algemeen menselijk streven (netjes zijn) wordt gemaakt
- "Alle buitenlanders komen dicht in je gezicht praten Moet je je voorstellen, een grote, donkere, dikke neger, grote dikke lippen Met zo'n neus (maakt een gebaar) Wees nou eens eerlijk Daar moet je aan wennen" (variabele 'subjectief oordeel')
- Wij noemen deze uitspraak biologisch omdat er een verband gesuggereerd wordt tussen somatische kenmerken en de negatieve waardering daarvan door de Andere
- "Ik zeg maar, het zijn ook mensen (bedoeld worden Turken en Marokkanen) Ze lijken er sprekend op" (variabele 'bijzondere uitspraak')
- Deze uitspraak noemen wij biologisch omdat Turken en Marokkanen als mensen opgevat worden, niet omdat zij dat biologisch zijn, maar omdat zij op mensen lijken De dubieuze opmerking roept bovendien de vraag op waarom het 'item' "zijn Turken en Marokkanen op te vatten als menselijke wezens?" onderwerp moet zijn van een cursusonderdeel over interetnische verhoudingen
Veronderstelt de introductie van een dergelijk item immers niet, dat er reden of aanleiding toe is, het menselijk zijn van Turken en Marokkanen in twijfel te trekken?

Toen wij het onderwijs van de agent-docenten voor de tweede maal bijwoonden, werden bijna al hun stereo-typen vergezeld van "niet allemaal, hoor" Bijvoorbeeld de stereotiepe opmerking "Door

buitenlanders wordt er veel sneller naar messen en vuurwapens gegrepen", kreeg een staartje door er aan toe te voegen "niet allemaal, hoor"

Wij geloven dat deze toevoeging het direct gevolg is van onze aanwezigheid. Onzes inziens geeft deze aanpak blijk van grote naïviteit van diegenen die de correcties bedachten en/of bedongen.

Verminderen de consequenties van bevooroordeelde uitspraken, als ze verbonden worden met het zinnetje "niet allemaal, hoor"? In de ogen van de agent-docenten kennelijk wel. Maar is dat wel zo?

Van het bovengenoemde voorbeeld zou een eerste interpretatie kunnen zijn: "Niet allemaal, maar sommige buitenlanders trekken sneller naar messen of grijpen naar vuurwapens".

De vraag rijst uiteraard hoe een anticiperende agent nu weet, dat een specifiek migrant *niet* een mes trekt of naar een wapen grijpt. Omdat een agent dat *niet* weet en *nooit* van tevoren weet, zal hij per definitie op zijn hoede zijn als hij/zij een migrant tegenkomt. Anticipaties op vermeende gedragingen van migranten - die niet optreden - kunnen, zoals de ervaring nu reeds geleerd heeft, tot inadequate reacties van agenten leiden. En zelfs tot het zinloos neerschieten van migranten (zie Smit, 1978, p. 24 e.v.). De vraag rijst daarom ook of deze informatie wel zinvol is.

Als sommige een beperkt aantal betekent, is dus een *onvermijdelijke* vraag of een dergelijke uitspraak ook nog verantwoord is. Want trekken ook niet sommige Nederlanders een mes? Is het dan nodig dit specifiek voor 'minderheden' te vermelden?

Als niet allemaal velen betekent, dan dient bij deze interpretatie een agent altijd op zijn hoede te zijn. Want dan is de kans groot dat juist deze migrant zijn mes trekt? Of naar een wapen grijpt?

Deze interpretatie heeft dus eveneens consequenties voor het anticiperend gedrag van de agent op een migrant. En deze consequenties kunnen wederom samenvallen met maatschappelijk ongewenst gedrag van agenten.

De docenten geven echter niet aan wat zij precies bedoelden te zeggen, waardoor wij zelf een conclusie zullen moeten trekken. Logisch gezien, lijkt de tweede interpretatie bedoeld te zijn, anders was immers de opmerking van de docenten overbodig geweest.

Wij zijn, met andere woorden, van mening dat de docenten met 'niet allemaal' veel migranten bedoelen.

Het valt ons op dat de cursisten zelf, ook geen toelichting vragen op de opmerking 'niet allemaal'. Uit de interviews blijkt hun interpretatie, doordat zij een koppeling maken tussen behoren tot de groeperingen van (etnische-) minderheidsleden en het 'messentrekker' zijn. In deze interpretatie worden ruim vijftien etnische-minderheidsgroeperingen door onder andere één stereotiepe opvatting ('sneller een mes trekken of eerder naar een wapen grijpen') met elkaar verbonden alsof zij één homogene groepering vormen. Door genoemde koppeling lijken etniciteit, nationaliteit, sociaal-economische status, geslacht, leeftijd (kind, jongere of oudere) en/of het al dan niet bezitten van een crimineel verleden, factoren die hun relevantie hebben verloren, zodat alleen het 'anderszijn' als belangrijke bepalende factor overblijft.

En wel met die kanttekening dat het anderszijn hierbij niet samenvalt met alle willekeurige zij-groepen, maar met die zij-groepen die niet blank en/of niet West-Europees of Noord-Amerikaans zijn.

Relevante items

- omdat ik zwart ben,
- minderhedenras

Discriminatie

- discriminatie van Nederlanders komt niet echt aan de orde

Onder meer doordat allochtonen als probleemdragers worden beschreven. Hierdoor krijgt discriminatie een andere inhoud. In plaats van gedrag gebaseerd op vooroordelen wordt discriminatie een min of meer terecht of zelfs legitieme reactie van Nederlanders.

Historisch perspectief

In dit cursusdagdeel is geen historisch perspectief aanwezig.

Knelpuntreductie

- Etnische verhoudingen worden in een extreme probleemsfeer behandeld. Deze sfeer wordt opgeroepen door het kleurrijk woordgebruik van de agent-docenten en het geven van angstaanjagende voorbeelden. De voorbeelden hebben betrekking op 'bloedwraak', "scheermesbehandelingen als uiting van bloedwraak", medewerkers/sers van een voormalig filiaal van Simon de Wit die 'maagbloedingen kregen', 'een cassière met een strik om de hals' en 'kinderen van Turken die aan de ketting worden gelegd'.

- Etnische minderheidsleden worden als probleemdrager en/of -veroorzaker opgevat.

In de bespreking van de etnische verhoudingen worden verschillende malen relaties gelegd tussen 'minderheidslid zijn' en 'problemen oproepen', zowel in de zin van 'probleemdrager' als 'probleemveroorzaker' zijn.

Enkele voorbeelden:

- *"Zo wordt er door de agent-docenten opgemerkt dat het niet gek is, dat er zoveel problemen zijn tussen minderheden en meerderheden "als er door 'minderheden' vuil over het balkon gegooid wordt"*
- *"Hoe je het ook draait of keert, méér minderheden geven méér problemen of andere problemen, denk maar aan criminaliteit"*
- *"Doordat er zoveel buitenlanders wonen, doordat wij zoveel ellende hebben"*

Daarnaast uiten de agent-docenten subjectieve oordelen waarbij een rode draad is "de problemen die minderheden" Nederlanders bezorgen. Ook de leerlingen laten zich niet onbetuigd. In de vragen om toelichting vormt deze rode draad hun uitgangspunt.

De definitie van de situatie is de dominante en correspondeert met cel 1 uit de 2 x 2-tabel.

Overige opmerkingen

- Voor alle allochtonen wordt de naam minderheden of buitenlanders gebruikt. Een enkele maal wordt er gedifferentieerd en wel zo dat de voorbeelden met 'Surnamers' of 'Turken' verbonden worden. Deze differentiatie is in die zin dubieus, dat het hierbij weer om het uiten van stereotypen of vooroordelen gaat.
- Er komen biologische opmerkingen voor:
 - * Eén der docenten spreekt over de Turkse gemeenschap (in één van zijn antwoorden op een vraag van een leerling) als *"Ritselgemeenschap, ritselbende"*. *"En dat ze liegen, godverdomme wat kunnen die mensen (bedoeld wordt minderheden) liegen"*
 - * *"Een Turks kind gaat niet om 19.00 maar om 24.00 uur naar bed. Pa, de Hollander, wil 22.00 uur slapen. Dit leidt tot vechtpartijen"* (variabele 'subjectief oordeel')
 - * *Met betrekking tot muziek maken: "Bij Surnamers is er maar één stand, open of dicht"* (variabele 'subjectief oordeel')
- De +CvHO is voornamelijk afkomstig van de cursusleiding.

De evaluatie van de cursus door de cursisten

± 3/4 van de cursisten geeft aan vooral kennis te hebben verworven en handigheidjes te hebben geleerd tijdens de cursus van de agent-docenten.

Enkele voorbeelden

- *"Qua theorie wel wat aan gehad Verder was de inhoud vanzelfsprekend voor mij Het enige dat ik geleerd heb "Je doet het zeker omdat ik zwart ben" Betreffende respondent kan zich deze opmerking nog herinneren hoewel hij aan de themaweek, al bijna een jaar geleden, deelgenomen had*
- *"Achtergrondinformatie Het is van belang voor een agent, een stuk cultuurgebruik Je hoeft niet, maar er kan rekening mee gehouden worden Bijvoorbeeld niet met een Turkse vrouw onderhandelen".*

De witte respondenten geven er op geen enkele wijze blijk van zich aan het gedrag of de cursusinhoud van de agent-docenten gestoord te hebben. Dit wordt ook niet zichtbaar in de puntenwaardering In groep X krijgen deze docenten zelfs de hoogste puntenwaardering 8,5.

Uit onze schriftelijke enquête blijkt ook dat de identificatie met en de waardering van de leerlingen met deze docenten het grootst is

Ze zijn "één van ons", "kennen het werk", "hebben visie", en "geven ons bruikbare tips".

Kritische bespreking van de cursus

Het meest opvallend in dit dagdeel is dat zij *wemelt* van stereotiepe uitspraken over 'minderheden' die niet zozeer afkomstig zijn van de cursisten alswel van de cursusleiding. En dit terwijl er juist aan ons meegedeeld was dat de keuze van de 'agent-docenten' gebaseerd is op *hun positieve houding* jegens het minderhedenvraagstuk en *hun kennis* hieromtrent.

Hoewel deze agenten in *hun rol van docent*, wel enkele terechte verbanden constateren een wijk met een opeenhoping van problemen waaraan minderheden geen schuld hebben, een relatief groot percentage werkloosheid onder allochtonen, onder meer veroorzaakt door het wonen in de Schilderswijk, worden deze onzes inziens juiste uitspraken *overvleugeld* door verschillende bevooroordeelde uitspraken die van dien aard zijn dat ze een dreigende sfeer oproepen. En die bovendien vaak herhaald worden Deze uitspraken hebben betrekking op kwalificaties van etnische-minderheden: ze zouden niet netjes zijn, crimineel zijn, messentrekkers zijn, liegen en vooral angstaanjagende en barbaarse gewoonten bezitten. Gelijkijdig maakten de docenten enkele opmerkingen die blijk zou moeten geven van respect voor de etnische-minderheden. Dat dit effect niet bereikt werd ligt waarschijnlijk aan de dubieuze verpakking van deze boodschap door betrokkenen.

In het verhaal van de agenten klinkt niet alleen een tamelijk bevooroordeelde en oordelende opstelling door, maar tevens ook het uitgangspunt dat de claim op oordelen een vanzelfsprekend recht is van Nederlanders, inclusief van de agenten zelf De onderzoekster besluit op een gegeven moment tijdens het cursusproces te onderzoeken, of deze claim inderdaad ook zo ervaren wordt door de betrokkenen Toen zij weer eens een voorbeeld aandroegen van de overlast en het burengerucht die/dat etnische-minderheden Nederlanders zouden bezorgen, stelde de onderzoekster de vraag of de docenten ook iets konden vertellen over de overlast of het burengerucht die/dat Nederlanders aan migranten bezorgden Deze vraag werd met grote verbazing en verbijstering ontvangen. Het is duidelijk dat de docenten, daar nog nooit aan hadden gedacht. "Daar weten wij niets van", stotterde één der docenten dan ook zichtbaar in de war. Zijn collega vulde aan "daar hebben wij nooit aan gedacht".

- *"Hoe zou dat toch komen" vroeg de onderzoekster.*
- *"Dat weet ik niet", reageerde één van de docenten.*
- *"Misschien zijn ze toch wel toleranter dan wij", merkte een cursist op*

Met name de reactie van de agenten op onze vraag is voor ons een reden te concluderen tot de aanwezigheid van de variabele 'monopolisering' uit de *CvhO.

Overeind blijft de vraag of de keuze van de probleemwijk, waar een opeenstapeling van problemen en knelpunten is, uit methodisch-didactisch oogpunt zo een gewenste keuze is voor het thema 'etnische verhoudingen'. Het lijkt ons niet, vanwege de onzuivere vermenging van grootheden van verschillende orde.

Wellicht dat de variabele 'bijzondere argumentatie' bij deze keuze een rol speelde. Met andere woorden, dat deze wijk vanuit een specifiek stereotiep en/of verzwegen vooronderstelling werd gekozen.

Er ligt echter nog een belangrijk knelpunt aan de handelwijze van de agent-docenten ten grondslag. De agenten zijn geen mensen die zich bezighouden met de beste manier om kennis over te dragen. Het zijn geen theoretisch geschoolde mensen die kennis bezitten over dit thema. Of die er enig nut van hebben om welk maatschappelijk en persoonlijk delicaat thema het gaat.

De mensen zijn agenten, geen pedagogen die als specialisme 'interetnische verhoudingen' hebben. Deze mensen zijn bovendien géén agenten die het 'anderszijn' van de Andere respecteren en zeker géén 'deskundigen', zoals in de inleiding van het themaboek 'Minderheden' aangekondigd wordt. Het zijn agenten die op basis van kennis gebaseerd op 'het gezond verstand' en naieve interpretaties van praktijk-ervaringen, net de plank misslaan.

Onvermijdelijk rijst daarom de vraag "wat doen die agenten daar eigenlijk en waarom kon dit zomaar gebeuren".

Deze vraag zal voorlopig een retorische vraag blijven.

In § 6.6.1 zullen wij vanuit het geheel - aan data en ervaringen die wij in dit onderzoek opdeden - deze vraag in zijn algemeenheid beantwoorden.

4. Cursus 42 vanuit het dominant perspectief van etnische-meerderheden

Cursustype VII: de cursisten zijn autochtone Nederlanders of bestaan overwegend uit autochtone Nederlanders. De cursusleiding is eveneens wit.

Gastcursustype VII_g: dezelfde combinatie van etniciteiten als hierboven genoemd.

Cursus 42 vormt een *flexibel* onderwijssonderdeel in de themawoek 'Minderheden'.

Betrokken docent is een witte vrouw. De cursisten zijn wit of overwegend wit. Dit maakt het cursustype tot VII_g.

De *CvhO

De CvhO komt in deze cursus twee maal voor, op het niveau van de cursisten.

- "Vertellen minderheden ook moppen over ons (Nederlanders)?" (Bedoeld wordt moppen met een stereotiep karakter)
- "Welke vooroordelen hebben minderheden over ons?"

Hierdoor vinden wij voor hypothese VIB wel en voor de overige hypothesen IB-VB en VIIB geen ondersteuning.

De docent negeerde overigens beide bovengenoemde vragen.

De *CvhO

De *CvhO komt in de cursus in behoorlijke mate voor. Zo treffen wij de variabelen 'mensbeeld', 'model', 'relevante Andere', 'monopolisering', 'subjectief oordeel' en 'bijzondere uitspraak' aan. In tegenstelling tot de cursus van de agent-docenten zijn deze variabelen met uitzondering van 'mensbeeld'.

en 'monopolisering' en 'bijzondere uitspraak' afkomstig van de cursisten zelf en dus *niet* van de cursusleiding. Hierdoor vinden wij voor hypothese IV^A geen en voor de hypothesen I-III^A en V-VII^A wel ondersteuning.

Enkele voorbeelden

- *De variabele 'mensbeeld' dat wil zeggen, de selectieve-roltoewijzing aan etnische groepen - wit in de dader, zwart in de actorrol - komt in die zin voor dat zij bij de docente uitgangspunt van educatie vormt. Deze variabele manifesteert zich daarmee op het curriculum-niveau.*
- *"Waarom moeten Nederlandse boeken niet alleen op de Nederlandse (bedoeld wordt: autochtone of witte Nederlanders) cultuur gebaseerd zijn?" (variabele 'model')*
- *"Buitenlandse (bedoeld wordt: allochtone of 'gekleurde' Nederlandse) gebruiken overnemen als Nederlander zijnde gaat mij te ver" (variabele 'relevante Andere')*
- *Variabele 'monopolisering' kwam tot uitdrukking, toen de docente de vraag naar de oordelen van etnische-minderheden negeerde en naar de onderzoekster toe haar onbehagen over "dit soort vragen" uitsprak.*
- *"Surinamers zijn sneller gekwetst dan Chinezen" (variabele 'subjectief oordeel')*
- *"Over Belgen kun je moppen vertellen, over Surinamers niet" (variabele 'bijzondere uitspraak')*
Toelichting: bedoeld wordt, dat moppen over Belgen niet en dat moppen over Surinamers per definitie racistisch zijn.

Relevante items

- aanpassing

Discriminatie

- komt als intentioneel verschijnsel voor,
- komt als moreel afkeuringswaardig verschijnsel voor.

Historisch perspectief

Komt niet voor

Knelpuntreductie

- etnische verhoudingen worden in een conflictsfeer besproken,
- etnische-meerderheden worden als probleemdager en/of -veroorzaker opgevat. De witte leerlingen reagerden afwijzend tot het gebruik van deze benadering.

De definitie van de situatie

De definitie van de situatie is de dominante meerderheidsdefinitie (cel 1). Deze dominante definitie kadert de minderheidsoriëntatie in.

De evaluatie van de cursus door de cursisten

- De waardering van deze cursus ligt gemiddeld niet zo hoog. Ook geven de leerlingen veel kritiek op de aanpak. 1/4 van hen meent iets geleerd te hebben van deze cursus, 3/4 heeft geen nieuwe inzichten ontwikkeld.

Overige opmerkingen

- Voor allochtonen worden verschillende namen gebruikt,
- Docente probeert 'ik vind-ervaringen' in het leerproces te betrekken. Dit lukt niet zo goed. De leerlingen praten vrijwel uitsluitend over anderen.
- Allochtonen worden door de docente uitsluitend in etnische zin als gedifferentieerd behandeld, een specifieke etnische groep wordt niet gedifferentieerd opgevat.

Kritische bespreking van de cursus

De gastdocente heeft als enige een aanpak die overeenkomt met een agogische benaderingswijze: er vinden groepsgesprekken plaats, leerlingen worden actief betrokken in de ideeënontwikkeling, er vindt afwisseling van werkvormen plaats en het anti-racistisch leerkader dat gebaseerd is op ideeën die wij ook in instelling I aantreffen (wij doelen op de benaderingswijze die alle witten als potentiële racisten aanwijst en alle zwarten als slachtoffers), komt samenhangend over. Dat wil zeggen voor zover men bereid is de uitgangspunten van de docente te onderschrijven.

Dit referentiekader heeft één belangrijke beperking en dat is, dat zij kennelijk mensen niet opvat als subjecten maar als objecten. Dit referentiekader wijst namelijk in determinerende zin, rollen aan zwart en wit toe. De wijze waarop dit gebeurt doet ons denken aan gangbare socialisatietheorieën, die tot voorbij het midden van de jaren zestig de sociale wetenschappen beheersten (Klaassen, 1981, p. 7 e.v.).

Deze benaderingswijze confronteert individuen niet alleen maar met een kantatuur van zichzelf, maar zij voedt door haar selectieve roltoewijzing ook de dominante Cultuur van het Oordelen en daarmee het wit racisme.

Immers door deze benaderingswijze staan alléén de oordelen van Nederlanders centraal en wordt er daarmee ruimte gecreeërd voor variabelen als model, relevante Andere, monopolisering en kleine machthebber.

Ook wordt hiermee de 'toeschouwersrol' die zwarten en de 'actorsrol' die witten wordt toegedicht, bevestigd. En daarmee ook de maatschappelijke asymmetrie en ongelijkwaardigheid in de verhoudingen. Mensen blijven op deze wijze in hun rol van 'helper en begeleider' en van 'geholpene' en begeleiding behoevend. Met als gevolg dat er geen actorsymmetrie kan optreden, terwijl ook sociale symmetrie wordt geblokkeerd.

Vanuit de logica van dit model vloeit tevens voort dat vragen naar oordelen van 'minderheden' worden genegeerd, afgewimpeld of afgedaan. Wat ook prompt tweemaal in dit cursusonderdeel gebeurde.

Het aanspreken van de witte deelnemers/neemsters op hun 'daderrol' roept heftige afweerreacties op. Niet alleen op grond van onze hierboven genoemde argumentatie (de determinerende selectieve roltoewijzing), maar ook omdat zij slechts bereid waren over het racisme van *anderen* te praten en slechts *theoretische* beschouwingen en visies op dit fenomeen te geven. Toch komt hun houding tot uitdrukking in de bespreking van onder andere thema's als 'aanpassing' en 'positieve discriminatie'.

Vrijwel de hele groep reageert heftig tot zeer heftig afwijzend, op het idee door een film, aangedragen om bijvoorbeeld ook Turkse feestdagen op school te vieren.

De cursisten brachten hun ongenoegen met betrekking tot de cursusinhoud tot uitdrukking in de relatief lage puntenwaardering, die betrokkene ontving.

In de daarop volgende themaweek veranderde betrokkene daarom ook van aanpak: in plaats van mensen met zichzelf te confronteren, confronteerde zij ze met anderen. En wel met bijzondere extreme racisten. Uit de waardering die zij toen ontving, bleek dat zij met deze benaderingswijze inspeelde op de wensen van de deelnemers/-neemsters.

De heftige reacties van de deelnemers/-neemsters hoeft geen verwondering te wekken. Betrokkenen leven in een klimaat, dat op allerlei wijzen een daderrol van witten probeert te ontkennen of te relativiseren, respectievelijk de oorzaak van racisme probeert te zoeken in gedragingen van allochtonen zelf, door hen als probleemgroep en/of probleemveroorzaker te brandmerken.

Het doorbreken van deze opstelling, eist daarom méér dan een individuele onderwijsstrategie. Het is de instelling zelf die zich op haar uitgangspunten in het onderwijs over 'Minderheden' moet gaan bezinnen en die deze bezinning in haar totaalhandelen tot uitdrukking moet brengen.

In het kader van de selectieve-roltoewijzing willen wij nog een afsluitende opmerking maken, met betrekking tot het optreden van de twee zwarte (cursussen 43 en 9⁴) en twee witte (cursusnummer 41 en 42) gastdocenten.

Opvallend bij de zwarte docenten is, dat zij niet uitsluitend vanuit de rol als docent opereerden, maar tevens ook vanuit de rol van potentueel slachtoffer. Dat wil zeggen, van hen wordt kennelijk verwacht dat zij in hun onderwijs zelf aangeven of en wanneer ze racisme ervaren hebben bij de politie.

De vraag is, of deze invulling om methodisch-didactische en strategische redenen zo wenselijk is. Temeer daar deze instelling een onderwijskundige benadering hanteert, waarin de verhouding docent-leerlingen een asymmetrische is.

Door hen in een slachtoffersrol te plaatsen (of: doordat zij zichzelf in een slachtoffersrol plaatsen), ontstaat er een asymmetrie in de relatie leerlingen-docent, maar dan wel in de omgekeerde richting! Op deze wijze kunnen alleen maar (onterechte) machtsgevoelens (kleine-machthebbergevoelens) bij de leerlingen, ten aanzien van betrokkenen ontwikkeld worden die de status van betrokkenen aantasten.

Bovendien - en dat is ons belangrijkste argument - bij witte docenten hebben wij nooit een dergelijke opstelling ontmoet. Hun 'daderrol' werd nooit direct getaleerd en stond niet ter discussie. Ongetwijfeld heeft deze opstelling zijn functie binnen de hiërarchische verhoudingen van de politiecultuur. Daarom verwonderen wij ons dan ook ten eerste over deze selectieve-rolinvulling van witte en zwarte docenten.

4.1 Overige opmerkingen met betrekking tot de +CvhO op het directe instellingsniveau

Wellicht ontstaat de indruk dat de +CvhO alleen middels de gastdocenten de instelling inkomt. Dit is niet onze mening. Deze mening baseren wij onder meer op een globale verkenning van het themaboek 'Minderheden', welke naamgeving alleen al zorgt voor een ondersteuning van het relevante item dat er zoiets bestaat als een minderhedenras (variabele 'subjectief oordeel'), terwijl hierdoor gelijktijdig de indruk gewekt wordt dat het focus vooral ligt op 'minderheden' in plaats van op de relatie van Nederlanders tot hen, en etnische-minderheden tot Nederlanders (variabele 'bijzondere uitspraak').

In de themaboeken over Minderheden komen zelf ook verschillende dubieuze uitspraken voor. Met betrekking tot een achtergrondartikel over 'gastarbeiders' citeren wij:

- *"In hoofdzaak wordt gesproken over Turken en Marokkanen, omdat zij in verband met hun aantal, geloof en cultuur voor de politie de grootste **probleemgroepen** zijn, indien het om communicatie met vreemdelingen gaat"* (themaboek Minderheden, februari 1985, p 31) (variabele 'bijzondere uitspraak')
- *"Alhoewel de integratie niet erg snel verloopt zal dit uiteindelijk toch wel gebeuren. Een vereiste is wel dat de vreemdeling bereid is om zich zo goed mogelijk aan te passen, terwijl aan de andere kant de Nederlanders hen zullen moeten accepteren "* (themaboek Minderheden, februari 1985, p 31) (variabele 'relevante Andere').

Met betrekking tot de karaktereigenschappen van Turken en Marokkanen citeren wij:

- *"Het nationale karakter van de Turken is een combinatie van tegenstrijdige eigenschappen. Trots en slaafs, woest en zacht, aardig, resoluut en besluiteloos, actief en traag, grof en kies, sober en snobistisch, eerlijk en leugenachtig, vroom met een strenge moraliteit en bandeloos"* (themaboek *Minderheden*, februari 1985, p 31) (variabele 'subjectief oordeel')

Overigens het themaboek waaruit deze citaten zijn gehaald vormt volgens samenstellers 'de noodzakelijke literatuur over minderheden' (themaboek *Minderheden*, februari 1985, p 1)

Ook in een vraag uit de formele evaluatie van de themaweeke 'Minderheden' - die de functie heeft van een tentamen - treffen wij indicaties aan voor de aanwezigheid van de +CvHO. Deze vraag luidt:

"Omschrijf de problemen die aan een specifieke groep van minderheden *kleven*." Deze tentamenvraag is een illustratie van de variabele 'subjectief oordeel.' Uit deze vraag blijkt daarnaast ook dat de vooronderstelling 'etnische-minderheden zijn probleemdragers' op het niveau van de docenten van instelling III zelf voorkomt. En dat zijn met name docenten - zoals ons werd medegedeeld - die positief staan ten opzichte van 'minderheden'. Deze constatering roept drie vragen op:

1. De vraag naar de waarde van goede bedoelingen (die de betrokken docenten onzes inziens zeker wel bezitten),
2. De vraag naar de gronden waarop de beoordeling van de houding van de docenten (met betrekking tot etnische-minderheden) door de instelling tot stand kwam,
3. De vraag naar de aanwezige deskundigheid van het beoordelend team en/of verantwoordelijke persoon

Wij zijn van mening - en wij baseren ons daarbij ook op signalen uit gesprekken die wij met de leden uit het verantwoordelijk team voerden - dat er niet alleen gebrek aan deskundigheid is bij sommige gastdocenten, maar dat er hiervan ook sprake is op het niveau van de instelling. Daarnaast moeten wij uit de indicaties van de +CvHO op het niveau van de instelling concluderen, dat nòch de instelling nòch enkele van haar gastdocenten, voldoende competentie bezitten om onbevooroordeeld onderwijs te geven.

Van de afwezigheid van deskundigheid in instelling III op het terrein van interetnische verhoudingen, zijn enkele stafleden zich bewust. Dit bleek ons onder meer tijdens de interviews, waarin onder andere aangegeven werd dat betrokkenen geen sociaal-wetenschappelijke theorieën hanteren, maar vooral ideeën gebaseerd op *common sense*. Waar men zich kennelijk niet van bewust is, is dat dit uitgangspunt leidt tot ongewenste effecten als hierboven bedoeld. Interetnische verhoudingen vormen een te complex en politiek te gevoelig terrein om deze vanuit een common-sensestrategie aan te pakken, terwijl daarnaast ten gevolge van de verschillende invalshoeken die docenten bezigen, tegenstrijdige informatie aan de cursisten verstrekt wordt. Het lijkt ons dan ook een te zware opgave voor betrokken cursisten - tegen de achtergrond van hun eigen bevooroordeeldheid, het bevooroordeelde educatieve aanbod, de bevooroordeeldheid van hun docenten en de complexiteit van het thema - toch nog een adequate beroepshouding te kunnen ontwikkelen.

Wij willen deze analyse afsluiten met de opmerking dat hoewel het onderwijs in instelling III diverse mankementen en ongewenste effecten kent, dit onderwijs *wel* ontwikkeld is blijkt te zijn vanuit het idee te komen tot een anti-racistische opstelling, al zijn betrokkenen daarin niet geslaagd.

Vragenlijst zwarte respondenten uit hoofdstuk 6

Onderdeel I: Associatie-oefening:

Als introductie op het interview kregen de respondenten een associatieoefening als een soort van warming up aangeboden. Op de 18 begrippen mochten ze associëren met 4 categorieën:

1. Nederlanders of
2. Surinamers of
3. Beiden
4. Geen van beiden

De begrippen zijn:

1. macht
2. onmacht
3. winst
4. verlies
5. inferieur
6. superieur
7. spanningen
8. problemen
9. bijdrage aan de
10. economie
11. hard werken
12. eigenwaarde
13. onafhankelijk
14. afhankelijk
15. vooroordelen
16. discriminatie
17. mondig
18. onmondig.

Nadat de associatieoefening voorbij was, vroegen wij aan de respondenten: "u hebt nu geassocieerd met één van de 4 categorieën. Nu wil ik graag van u vernemen waarom u geassocieerd hebt, zoals u deed?".

Onderdeel II: Achtergrondgegevens

1. geslacht
2. leeftijd
3. vooropleiding
4. huidige opleiding en huidig beroep
5. werkervaring
6. geboorteplaats
7. woonplaats
8. etnisch-gemengde of etnisch-niet-gemengde woonwijk
9. beroep vader
10. beroep moeder
11. gehuwd òf samenwonend/ongehuwd of alleenstaand.

Onderdeel III: Socialisatie: periode voor de komst naar Nederland.

1. Wie beschouwt u als etnische-minderheidsleden. Wie als etnische-meerderheidsleden?
2. Hoe waren uw eerste ervaringen met Nederlanders?
Onderscheid voor het beantwoorden van de volgende vragen de aandachtspunten: thuis, familie, school, omgeving (d.w.z. burens, werk, clubs).
3. Welke opvattingen over Nederlanders kwam u tegen?
4. Welke opvattingen heeft u zich eigengemaakt?
5. Welke plezierige ervaringen hebt u met Nederlanders opgedaan?
6. Welke onplezierige ervaringen hebt u met Nederlanders opgedaan?

Socialisatie: periode vanaf aankomst Nederland.

7. Komen in uw (directe) omgeving Nederlanders voor. Waar? Welke? Hebt u frequent contact met hen?
8. Zo neen, zoudt u meer contact willen hebben? Waarom wel of niet?
9. Zo ja, zoudt u dit contact als (on)plezierig beschrijven?
10. Hoe is de etnische samenstelling van uw
 - vriendenkring; wie zijn uw meeste intieme vrienden?
 - kennissenkring?
 - familie?
 - gezin?
11. Op welke gewoontes/tradities van Surinamers en/of de Surinaamse cultuur bent u trots? Praat u daar met Surinamers over? Wanneer? Waarom?
Praat u daar met Nederlanders over? Wanneer? Waarom?
Hoe reageert men hierop?

Onderdeel IV: Cursusevaluatie

1. Wat hebt u aan de cursus gehad?
2. Wat is u bijgebleven?
3. Heeft de cursusinhoud u op een bepaalde wijze beïnvloed? Hoe?
4. Wat hebt u er niet aan gehad?
5. Vond u het noodzakelijk dat er in de cursus aandacht aan interetnische relaties besteed werd? Waarom?

Onderdeel V: De verhouding tot Nederlanders

1. Vindt u dat Nederlanders verschillend zijn van Surinamers? Zo ja, beschrijf het verschil.
2. Kunt u 4 dingen noemen die anderen plezierig vinden bij Nederlanders en 4 die anderen onplezierig vinden bij Nederlanders?
3. Kunt u 4 dingen noemen die u plezierig vindt bij Nederlanders en 4 die u onplezierig vindt?
4. Voelt u zich anders als u in de buurt van een Nederlander bent? Hoe anders?
5. Voelt u zich op uw hoede als u in de buurt van Nederlanders bent?
6. Denkt u dat uw mening over Nederlanders voor hen van belang is? Waarom?
7. Denkt u dat als Surinamer/etnisch minderheidslid macht over Nederlanders hebt? Zo ja, in welke situatie?

Bent u het met de volgende 2 uitpraken eens? Zo neen, waarom niet, Zo ja, waarom wel?

8. Nederlanders moeten zich aan Surinamers/etnische-minderheidsleden aanpassen.
 9. Surinamers/etnische-minderheidsleden moeten zich aan Nederlanders aanpassen.
- Maak de volgende 3 zinnen af:
10. Positieve discriminatie vind ik

11. Ik denk dat vooroordelen over Nederlanders ontstaan omdat
12. Ik denk dat problemen tussen Nederlanders en Surinamers ontstaan omdat
13. Geef een voorbeeld van bevooroordeelde opvatting die u zelf hebt (m.b.t. Nederlanders).
14. Bent u bang te discrimineren? Geef een voorbeeld waar u zelf discrimineerde (zonder het mogelijk zelf te willen).
15. Er bestaan verschillende positieve en negatieve opvattingen over Nederlanders. Zijn ze waar denkt u? Waar denkt u aan als u dit antwoord geeft.

Onderdeel VI: Tekst

De respondent krijgt beide teksten (gesprek 1 en 2) in de volgorde gesprek 2, vraag 16-18 en dan gesprek 1 vraag 16-18.

Gesprek 1

Een Nederlander ziet een Surinamer in de trein zitten en denkt bij zichzelf: "kom, laat ik eens tegenover die buitenlander gaan zitten en een praatje maken. Het zijn per slot van rekening ook mensen". Bedoelde Nederlander knikt de Surinamer vriendelijk toe, neemt plaats tegenover hem en zegt: "Het is vandaag koud hè? Dat zal je wel niet zo prettig vinden, denk ik. Man, was toch in je lekker warm land gebleven. Wat doe je hier toch?..... "Wat zeg je, ja, die werkeloosheid daar; het is me wat. Maar nu jullie toch hier zijn, moeten wij er maar het beste van maken. Dàt doe ik dus ook. Alleen, het is soms heel moeilijk. Met jullie, bedoel ik. Want jullie zijn zo gevoelig op je huidskleur. Niet dat ik iets tegen Surinamers heb, begrijp me goed. Ik discrimineer niet. Anders zat ik nu niet tegenover jou.

Nee, of je nou zwart, rood, geel of paars bent, het maakt mij niets uit. En van mij mag je hier blijven ook. We zijn per slot van rekening allemaal gelijk. En het maakt mij niets uit met wie ik omga. Nee, als je maar beschaafd bent. En dat valt bij jullie wel eens tegen hè? Mijn burens zijn Surinamers, snap je. En een herrie dat ze maken. Ongelooflijk....

Wees nou eens eerlijk. Jullie eetgewoontes hè. Niet altijd even smakelijk. Vooral die knoflook-lucht. Dáár zit het hem in. Niet dat ik zelf geen kruiden eet....

En de kranten, als je die openslaat! Man, je ziet niets anders dan aan drugsverslaafde en criminele Surinamers.

En soms, dat moet je me maar niet kwalijk nemen, denk ik wel eens dat jullie je best wat beter kunnen gedragen. Je bent per slot van rekening toch te gast in ons land, nietwaar?".

Gesprek 2

Een Surinamer ziet een Nederlander in de trein zitten en denkt bij zichzelf: "kom, laat ik eens tegenover die Nederlander gaan zitten en een praatje maken. Het zijn per slot van rekening ook mensen".

Bedoelde Surinamer knikt de Nederlander vriendelijk toe, neemt plaats tegenover hem en zegt: "Het is vandaag koud weer, vind je ook niet? Dat zul je wel niet prettig vinden. Want jullie houden zo van de zon. Man, ga toch wonen in een warm land. Wat doe je hier toch?

Wat zeg je, ja, de werkeloosheid in warme landen. Man, daar heb je nu toch ook evenveel last van. Maar als je voor Nederland kiest, moet je maar gewoon proberen er het beste van te maken. Dat doe ik dus ook.

Alleen, het is soms heel moeilijk. Met jullie, bedoel ik. Want jullie zijn zo gevoelig op je huidskleur. Niet dat ik iets tegen jullie heb, begrijp me goed, ik discrimineer niet. Anders zat ik niet tegenover jou.

Het maakt mij niets uit of je wit, rood, geel of paars bent. We zijn per slot van rekening allemaal gelijk. En het maakt mij niet uit met wie ik omga. Nee, als je maar beschaafd

bent. En dat valt bij jullie wel eens tegen hè? Mijn burens zijn Nederlanders, snap je. En een herrie dat ze maken. Ongelooflijk.... Wees nou eens eerlijk. Jullie eetgewoontes hè. Niet altijd even smakelijk. Vooral die spuitjeslucht. Dáár zit het hem in. Niet dat ik zelf geen kruiden eet

En de kranten, als je die openslaat! Man, je ziet niets anders dan drugsverslaafde en criminele Nederlanders. En soms, dat moet je me maar niet kwalijk nemen, dan denk ik wel eens dat jullie je best wat beter kunnen gedragen. Je bent per slot van rekening toch onze gastheer, nietwaar?".

Vragen aan de respondent:

16. Waar gaat de tekst over?
17. Wat vindt u van het gedrag van de Surinamer? Waarom?
18. Wat vindt u van het gedrag van de Nederlander? Waarom?

Onderdeel VII: De -CvhO

1. Kent u de opvattingen van Surinamers over Nederlanders.
2. Kent u de (voor)oordelen van Surinamers over Nederlanders?
3. Hebt u nog een voorbeeld waar je een Nederlander discrimineerde.
4. Welke Surinaamse opvattingen/waarden vind je beter dan Nederlandse opvattingen/waarden.

Onderdeel VIII: Feedback

1. Wat vindt u van het interview?
2. Waar hebt u zich aan gestoord? Wat vond u plezierig?
3. Welke vragen zijn u bijgebleven? Waarom?

Vragenlijst witte respondenten uit hoofdstuk 6

Onderdeel I: Associatie-oefening

Als introductie op het interview kregen de respondenten een associatieoefening als een soort van warming up aangeboden. Op de 18 begrippen mochten ze associëren met 4 categorieën:

1. Nederlanders of
2. Surinamers of
3. Beiden
4. Geen van beiden

De begrippen zijn:

1. macht
2. onmacht
3. winst
4. verlies
5. inferieur
6. superieur
7. spanningen
8. problemen
9. bijdrage aan de
10. economie
11. hard werken
12. eigenwaarde
13. onafhankelijk
14. afhankelijk
15. vooroordelen
16. discriminatie
17. mondig
18. onmondig.

Nadat de associatieoefening voorbij was, vroegen wij aan de respondenten: "U hebt nu geassocieerd met één van de 4 categorieën. Nu wil ik graag van u vernemen waarom u geassocieerd hebt, zoals u deed?".

Onderdeel II: Achtergrondgegevens

1. geslacht
2. leeftijd
3. vooropleiding
4. huidige opleiding en huidig beroep
5. werkervaring
6. geboorteplaats
7. woonplaats
8. etnisch-gemengde of etnisch niet gemengde woonwijk
9. beroep vader
10. beroep moeder
11. gehuwd of samenwonend/ongehuwd of alleenstaand.

Onderdeel III: Socialisatie: periode tot en met circa 18 jaar.

1. Wie beschouwt u als etnische-minderheidsleden?
2. Hoe waren uw eerste ervaringen met Surinamers?
Onderscheid voor het beantwoorden van de volgende vragen de aandachtspunten:
thuis, familie, school, omgeving (dat wil zeggen burens, werk, clubs)
3. Welke opvattingen over Surinamers kwam u tegen?
4. Welke opvattingen hebt u zich eigengemaakt?
5. Welke plezierige ervaringen hebt u met Surinamers opgedaan?
6. Welke onplezierige ervaringen hebt u met Surinamers opgedaan?

Socialisatie: periode 18 jaar tot heden

7. Komen in uw (directe) omgeving etnische-minderheidsleden voor? Waar? Welke?
Hebt u frequent contact met hen?
8. Zo neen, zoudt u meer contact willen hebben? Waarom wel of niet?
9. Indien u wel contact hebt, zoudt u deze als (on)plezierig beschrijven?
10. Hoe is de etnische samenstelling van uw
 - vriendenkring; wie zijn uw meest intieme vrienden?
 - kennissenkring?
 - familie?
 - gezin?

Onderdeel IV: Cursusevaluatie

1. Wat hebt u aan de cursus gehad?
2. Wat is u bijgebleven?
3. Heeft de cursusinhoud u op een bepaalde wijze beïnvloed? Hoe?
4. Wat hebt u er niet aan gehad?
5. Vond u het noodzakelijk dat er in de cursus aandacht aan interetnische relaties besteed werd? Waarom?

Onderdeel V: De verhouding tot allochtonen

1. Vindt u dat u kunt zeggen dat Surinamers verschillend zijn van Nederlanders? Zo ja, beschrijf het verschil.
2. Kunt u 4 dingen noemen die anderen plezierig vinden bij Surinamers en 4 die anderen onplezierig vinden?
3. Kunt u 4 dingen noemen die u plezierig vindt bij Surinamers en 4 die u onplezierig vindt.
4. Voelt u zich anders als je in de buurt van een Surinamer bent? Hoe anders?
5. Voelt u zich op uw hoede hoede als u in de buurt van Surinamers bent?
6. Denkt u dat uw mening over Surinamers voor hen van belang is? Waarom?
7. Denkt u dat u als Nederlander macht over Surinamers hebt? Zo ja, in welke situatie?

Bent u het met de volgende 2 uitspraken eens? Zo neen, waarom niet? Zo ja, waarom wel?

8. Etnische-minderheden moeten zich aan Nederlanders aanpassen.
 9. Nederlanders moeten zich aan etnische-minderheden aanpassen.
- Maak de volgende 3 zinnen af.
10. Positieve discriminatie vind ik.....
 11. Ik denk dat vooroordelen over Surinamers ontstaan omdat
 12. Ik denk dat problemen tussen Surinamers en Nederlanders ontstaan omdat.....
 13. Geef voorbeelden van bevooroordeelde opvattingen die u zelf hebt.
 14. Bent u bang te discrimineren? Geef een voorbeeld waar u zelf discrimineerde (zonder het mogelijk zelf te willen).

15. Er bestaan verschillende positieve en negatieve opvattingen over etnische-minderheidsleden. Zijn ze waar denkt u? Waar denkt u aan als u dit antwoord geeft?

Onderdeel VI: Tekst

De respondent krijgt beide teksten (gesprek 1 en 2) in de volgorde gesprek 2, vraag 16-18 dan gesprek 1, vraag 16-18.

Gesprek 1

Een Nederlander ziet een Surinamer in de trein zitten en denkt bij zichzelf: "kom, laat ik eens tegenover die buitenlander gaan zitten en een praatje maken. Het zijn per slot van rekening ook mensen". Bedoelde Nederlander knikt de Surinamer vriendelijk toe, neemt plaats tegenover hem en zegt: "Het is vandaag koud hè? Dat zal je wel niet zo prettig vinden, denk ik. Man, was toch in je lekker warm land gebleven. Wat doe je hier toch?..... "Wat zeg je, ja, die werkeloosheid daar; het is me wat. Maar nu jullie toch hier zijn, moeten wij er maar het beste van maken. Dàt doe ik dus ook. Alleen, het is soms heel moeilijk. Met jullie, bedoel ik. Want jullie zijn zo gevoelig op je huidskleur. Niet dat ik iets tegen Surinamers heb, begrijp me goed. Ik discrimineer niet. Anders zat ik nu niet tegenover jou.

Neen, of je nou zwart, rood, geel of paars bent, het maakt mij niets uit. En van mij mag je hier blijven ook. We zijn per slot van rekening allemaal gelijk. En het maakt mij niets uit met wie ik omga. Neen, als je maar beschaafd bent. En dat valt bij jullie wel eens tegen hè? Mijn burens zijn Surinamers, snap je. En een herrie dat ze maken. Ongelooflijk....

Wees nou eens eerlijk. Jullie eetgewoontes hè. Niet altijd even smakelijk. Vooral die knoflook-lucht. Dáár zit het hem in. Niet dat ik zelf geen kruiden eet....

En de kranten, als je die openslaat! Man, je ziet niets anders dan aan drugsverslaafde en criminele Surinamers.

En soms, dat moet je me maar niet kwalijk nemen, denk ik wel eens dat jullie je best wat beter kunnen gedragen. Je bent per slot van rekening toch te gast in ons land, nietwaar?"

Gesprek 2

Een Surinamer ziet een Nederlander in de trein zitten en denkt bij zichzelf: "kom, laat ik eens tegenover die Nederlander gaan zitten en een praatje maken. Het zijn per slot van rekening ook mensen".

Bedoelde Surinamer knikt de Nederlander vriendelijk toe, neemt plaats tegenover hem en zegt: "Het is vandaag koud weer, vind je ook niet? Dat zul je wel niet prettig vinden. Want jullie houden zo van de zon. Man, ga toch wonen in een warm land. Wat doe je hier toch?

Wat zeg je, ja, de werkeloosheid in warme landen. Man, daar heb je nu toch ook evenveel last van. Maar als je voor Nederland kiest, moet je maar gewoon proberen er het beste van te maken. Dat doe ik dus ook.

Alleen, het is soms heel moeilijk. Met jullie, bedoel ik. Want jullie zijn zo gevoelig op je huidskleur. Niet dat ik iets tegen jullie heb, begrijp me goed, ik discrimineer niet. Anders zat ik niet tegenover jou.

Het maakt mij niets uit of je wit, rood, geel of paars bent. We zijn per slot van rekening allemaal gelijk. En het maakt mij niet uit met wie ik omga. Neen, als je maar beschaafd bent. En dat valt bij jullie wel eens tegen hè? Mijn burens zijn Nederlanders, snap je. En een herrie dat ze maken. Ongelooflijk.... Wees nou eens eerlijk. Jullie eetgewoontes hè. Niet altijd even smakelijk. Vooral die spruitjeslucht. Dáár zit het hem in. Niet dat ik zelf geen kruiden eet

En de kranten, als je die openslaat! Man, je ziet niets anders dan drugsverslaafde en criminele Nederlanders. En soms, dat moet je me maar niet kwalijk nemen, dan denk ik wel eens dat jullie je best wat beter kunnen gedragen. Je bent per slot van rekening toch onze gastheer, nietwaar?"

Vragen aan de respondent:

16. Waar gaat de tekst over?
17. Wat vindt u van het gedrag van de Surinamer? Waarom?
18. Wat vindt u van het gedrag van de Nederlander? Waarom?

Onderdeel VII: De 'Cvho

1. Kent u de opvattingen van Surinamers over Nederlanders?
2. Kent u de (voor)oordelen van Surinamers over Nederlanders?
3. Zoudt u die willen leren kennen? Waarom?
4. Hebt u zich weleens gediscrimineerd gevoeld door een Surinamer? Hebt u weleens gediscrimineerd gevoeld door een etnisch-minderheidslid?

Onderdeel VIII: Feedback

1. Wat vindt u van het interview?
2. Waar hebt u zich aan gestoord? Wat vond u plezierig?
3. Welke vragen zijn u bijgebleven? Waarom?

Vragenlijst voor cursusleiding of gastdocenten; hoofdstuk 6

1. Achtergrondgegevens met betrekking tot
geslacht
leeftijd
opleiding
functie
praktijkervaring
2. Wat beoogt u met deze cursus/de themaweek Minderheden?
3. Heeft deze cursusactiviteit een emancipatorisch of bewustmakendkarakter? Zo ja, in welke zin?
4. Hoe vindt u bovengenoemde doelen terug in uw uitgangspunten en methode van werken?
5. Welke opvattingen over de cursisten liggen aan uw benadering ten grondslag?
6. Hoe karakteriseert u deze cursus/de themaweek Minderheden?
7. Komt u toe aan een theoretische onderbouwing en verdere studie op het gebied van interetnische verhoudingen? Kent u de ontwikkelingen binnen dit werkveld? Welke?
8. Maakt u gebruik van een wetenschappelijke minderheids-/meerderheidstheorie? Zo ja, welke? Hoe? Zo neen, waarom niet?
9. Legt u een relatie naar de geschiedenis? Zo ja, welke? Hoe? Zo neen, waarom niet?

Stereotiepe opvattingen van zwarte respondenten; hoofdstuk 6

De volgende negatieve opvattingen over Nederlanders kwamen Surinamers tegen in hun omgeving:

- "zijn bemoeizuchtig"
- "praten veel"
- "zeggen weinig"
- "zijn te democratisch"
- "roddelen veel"
- "zijn bekrompen"
- "dubbelslachtig"
- "klootzakken"
- "slijmballen"
- "onhygiënisch"
- "smerig"
- "arrogant"
- "belerend"
- "hebben opgestoken vingertjes"
- "huichelachtig"
- "onbetrouwbaar"
- "onzakelijk"
- "individualistisch"
- "niet direct"
- "onpeilbaar"
- "zitten gevangen in een beperkte visie"
- "niet spontaan"
- "brutaal"
- "ze maken misbruik van ons"
- "zijn gierig"
- "saai"
- "sexueel eigenlijk minderwaardig"
- "hebben een beperkte geesteshouding"
- "bemoeizuchtig"
- "onsportief"
- "nieuwsgierig"
- "ze vertellen alles door"
- "ze gaan slecht om met je privacy"
- "zijn jaloers"
- "materialistisch"
- "hebben te weinig autoriteit als ouders"
- "ongeëmancipeerd"
- "innerlijk onbeschaafd" ("ze boeren en trappen op je tenen, gapen zonder zich te verontschuldigen")
- "zijn betweterig"
- "zijn racistisch" (deze opmerking werd door vrijwel elke respondent gemaakt. Wij vatten deze uitspraak op als onderdeel van de +CvhO [-].).

Stereotiepe opvattingen van witte respondenten; hoofdstuk 6

De volgende opvattingen over Surinamers kwamen Nederlanders tegen in hun omgeving:

- "laat die pleurisapen oprotten, wij hebben al problemen zat"
- "zolang er blank bij is gaat het goed; zwarten kunnen niet zonder ons".
- "ze zijn werkeloos, lui, asociaal"
- "ze zijn lui, ze houden hun handen op"
- "ze zijn minderwaardig"
- "ze hebben een bende kinderen"
- "ze fokken als konijnen"
- "zwarten zijn lui, werken niet"
- "ze maken gebruik van de sociale voorzieningen"
- "rumoerige feesten, houden geen rekening met anderen"
- "moeten het land uit"
- "ze zijn niet te vertrouwen"
- "je moet ze op een afstand houden"
- "je moet ze niet serieus nemen"
- "afschieten, dat moet gebeuren"
- "ze moeten alle zwarten het land uitjagen, op een boot zetten en midden op de oceaan laten zinken"
- "ze doen het mindere werk"
- "negers zijn lui"
- "buitenlanders zijn crimineel"
- "buitenlanders eten vies"
- "ze hebben veel kinderen"
- "ze zijn lui, ze werken niet"
- "ze lopen er altijd zo raar bij" (kleding)
- "het eten stinkt altijd"
- "Turk" werd als scheldnaam gebruikt
- "ze vangen kinderbijslag voor kinderen die in Suriname zitten"
- "stuur ze maar weer terug"
- "zet ze op een bootje, stuur ze de zee op, laat ze zinken"
- "waarom kunnen ze daar niet blijven"
- "gooi ze allemaal de zee in, zet ze op 'n boot en schiet ze af"
- "te lui om te werken"
- "de zwarten, die uitkeringstrekkers"
- "ze moeten het land uit"
- "nou, die buitenlanders mogen van mij het land uit, zijn uitkeringstrekkers, drugs-verslaafden"
- "was er ergens ruzie, dan die buitenlanders zijn het zeker weer"
- "ze pakken onze banen af"
- "stuur ze maar terug"
- "ze komen voor onze centen"
- over Surinamers: "ze zijn spuiters, drugsgebruikers, lastpakken"
- "Molukkers zijn treinkapers, Molukkers zijn geen Nederlanders, stuur ze terug"
- "ze gaan altijd bij elkaar zitten"
- "buitenlanders profiteren overal van"
- "als minderheden weggaan, dan werkeloosheid een stuk beter"
- "dat ze veel bij de Sociale Dienst lopen"

- "dat ze snel het gevoel hebben, dat ze gediscrimineerd zijn". Ze zeggen: "waarom ik"
- "vieze baantjes zijn voor Turken"
- "dat ze ongelooflijk bang zijn voor een overheersende vader"
- "alle zwarten zijn niks"
- "de crisis komt door de minderheden"
- "ze moeten gewoon weg, dan komt er werk"
- "Surinamers komen hier voor de W.W."
- "die mensen zijn minderwaardig"
- "zijn hier voor het vuile werk"
- "straks is de buurt vol Turken"
- "het zijn roetmoppen"
- "ze trekken steun"
- "ze houden niet van werken"
- "ze zijn crimineel"
- "ze worden altijd geweigerd in discotheken en bioscopen; wij zeker nooit"
- "Nederlandse verslaafden zijn slachtoffers van minderheden die drugs makkelijker krijgen"
- "minderheden kopen altijd alles"
- "minderheden schieten"
- "minderheden bezetten gebouwen"
- "ze zijn heidenen"
- "ze zijn onbeschaafd".

Bijlage S De 'toetsing' van de hypothesen 1B - 7B (etnische-minderheden; hoofdstuk 6)

De variabele 'mensbeeld' (hypothese 1B)*

Bij een meerderheid van de respondenten komt deze variabele voor

In een beperkt aantal gevallen komt er een aanvankelijke ontkenning van de dadertrol voor

- *"Toen ik hier (bedoeld wordt Nederland) kwam, had ik geen vooroordelen. Nu stel ik me soms wel bevooroordeeld op"*

De actorrol komt in verschillende varianten voor

Enkele voorbeelden

- *"Ik weet niets van de verhouding Nederlanders en 'minderheden' in onze flat, ik heb tot nu toe nooit iets gehoord, maar ik tolereer meer, als er een feest is, denk ik, die man wordt niet elke dag jarig"*
- *"Toen ik op school kwam voor mijn kinderen, heb ik tegen het schoolhoofd gezegd: ik praat langzaam en duidelijk. Wilt u dat ook doen?"*
- *"Ik had enkele (Nederlandse) gezinnen uitgenodigd om bij mij te komen eten. Vantevoren zei ik tegen hen als wij feesten, koken wij. Omgekeerd hoef jij dat niet te doen"*
- *"Wij zijn een mondig volk. Als een Surinamer ergens genoeg van heeft zegt hij dat"*

De variabele 'mensbeeld' is als volgt verdeeld over de 3 instellingen

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
'mensbeeld'	11	13	5	29

Van de 23 respondenten scoorden 14 één of meerdere malen op deze variabele. Dit betekent dat hypothese 1B in 14 van de 23 keer ondersteund en bij 9 respondenten niet ondersteund wordt

De variabele 'model' (hypothese 11B)

Deze variabele troffen wij in het totaal 208 keer aan.

Enkele voorbeelden

- *"Ik vind ons erg onafhankelijk. Dat is van kinds af aan geleerd en dat breng je over op je kinderen. Nederlanders moeten alles nog leren als ze 17 of 18 zijn, Nederlandse vrouwen hebben te weinig initiatief, willen altijd alles overleggen"*
- *"Wij gaan anders om met bijvoorbeeld de woorden 'zetten' en 'smeren'. Op school zeggen ze dat is fout. Wat is fout? Mijn leraar reageerde goed: het is wat je gewend bent"*
- *"De ontvangst op de volkshogeschool X vond ik zeer slecht. Wij moesten gelijk eten, het eten was slecht. We moesten brood eten, terwijl wij Surinamers, brood bestaat bij ons niet na zessen"*
- *"Ik ben trots op onze cultuur. Op de hulp die je krijgt, als je die nodig hebt. Op onze solidariteit in noodsituaties"*
- *"Dat ze niet snappen (bedoeld wordt collega-maatschappelijk werkers) dat als je financieel krap zit, je toch een grote aanloop hebt. En dat is natuurlijk typisch een Nederlandse norm"*

* Let wel, de nieuwe formulering van hypothese 1B (zie § 6.3) die hier wordt gehanteerd, is gebaseerd op actorsymmetrie

De variabele model is als volgt verdeeld over de 3 instellingen:

	instelling I	instelling II	instelling II	Totaal
'model'	51	120	37	208

Met deze frequentie scoort de variabele 'model' het hoogst.

De variabele 'model' komt bij *alle* respondenten in ruime mate voor. Uit het bovenstaande valt af te leiden dat hypothese IIB voor alle 23 respondenten ondersteund wordt.

De variabele 'relevante Andere' (hypothese IIIB)

Deze variabele komt op twee manieren voor.

1. In de vorm van het afwijzen van de Andere of het niet willen refereren naar de Andere als dwingend oriëntatiepunt en gelyktijdig het verwijzen naar de eigen groep als dwingend oriëntatiepunt voor het handelen.

Enkele voorbeelden:

- *"Problemen tussen Nederlanders en Surinamers ontstaan omdat wij ons niet aan elkaar willen aanpassen"*
- *"Wij buitenlanders zijn niet gebonden aan hun manier van met elkaar omgaan"*
- *"Ik wil me best aanpassen maar niet zo dat ik mijn cultuur en identiteit verlies"*

2. In de vorm van zichzelf als 'relevante Andere' voor de Nederlander beleven ten gunste van zijn of haar ethnocentrisme. Deze vorm treedt met name op bij collectieve waarden en daarop gebaseerde gedragingen, die emotioneel diep verankerd zitten in de Surinaamse samenleving en/of subculturen hiervan

De Surinaamse waarden zouden, naar zeggen van de respondenten, haaks staan op collectieve waarden uit de Nederlandse samenleving en daarop gebaseerde gedragingen van Nederlanders. Deze Surinaamse waarden hebben vooral betrekking op zaken als 'hygiëne', 'warmte en gemeenschapszin', 'gezagsverhoudingen', 'de positie en beleving van oudere mensen en bejaarden'. Daarnaast gaat het ook om zaken als 'ritmegevoel', 'seksuele potentie' en 'de rol van warm eten'.

Wij gaan daarom zo uitgebreid in op de tweede vorm van de variabele 'relevante Andere', omdat wij niet echt gerekend hadden op een intolerante invulling van de variabele 'relevante Andere' uit de CvHO

Enkele voorbeelden

- *"Een mevrouw op een station zei eens tegen mij dat ze ons Surinamers, zo warm en hecht vond. En ik zei: het is jullie eigen schuld. Jullie denken alleen aan jezelf en hebben weinig voor familie of vrienden over. Geen wonder dat er zo weinig warmte is. Wat doe je met je oude moeder, die je hele leven voor je gezorgd heeft. Je stopt haar in een bejaardenhuis. Waarom veranderen jullie niet? (bedoeld wordt: waarom lijken jullie niet wat meer op ons)"*
- *"Ik vind dat wat hygiëne betreft, Nederlanders veel van ons kunnen leren"*

De variabele 'relevante Andere' is als volgt verdeeld over 3 instellingen:

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
'relevante Andere'	6	10	1	17

Van de 23 respondenten scoren 12 één of meerdere malen op de variabele 'relevante Andere'.

Uit het bovenstaande valt af te leiden dat hypothese IIIB in 12 gevallen ondersteund, terwijl zij in 11 gevallen niet ondersteund wordt.

De variabele 'monopolisering' (hypothese IVB)*

Van deze variabele is de frequentie - net zoals het geval is bij 'relevante Andere' - niet hoog.

Enkele voorbeelden

- *"Net als Nederlanders hebben wij ook vooroordelen",*
- *"We hebben allebei vooroordelen",*
- *"Ik zat te vol vooroordelen naar Nederlanders toe, om in mijn buurt contact met hen te maken"*

De variabele 'monopolisering' is als volgt verdeeld over de 3 instellingen.

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
'monopolisering'	7	9	5	21

Van de 23 respondenten scoren 13, één of meerdere malen op deze variabele

Uit het bovenstaande valt af te leiden dat hypothese IVB in 13 gevallen ondersteund wordt en in 10 gevallen niet

Toch doet ook bij deze variabele zich het verschijnsel voor dat zij geen geïntegreerd grondpatroon vormt in het denken van betrokken respondenten. Dat wil zeggen uit de opstelling van de respondenten blijkt dat zij etnische vooroordelen eigenlijk toch bij witten vinden thuisshoren. Waardoor zij hun eigen (voor)oordelen onvoldoende herkennen en als gevolg hiervan hun oordelen niet als machtsmiddel hanteren

Dit blijkt met name uit het kunnen discrimineren.

Discriminatiemacht wordt toch meer gezien als iets dat bij wit hoort en discriminerende uitingen van etnische-minderheidsleden worden onvoldoende herkend

De variabele 'kleine machthebber' (hypothese VB)

Van deze variabele is de frequentie tamelijk hoog. Zij wordt op 2 manieren uitgedrukt:

1. als het vermogen bezitten Anderen te kunnen discrimineren, als betrokkene dat wil (23x)

Enkele voorbeelden:

- *"Nee, ik discrimineer niet, want ik heb een Nederlandse vriend gehad. Maar het is wel zo dat ik niet van Nederlanders houd".*
- Beiden discrimineren elkaar (bedoeld wordt zwart en wit).

2. als het vermogen bezitten Anderen te beïnvloeden door zijn of haar mening te verwoorden, (15x)

Enkele voorbeelden:

- *"Natuurlijk is mijn mening van belang voor een Nederlander. Als ik dat wil zal hij naar mij luisteren"*
- *"Ik denk wel dat wat ik vind, van belang is voor een Nederlander. Je bent toch op elkaar aangewezen"*

De variabelen zijn als volgt over de instellingen verdeeld:

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
'kleine machthebber'	13	19	6	38

Van de 23 respondenten scoren 16 één of meerdere malen op deze variabelen

* Let wel, de nieuwe formulering van hypothese IVB (zie § 6.3) is gebaseerd op actorsymmetrie.

Uit het bovenstaande valt af te leiden dat hypothese VB in 16 gevallen ondersteund, terwijl zij in 7 gevallen niet ondersteund wordt, of zelfs tegengesproken wordt.

De variabele 'subjectief oordeel' (hypothese VIB)

Deze variabele komt het meest voor. Zij komt op 4 manieren voor:

- 1 In de vorm van een subjectieve, meestal niet-positieve, evaluatie
Enkele voorbeelden
 - *"Ze praten veel, maar zeggen weinig"*
 - *"Ik vind ze crimineel Sla de krant maar open"*
 - *"Die Nederlanders hebben een manier om je uit te horen, om je hele leven te kennen en ze vertellen alles over je verder"*
 - *"Ik vind ze behulpzaam"*
- 2 In de vorm van positieve subjectieve evaluatie van Surinamers
Enkele voorbeelden:
 - *"Wij zijn zo gastvrij"*
 - *"Wij zijn een flexibel volk"*
3. In de vorm van een vergelijking tussen Nederlanders en Surinamers, waarbij het effect van de vergelijking in het voordeel van Surinamers uitpakt.
Enkele voorbeelden:
 - *"Het woord mondig hoort bij ons Surinamers Niet bij Nederlanders"*
- 4 In de vorm van tegengas
Enkele voorbeelden
 - *"Zijn zij echt zo zakelijk? Ik heb andere ervaringen" (tegengas op subjectief oordeel "Nederlanders zijn zakelijk")*
 - *"Ach, ik denk dat ieder volk nieuwsgierige mensen kent" (tegengas op subjectief oordeel "Nederlanders zijn nieuwsgierig")*

De variabelen zijn als volgt over de instellingen verdeeld:

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
'subjectief oordeel'	41	59	29	129

Door de totale frequentie van 129 neemt de variabele 'subjectief oordeel' de tweede hoogste plaats in

Slechts 1 respondent uit instelling II scoort niet op deze variabele

Uit het bovenstaande valt af te leiden dat hypothese VIB in 22 gevallen wel en 1x niet ondersteund wordt

De variabele 'bijzondere uitspraak' en/of 'bijzonder gedrag' en/of bijzondere argumentatie (hypothese VIIB)

Deze variabele heeft twee uitingsvormen

- 1 als opmerking of gedrag gebaseerd op een verzwegen, veelal stereotiepe vooronderstelling.
Enkele voorbeelden
 - *"Soms voel ik me bij m'n Nederlandse vriend helemaal thuis Soms lukt het me niet Dan vraag ik me af, of dat kan, die verhouding met hem" (bedoeld wordt met een Nederlandse man)*
 - *"Ik vind het toch leuk met P (een Nederlandse vriend) Maar ja, hij is heel anders. We lachen, we praten"*

- "Ik ben op een Nederlands feest geweest en ik kreeg te eten Ik wist niet wat me overkwam"
- 2 Als registratie van de variabele dat wil zeggen als tegengas
- Een voorbeeld
- "Ik vond haar een te vriendelijke Nederlandse"

De variabelen zijn als volgt verdeeld over de instellingen

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
'bijzondere uitspraak en/of -gedrag' en/of bijzondere argumentatie	1	9	4	14
Van de 23 respondenten scoren 8 één of meerdere malen op deze variabele. Uit het bovenstaande valt af te leiden dat hypothese VIIB in 8 gevallen ondersteund en in 15 gevallen niet ondersteund wordt. Hiermee vormt variabele 'bijzondere uitspraak en/of gedrag' de variabele die de minste ondersteuning vindt en die absoluut gezien het minst voorkomt. Gesommeerd krijgen wij, met betrekking tot het ondersteunen en niet ondersteunen van hypothesen, het volgende beeld:				

Tabel 11: Ondersteuning en geen ondersteuning van hypothesen voor de zwarte respondenten

Variabele	Ondersteund	Niet ondersteund
mensbeeld	14	9
model	23	0
relevante Andere	12	11
monopolisering	13	10
kleine machthebber	16	7
subjectief oordeel	22	1
'bijzondere uitspraak en/of bijzonder gedrag en/of bijzondere argumentatie	8	15

Bijlage T. De toetsing van de hypothesen 1A - 8A (etnische-meerderheden; hoofdstuk 6)

De variabele mensbeeld (hypothese 1A)

De 'selectieve-roltoewijzing' aan interacterende Nederlanders en Surinamers, treedt herhaaldelijk op. Deze 'selectieve-roltoewijzing' vindt het meest opvallend plaats, naar aanleiding van een tekst¹⁵ die respondenten te lezen kregen en waarin een Surinamer als actor optreedt. Dat wil zeggen: zich oordelend en definiërend opstelt.

De reacties op bedoelde tekst vertonen vrijwel alle dezelfde momenten:

- hoewel duidelijk in de tekst vermeld wordt dat de persoon in de trein die het woord voert een Surinamer is, merkt 1/3 deel van de respondenten in eerste instantie (eerste lezing) op dat een *Nederlander* aan het woord is;
- na een herlezing (tweede lezing) verandert slechts 1 respondent van mening;
- pas na de derde lezing ontdekken de overige respondenten dat een Surinamer aan het woord is. Op één respondent na. Deze respondent ging met mij een discussie aan, dat ik de tekst niet goed gelezen zou hebben. Het was hem kennelijk ontgaan, dat het interview door de onderzoekster is opgesteld. Wij duiden dit gedrag met 'variabele mensbeeld' aan, omdat perceptieblindheid optreedt ten gevolge van het *bij voorbaat* toewijzen van een toeschouwer-slachtoffersrol aan de Surinamer, waardoor de respondenten de Surinamer niet als oordelend subject kunnen zien. Deze rol reserveren zij uitsluitend voor Nederlanders.
- Door vrijwel alle respondenten wordt aangegeven dat de tekst waarin de Surinamer een oordelende rol vervult: dat wil zeggen als actor optrad - de 'omgekeerde wereld' voorstelt. Een respondent verduidelijkt dit als volgt: "In die zin dat normaal die tekst door Nederlanders wordt gesproken. *Zulke Surinamers bestaan niet!*"
- Enkele respondenten merken, naar aanleiding van het feit, dat de Surinamer het initiatief neemt tot dit gesprek, op "Ik vind (als eerste) een praatje maken (bedoeld wordt in een ontmoeting autochtoon-allochtoon) meer bij Nederlander horen". Bij het doorvragen op dit antwoord blijkt, dat de respondenten bedoelen te zeggen: "Ik vind als eerste een praatje maken *uitsluitend* bij Nederlanders horen".

Opmerkelijk is het mechanisme dat na herlezing van de tekst optreedt. De meeste respondenten lezen eerste *selectief* en vatten de Surinamer in een actorrol op als Nederlander. Toen zij niet om het feit heen konden dat de betrokken actor een Surinamer is, kwamen zij met een herinterpretatie van het verhaal. Deze herinterpretatie komt er op neer dat de Surinamer niet zijn rol 'speelde', maar die van een Nederlander. Het effect van beide reacties is dat de Surinamer niet als actor opgevat behoeft te worden.

Wij brengen in herinnering dat in de analyse van het cursuswerk (zie bijlagen K, L en M) wij ook reacties van witte cursisten op onze actoropstelling hebben behandeld. In cursus 3 ondernamen wij bijvoorbeeld één actoractiviteit, waar door de witte cursisten ook selectief mee omgegaan werd.

In cursus 6 ondernamen wij *meerdere* actoractiviteiten, zodat de cursisten er niet omheen konden. Op deze activiteiten werd met sancties en/of pogingen de onderzoekster te stigmatiseren gereageerd.

De variabele mensbeeld is als volgt verdeeld over de 3 instellingen

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
'mensbeeld'	20	9	50	79

Bij 21 witte respondenten treffen wij deze variabele aan. Hiermee vinden wij voor hypothese 1A bij 21 wel en bij 4 respondenten geen ondersteuning.

De variabele model (hypothese 2A)

Deze variabele treedt herhaaldelijk op.

Enkele voorbeelden:

- (respondent heeft het over migranten) *"Mensen die uit de derde wereld komen"*. Hoewel de derde wereld als naamgeving in het algemeen geaccepteerd wordt, is deze term niet neutraal. Het drukt een bepaalde *mindere kwaliteit* uit. De waarde van deze kwaliteit wordt gerelateerd aan het Westen, dat als betere norm of uitgangspunt geldt. Met andere woorden: de levensstandaard, de kunst, de cultuur, de talen, de organisatiestructuur, de somatische kenmerken van de bewoners enzovoort, al deze gegevens en/of verworvenheden worden als normaal en vanzelfsprekend en als beter, mooier en superieur beleefd. Daarnaast drukt zij een *rangorde* uit. Zo moeten er ook een eerste en tweede wereld zijn.
- Naar aanleiding van een verhaal, waarin een Surinamer naast bevooroordeeld zich ook arrogant opstelt en spreekt vanuit een flinke dosis eigenwaarde, merkt respondent op: *"Alsof hij zich meer voelt. Dat komt toch alleen bij ons voor"*.
- *"Als een Surinamer tegen mij zegt, ik wil terug, denk ik, in hoeverre wil je terug? Je zit in één van de beste landen ter wereld"*.
- *"Anderen zeggen ook, ik wil terug. Met zo'n grote mond. Willen ze dat, daar ploeteren? Ik denk het niet"*. (De respondent wekt de indruk dat migranten hier hun luxe aangereikt krijgen, als iets vanzelfsprekends en dat daar de *'derde wereld'*, geen luxe kent).
- *"Mijn schoonzusje is Ambonees. Maar ze voedt gelukkig haar kinderen gewoon (bedoeld wordt op Nederlandse wijze) op"*.

De variabele model is als volgt verdeeld over de 3 instellingen:

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
model	22	15	40	77

Van de 25 respondenten scoren 21 één of meerdere malen op deze variabelen.

Dit betekent dat hypothese 2A in 21 gevallen ondersteund en bij 4 respondenten niet ondersteund wordt.

De variabele relevante Andere (hypothese 3A)

Deze variabele treedt eveneens herhaaldelijk op.

Enkele voorbeelden:

- *"Als je hier zit moet je je aanpassen, anders kom je aan de zelfkant van de maatschappij"*.
- *"Nederlanders moeten zich niet aanpassen aan minderheden, wel hen op weg helpen, de weg wijzen. Minderheden moeten zich aan ons aanpassen"*.

De variabele relevante Andere is als volgt verdeeld over de 3 instellingen:

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
relevante Andere	7	7	53	67

Van de 25 respondenten scoren 23 één of meerdere malen op deze variabele. Dit betekent dat hypothese 3A, 23 keer ondersteund en bij 2 respondenten niet ondersteund wordt.

De variabele monopolisering (hypothese 4A)

Deze variabele komt in grotere mate voor dan de eerste 3 genoemde variabelen.

Enkele voorbeelden

- *"Wij hebben allemaal vooroordelen. Wij over minderheden, en minderheden onder elkaar"* (zie ook § 3.2.5)
- *"Ten aanzien van een tekst met een bevooroordeeld minderheidslid: "Goh, grappig. Niet alsof hij ons wil beoordelen. Echt komisch"*
- *"Vooroordelen, die horen bij ons. Bij meerderheden"*

De variabele monopolisering is als volgt verdeeld over de 3 instellingen:

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
monopolisering	21	13	76	110

Van de 25 respondenten scoren alle één of meerdere malen op deze variabele. Dit betekent dat hypothese 4A in alle gevallen ondersteund wordt.

De variabele kleine machthebber (hypothese 5A)

Deze variabele komt op verschillende manieren en eveneens in grotere mate voor, echter zelden in een directe vorm als "natuurlijk heb ik macht over Surinamer X".

Deze directe vorm van macht wordt in instelling III in het algemeen juist ontkend, terwijl een kenmerk van de relatie agent-burger juist een machtsrelatie is. Bij respondenten uit instelling I wordt het hebben van macht over migranten juist als vanzelfsprekend ervaren.

In de vorm van de Andere kunnen discrimineren op het moment dat betrokkene dat wenst, komt deze variabele het meest voor binnen alle instellingen. Mogelijk speelt hierbij ook een rol, dat discriminatie door de witte respondenten niet als machtsuitoefening herkend wordt.

Enkele voorbeelden

- *"Discriminatie hoort toch bij Nederlanders"*
- *"Soms discrimineer ik ze positief"*
- *"Ik zou niet willen zeggen dat ik macht over ze heb, maar ze luisteren wel naar mij, ja"*

De variabele kleine machthebber is als volgt verdeeld over de 3 instellingen:

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
kleine machthebber	31	12	55	98

Van de 25 respondenten scoren 24 één of meerdere malen op deze variabele. Dit betekent dat hypothese 5A bij 24 respondenten wel en bij 1 niet ondersteund wordt.

De variabele subjectief oordeel (hypothese 6A)

Op deze variabele wordt het meest gescoord. Enkele voorbeelden

- "En dan zeggen zij, als je ze aanhoudt, zeker omdat ik zwart ben En daar heb ik zo de pest aan!"
(Let wel deze respondent is nog niet in de praktijk werkzaam geweest Hij praat anderen dus gewoon na)
- "Als ik criminaliteit hoor denk ik alleen aan minderheden Bij drugs ook meteen aan hen"
- ("verklaring' waarom Surinamers geen werk vinden)
"Als je als Surinamer bij een baas komt en je "etaleert geen absolute inzet en te weinig moeite, ja dan "
- "Criminaliteit komt bij hen voor, gewoon omdat ze crimineel zijn"
- "Als minderheden hier naar toe emigreren, onderschatten ze de zaak Ze denken alleen eraan dat Nederland best een welvarend land is"

De variabele subjectief oordeel is als volgt verdeeld over de 3 instellingen

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
subjectief oordeel	19	26	238	238

Elke respondent scoort vaker dan één keer op deze variabele Dit betekent dat hypothese 6A bij alle respondenten ondersteund wordt

De variabele bijzondere uitspraak (en/of gedrag en/of argumentatie) (hypothese 7A)

De score op deze variabele vormt de tweede hoogste Enkele voorbeelden

- "Op school een vriend (minderheidslid') gehad, gewoon, alsof hij een blanke was '
- "Ik was op mijn hoede (bij een ontmoeting met Surinamers) net zoals bij die woonwagen-bewoners"
- "Ik heb weleens, wat ik rot vind, als ik door de stad loop en er wordt gefloten en ze zeggen 'hallo schat,' het zijn altijd donkere mensen Waarom is het niet een blanke die dat doet?"

De variabele bijzonder(e) gedrag (en/of uitspraak) is als volgt verdeeld over de 3 instellingen

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
bijzonder(e) uitspraak (en/of gedrag en/of bijzondere argumentatie)	60	18	71	149

De 25 respondenten scoren 22 maal op deze variabele Dit betekent dat hypothese 7A 22 keer ondersteund en bij 3 respondenten niet ondersteund wordt.

De afwezigheid van herkenning van de -CvhO door Nederlanders (hypothese 8A)

Voor deze hypothese vinden wij geen ondersteuning Met name de variabelen 'mensbeeld' (eigen)waarde, relevante Andere, monopolisering, subjectieve oordelen en bijzondere gedrag komen voor Zij het in geringe mate (7% van de totaalscore van de +CvhO), waardoor er enige sprake is van herkenning van de CvhO door Nederlanders

Enkele voorbeelden

- "Minderheden hebben een grotere eigenwaarde dan wij" (variabele 'eigenwaarde', CvhO (+) cel 4)
- ' Natuurlijk hebben zij ook vooroordelen en vertellen zij moppen over ons (variabele 'mensbeeld', dimensie dader, CvhO (+), cel 4)

- "Ze vinden Nederlandse vrouwen goedkoop" (variabele 'subjectief oordeel', CvhO (+), cel 4)

Deze +CvhO (+) komt bij 15 respondenten voor. In 10 gevallen vinden wij dus ondersteuning van hypothese 8A. Terwijl voor onderdelen van onze hypothese, die betrekking hebben op de variabele model en kleine machthebber, hypothese 8A wel volledig ondersteund wordt. Dat wil zeggen, de Nederlandse respondenten herkennen de variabelen model en kleine machthebber uit de +CvhO niet

De verdeling van de +CvhO (+) over de 3 instellingen is als volgt:

	instelling I	instelling II	instelling III	Totaal
+CvhO ()	21	3	36	60

Gesommeerd krijgen wij met betrekking tot het ondersteunen en niet ondersteunen van variabelen het volgende beeld.

Tabel 14: Ondersteuning en geen ondersteuning van hypothesen voor de witte respondenten.

<i>variabele</i>	<i>ondersteund</i>	<i>niet ondersteund</i>
mensbeeld	21	4
model	21	4
relevante Andere	25	2
monopolisering	25	-
kleine machthebber	24	1
subjectief oordeel	25	-
bijzonder gedrag en/of uitspraak		
en/of argumentatie	22	3
hypothese 8A		+

Hoofdstuk 1

1. Frissen (1984) spreekt in dit verband van 'vormingswerk met volwassenen', 'vormingswerk' en 'volwasseneneducatie' (p.1).
2. Hoewel Fromm (1969) zijn studie een ander terrein - n.l. de psychopathologie van democratie en kapitalisme - bestrijkt, problematiseert hij wel de *vanzelfsprekendheid* van het genoemd verband.
3. Zie voor deze indeling van kapitalisme De kleine Oosthoek encyclopedie, 1976, p. 608.
4. Vergelijk hiertoe de bundel "Het rassenvraagstuk in de moderne wetenschap", onder red. van J. Comas e.a., 1965.
5. Wij prefereren de term achterstelling.
6. Hoewel Essed (1984) deze vorm van racisme wel onderscheidt (p.36), brengt zij die niet rechtstreeks in verband met de door haar genoemde typologie (p.22).
7. Naast deze aanvulling op de 3 typen zoals aangereikt door Essed, hebben wij nog enkele bedenkingen tegen de invulling van 'individueel racisme'. Uit Essed's invulling van uitingen van 'individueel racisme' (vooroordeel en discriminatie) wordt niet duidelijk of zij deze uitingen als de enig mogelijke ziet. Met andere woorden, wij stellen hier de vraag naar de *uitputtendheid* van de operationalisering. Essed had in onze visie beter kunnen aangeven dat vooroordeel en discriminatie *mogelijke* uitingen van racisme zijn. In ons onderzoek zullen wij door middel van de variabelen van de CvhO pogen, meerdere operationalisering van racisme aan te reiken. Bovendien hebben wij - en dit zal ook uit § 2.5 blijken - enige moeite met de *koppeling van discriminatie aan symmetrische situaties* (buurt, kennissen, informele contacten enz.) omdat hierdoor de indruk gewekt wordt dat etnische-minderheden per definitie (d.w.z. in elke situatie) slachtoffers zijn.
Het is met name deze slachtoffersopvatting in sociaal-wetenschappelijk onderzoek en theorievorming die wij in dit onderzoek bekritiseren, omdat wij die niet in het voordeel van etnische-minderheidsgroepen achten. Op dit thema komen wij overigens vaak terug.
8. Zie hiertoe verscheidene artikelen uit de bundel 'Het rassenvraagstuk in de moderne wetenschap', onder red. van J. Comas e.a., 1965.
9. Wij spreken van +CvhO [-] in plaats van -CvhO [+] omdat wij de koloniale dimensie van deze cultuur als een dimensie beschouwen die geen *werkelijk* onderdeel vormt van de -CvhO maar een *vreemd* dat wil zeggen 'opgelegd' onderdeel. Het vreemde karakter van deze dimensie benadrukken wij door haar als een onderdeel van de meerderheidscultuur van het oordelen te beschrijven.
10. Reubsat en Kropman (1983) geven aan dat de afwezigheid van een specifiek beleid voor migranten voortvloeide uit een "tekort aan politieke interesse bij de Nederlandse bestuurders" (p.6).
11. Zie voor verdere toelichting op dit mechanisme, Memmi, 1983, p.48-51 en Wenninger, 1978, p.36 en 37.

Hoofdstuk 2

1. Met name voor de educatieve praktijk van instelling III (vgl. hoofdstuk 5-7) is deze opvatting van belang.
2. Bijvoorbeeld Bovenkerk (1979, p.28), van Hoesel (1966, p. 29), Sanders (1980, p.9).

3. Er zijn wel pogingen ondernomen om minderheden een andere naam te geven. Zo wordt er wel eens gesproken over machtelozen. Deze naamgeving is eveneens van kritiek ontbloeit, niet alleen omdat deze term vrij statisch is. Maar ook omdat etnisch(e)-minderheden wel over persoonlijke macht bezitten.
Binnen dit verband dient ook de term gastarbeider, die vaak onderwerp van kritiek is geweest, genoemd te worden. Er zijn regelmatige pogingen geweest deze term te veranderen. Van Amersfoort (1974) merkt in dat kader op dat "pogingen de terminologie te veranderen en te spreken over 'buitenlandse werknemers', 'trekarbeiders' of 'internationale forensen' naamsveranderingen zijn die op zichzelf weinig tot vergroting van het inzicht bijdragen" (p 184).

Hoofdstuk 3

1. Enkele belangrijke stappen hierbij zijn:
 1. Verduidelijken wat van de verzamelde data verwacht wordt, door middel van het stellen van gerichte vragen.
 2. Nauwkeurige studie van het volledig datamateriaal.
 3. De klassen (in dit geval de variabelen) en de (voorlopige) indicatoren voor de klassen uitwerken
 4. De klassen aan de data aanpassen, met behulp van de voorlopige indicatoren.
 5. Alle materiaal coderen in de klassen (zie ook Wester, p.12 e.v.)
2. De eigen relevantie van deze variabele drong zich tijdens het veldonderzoek op. Voorheen beschouwden wij deze variabele als onderdeel van de variabele 'model'. Dat wij deze variabele toch nu reeds bespreken, heeft te maken met de presentatie van onze onderzoeksgegevens
3. De actor-en toeschouwersrol vertonen enige verwantschap met de passieve of actieve mensopvattingen die een rol spelen in socialisatiediscussies van voor respectievelijk na 1969 (Klaassen, 1981, blz 226).
4. Behalve als anders wordt aangegeven of als dit uit het voorbeeld zelf blijkt, zijn de uitspraken afkomstig van Nederlanders.
5. De variabele 'model' wortelt theoretisch in het etnocentrisme en correspondeert met de neiging van wij-groepen, zichzelf tot uitgangspunt of norm te maken in interactie met zij-groepen.
6. Niet alleen dient de vraag gesteld te worden *wie* hier de norm aangeeft (modelgedachte) maar ook lijkt het zinnig stil te staan bij de vraag, *waarop* deze normen gebaseerd zijn of anders gesteld, welk criteria er nu precies gehanteerd worden om iemand 'zwart' of 'wit' enz. te noemen en *waarom* deze criteria zo zijn ontstaan en niet anders.
In dit verband lijkt ook de vraag zinvol waarom er haast als *vanzelfsprekend* wordt aangenomen, dat zwarten, minderheden enz. deze normen delen, terwijl dat zeer de vraag is.
7. Deze variabele vertoont enige verwantschap met Mead's opvatting over significante of betekenisvolle anderen (Klaassen, 1981, p.155 e.v.).
8. Aanvankelijk gingen wij ervan uit, dat deze variabele is ontstaan uit een interferentie van de variabele model en de variabele (eigen)waarde (dimensie superieur) uit de racistische ideologie, en correspondeert met de opvatting: "wij witten, zijn niet alleen in onze ogen beter, maar ook in de ogen van zwarten." Dit betekent dat wij veronderstelden dat deze variabele géén onderdeel vormt van de *CvhO maar uitsluitend van de +CvhO. Dit idee is door ons veldonderzoek (hoofdstuk 5) achterhaald.

- 9 De theorie dat negers hun haar zouden ontkroezen omdat zij graag op blanken willen lijken, vinden wij even ridicul als de (niet bestaande, wat op zich al veelzeggend is) theorie, dat witten hun haar permanenten omdat zij graag op negers willen lijken.
- 10 Wij sluiten uiteraard niet uit dat dit voorbeeld ook negatieve consequenties bewerkstelligt.
- 11 Dit voorbeeld zou echter ook onder 'selectieve doofheid' kunnen vallen. Omdat de vrouw volhardt in het spreken van krom Nederlands en de man geen krom Nederlands spreekt.
- 12 Dit voorbeeld is het enige voorbeeld dat ontleend is aan een t.v.-programma
- 13 Als invalshoek kunnen wij ook kiezen voor de vraag of de Minderhedennota uitsluitend gebaseerd is op de 'CvhO'. Dit zou tegengesproken kunnen worden, als uit analyse van bijvoorbeeld inspraakprocedures ten behoeve van de tot stand koming van deze nota zou blijken, dat er sprake is geweest van actieve participatie van diverse etnische groepen. Met andere woorden, als zou blijken dat de inbreng van diverse etnische groepen positief gehonoreerd is en wel in die zin, dat hun inbreng, in het definitieve beleidsstuk terug te vinden is.
- Wij dienen echter nog één voorbehoud aan deze invalshoek voor analyse toe te voegen. Bij een positief resultaat kan er niet zomaar tot een 'CvhO-oriëntatie' geconcludeerd worden. Immers een actieve participatie van etnische minderheden aan een beleidsstuk en een feitelijke inbreng, zegt meer iets over het eventuele democratisch gehalte van het instituut beleid, dan over de vraag of de inbreng van etnische groepen correspondeert met een definitie van de situatie, die gebaseerd is op de 'CvhO'. Al is onze verwachting wel dat er een positieve relatie bestaat tussen etniciteit en de 'CvhO' van de betrokken etnische groep. (Deze relatie blijkt overigens binnen ons veldonderzoek (hoofdstuk 5-7) te bestaan).
- Omdat de boven voorgestelde analyse-procedure vrij bewerkelijk is, willen wij - gezien de beperkende keuze die er in het kader van een promotie-onderzoek gemaakt dienen te worden - van deze aanpak afzien. Echter niet voor wij opmerken dat er sprake is geweest van een inspraak-procedure, dat verschillende etnische groepen hiervan gebruik gemaakt hebben (zie hiertoe onder meer Jeugd en Samenleving, 1983, p. 706 en Span'noe, 1983, p. 4) en dat de honorering van hun inbreng van dien aard is dat de uiteindelijke beoordeling van de nota door onder meer etnische-minderheidsgroepen en bondgenoten, vrij negatief is. Koekebakker (1983) spreekt in dit verband zelfs van 'het falend minderhedenbeleid'.
- Op grond hiervan menen wij te mogen aannemen dat de verschillende alloctonen zich in het 'minderhedenbeleid' niet herkennen, d.w.z. hun inbreng, opvattingen of definities niet aanwezig in de nota weten, resp. niet gehonoreerd vinden. Deze indruk wordt ook versterkt door persoonlijke gesprekken met relevante personen en door krantenberichten uit die tijd.
- Hieruit zouden wij kunnen afleiden, dat er vooralsnog, weinig reden bestaat voor de vooronderstelling, dat de nota vanuit een 'CvhO'-perspectief is ingevuld.
- 14 Dit valt ons daarom des te meer op, omdat in het Rapport van de wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1979) een rapport dat in opdracht van de zittende regering werd vervaardigd - de Raad drie problemen in relatie tot etnische minderheden onderscheidt, te weten:
- *Achterstandsproblemen* in welke mate hebben leden van deze minderheidsgroepen ten gevolge van hun sociaal economische positie minder mogelijkheden tot gelijkwaardige deelneming in de samenleving
 - *Culturele of identiteitsproblemen* in welke mate zijn deze groepen of individuele leden ervan bereid en in de gelegenheid zich aan te passen aan de dominerende cultuur dan wel een eigen identiteit te handhaven en te beleven
 - *'Meerderheidsproblemen'* in welke mate is de ontvangende samenleving bereid zich te ontwikkelen in de richting van een samenleving, waarin mensen van verschillende etnische herkomst in harmonie met elkaar kunnen leven (multi-culturele-raciale samenleving)

15. Deze indruk wordt bevestigd in het 'Rijksprogramma welzijn minderheden' (1986), waar opgemerkt wordt dat de meeste jongeren uit etnische groepen met een feitelijk achterstand qua beheersing van de Nederlandse taal en scholingsniveau in andere vakken starten "Onderzoek naar de positie van deze jongeren leert dan ook, dat *deze factoren blijvende* sporen hebben nagelaten, met als consequentie dat een meerderheid van hen een zwakke maatschappelijke uitgangspositie heeft. Dit uit zich met name op terreinen, die worden afgeleid van de inkomenspositie arbeid, huisvesting en ontplooiingsmogelijkheden
Een extra handicap vormt voorts het nieuw zijn in deze samenleving, dus het ontbreken van een eigen netwerk om belemmeringen te overwinnen of oplossingen te vinden *Bovendien* wordt een groot aantal van hen geconfronteerd met tal van vormen van discriminatie" (p 43)
Opvallend in dit citaat is de visie op de maatschappelijke positie van jongeren die vooral door andere factoren dan racisme (de nota spreekt van discriminatie) bepaald wordt.
16. Dat er ook geen racisme bedoeld wordt door de overheid, blijkt uit de strategie die voorgeschreven wordt "het verstrekken van informatie " Hierdoor wordt de houdingsvraag - die een dominante rol in racisme speelt - genegeerd

Hoofdstuk 4

- 1 In navolging van Gadourek (1972), begrijpen wij aan a-selectie trekking als "het nemen van een element uit een populatie door middel van een methode die onafhankelijk is van alle eigenschappen van het element, die voor het onderzoek van belang zijn " (zie p 110)
- 2 De "Andere" staat hier voor de zij-groep Uit de context is het veelal afleidbaar of hiermee etnische-minderheidsleden of -meerderheidsleden bedoeld worden.
- 3 Deze N is gebaseerd op een vuistregel van Blalock (1960 p 142)
- 4 Onder andere N Glazer, D P Moynihan (1970), Beyond the melting pot
F Brown, M D Stent, Minorities in U S (1970), Institutions of higher education
- 5 Bijvoorbeeld Goldman Alan H (1979), Justice and reverse discrimination
Advies Commissie Onderzoek Culturele Minderheden (1980), Minderhedenonderzoek en privacy
- 6 Dit probleem van etniciteit kunnen wij in hoofdstuk 5 oplossen, waar wij de etniciteit van de betrokken personen door observatie kunnen vaststellen
- 7 De conclusies die wij met betrekking tot de frequenties van code 1 en code 2 trekken, is onder voorbehoud (zie § 4 6)
- 8 We doelen hiermee uiteraard niet op de auteur maar de betrokken doelgroep
- 9 Terwijl zoals wij reeds aangegeven hebben, de relevante Andere ook een pedagogische invulling krijgen kan In de hoofdstukken 5 - 7 komen wij hierop terug
- 10 Enerzijds lijkt dit probleem ons in verband te staan met de verwantschap die beide variabelen vertonen (de relevante Andere-beleving is een explicietere en specifieke vorm van de modelgedachte), anderzijds ligt dit probleem in verband te staan met de aard van de onderzochte bronnen bij secundaire materiaal is het niet altijd mogelijk de precieze bedoelingen van de auteur te achterhalen
- 11 Omdat sommige units tegelijkertijd in 2 of 3 categorieën geplaatst konden worden, wordt N totaal = 25 in plaats van 18 Deze werkwijze achten wij legitiem aangezien er sprake is van een *selectie* steekproef en omdat wij met name geïnteresseerd zijn in de *bruikbaarheid* van onze variabelen
- 12 Wij zullen een dergelijke uitspraak vanaf nu met cel T (= twijfelachtig) aanduiden

- 13 Bedoeld worden joden, negers en homoseksuelen.
- 14 Onder 'dominant' verstaat Hendriks (1981) "een groepering die diskrimineert, waarvan de sociale identiteit beantwoordt aan het ideaalbeeld van de samenleving, die centrale machtsposities bezit en die de kerngroepering van de samenleving vormt " (p. 50).
15. Tenslotte hebben wij nog enkele recente studies, die geen onderdeel vormen van ons onderzoek en die willekeurig uitgekozen zijn bekeken vanuit de vraag of zij wellicht de minderheidsdefinitie van de situatie als vertrekpunt kiezen.
Het betreft de volgende units:
 1. G. Wenniger, (1978). *Ausländische Arbeitnehmer im Urteil ihrer deutschen kollegen; Dissertatie München*
 2. J. Veenman, L.G. Jansen. (1982). *Molukkers in Nederland een probleem inventariserend onderzoek*. Uitgeverij Van Loghum Slaterus, Deventer.
 3. Bell Hooks. (1982) *Ain't I a woman; black women and feminism*. Sound End Press. Bostons, Mass.
 4. W. Koot, A. v.d. Wiel, D. (1982). *Op weg naar werk, ver van huis* Uitgeverij: Coutinho, Muiderberg.
 5. N.O.S. (1983). *Vooroordeel* Hilversum.
 6. A. Bleich, Peter Schumacher, e a (1984). *Nederlands racisme*. Van Gennep, A'dam.
 7. H.B. Entzinger (1984) *Het Minderhedenbeleid* Uitgeverij: Boom, Meppel/A'dam.
 8. F. Bovenkerk, K. Bruin, L. Brunten en H. Wouters. (1985) *Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in een grote stad*. Uitgeverij. Boom, Meppel.
 9. Mildred Hill - Lubin. (1986) *The grandmother in African and African-American Literature*, p 241- 270. In *Ngambika: Studies of Women in African Literature*, edited by Carole Boyce Davies en Anne Adams Graves Africa World Press
 10. Anne Frank Stichting. (1987) *Vreemd gespuis*. Ambo Novib.
 - 11 R. Penninx. (1988) *Minderheidsvorming en emancipatiebalans van kenniswerving t.a.v. immigranten en woonwagenbewoners*. Uitgeverij. Samson, Alphen a/d Rijn.

Van deze 11 units vinden wij Entzinger (1984) moeilijk te coderen met behulp van ons data-analyse instrument. 8 studies t.w. Wenniger (1978), Veenman e.a. (1981), Hooks (1982), Koot e.a. (1982)*, Nos (1983), Bleich e a. (1984), Bovenkerk e a. (1985) en Anne Frank Stichting (1987) kiezen uitgangspunten van de meerderheidsdefinitie als vertrekpunt. In Koot e a. (1982) vormt de meerderheidsdefinitie van de situatie een marginaal aspect.
- 16 Toch kunnen wij nog enkele kritische opmerkingen maken met betrekking tot de mogelijke relaties tussen minderheid en meerderheid die Hendriks noemt. Hendriks noemt totaal 4 relaties op, 2 gebaseerd op de +CvhO, 2 op de CvhO. Alle relaties werkt hij theoretisch uit. Maar wel verzuimd hij enige empirische indicaties te geven met betrekking tot het voorkomen van de relaties die betrekking hebben op de CvhO.
In verschillende seminars die betrekking hebben op interetnische verhoudingen en die door de onderzoekster werden begeleid, bleek dat studenten vooral de neiging hebben de voorbeelden uit de literatuur gebaseerd op de +CvhO, op te pakken. Mogelijk omdat zij veronderstelden dat de andere reacties meer uitzondering dan regel zouden zijn. Duidelijke empirische indicaties in de theorievorming lijkt ons dus wenselijk.
- 17 Met betrekking tot Esseds voorbeelden willen wij opmerken dat zij niets doet met de stereotiepe opmerkingen van de Surinaamse respondenten. Ze vormen illustraties en worden noch in theoretisch noch in methodische zin opgepakt en uitgewerkt.

18. Hoewel wij naar deze consequentie geen onderzoek verricht hebben, menen wij op grond van onze onderwijservaring - onder meer op het terrein van interetnische verhoudingen - dat dit oordeel terecht is.

Hoofdstuk 5

1. Deze verzwegen stereotiepe veronderstellingen hebben géén betrekking op stereotiepen die te herleiden zijn tot de variabele mensbeeld, model, relevante Andere, monopolisering en kleine machthebber.
2. Omdat in de meeste cursussen ook andere etniciteiten voorkomen, waardoor dit voor onze steekproef ook het geval is, zullen wij termen als 'etnische-minderheden', zwarten, migranten enz. gebruiken als wij het niet uitsluitend over Surinamers hebben.
3. Deze cursussen hebben wij zoveel mogelijk in zijn geheel bijgewoond.
4. De respondenten afkomstig uit instelling I, hadden de neiging wat vrijer over hun gevoelens te praten, waardoor de interviews gemiddeld 2,5 uur duurden. De respondenten afkomstig uit instelling II - met name de witten vertoonden de neiging wat minder vrij over hun gevoelens te spreken. De interviews duurden gemiddeld 2 uur. De respondenten afkomstig uit instelling III stelden zich in het algemeen wat afstandelijker op - zowel zwart als wit. De interviews duurden gemiddeld 1,5 uur.
5. Opvallend is overigens de feitelijke constatering dat met name de zwarte respondenten (met uitzondering van één), altijd op tijd voor hun interviewafpraak met ons kwamen, in tegenstelling tot de witte respondenten, waarvan $\pm 1/4$ te laat kwam. Deze ervaring beperkte zich niet alleen tot de witte respondenten. Ook afspraken die wij met de (witte) leiding of docenten maakten, werden meerdere malen niet nagekomen. Met zwarte docenten hadden wij deze ervaring niet.
6. VWI - dat wil zeggen Vormings Werk in Internetaatsverband.
7. Deze afkorting staat voor Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatie Centrum; een afdeling van het ministerie van Justitie in Den Haag. Het onderzoek ging januari 1977 van start en werd in 1978 afgerond met het eindrapport 'Relatie tussen de primaire politie-opleiding en de politiepraktijk', 1978.
8. Wij beschikten niet altijd over achtergrondgegevens van de *cursisten*, dat wil zeggen hun leeftijd, wel of geen beroep uitoefenend enz.
Maar dit was ook niet nodig voor de analyse. Wel voor de samenstelling van tabel 7. Wij hebben daarom voor de volgende pragmatische oplossing gekozen: de gegevens waarover wij wel beschikten vulden wij in; de gegevens waarover wij niet beschikten vulden wij niet in.
Ook in verband met achtergrondgegevens staat het volgende: zowel in cursus 9 als in 12 komt er een wat ouder iemand voor. Omdat het steeds om 1 cursist gaat en de overige deelnemers/-neemsters gemiddeld jonger dan 25 jaar zijn, duiden wij deze groep toch met jongeren aan.
9. Met betrekking tot de aanduiding naar cursustype van cursus 5 en 7 stuitte wij op een probleem. In beide groepen zit er steeds 1 witte waardoor de cursus feitelijk met etnisch gemengd moet worden aangeduid.
Omdat in beide gevallen betreffende cursist een geen of nauwelijks observeerbare rol speelt in het cursusproces, duiden wij dit cursustype toch met II aan. Dit probleem doet zich ook voor in instelling III bij cursus 9.

10. De term 'verinnerlijkte overheersing' wordt in het cursuswerk gehanteerd voor witten, die zich, tijdens hun socialisatieproces een racistische houding zouden hebben eigengemaakt, welke onder meer het willen domineren van zwarten en een houding van zich superieur naar zwarten toe voelen, impliceert.
11. De term 'verinnerlijkte onderdrukking' wordt in het cursuswerk gehanteerd voor zwarten, die zich tijdens hun socialisatieproces racistische opvattingen met betrekking tot zwarten zouden hebben eigengemaakt, welke onder meer een slachtoffersopvatting en een houding van zich inferieur naar witten toe voelen impliceert.

Hoofdstuk 6

1. In deze cursus komen ook enkele voorbeelden voor, die als tegengas of stellingname tegen de *CvhO opgevat kunnen worden. Bijvoorbeeld: Etnische-minderheden zijn "beleefder" en "betrouwbaarder dan Nederlanders."
Wij aarzelen deze voorbeelden te geven, omdat min of meer gelijktijdig gesuggereerd wordt dat etnische-minderheden veel liegen en snel messentrekken, hetgeen de 'betrouwbaarheid' een dubieuze inhoud geeft. Ook de manier waarop de beleefdheid aan de orde komt (ze zeggen op alles ja, maar snappen niet waarover het gaat), is dubieus te noemen. Deze ambivalente weergave van opvattingen over etnische-minderheden is tekenend voor deze docenten.
2. Wij brengen nogmaals in herinnering dat de toegang tot cursussen met uitsluitend witte cursisten, ons systematisch geweigerd is.
3. Hieronder verstaan wij normen, waarden en doelstellingen zoals ontwikkeld door de leiding en werkers uit de instelling, die hun handelen richten en die kenmerkend zijn voor een specifieke organisatie.
4. In het algemeen gesproken zijn wij van mening dat schuldgevoelens van cursisten, gevoelens zijn die vermeden dienen te worden omdat ze het leerproces afremmen. Schuldgevoelens veroorzaken reacties als 'dichtklappen', 'alles goed of juist fout van de Andere vinden', 'de neiging te gaan projecteren', enz.
5. Hoewel niet middels empirisch onderzoek systematisch uitgewerkt, werd al vaker in de literatuur verwezen naar de neiging van de dominant 'minderheden' als probleemdagers op te vatten. Zo merkt Hesser (1982, p.494) op: "Als er problemen waren, waren dat de problemen van de migranten; zij waren de probleemdagers. Op een opleidingsinstituut leidde dit bijvoorbeeld tot de volgende situatie: Studenten uit verschillende migrantengroepen, die zich in het aangeboden onderwijs (uitgaande van Nederlandse ideeën, gericht op de Nederlandse situatie van vóór de komst van migranten, bedoeld voor Nederlanders) niet konden herkennen, hadden problemen en werden beschouwd als de probleemdagers. De opleiding zelf, die geen rekening hield met een veranderde maatschappelijke situatie - gekenmerkt door 'veelvormigheid' - werd noch inhoudelijk, noch programmatisch ter discussie gesteld."
Volgens Mullard (1984) is de dominerende visie in de Nederlandse samenleving, dat minderheden een probleem zijn. "Dat is de dominerende opvatting in deze samenleving. Als dat niet ter discussie wordt gesteld, zal het onderzoek die visie ook weerspiegelen." Choenni en Serkei (1984) gaan nog een stap verder en merken op: "probleemstelling en researchdesign worden zodanig opgesteld en interpretaties zodanig gekozen, dat men slechts op zoek gaat naar, slechts oog heeft voor en daarom ook stuit op gegevens en bewijzen van zwarte pathologie, afwijkingen en inferioriteit." Noch Mullard noch Choenni en Serkei onderbouwen deze opmerking.

- 6 We treffen in ons onderzoek zowel de neiging aan 'minderheden' tot 'probleemdragers' als tot 'probleemveroorzakers' te reduceren. In beide varianten worden maatschappelijke problemen opgehangen aan individuen. Deze zijn
- 'minderheden' voelen of willen zich gediscrimineerd voelen, dat wil zeggen ze dragen zelf het probleem met zich mee (= probleemdragers)
 - het ligt aan 'minderheden' dat ze gediscrimineerd worden, dat wil zeggen ze lokken het door hun gedrag zelf problemen uit of veroorzaken deze zelf (= probleemveroorzaker)
- 7 Inmiddels hebben wij vernomen dat binnen deze instelling, na ons onderzoek, een discussie op gang kwam over deze aangelegenheid. Of deze discussie daadwerkelijke effecten heeft gesorteerd, is ons niet bekend.
- 8 Wel hebben wij tijdens onze onderzoeksperiode een gesprek meegemaakt, waarin werd aangekaart dat toekomstige migrantenwerkers eigenlijk ook algemeen werk zouden moeten verrichten.
- 9 Deze combinatie correspondeert met de idee dat leden uit verschillende etnische groepen één 'ras' vormen.
- 10 Onze eerste vragenlijst bevatte vooral rechtstreekse vragen over beeldvormingsprocessen met betrekking tot leden uit de zij-groep. Deze leverde echter vooral niet relevante data op: nietszeggende, vage opmerkingen en opvattingen over anderen (de z.g. anderen-vinden-ervaringen). Hierdoor werd het ons duidelijk dat onze interviewtechniek niet adequaat was.
- Wij breidden daarom onze vragenlijst uit met twee methoden (zie bijlagen N en O) die de respondenten wat geleidelijker moesten invoeren in het thema interetnische relaties en ons gelijktijdig moest invoeren in het referentiekader van de betrokken respondent(e). Bovendien moesten deze methoden tegelijk data opleveren die als check voor de rest van het interview zouden kunnen fungeren:**
- wij maakten gebruik van een associatielijst. Deze bevatte woorden die betrekking hadden op interetnische relaties of vooroordelen over de zij-groepen zoals macht, onmacht, superieur, inferieur, crimineel. De respondenten mochten associëren met etnisch-minderheidslid, etnisch-meerderheidslid, beiden, geen van beiden.
 - Nadat de respondent op deze wijze geassocieerd had, gingen wij opnieuw deze lijst af en vroegen de betrokkene om toelichting op zijn of haar associaties.
 - Wij maakten gebruik van vragen die betrekking hadden op de socialisatie van respondenten en de aard van zijn/haar huidige relaties met leden uit de zij-groep.
- Zo hadden de eerste vragen bijvoorbeeld betrekking op de eerste bewuste ontmoetingen en ervaringen met leden uit de zij-groep.
- Een bijkomend voordeel van deze 'socialisatie-techniek' is, dat de informatie die respondenten in dit verband verstrekten, nogmaals onderstreepte dat beeldingsvormingsprocessen tussen wij en zij-groepen aanvangt in de primaire socialisatie en in de latere socialisatie voortgezet wordt, waardoor verklaringen van bevooroordeeldheid uit 'zondebok mechanismen', autoritaire persoonlijkheidsstructuren en dergelijke verklaringsraamwerken als ontoereikend of te beperkt moeten worden beschouwd.
- Tenslotte stapten wij over op onze aanvankelijke vragenlijst die zowel indirecte als directe vragen bevatte. Bovendien verwerkten wij in dit onderdeel ook enkele relevante items die wij in het cursuswerk waren tegengekomen.
- 11 Hoewel wij er niet aan twifelen, dat deze respondenten (volledig) te goeder trouw waren, toen zij dit opmerkten, willen wij toch enkele kanttekeningen achter deze opmerkingen plaatsen.

Uitgaande van onze veronderstelling dat elke natie en elk volk etnocentrisme kent, betekent deze gedachte naar Surinamers toe dat zij principieel positieve stereotiepe opvattingen over zichzelf en negatieve gevoelens over anderen, waaronder Nederlanders, bezitten.

Daarbij veronderstellen wij wel - zoals onder meer reeds in hoofdstuk 1 tot uitdrukking kwam - dat etnocentrisme onder specifieke condities geactiveerd en nader geconcretiseerd wordt. Dat wil zeggen van latent naar manifest niveau en van een algemeen referentiekader naar specifieke negatieve manifestaties verschuift of kan verschuiven. Dit betekent dat bedoelde opvattingen onder specifieke condities geprononceerder kunnen worden

Een andere kanttekening die wij willen plaatsen heeft betrekking op het feit dat Surinamers uit de steekproef, hoewel zij subjectieve oordelen bezitten, er vaker blijk van geven concrete uitingen hiervan, niet als zodanig te beleven of te herkennen. Wij brengen overigens in herinnering dat ook Nederlanders uit de steekproef hun subjectieve oordelen niet altijd als zodanig beleven of herkennen. *Het verschil tussen beide groeperingen, ligt vooral hierin, dat Surinamers het hebben van vooroordelen jegens Nederlanders nauwelijks als 'recht' claimen, terwijl Nederlanders juist uitgaan van de vanzelfsprekendheid van dit 'recht'*

Wij sluiten dus niet uit dat er onder andere door gebrek aan contact met Nederlanders in het thuisland weinig concrete opvattingen over hen bestonden. Maar wij veronderstellen wel de aanwezigheid van negatieve gevoelens ten opzichte van hen. Daarnaast veronderstellen wij dat in zoverre er wel sprake was van concrete bevooroordeelde opvattingen over Nederlanders, deze niet altijd als zodanig beleefd of herkend hoefde te worden door elke Surinamer.

- 12 Dit was overigens hun eigen voorstel. Slechts 2 respondenten gaven te kennen dat je niets over Surinamers kon opmerken als je alleen met minderheden in het algemeen, in aanraking gekomen was
- 13 Wij schrijven dit met enige aarzeling op, omdat wij er niet zeker van zijn dat betrokkene respondenten, voordat zij een autochtone partner hadden, meer bevooroordeeld waren.
- 14 Ook hierbij geldt dat wij niet op de hoogte zijn, van het feit of betrokkenen bevooroordeeld waren voor zij bedoelde partner hadden (Zie noot 13)
- 15 Deze tekst vormde een onderdeel van ons interview en had betrekking op een ontmoeting van een Nederlander en een Surinamer in een trein. Binnen deze ontmoeting geeft de Surinamer ongevraagd en uitgaande van zijn eigen definitie van de situatie, een bevooroordeelde visie op Nederlanders respectievelijk een oordeel over Nederlanders.

Hoofdstuk 7

- 1 Opvallend in deze instelling is dat de witte cursusleiding de opvatting heeft dat alle witten vrijwel zeker racistische denkbeelden hebben; waardoor witten als probleemdragers en/of -veroorzakers worden opgevat.
- 2 Ondanks de weerstand die wij bij Nederlanders tegenkwamen zich aan te passen aan de migrantencultuur is deze ontwikkeling onzes inziens al lange tijd gaande. Zo heeft de onderzoekster bijvoorbeeld, in het begin van de zeventiger jaren meegemaakt, hoe de eetgewoonten van haar medestudenten zich, onder invloed van het aanbod en de aanwezigheid van meerdere migranten in de studentenflat, ingrijpend wijzigden. Stonden er vroeger alleen maar busjes nootmuskat, witte peper en bij uitzondering kerrie in de keukenkastjes, en was het eten

van kip niet bepaald een gebruik, nu kun je bij de meeste Nederlandse studenten allerlei kruiden vinden.

Deze zelfde ontwikkeling - wat in wezen, een aanpassingsproces is - vind je op meerdere terreinen in de samenleving

De mode bijvoorbeeld, is fleuriger en gewaagder geworden, maar ook de opvattingen over gastvrijheid zijn zich in het Westen aan het wijzigen

Ook andere gebruiken die onder meer tot de cultuur van Surinaamse vrouwen behoren, krijgen een nieuw jasje. Bijvoorbeeld het verschijnsel BOM-moeder krijgt het etiket 'feministisch' opgeplakt

- 3 Met deze opmerking begeven wij ons eigenlijk op het terrein van verhoudingen, gebaseerd op de +CvhO en de koloniale dimensie van de CvhO. Hoewel de behandeling van dit thema strikt genomen buiten onze vraagstelling valt, vinden wij gezien de door ons waargenomen relevantie van dit thema, het toch zinvol om het op deze wijze te behandelen
 - 4 Slechts een enkeling vindt dat Indische mensen ook Nederlanders zijn in plaats van minderheid, omdat zij zich 'net als hun' (dat wil zeggen als Nederlanders) gedragen
 - 5 Waaronder dus ook 'Nederlanders' vallen die bijvoorbeeld voor 1/4, 1/2 of 3/4 genotypisch gezien, 'witte Nederlanders' zijn
 - 6 Wij brengen in herinnering, dat hoewel wij van mening zijn, dat mensen actors zijn, dit gegeven voor hen geen vrijbrief vormt tot het ontwikkelen van een strikt persoonlijke zingevingskader, die losstaat van positieve belangen van anderen en de samenleving
 - 7 Hoewel natuurlijk de mogelijkheid blijft bestaan dat enerzijds de op theoretische overwegingen voorspelbare negatieve beïnvloeding, en anderzijds de eveneens op theoretische overwegingen voorspelbare positieve beïnvloeding van de onderzoeksgegevens, elkaar *opheffen*!
- Op de betekenis voor de interpretatie van de onderzoeksgegevens, komen wij in hoofdstuk 8 terug

Hoofdstuk 8

- 1 Vergelijk ook § 6.4.3
- 2 Kenmerken van 'depositaire opvoeding' zijn o.a.
 - overdracht
 - werkelijkheid als statusch gepresenteerd
 - de leerling is een container of hol vat. In zijn bewustzijn wordt kennis als het ware gestort (idem p. 5) als bij een bank
 - er is een relatie van wetenden en onwetenden
 - er is geen communicatie maar communiques
 - de mens is hierbij toeschouwer
- 3 Vergelijk in dit verband ook Budke (1984)
- 4 In dit opzicht vinden wij de reacties van twee respondenten illustratief
 - "Niemand vraagt me ooit wat ik positief van me zelf vind"
 - "Plezierig dat je in dit gesprek naar de belangrijkste kant van mijn menszijn (bedoeld wordt de positieve zelfbeleving) informeerde"
- 5 De denkbeelden van deze auteur spreken ons over het algemeen genomen bijzonder aan
6. Therborn definieert dit begrip niet. Ter illustratie verwijst hij naar de Maskulien-chauvinistische seksistische ideologie - een egoïdeologie voor de mannelijkheid, terwijl deze ideologie tegelijkertijd een alterideologie is voor de vrouwelijkheid. Uit dit voorbeeld leiden wij af dat ego-

ideologieën verwijzen naar de ideologische dimensie van de manier waarop men zich tot ego verhoudt, naar de percepties van ego en de verhouding tot ego.

- 7 Therborn's eigen definitie (p 13) luidt: "akieve, handelende vrije wezens met een bewustzijn van zichzelf en van de hen omringende werkelijkheid "
- 8 Emancipatie begrijpen wij als het streven van (achtergestelde) groepen vanuit het gegeven van actor- en sociale symmetrie, hun actorrol te realiseren in verschillende terreinen en niveaus van de samenleving Deze omschrijving van emancipatie geldt zowel voor (etnische-)minderheden en -meerderheden Het zal de lezer duidelijk zijn dat het realiseren van een actorrol voor beide onderscheiden groeperingen een verschillende invulling krijgt en om andersoortige strategieën vraagt

In dit onderzoek leggen wij accent op de vraag hoe de cultuur van de Nederlandse samenleving de ongelijkheid tussen de autochtone Nederlanders en de Surinaamse Nederlanders in stand houdt. Terwijl wij ons anderzijds met de vraag bezighouden welke rol de cultuur van de Surinaamse Nederlanders speelt en kan spelen in het relativeren en het in positieve zin veranderen van deze etnische ongelijkheid.

Het doel van dit onderzoek is methodologische aanwijzingen, dat wil zeggen aanwijzingen die betrekking hebben op grondslagen van onderzoek en denken, te formuleren voor sectoren of settings in de samenleving, waarbinnen (etnisch(e)-)minderheids-meerderheidsverhoudingen een rol spelen en die dringend verbetering behoeven. In dit onderzoek zullen wij deze aanwijzingen voor de alledaagse omgang, het beleid, de sociale wetenschappen en de (volwassenen)educatie ontwikkelen. De CvhO onderzoeken wij gefaseerd.

Onder de genoemde gezichtspunten verkennen wij eerst de alledaagse omgang en het minderhedenbeleid. Deze verkenningen fungeren als vooronderzoek en resulteren in de inductieve ontwikkeling van 7 variabelen. Deze variabelen vormen uitgangspunt van ons (hoofd)onderzoek, waarbij wij de volgende vraagstelling hanteren:

"Op welke wijze manifesteren de +CvhO en de -CvhO zich in sociaalwetenschappelijk onderzoek, dat de relatie (etnisch(e)-)minderheid -meerderheid thematiseert en dat meer specifiek ingaat op de relatie Surinaamse-Nederlanders? En op welke wijze manifesteren de +CvhO en de -CvhO zich in vormingssituaties, die de relatie (etnisch(e)-)minderheid- (etnisch(e)-)meerderheid thematiseren en die meer specifiek ingaan op de relatie Surinaamse Nederlanders en autochtone Nederlanders?"

De CvhO begrijpen wij in dit onderzoek als een samenhangend en elkaar ondersteunend patroon van oordelen, die geproduceerd, gereproduceerd en door middel van socialisatie-instituten, generatiegewijze overgedragen wordt. Tevens veronderstellen wij, dat zij bij het formuleren van een interetnische definitie van de situatie gehanteerd wordt.

Deze definitie bevat zowel voor de etnisch(e)-minderheid als de -meerderheid meerdere dimensies. Zo is deze bij etnische-minderheden ingekleurd door eigen waarden, belangen en doeleinden (de dimensie: de minderheidscultuur van het oordeel), door de eigen etnocentrische ideologie (de dimensie: de minderheidscultuur van het vooroordeel) en door de witte racistische ideologie (de (post)koloniale dimensie van de minderheidscultuur van het oordelen). Op dezelfde wijze onderscheiden wij voor de etnisch(e)-meerderheid de dimensies: de meerderheidscultuur van het oordeel, de meerderheidscultuur van het vooroordeel en de dimensie die door de zwarte etnocentrische ideologie is beïnvloedt.

De theoretische analyse alsmede de dataverzameling en -analyse die in het kader van dit onderzoek plaatsvinden, zijn gebaseerd op de *centrale vooronderstelling* dat etnische-minderheden actors zijn dat wil zeggen actieve, handelende en oordelende wezens, die ondanks dominantie van anderen en/of maatschappelijke weerstand van anderen hun eigen etnocentrisch ingekleurde definitie van de situatie handhaven. Dit perspectief betekent voor het onderzoek dat wij, wat betreft de -CvhO, ons vooral richten op de etnocentrische invulling hiervan: dat wil zeggen op de positieve stereotiepe manier

waarop Surinamers zichzelf beleven en de negatieve stereotiepe manier waarop zij Nederlanders beleven. De koloniale dimensie van de +CvhO - dat wil zeggen de negatieve stereotiepe manier waarop Nederlanders Surinamers beleven en de gevolgen hiervan voor de zelfbeleving van de Surinamers - laten wij buiten beschouwing.

Tenslotte analyseren wij de onderzoeksgegevens vanuit een veranderkundig perspectief. Deze onderzoeksbenadering speelt vooral in het veldonderzoek - op het terrein van de (volwassenen)educatie - een rol. Niet in de laatste plaats omdat educatie door ons opgevat wordt als een instrument dat geplande verandering in de cultuur van een samenleving kan bewerkstelligen. Onze onderzoeksbenadering impliceert dat wij gedurende de data-analyse toegespitst zijn op veranderingsmogelijkheden van de verhouding etnisch(e)-minderheid en -meerderheid binnen de door ons onderzochte terreinen. Met name aan het terrein (volwassenen)educatie zullen wij verhoudingsgewijs veel aandacht besteden.

De dissertatie is als volgt opgebouwd:

In *Hoofdstuk 1* behandelen wij eerst de theoretische herkomst van de probleemstelling. Een belangrijk uitgangspunt hierbij is dat de +CvhO zich ontwikkeld heeft vanuit een interferentie van "wit" etnocentrisme en racisme en dat deze cultuur middels socialisatie-instituten aan de leden van de Nederlandse samenleving wordt overgedragen, zonder dat zij als zodanig herkend wordt.

De -CvhO vatten wij op als een cultuur die geworteld is in "zwart" etnocentrisme en door "wit" racisme beïnvloed is. Terwijl wij daarbij bovendien vooronderstellen dat "zwart" etnocentrisme de -CvhO veel *sterker* beïnvloedt dan wit racisme.

Etnocentrisme begrijpen wij in dit verband als een complex van attitudes, dat voortspuit uit stereotiepegewijze waarneming van karakteristieken van de wij- en zij-groepen, waarbij de evaluatie van de sociale stereotiepen van de wij-groep positief uitvalt; tegenover de zij-groep is die negatief van aard. Racisme is volgens ons gebaseerd op een systematische selectieve roltoewijzing en selectieve (eigen)waarde-toekenning of -toeschrijving aan etnische groepen (in interactie). Zowel voor etnocentrisme als racisme onderscheiden wij 4 niveaus: een individueel, een collectief, een ideologisch en een institutioneel niveau.

Met de introductie van het begrip racisme belanden wij bij de historische en maatschappelijke herkomst van onze probleemstelling, waarbij kolonialisme, migratie en economische recessie sleutelbegrippen vormen. Kern van ons betoog hierbij is dat de aanwezigheid van een +CvhO bij autochtone Nederlanders en een -CvhO bij allochtone Nederlanders een noodzakelijke (en op zich al voldoende) voorwaarde voor inter-etnische tegenstellingen vormt.

Een economische recessie begrijpen wij daarom ook niet als de oorzaak van racisme; een verklaring die wij vaak in de literatuur aantreffen. Zij fungeert onzes inziens eerder als een katalysator en wel in die zin dat zij racistische opvattingen activeert.

In *hoofdstuk 2* werken wij oordeel, macht en discriminatie (die in de literatuur gebruikt worden om etnisch(e)-minderheden en -meerderheden in relatie tot elkaar te beschrijven) als kernbegrippen, van onze basisgedachten (etnocentrisme en racisme) uit. Eén van onze belangrijkste kernbegrippen is "oordeel" of "oordelen." Wij beschouwen "oordeel"

of "oordelen" als een begrip dat een productief of actief, een definiërend of grenzenstellend en een handelingsmoment bezit. Dat wil zeggen wij vatten "oordeel" of "oordelen" als een handeling met een agogische kwaliteit en relevantie op. In het kader van vormingsactiviteiten beschouwen wij enerzijds het vellen van een oordeel, in vergelijking met het ontwikkelen van inzicht als een vormingsdoel met een agogische meerwaarde, omdat het vellen van een oordeel een verwerking van, òf het productief omgaan met een ontwikkeld inzicht veronderstelt. Omdat een oordeel vellen tevens een definiërend moment bezit, sluit deze activiteit bovendien aan bij de gangbare vormingsopvatting, die de mondigheid van lerende volwassenen als uitgangspunt neemt. Daarbij is van belang dat wij de relatie oordeel-vooroordeel als glijdend beschouwen, een opvatting die voortvloeit uit het feit dat wij "oordelen" zien als de basisverzameling van oordelen. Deze verzameling bevat oordelen met een meer objectieve of meer subjectieve inhoud. Voorts zijn wij van mening dat etnische vooroordelen onderdeel vormen van een samenhangend geheel van oordelen, dat zichtbaar wordt in het *systematisch handelen* van betrokken personen. De vraag of één vooroordeel, al dan niet leidt tot discriminatie, verliest daarmee haar relevantie. Van "macht" benoemen wij twee verschijningsvormen: overmacht en eigenmacht. De relatie tussen deze beide vormen van macht bestaat hieruit, dat overmacht eigenmacht impliceert, maar dat het omgekeerde niet persé geldt. Ons uitgangspunt is dat elk individu of elke groep over macht beschikt, in elk geval over eigenmacht, maar deze vaak onvoldoende herkent. Discriminatie vatten wij primair als machtsdaad op. Daarnaast beschouwen wij discriminatie - in tegenstelling tot andere auteurs - niet alleen als een 'intentionele act'. Dat wil zeggen de bedoeling te discrimineren is niet voldoende om de discriminatiehandeling te voltrekken. De belangrijkste conclusie van hoofdstuk 2 is, dat kernbegrippen die kenmerken van en de verhouding tussen etnisch(e)-minderheid en -meerderheid beschrijven, overwegend gehanteerd worden of gedefinieerd zijn op een wijze die functioneel is voor de +CvhO en dysfunctioneel voor de -CvhO.

In *hoofdstuk 3* operationaliseren wij het concept van de CvhO nader aan de hand van twee vooronderzoeken. Vanuit een voortdurende vergelijking en tevens gelijktijdige ordening van verschillende interacties, die zich voordeden tussen (etnisch(e))-minderheids- en -meerderheidsleden, ontwikkelen wij inductief zeven variabelen die wij hier kort beschrijven. Deze worden in de loop van ons onderzoek aangevuld met een achtste. De variabelen zijn:

- I. mensbeeld: het bij voorbaat toeschrijven van bepaalde rollen aan Ego of Alter;
- II. model: Ego of Alter als norm beleven en of als uitgangspunt voor handelen nemen;
- III. relevante Andere: Ego als norm beleven en verwachten dat Alter dat ook doet of Alter dwingend als norm beleven;
- IV. monopolisering: het voor zichzelf claimen van een alleenrecht op oordelen;
- V. kleine machthebber:
 - a. de beleving van overmacht van Ego op Alter respectievelijk de macht van Ego over Alter;
 - b. de beleving van (de) eigenmacht van Ego;
- VI. subjectief oordeel: "neutrale" of stereotiepe opvattingen met een negatieve lading en/of negatieve consequenties;

- VII. bijzonder gedrag en/of uitspraak en/of argumentatie: dit type gedrag en/of uitspraak en/of argumentatie is gebaseerd op een *verzwegen* stereotiepe veronderstelling;
- VIII. (eigen)waarde: het bij voorbaat toeschrijven van bepaalde (eigen)waarden aan Ego of Alter.

De negende variabele "stemmingmakerij" werd door ons niet systematisch gebruikt in de data-analyse.

In ditzelfde hoofdstuk exploreren wij vervolgens enkele relevante onderdelen van de Minderhedennota (1983) als voorwaardenscheppend beleidsstuk, op de aanwezigheid van de +CvhO en de -CvhO. Met deze exploratie beogen wij bovendien de bruikbaarheid van onze eerste zeven variabelen te beoordelen en de definities ervan verder aan te scherpen. Uit onze analyse blijkt dat tenminste drie variabelen uit de +CvhO te weten "model", "subjectief oordeel" en "bijzondere uitspraak" in de Minderhedennota voorkomen.

Centrale gedachten (bijvoorbeeld: vooroordeel-en-discriminatie-als-incident in plaats van racisme-als-systeem) worden bovendien zo gehanteerd, dat zij functioneel zijn voor de Nederlandse (dominante) definitie van de situatie en daarmee voor de +CvhO. De -CvhO komen wij in deze nota niet tegen.

Op basis van de resultaten van onderzoek menen wij voldoende toegerust te zijn, om enerzijds tot de aanwezigheid van een -CvhO en +CvhO in de alledaagse omgang en anderzijds een +CvhO in het beleid te besluiten. Wij zijn dus van mening dat het concept relevant en met betrekking tot enkele variabelen in elk geval bruikbaar is. Deze conclusie roept twee nieuwe vragen op: de vraag naar de mate waarin de CvhO een algemeen verschijnsel is en de vraag of alle variabelen een gebruikswaarde bezitten. Om deze vragen te beantwoorden, breiden wij de onderzoeksvelden "alledaagse omgang" en "beleid" uit met "sociale wetenschappen" en "volwassenenvorming" .

Voor het onderzoeksveld "sociale wetenschappen" formuleren wij de volgende hypothese: "In sociaal-wetenschappelijke studies komen wij overeenkomstige uitdrukkingsvormen van de +CvhO en de -CvhO tegen als in de alledaagse omgang".

Voor het onderzoeksveld "(volwassenen)educatie" formuleren wij de hypothesen:

- In volwassenenvorming komen wij overeenkomstige uitdrukkingsvormen van de +CvhO en de -CvhO tegen als in alledaagse omgang;
- Nederlandse respondenten (uit het veldonderzoek) zullen de -CvhO nauwelijks herkennen.

In *hoofdstuk 4* voeren wij een gefaseerde exploratie uit op relevante sociaal-wetenschappelijke units.

In fase I gaan wij uit van een aselechte steekproef en gaat het om een globale toetsing. Onze vraagstelling luidt: "wiens vooroordelen of discriminerende handelingen vormen uitgangspunt respectievelijk onderwerp van sociaal-wetenschappelijk onderzoek?". Onze vraagstelling impliceert dat wij vooral de "cultuur van het vooroordeel" toetsen. De analyse en ordening resulteert onder meer in een 2 x 2-tabel, waarop wij een x²-toets (= chi-kwadraat toets) toepassen.

De uitkomst van de x2-toets volgens mogen wij concluderen, dat sociaal-wetenschappelijk onderzoek, dat interetnische relaties tussen groepen met een koloniaal verleden beschrijft en analyseert, significant vaker vanuit het dominante perspectief vertrekt. Dat wil zeggen dat de etnisch(e)-meerderheid de situatie significant vaker definieert en de etnisch(e)-minderheid frequenter op de definitie van de situatie door de etnisch(e)-meerderheid reageert, dan reageert vanuit de eigen definitie van de situatie. Hieraan zouden wij de conclusie kunnen verbinden, dat de dominante definitie van de situatie sterk overheerst binnen het sociaal-wetenschappelijk denken. Op deze wijze kunnen eigen machtsgevoelens bij etnische-minderheden afgezwakt worden en bij etnische-meerderheden geactiveerd.

In fase II gaan wij uit van een selecte steekproef en gaat het om een verdergaande exploratie.

Onze vraagstelling luidt: "In welke vorm manifesteren de +CvhO en de -CvhO zich in sociaal-wetenschappelijk onderzoek?".

Voor de +CvhO blijken alle variabelen bruikbaar en relevant, hoewel wij soms om analytische redenen, de variabele "model" en "relevante Andere" samenvoegen. Opvallend is bovendien de neiging "minderheden" vanuit een knelpuntbenadering te bespreken. Met betrekking tot de -CvhO blijken vijf van de zeven variabelen bruikbaar en relevant. De variabele "mensbeeld" (etnische-minderheidsleden in een "actor"- en "dader"rol) kwamen wij niet tegen. Evenmin als de variabele bijzondere argumentatie (=variabele VII). De aanwezigheid van de -CvhO in de door ons geanalyseerde units kan het best getypeerd worden als een fluctuerende oriëntatie (in plaats van een definitie) in de sociale wetenschappen, die vaag en versnipperd is en zich als incident manifesteert. Bovendien dreigt zij doorlopend ondergesneeuwd te raken, doordat zij altijd in samenhang met de +CvhO voorkomt en niet afzonderlijk. Als de minderheidscultuur niet als een samenhangend en systematisch voorkomend denkkader gepresenteerd wordt, worden er (te) hoge eisen gesteld aan een lezerspubliek om de incidenten die zij vaag en versnipperd aangeboden krijgen, als een systematisch voorkomend en concreet verschijnsel te begrijpen, te verwerken en daar ook nog nieuwe methodologische aanwijzingen of handelingsmogelijkheden aan te ontleen.

Dit te meer omdat, óók als de -CvhO niet vaag en versnipperd maar duidelijk doch onnadrukkelijk voorkomt, de kans groot is dat zij toch vanuit een dominant perspectief begrepen wordt, wanneer zij niet *nadrukkelijk*, *overduidelijk* en *ondubbelzinnig* gepresenteerd wordt.

In *hoofdstuk 5* verplaatsen wij het onderzoek naar het terrein van de (volwassenen-) educatie. Als educatieve setting hebben wij internaten uitgekozen: twee volkshogescholen en één politieopleiding, die wij aanduiden met instelling I, II en III. De instellingen corresponderen achtereenvolgens nagenoeg met agogische benaderingen als de "persoonlijke groei-", "kritische" en "pragmatische" benadering.

Het onderzoek is naar zijn aard te karakteriseren als een explorerend-beschrijvend onderzoek met toetsende momenten. Naar type kan het omschreven worden als een "multiple-case onderzoek."

Wij hebben totaal drie cases. Deze bestaan uit een x-aantal cursussen en interviews met docenten en/of cursisten.

Ons data-analyse-instrument heeft betrekking op variabelen, algemene en specifieke kenmerken van cursussen en op gegevens in de interviews, voor zover zij een (in)directe relatie hebben met de aanwezigheid van de \neg CvhO en de +CvhO en/of het voorkomen van de +CvhO. In de data-analyse toetsen wij twee vooronderstellingen. Te weten, dat er een positieve relatie bestaat:

- a. tussen enerzijds een referentiekader van onderzoek dat gebaseerd is op de dominante definitie en anderzijds het in ruime mate aanwezig zijn van de +CvhO en het (nagenoeg) ontbreken van de \neg CvhO;
- b. tussen enerzijds een referentiekader van onderzoek dat gebaseerd is op de minderheidsdefinitie en anderzijds de in ruime mate aanwezigheid van de \neg CvhO; deze vooronderstelling 'toetsen' wij in de data-analyse van de interviews.

In hoofdstuk 6 en 7 bespreken wij de resultaten van de data-analyse. Uit de verschillende mogelijkheden om het materiaal te ordenen, kiezen wij op grond van pragmatische overwegingen de variabele etniciteit als invalshoek. De witte groep bekijken wij vanuit de aanwezigheid van de +CvhO en \neg CvhO; de zwarte groep bekijken wij vooral vanuit de aanwezigheid van de \neg CvhO.

Voor de witte doelgroep worden alle hypothesen die betrekking hebben op de aanwezigheid van de +CvhO, voor zowel de cursussen als de interviews bevestigd. Voor de zwarte doelgroep worden niet alle hypothesen die betrekking hebben op de aanwezigheid van de \neg CvhO in het cursuswerk bevestigd. Daarnaast fluctueert de \neg CvhO ook per cursus en wel zo, dat er met betrekking tot de variabele "model" en "subjectief oordeel", wél sprake blijkt te zijn van een minderheidsdefinitie van de situatie.

Voor de interviews worden alle hypothesen met betrekking tot \neg CvhO wél bevestigd. De aanwezigheid van de \neg CvhO is vrij groot maar evenals in het cursuswerk en in de analyse van sociaal-wetenschappelijke units fluctuerend. De aanwezigheid is bij zwarte respondenten zelfs zo groot dat zij de koloniale dimensie binnen de \neg CvhO in 85% van de gevallen overtreft en in ongeveer 50% behoorlijk overtreft. Bij de witte groep is er in de interviews echter sprake van een (zeer) geringe oriëntatie op de \neg CvhO.

Uit de interviews blijkt dus, dat er een positieve relatie bestaat tussen enerzijds een referentiekader van onderzoek dat gebaseerd is op de dominante definitie en anderzijds een ruime aanwezigheid van de +CvhO en gelijktijdig een (geringe) minderheidsoriëntatie. Eveneens blijkt dat er een positieve relatie bestaat tussen een referentiekader van onderzoek dat gebaseerd is op de minderheidsdefinitie en de ruime aanwezigheid van de \neg CvhO, mits het denken in termen van de \neg CvhO in het (collectieve) bewustzijn van de geïnterviewde individuen voorkomt. Hiermee zijn onze eerdere vooronderstellingen (zie vorige pagina), alsmede onze opvatting dat zwart etnocentrisme binnen de CvhO van etnische-minderheden een sterkere kracht vormt dan wit racisme (zie hoofdstuk 1), bevestigd.

Naast deze conclusies die betrekking hebben op onze hypothesen of vooronderstellingen, zijn er nog enkele algemene en specifieke conclusies te noemen.

In de eerste plaats willen wij opmerken dat de onderzochte instellingen de mogelijkheden die de verschillende agogische oriëntaties hen bieden, niet ten volle benutten. Zo hanteert instelling I de persoonlijke groeigedachte, waarbij in principe de mondigheid van het individu, uitgangspunt vormt van leerprocessen. Gelijktijdig hanteert zij een anti-racistisch referentiekader dat de creatieve ontplooiing en de mondigheid van individuen in feite weersprekt. Instelling I zou er dus mee gediend zijn een anti-racistisch referentiekader te hanteren, waarbij etnische-minderheden vanuit een actor-perspectief benaderd worden. Instelling II geeft in haar kritische benadering gelijktijdig aandacht aan het individu en aan zijn relatie tot de sociale structuur, maar heeft een onvoldoende uitgewerkt anti-racistisch referentiekader, terwijl zij er ook (enigszins) toe neigt een slachtofferperspectief te hanteren. Instelling II zou er dus mee gediend zijn, te reflecteren over de precieze inhoud en uitwerking van haar anti-racistisch referentiekader. Instelling III is pragmatisch in haar aanpak. Dit manifesteert zich in te weinig aandacht voor houdingsvraagstukken en teveel aandacht voor gedragswijzen. De samenlevingsstructuur staat niet ter discussie, terwijl zowel de theoretische benadering van etnische verhoudingen als de praktische invulling, gekenmerkt worden door ad hoc beslissingen en amateurisme. Instelling III zou er dus mee gediend zijn haar anti-racistisch onderwijs grondig te reorganiseren.

Hoewel de agogische en de anti-racistische oriëntaties in de drie instellingen zeer verschillend zijn, lijkt er geen relatie te bestaan tussen enerzijds de agogische en anti-racistische oriëntatie en anderzijds de aan- of afwezigheid van de +CvhO en/of de -CvhO.

Wel blijkt er soms een verband te bestaan tussen een:

- a. *Instelling en het gebruik van begrippen die functioneel zijn voor de +CvhO.*

Illustratief in dit verband is het voor instelling III gehanteerde anti-racistisch model dat het verschijnsel racisme reduceert tot uitingvormen hiervan, waardoor de anti-racistische werkwijze binnen deze instelling als inadequaar en dus functioneel voor de +CvhO gekenmerkt moet worden. Terwijl het anti-racistisch model dat instelling I hanteert racisme erkent, maar daarbij in determinerende zin wit en zwart als daders respectievelijk slachtoffers opvat, waardoor een actoropstelling voor zwarten onbereikbaar lijkt.

- b. *Instelling en een specifieke vorm van handelen dat functioneel is voor de +CvhO.*

Onder de op zich zeer verschillende cursustypen troffen wij géén cursustypen met een zwarte cursusleiding en witte cursisten, of een gemengde cursusleiding met een al dan niet etnisch-gemengde groep cursisten aan.

Achter de afwezigheid van de door ons beschreven cursustypen, blijken er in al de onderzochte instellingen, specifieke en stereotiepe opvattingen met betrekking tot de taak van zwarte docenten respectievelijk zwarten schuil te gaan.

In instelling I en II worden als vanzelfsprekend zwarte docenten aan het "migranten"werk toegewezen, terwijl zij min of meer uitgesloten worden van het "algemene" (= witte) werk. Daarnaast valt op dat instelling I migrantenwerk in principe door zwarten en instelling II migrantenwerk door zwarten en witten laten uitvoeren. In instelling III was er nog niet eens overwogen één of meerdere zwarte docenten in dienst te nemen. De stereotiepe opvattingen die in de 3 instellingen onder meer tot uitdrukking komen in de selectieve-toewijzing van zwarte en witte aan onderwijstaken, *marginaliseren* de rol van zwarten in witte instellingen. Uit onze analyse blijkt bovendien dat de aanwezigheid van een zwarte cursusleiding correleert met een lagere mate van +CvhO in de cursussen. In ons onderzoek spreidden de helft van de

witte docenten op het gebied van interetnische relaties en processen, bovendien (grove) ondeskundigheid ten toon. De beschreven opstellingen van de drie witte instellingen vinden wij daarom niet alleen participatie-afremmend naar etnische-minderheden toe, maar hierdoor wordt ook het emancipatorisch gehalte van het vormingswerk en van de cultuur van betrokken organisaties bedreigd.

c. *Instelling en de aanwezigheid van specifieke variabelen uit de +CvhO.*

In instelling I komt met name de variabele "mensbeeld" vaak voor. Zowel op het niveau van de cursusleiding, de cursusinhoud als op dat van de cursisten. In instelling III valt niet zozeer op dat variabele "subjectief oordeel" voorkomt, maar dat zij op het niveau van de cursusleiding in ruime mate voorkomt. Bovendien komt de subdimensie knelpuntreductie van de variabele "bijzondere uitspraak" in deze instelling in extreme mate voor.

Niet-instellingsgebonden is ondermeer het gebruik van discriminatie als intentioneel begrip. Dat wil zeggen dat de intentie tot discrimineren van een wit individu als een noodzakelijke en voldoende voorwaarde wordt begrepen om de act met effectief gevolg te voltrekken. Terwijl onzes inziens de effectiviteit van de discriminatie-act in eerste instantie met de *context* of met *situationele factoren* te maken heeft.

In de interviews met witte respondenten valt op dat zij aangeven reeds in hun primaire socialisatie, stereotiepe opvattingen en/of vooroordelen met betrekking tot etnische-minderheden te zijn tegengekomen. Gelijktijdig geven zij er allen blijk van op de één of andere manier zelf ook uit te gaan van het postulaat dat betrekking heeft op het biologisch en/of cultureel minderwaardig zijn van etnische-minderheden. De meeste zwarte respondenten merken op, pas in Nederland (dus na de primaire socialisatie), negatieve opvattingen met betrekking tot Nederlanders te hebben ontwikkeld. Hier geven zij ook blijk van. Zowel zwart als wit geven echter ook aan bevooroordeeldheid af te keuren.

Deze situatie leidt meerdere malen tot een zekere ambivalentie in de opstelling naar elkaar toe. Hoewel zowel de zwarte als de witte respondenten wel de één of andere vorm van persoonlijk contact met een lid uit de zij-groep hebben, weten nòch de meeste zwarte nòch de meeste witte respondenten iets plezierigs over elkaar - dat wil zeggen de zij-groep als geheel - te vertellen. Bovendien geven beide betrokken groepen aan zich in elkaars buurt "anders", dat wil zeggen op hun hoede, argwanend, schuldig, niet op hun gemak te voelen.

Opvallend bij de zwarte respondenten is dat de variabele "model" uit de -CvhO, in vergelijking met die uit de +CvhO, *ongeveer driemaal* zo vaak voorkomt. De variabele "subjectief oordeel" is voor de -CvhO de tweede belangrijkste variabele. Met betrekking tot deze twee variabelen blijkt zowel in het cursuswerk als in de interviews dat er sprake is van een uitgesproken minderheidsdefinitie van de situatie, die vooral gebaseerd is op etnocentrisme. Door deze bevinding zijn wij geneigd onze eerder geformuleerde *centrale vooronderstelling* dat etnische-minderheden actors zijn die, ondanks dominantie en/of maatschappelijke weerstand hun eigen etnocentrisch ingekleurde definitie van de situatie handhaven, als *legitiem* te zien. Gelijktijdig valt op dat de score op de variabele "monopolisering" (een claim leggen op het recht op oordelen) vrij laag is. Dat wil zeggen Surinamers bezitten - net als Nederlanders - dus verschillende positieve stereotiepe oordelen ten aanzien van zichzelf en negatieve ten aanzien van Nederlanders

(zij het dat deze, anders dan bij Nederlanders het geval is, primair etnocentrisch zijn), maar zij beleven deze negatieve oordelen als persoonlijk en toevallig. Dit komt omdat deze niet algemeen bekend zijn, noch als maatschappelijk oordelen herkend worden, waardoor zij anders dan opvattingen uit de +CvhO niet fungeren als (maatschappelijke) vanzelfsprekendheden. Het gevolg is dan ook dat Surinamers nauwelijks ideologische overmacht kunnen ontleenen aan hun -CvhO, maar in principe wel ideologische eigenmacht.

Een laatste opmerking betreft het feit dat wij in ons veldonderzoek, gestuit zijn op een achtste en negende variabele. De variabele "(eigen)waarde" werd vooral zichtbaar omdat met name witte cursisten en respondenten, zichzelf de waarde "superieur" toekenden respectievelijk zichzelf associeerden met "superieur-zijn", terwijl zij zwarten de waarde "inferieur" toekenden respectievelijk hen associeerden met "inferieur-zijn". De variabele "stemmingmakerij" heeft betrekking op het manipuleren van informatie en effecten op de wij-omgeving, door selectief gedrag van een lid uit een wij-groep, met het doel een lid uit de zij-groep te stigmatiseren.

In *hoofdstuk 8* geven wij aan, dat uit het gehele onderzoek blijkt, dat het concept de CvhO relevant is voor het beschrijven en analyseren van terreinen, waarbinnen etnische-minderheids- en -meerderheidsverhoudingen een rol spelen. Ook de door ons inductief afgeleide variabelen blijken bruikbaar voor zowel de +CvhO als de -CvhO.

De +CvhO manifesteert zich binnen ons onderzoek als een dominante cultuur van het oordelen, wat correspondeert met het eenzijdig (willen) aangeven van de interetnische definitie van de situatie. De +CvhO fungeert daardoor als bron van overmacht, zodat opvattingen uit deze cultuur, algemeen en vanzelfsprekend lijken te zijn. De -CvhO is waarneembaar als oriëntatie, dat wil zeggen dat zij vaag en versnipperd voorkomt binnen de +CvhO. De oorzaak van het fragmentarisch voorkomen van de -CvhO ligt onder meer in drie elkaar versterkende factoren:

- de aanwezigheid van een dominant referentiekader, gebaseerd op meerderheids-oordelen dat uitgangspunt vormt voor interacties tussen etnische minderheids- en -meerderheidsgroepen op terreinen als alledaagse omgang, beleid, sociale wetenschappen en (volwassenen)educatie;
- de hantering van concepten en theorieën door etnische-minderheden en -meerderheden die functioneel zijn voor de +CvhO en dysfunctioneel voor de -CvhO;
- de aanwezigheid van specifieke stereotiepen en ideologieën, die functioneel zijn voor de +CvhO en dysfunctioneel voor de -CvhO; binnen ons onderzoek lijkt de ideologie van het individualisme een dergelijke rol te spelen.

Voor de onderzochte terreinen betekenen bovengenoemde bevindingen dat etnische-minderheden niet voldoende vanuit een actorrol kunnen opereren, omdat zij diverse barrières tegenkomen. Terwijl zij daarbij bovendien geconfronteerd worden met een karikatuur van zichzelf, die hun zelfbeeld bedreigt.

Deze barrières blijken zo systematisch en samenhangend voor te komen, dat zij - indien zij niet uit de weg worden geruimd - participatie en emancipatie van "minderheidsleden en meerderheidsleden" in de Nederlandse multi-etnische samenleving, onmogelijk maken. Vanuit de actorrol van betrokken etnische-minderheden is het echter voorspel-

baar dat zij niet blijvend genoeg zullen nemen met een toeschouwers- en slachtoffersrol in een samenleving waarvan zij evenzeer deel uitmaken als de autochtonen. Het is dus zaak om de verhouding tussen autochtone en allochtone Nederlanders in structurele zin te wijzigen waardoor er meer sprake kan zijn van een symmetrische relatie, zodat alle etnische groepen hun actorrol kunnen realiseren.

Uit het onderzoek blijkt voorts dat het actorperspectief een bijzondere betekenis heeft voor de bestaande theorievorming en theorieontwikkeling ten aanzien van interetnische relaties.

Het actorperspectief blijkt namelijk de **empirische gevoeligheid** van een onderzoeker te vergroten en zo te leiden tot het verzamelen van sociale feiten, die binnen de bestaande maatschappelijke orde onvoldoende systematisch onderzocht worden.

Methodologische aanbevelingen voor het veranderen van interetnische verhoudingen moeten aansluiting zoeken bij voorwaarden om de overmacht van etnische-meerderheden te relativiseren en de eigenmacht van etnische-minderheden te activeren. De aanbevelingen zullen hiertoe moeten vertrekken vanuit de actorrol van etnische-minderheden.

Dit perspectief betekent voor veranderingen van verhoudingen in de alledaagse omgang, dat er zowel van **actorsymmetrie** als van een **princiële sociale symmetrie** uitgegaan dient te worden.

Actorsymmetrie heeft betrekking op het toeschrijven van een actorrol aan zowel etnische-minderheden als etnische-meerderheden in interacties. Met het uitgangspunt van principiële sociale symmetrie nemen wij stelling tegen het stereotiepe idee, dat alle etnische-minderheden te zamen een homogene groep vormen die uit 'achterstands'-individuen bestaan. Een suggestie die wij op minstens drie van de vier door ons onderzochte terreinen zijn tegengekomen. Principiële sociale symmetrie van etnische-minderheden betekent dat in hun gelederen evenzeer individuen voorkomen, die een lagere status dan etnische-meerderheden bezitten, als die een equivalent of hogere status bezitten. Met name deze mogelijkheid wordt in de alledaagse omgang doodgezwegen, vanuit de ideologie dat somatische kenmerken of het genotype van het zwarte ras de meest bepalende kenmerken, in een interactie vormen. Theorieën die etnische verhoudingen vanuit verschil in huidskleur en dergelijke uitleggen, functioneren (even zo zeer als opvattingen en analyses, die *alleen* de 'achterstand' van etnische groepen benadrukken) daardoor als opvattingen die functioneel zijn voor de +CvO omdat zij hierdoor deze cultuur bevestigen.

Het minderhedenbeleid zou daarom beter als invalshoek kunnen kiezen: aansluiten bij potenties van etnische groepen door deze te versterken, zonder daarbij de zogeheten "achterstand" te benadrukken. Het benadrukken van de achterstand suggereert namelijk dat het probleem kleefst aan de betrokkenen zelf, waardoor achterstelling een minder relevant en dringend probleem kan lijken. Terwijl wij juist van mening zijn dat achterstelling door middel van racisme het *belangrijkste* obstakel voor etnische-minderheden, in de Nederlandse samenleving vormt. Dit impliceert voor ons dat de aandacht niet alleen op te veranderen instituties van de samenleving gericht moet worden, maar

dat autochtone Nederlanders ook expliciet mede-doelgroep moeten vormen van beleidsbemoeienissen.

De sociale wetenschappen hebben met betrekking tot de verhouding allochtoon - autochtoon een dubbele verantwoordelijkheid. Enerzijds omdat zij één van de belangrijkste instituties vormen die "ongebonden" kennis - kennis die moet voldoen aan wetenschappelijke eisen en doelen als intersubjectiviteit, validiteit en emancipatie - leveren over deze verhouding. Anderzijds omdat zij voor sommige sectoren een belangrijke toeleveringsfunctie van kennis over etnische verhoudingen hebben, die onder meer gebruikt wordt om beleid uit te stippelen en educatieve programma's te maken zodat emancipatie van etnische groepen bevorderd kan worden.

De sociale wetenschappen zouden, uitgaande van het belang van etnische-minderheden en als stellingname tegen de huidige dominantie van de +CvhO, een strategie moeten ontwikkelen die vanuit de minderheidsdefinitie van de situatie vertrekt. *Echter niet blind, maar vanuit een bezinning op de vraag, welke aspecten van de -CvhO vanuit maatschappelijk, politiek en strategisch standpunt wenselijk zijn voor verspreiding en voor emancipatie van etnische-minderheden.*

Ook (volwassen)educatie zal vanuit een actorsperspectief, invulling moeten geven aan interetnische verhoudingen. Zij zou zich hierbij kunnen laten inspireren door een combinatie van opvattingen, gebaseerd op de kritische en de persoonlijke groeibenaadering, waarbij binnen een cursussetting cursisten zowel als de cursusleiding naar etniciteit evenwichtig verdeeld zijn.

De (ped)agogische gelijkwaardigheid en met name de mondigheid moeten vertrekpunt zijn van vorming. Methodisch gezien zou volwassenenvorming onder meer kunnen aansluiten op de sterke "model"beleving van etnische-minderheden, op het verder ontwikkelen van een eigen "relevante Andere" uit de -CvhO (dat wil zeggen, het verder uitbouwen van zelfgekozen identificatiemomenten), op eigenmacht uit de -CvhO en het relativiseren van overmacht uit de +CvhO. Tenslotte zouden zowel ongewenste denkbeelden uit de -CvhO als de +CvhO in het leerproces gezuiverd moeten worden.

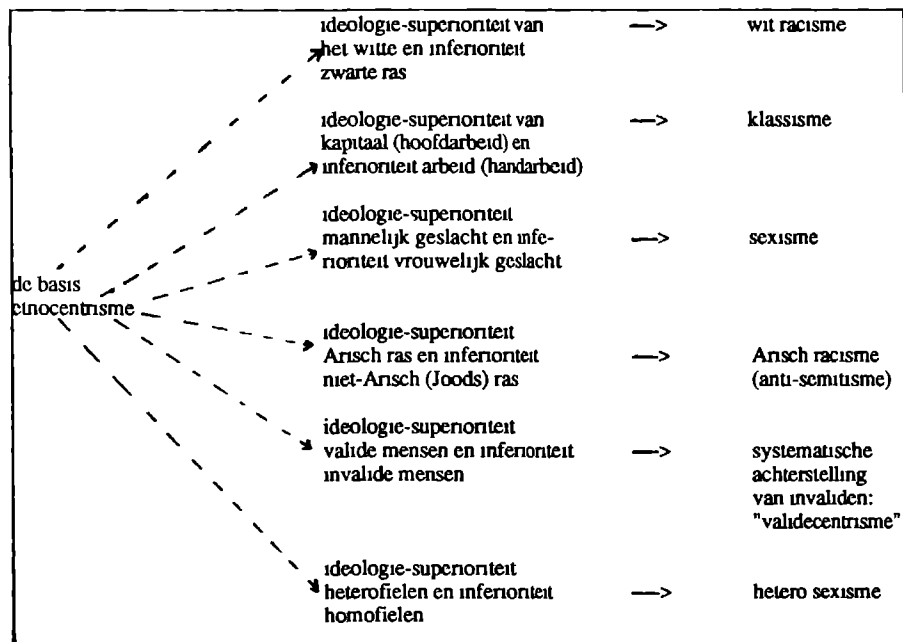
Het onderzoek geeft aanleiding tot het formuleren van de volgende relaties. De eerste heeft betrekking op onze vooronderstelling dat de selectieve-roltoewijzing uit de +CvhO, niet alleen gebaseerd is op ("witte") etnocentrische en racistische denkbeelden, maar óók op het gegeven dat autochtoon en allochtoon zich in een 'gastheer-gastvrouw-gast'relatie plaatsen respectievelijk geplaatst zien. Daarnaast zijn wij van mening dat de selectieve-roltoewijzing, ook een theoretische component bevat. Vóór 1969 was namelijk binnen de theorieontwikkeling op het terrein van socialisatievraagstukken, een overgesocialiseerde visie op de mens gangbaar welke na 1969 in een subjectvisie veranderde. Onzes inziens is deze subjectvisie onvoldoende in theorievorming over interetnische relaties doorgedrongen, waardoor de overgesocialiseerde visie op etnische-minderheden nog gangbaar is.

Een andere vooronderstelling heeft betrekking op de relatie tussen de verschillende variabelen. Enerzijds vooronderstellen wij 2 dimensies of clusters, anderzijds vooronderstellen wij een tijdsvolgorde tussen de variabelen binnen één dimensie. Het eerste cluster bestaat uit twee onafhankelijke variabelen: "mensbeeld" en "(eigen)waarde" en

vier afhankelijken. In de tijd gezien treedt de variabele "model" als eerste op, dan "relevante Andere", "monopolisering" en "kleine machthebber." Het tweede cluster bestaat uit de onafhankelijke variabele "subjectief oordeel" en de afhankelijke variabele "bijzondere uitspraak." Wij veronderstellen dat onder specifieke condities (waarbij de CvHO geactiveerd wordt) beide clusters kunnen interfereren. Hierdoor kunnen bijvoorbeeld subjectieve oordelen ontstaan die gebaseerd zijn op een toeschouwers- en slachtoffersopvatting van etnische-minderheden.

Zowel de vooronderstelling dat de variabelen twee clusters vormen, als die dat daartussen een bepaalde tijdsvolgorde bestaat, baseren wij op logisch-analytische en empirische overwegingen (zie hoofdstuk 4).

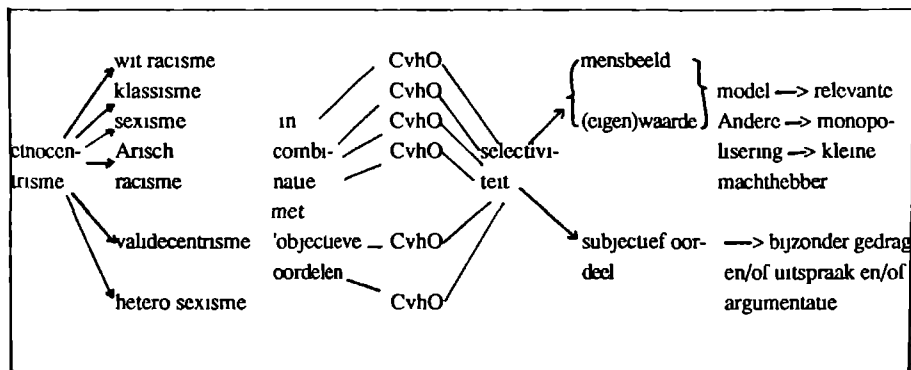
Vervolgens veronderstellen wij, dat etnocentrisme een universeel verschijnsel is, dat ten gevolge van interferentie met specifieke ideologieën nieuwe maatschappelijke verschijnselen doet ontwikkelen.

----> = interferentie

Tengevolge van interferentie van etnocentrisme met specifieke ideologieën ontstaan dus verschijnselen als racisme, klassisme, sexisme enzovoort. Het gemeenschappelijke kenmerk van de genoemde ideologieën is dat hun aanwezigheid tot selectieve waarneming in intermenselijke relaties leidt. Dit impliceert dat wij tevens veronderstellen dat de inductief ontwikkelde variabelen eveneens een operationalisering vormen van de maatschappelijke verschijnselen die in het bovengenoemde schema genoemde zijn .

Als wij de hier genoemde relaties met elkaar verbinden, krijgen wij de volgende hypothetische samenhang.

Tenslotte vooronderstellen wij dat er een relatie bestaat tussen de cellen uit onze 2 x 2-tabel en de fase waarin interetnische emancipatie zich bevindt. Wij verwachten dat cel 1 correspondeert met de eerste fase van interetnische emancipatie, terwijl de overige cellen opklimmend corresponderen met verdere fasen van interetnische emancipatie. Indien deze vooronderstelling juist is zou aan de hand van de 2 x 2-tabel (met behulp van een a-selectie steekproef) voor een bepaalde periode nagegaan kunnen worden, wat het karakter is van de in die tijd uitgegeven sociaal-wetenschappelijke publikaties. En met welke cel/cellen deze publikaties corresponderen. Op grond van frequentietellingen en/of statistische toetsen zou vervolgens vastgesteld kunnen worden, welke definities van de interetnische situatie aanwezig zijn, of zij significant zijn, hoe zij zich tot elkaar verhouden en wat dat betekent voor het bepalen van de fase waarin interetnisch onderzoek zich bevindt.

We sluiten ons onderzoek af met een waarschuwing voor oneigenlijk gebruik van de resultaten van onderzoek. Dit oneigenlijk gebruik kan voortvloeien uit het isoleren van onderdelen van ons onderzoek, uit het gehele denkkader.

The Culture of Judging; a study of the shaping of judgments in inter-ethnic relationships.

In this study we analyse how the culture of Dutch society (the +CvhO), continues the inequality between the white Dutch and the Surinam Dutch.

On the other side we analyse which part the culture of the Surinam Dutch (the -CvhO) plays and can play in reducing and changing the ethnic inequality.

The objective of this study is to formulate methodological indicators, related to the fundamentals of research, thoughts and social activities, for the benefit of those sectors or settings in society with minority-majority relationships in need of urgent improvement. In this study we will develop such indicators for every day life, government-policy, social science and education.

The CvhO will be studied in phases. First we will explore the everyday life situation and the government policy on minorities. This exploration has the function of a pilot study which leads to the development of 7 variables in an inductive fashion.

The 7 variables (Summary, p.4) form the starting point of the main part of this study, where the following questions come up for discussion: "In which way do +CvhO and -CvhO manifest themselves in the social sciences?" "In which way do +CvhO and -CvhO manifest themselves in adult education, which deals with minority - majority relationships and, more specifically, with relationships between the Surinam Dutch and the white Dutch.

The CvhO is defined as a selfsustaining, coherent and mutually supportive pattern of judgements, which plays a central role in interethnic relationships. It sustains itself through reproduction and is transferred from one generation to the next by the institutes of socialization. We suppose also that the CvhO influences the interethnic definition of the situation.

Our definition of CvhO contains several dimensions for the ethnic minority as well as the majority. For ethnic minorities the CvhO is coloured by (a) their own values, interests and goals (dimensions: -CvhO), (b) their own ethnocentric ideology (dimension: "the minority's culture of prejudice) and, (c) the white racial ideology (the (post)colonial dimension of the minority's culture of judgement: +CvhO (-)). In the same way we distinguish for the ethnic majority the dimensions: the majority's culture of judgement, the majority's culture of prejudice, and the black ethnocentric ideology (-CvhO (+)).

The theoretical analysis as well as data collection and data analysis are based on the central assumption that ethnic minorities are actors. They are active, behaving, judging individuals, who, despite domination by others and/or social resistance, are able to uphold their own ethnocentric definition of the situation. This view implies that we will concentrate our analysis on the ethnocentric character of -CvhO thus on the positive stereotype way Surinam people experience each other and/or the negative stereotype way they experience Dutch people. This will be particularly clear in our research of (adult) education (Chapter 5-7). The colonial dimension of the -CvhO - the +CvhO (-) meaning the negative stereotype way Surinam people experience themselves as a result of the colonial relationship with the Netherlands - will be left out of the scope of this study.

Besides, we will analyse our data with the intention to change interethnic relationships. This will especially play a role in our field research in the area of adult education, because we understand education as an instrument that can realize planned change in the culture of a society. This means that during the analysis we are primarily interested in the possibilities to change the relationship between the ethnic minority and ethnic majority in the areas of study. Relatively more attention will be given to adult education in this study.

The structure of this dissertation is as follows:

In Chapter 1 we focus on the theoretical origin of the problem. An important assumption is that +CvhO developed itself from the interaction between 'white' ethnocentrism and racism. Subsequently, this culture has been transferred to the members of Dutch society through institutes of socialization without being recognized as such.

We understand -CvhO as a culture rooted in 'black' ethnocentrism but influenced by 'white' racism. Moreover, we assume that 'black' ethnocentrism has a stronger effect in the shape of -CvhO than 'white' racism. A following assumption is that ethnic minorities in Holland are actors. That means in *symmetric** interactions (thesis § 2.5, p.40), members of the ethnic minorities do not have to accept the dominant interethnic definition because 1) they can use their own interethnic definition of the situation or 2) they can set against their own interethnic definition of the situation.

We understand ethnocentrism as a complex of attitudes that originates from the stereotype perception of characteristics of the in- and out-groups. Hereby the evaluation of the in-group is positive and the evaluation of the out-group is negative.

We see racism as a phenomenon that is based on the selective assignment of roles to ethnic groups (respectively a spectator and victim role or an actor and agressor (doer)role) and a selective attachment of values (either the value inferior or the value superior) to groups in interaction.

* In asymmetric interactions they can *react* but not *act*, because they are dependent.

At the personal level racism is manifest as a generalized and definitive evaluation of biological differences, being either real if illusionary. For ethnocentrism as well as racism we distinguish four levels: an individual, a collective, an ideological and an institutional level.

The introduction of the word racism leads us to the historical and social origin of our problem, with colonialism, migration and economic recession as key words. Central to our arguments is that the presence of +CvhO among the white Dutch and -CvhO among the coloured Dutch forms a necessary (and sufficient) precondition for ethnic contradictions.

Therefore, we don't think that an economic recession can be the cause of racism as is often suggested in literature. In our opinion economic recession functions more as a catalyst activating racist convictions.

In Chapter 2 we describe the meaning of the concepts judgement, power and discrimination. These concepts are used in literature to describe the relation between ethnic minority and ethnic majority. One of our most important concepts is 'judgement' or 'to judge'. We consider 'judgement' or 'to judge' as a concept that implies a productive or active, a defining or limiting moment of acting.

In the context of education, one of the central areas of our research, we compare judgement with the development of understanding as a goal of education with added value.

Judgement presumes active assimilation of, or the productive use of developed understanding. Since judgement is a moment of definition, it is compatible with the current motion about education which has as its premise the formation of articulate adults.

We consider the relationship judgement-prejudice as a continuum, because we see 'to judge' as a core collection of judgements with either more objective or subjective content.

Moreover, we are of the opinion that ethnic prejudice is part of an interrelated system of judgements, that becomes manifest in the systematic behaviour of people concerned. The question whether or not one prejudice leads to discrimination loses therefore its relevance.

Concerning power, we mention two forms: 'power' and self-assertion (=inherent power). The relation between the two forms of power is that 'force majeure' implies inherent power. However, the reverse is not necessarily true. We assume that every individual or group disposes of power, certainly inherent power, but this power is not always recognized

Discrimination is seen by us primarily as the exercise of power with the intention limit (negative discrimination) or extend (positive discrimination) behavioural options of persons. Moreover, we criticize the fact that scientific discussion insufficiently relate discrimination to the context in which discrimination occurs. This context influences the effectivity of discrimination behaviour.

The most important conclusion of Chapter 2 is that basic concepts which describe the relation between ethnic minority and ethnic majority, are mostly used or defined in a way that is functional for the +CvhO and dysfunctional for the -CvhO.

In Chapter 3 the concepts CvhO are developed further on the basis of two pilot studies. By continuous comparison and simultaneous systematisation of various interactions between ethnic minorities and majorities, we developed seven variables in an inductive fashion. An eighth variable is added during our study. These variables are:

1. *mensbeeld*: a priori ascription of roles to Ego or Alter;
2. *model*: Ego or Alter are seen as standard (norm) or starting point for interaction;
3. *relevante Andere*: Ego is experienced as standard (norm) and either it is expected that Alter does the same or Alter is compelled to do so;
4. *monopoliseren*: claiming the exclusive right to judge;
5. *de kleine machthebber*:
 - a. the power of Ego or Alter
 - b. the power of self-assertion;
6. *subjectief oordeel*: 'neutral' or stereotype ideas with negative or positive connotation and/or negative or positive consequences
7. *bijzonder gedrag en/of bijzondere uitspraak en/of bijzondere argumentatie*: this type of behaviour and/or statement and/or argumentation is based on hidden stereotype assumptions.
8. *eigen waarde*: a priori certain values are attributed to Ego or Alter.

In this chapter we also explore some relevant elements of the Minority-bill (*Minderhedennota*, 1983) of the Ministry (of Social Affairs) (a government document that sets social conditions) on the existence of the +CvhO and the -CvhO. Moreover, with this exploration we attempt to test the usefulness of our seven variables and to refine its definitions.

From our analysis it emerges that at least three variables of the +CvhO are present in the Minorities bill: 'model', 'subjective judgement' and 'extraordinary statement'.

Central concepts (such as prejudice and discrimination (as incidental symptoms instead of racism as a system)) are used in such a way that they are functional for the Dutch (dominant) (definition of the) situation, thus for the +CvhO. We don't find the -CvhO in this bill.

We find enough evidence in our study to conclude that the -CvhO as well as the +CvhO are social facts in every day life, while +CvhO is a fact in governmental policy. We are therefore of the opinion that our concept(s) are relevant while some of the variables are useful.

This conclusion induces two new questions: To which degree is the CvhO a general phenomenon? And: Can all variables be used? In order to be able to provide answers to

these questions we expand our inquiry into the areas 'social sciences' and 'adult education'.

The area of inquiry 'social sciences' is being studied by means of its literature. For the purpose we formulate the following hypothesis: "In the literature of the social sciences we encounter the same variables of the +CvhO and the -CvhO as in every day life".

The area (of inquiry) 'adult-education' is being studied through the practise of adult-education. For this purpose we formulate the hypothesis: "In adult formation we encounter the same variables of the +CvhO and the -CvhO as in everyday life".

In Chapter 4, we explore in two stages the relevant units in social science.

In stage I we conduct a rough test on a random sample. Our research question is: "Whose prejudice or discriminating behaviour is starting point or object of social research". This question implies the testing of (especially), the "culture of prejudice". The elements of the analysis can be arranged in a 2 x 2-table as follows:

Arrangement of units

variable variable	Definition of the situation		
	Definition by the majority + = ethnic majority	Definition by the minority - = ethnic minority	
judgements by the majority (direct or indirect)	category 1 41 a	category 4 0 d	N ₃ = 41 +
judgements by the minority (direct or indirect)	category 2 17 b	c category 3 2	N ₄ = 19
Total N	N ₁ = 58	N ₂ = 2	N = 60

From the χ^2 test we may conclude, that social research of interethnic relations between groups with a colonial history departs significantly more frequent from the dominant perspective than from the minority's point of view. This means that the ethnic majority defines the situation significantly more frequent than the ethnic minority. Moreover the ethnic minority reacts more often to the definition of the situation by the ethnic majority than that it reacts from their own definition of the situation. From these findings we can draw the conclusion that the dominant definition of the situation also dominates in social

science. This can lead to weakening of the feelings of power and self-assertion of ethnic minorities and strengthening of these feelings among ethnic majorities.

In stage II we explore this issue further with selected samples. Our research question is: "How do +CvhO and -CvhO manifest themselves in social research?" For the understanding of the +CvhO it seems that all variables are useful and relevant, although, for analytical reasons, the variables 'model' and 'relevante Andere' are taken together. For the understanding of -CvhO it seems that five out of seven variables are useful and relevant: the variables 'mensbeeld' (ethnic minorities in an 'actor' role) and 'bijzondere uitspraak' are not encountered.

The occurrence of the -CvhO in the analysed units can be best characterized as a fluctuating orientation (as opposed to a definition). It appears in social science in a foggy (and fragmented) fashion. -CvhO is incidentally present and is in permanent risk to be snowed under, because it never appears separate but always together with +CvhO. If -CvhO is not presented in a coherent and systematic fashion, it may well be too demanding for the reader to recognize -CvhO. It will be difficult for the reader to understand a phenomenon, that is described in a vague and fragmented way, as systematically recurring and concrete. It can, therefore, not be expected that -CvhO is made operational and that methodological indications or options for behaviour are deduced.

However, even when -CvhO is not presented in a vague and fragmented fashion, but clear yet without emphasis, it will still be suppressed by +CvhO. This is the reason why we are of the opinion that views based on the actorperspective from ethnic minorities can only then be understood as coherent and systematic, if these views are presented in an emphasized, explicit and unambiguous way clearly related to the minority's definition of the situation.

In Chapter 5-7 we transfer our study to the field of adult education.

The educative setting is the boarding school. We choose two people's colleges and one police-academy. The three institutes identify with different andragological approaches: the 'humanistic' model (I), the 'critical' model (II) and the 'pragmatic' model (III).

The nature of research can be characterized as exploratory, describing and testing. The type of research can be called 'multiple-case research'.

Together there are three cases. Subjects of study is the context of the various courses of each case. These are supplemented with interviews of teachers and students.

Our data analysis concerns variables, general and specific characteristics of courses and interviews directly related to +CvhO and -CvhO. Moreover, we test with the data analyses the following two hypotheses:

- a. In research, there is a positive relation between, on the one hand a frame of reference based on the dominant definition and on the other hand the ample presence of +CvhO and the (virtual) absence of -CvhO.
- b. In research there is a positive relation between on one hand a frame of reference based on the definition of the minority and on the other hand the ample presence of -CvhO. This latter hypothesis will be tested through a data analysis of the interviews.

From the various possibilities to arrange the data, we chose on practical grounds the variable ethnicity as point of entry. For whites we analysed the presence of +CvhO and -CvhO. For blacks we analysed the presence of -CvhO.

Both hypotheses that refer to the presence of +CvhO are confirmed by the courses and the interviews. This is not true for *all* hypotheses that refer to the presence of -CvhO in the courses. Besides, the -CvhO varies within courses in such a way that concerning the variables 'model' and 'subjectief oordeel', one can indeed speak about a minority definition of the situation. Although the -CvhO varies in interviews, it is amply present. this confirms *all* hypotheses referring to -CvhO.

The presence of -CvhO with black respondents is such that it surpasses the colonial dimension in -CvhO in 85% of the cases. In 50% of the cases the colonial dimension is substantially surpassed. The interviews of the whites show a rather low orientation towards -CvhO.

It appears in the interviews that in research a positive relation exists with on the one hand a frame of reference based on the dominant definition and on the other hand ample presence of +CvhO and simultaneously a scant minority orientation. Moreover, it seems that in research a positive relation exists between a frame of reference based on the definition of the minority and the ample presence of -CvhO on the condition that reasoning in terms of -CvhO occurs in the (collective) consciousness of the interviewed individuals. This confirms our first hypotheses (see Chapter 1) as well as the opinion that black ethnocentrism in the CvHO of ethnic minorities is a stronger force than white racism.

Apart from these conclusions which concern our hypotheses there are also some other general and some more specific conclusions to be drawn.

In the first place we want to remark that the three institutes under review do not fully utilize the possibilities offered by the various andragological orientations.

In the case of Institute I the 'humanistic' model is the point of reference for the learning process. It treats students as creative and grown up individuals. However, the institute uses an anti-racial frame of reference that in fact hinders the development of the creative potential and limits sharing of individuals opinions.

Institute I would therefore be well advised to use an anti-racism frame of reference whereby ethnic minorities are understood from an actor-perspective.

Institute II pays in the approach attention to the individual as well as its relation to the social structure. However, its anti-racism frame of reference is not sufficiently elaborated. It tends to use the victim perspective. Institute II therefore, would be well advised to reflect on the precise content of its anti-racism frame of reference.

Institute III uses a pragmatic approach which pays little attention to matters of attitude and too much to behaviour. The structure of society is not questioned. Moreover, the theoretical approach as well as the practical approach of interethnic relations are characterized by ad hoc decisions and amateurism. Institute III would therefore be well advised to reorganize its anti-racism education in a fundamental way.

Although the andragogical and the anti-racism approaches of the three institutes differ widely, there does not seem to be a relation between, on the one hand, the approach and on the other hand the presence or absence of the +CvhO and/or -CvhO.

However, sometimes it seems that there is a relation:

a. Between the institute and the use of concepts functional for +CvhO.

An example of this phenomenon is the use of the anti-racism model that reduces racism to its forms of expression such as happens in Institute III. This makes the anti-racism approach functional for +CvhO and therefore inadequate.

The anti-racism model of Institute I recognizes racism. However, it depicts white and black respectively as 'offender' and 'victim', which renders an actor-attitude unreachable for blacks.

b. Between the institute and a specific behaviour functional for +CvhO.

Among the various types of courses we never observed a course with a black teacher and white students or mixed team of teachers with either an ethnically mixed or not-mixed group of students.

In all institutes under review it appears, that hidden behind the absence of these types of courses are specific, stereotype ideas about the role (task) of black teachers and blacks.

In institute I and II black teachers are assigned, naturally, to migrant work, while they are more or less excluded from 'general' (=white) work. In institute I it can be noted that mainly blacks are doing migrant work, while in institute II blacks and whites are doing this work. Institute III had not even considered the employment of black teachers. Institute III only hired black teachers as guest speakers during the minorities-week. All other education was conducted by white teachers.

Stereotype ideas that influence the selective assignment of black and white teachers to educational duties marginalize the role of blacks in the three institutes concerned. Moreover, from our analysis it emerges that education by a black teacher correlates with a low degree of +CvhO in the course, while half of the white teachers demonstrate (gross) unprofessionalism concerning interethnic relations and processes. It is evident from these findings that the above described attitudes of the three 'white' institutes hinder the participation of ethnic minorities and threaten the emancipatory quality of education as well as the culture of the organizations.

c. Between the institute and the presence of specific variables of +CvhO.

In institute I teachers, students and course content often refers to the variable 'mens-beeld'. In institute III it is striking that the variable 'subjectief oordeel' amply exists at the level of teachers rather than just being there.

Moreover, the subdimension 'knelpuntreductie' of the variable 'bijzondere uitspraak' occurs to an extreme degree in the latter institute.

Not related to any institute is the use of discrimination as an *intentional* concept. This means that the intention of a white individual to discriminate is understood as a necessary and sufficient precondition to fulfil the act in an effective way. Yet, the effectiveness of the act of discrimination is influenced primarily by the context and situational factors.

In interviews with white respondents it is striking that they indicate encountering stereotype opinions and/or prejudices concerning ethnic minorities in an early stage of their socialization. Moreover, all show, in one way or another that they also depart from the postulate of the biological and/or cultural inferiority of ethnic minorities. Most black respondents admit that they developed negative opinions about the Dutch only after arrival in Holland (thus after primary socialization!).

At the same time, both black and white disapprove of prejudices.

This situation causes in a number of cases an ambivalent attitude towards each other.

Although both the black as well as white respondents are involved in some form of personal or intimate relationship with a member of the out-group, members of both groups are not able to say something pleasant about the out-group as a whole.

Moreover, both groups indicate that when they are near to each other, their behaviour changes. They say they feel on their guard, suspicious, guilty, uneasy.

Striking is that with black respondents the variable 'model' from -CvhO occurs almost three times more frequent than the from +CvhO. The variable 'subjectief oordeel' is the second most important variable of -CvhO. Concerning these two variables it appears that there is an (avowed) minority definition of the situation, based mainly on

ethnocentrism. This emerges from the courses as well as the interviews. Consequently we are inclined to see as legitimate our earlier formulated 'central assumption' (see Chapter 1) that ethnic minorities are actors whom, despite dominance and/or social resistance, maintain their own ethnocentric coloured definition of the situation. At the same moment it is striking that there is a low score on the variable 'monopolisering' (claiming the right to judge). This means that the people from Surinam - just as the people from Holland - have various positive stereotype judgements about themselves and negative stereotype judgements about the others (the Dutch) although contrary to those of the Dutch, these judgements are primarily ethnocentric.

However, the people from Surinam experience their negative judgements as personal and incidental and not as social judgements. Therefore, contrary to the opinions from the +CvhO, they do not function as (social) self-evident norms. As a result people from Surinam can hardly derive ideological power from their -CvhO, although in principle they can derive ideological innerpower from it.

Finally, we would like to observe that in the course of study we encountered an eighth variable called '(eigen)waarde'. This variable became visible when specifically white students and respondents called themselves 'superior' or associated themselves with the value 'superior'. Blacks were called or associated with the value 'inferieur'. We also encountered a ninth variable 'stemmingmakerij'.

In Chapter 8 we argue, for the relevancy of the concept CvhO. According to our research CvhO is useful to describe and analyse those areas in which ethnic minority- and majority relations play a role. Also the inductively identified variables seem to be useful for the +CvhO and -CvhO.

+CvhO is present in our research as the dominant culture of judgement, implying the biased presentation of the interethnic definition of the situation. +CvhO, therefore, functions as a source of superior power. Opinions of this culture seem to be general and self evident. -CvhO is visible as an orientation. Its presence is vague and fragmented in +CvhO.

The cause of the fragmented presence of -CvhO can be found in three reinforcing factors

- the presence of a dominant frame of reference, based on the opinion of the majority that forms the starting point for social life, policy formulations, social sciences and adult education;
- the use of concepts and theories by ethnic minorities and majorities that are functional for +CvhO and not functional for -CvhO;
- the presence of specific stereotypes and ideologies, that are functional for +CvhO and not functional for -CvhO. In our research it seems that the 'blaming-the-victim'-ideology plays, such a role.

The above mentioned findings mean for the areas under review that ethnic minorities cannot function in their own actorrole because of the various barriers they encounter. Moreover, they are confronted with a caricature of themselves threatening their self-image.

The systematics and coherence of these barriers appears to be such that if not eliminated they render the participation and emancipation of members of minority and majority groups in the Dutch multi-racial society, impossible.

However, from the point of view of the actorrole of the ethnic minorities (concerned) it is predictable that they will not tolerate permanently the observer and victimrole in a society they belong to as much as the Dutch.

It is therefore imperative to structurally change the relationship between the white and coloured Dutch, such that the relationship becomes more symmetric and all ethnic groups can act out their actorrole.

Very important in the whole research is that the actorrole seems to be a startingpoint that develops new knowledge or corrects common social knowledge.

Methodological recommendations to change interethnic relationships, should concern conditions that reduce the power of ethnic majorities and activate the inner power or self-assertion of ethnic minorities. In order to achieve this objective such recommendations should depart from the actorrole of ethnic minorities.

This perspective implies actorsymmetry as well as essential social symmetry as criteria for the change of social relationships.

Actorsymmetry refers to the assignment of actorroles in interactions between ethnic minorities as well as ethnic majorities. The premise of essential social symmetry rejects the stereotype idea that all ethnic minorities together form a homogeneous group of low social status individuals. The latter stereotype has been identified in at least three of the four areas of investigations.

Principled social symmetry means that one finds among ethnic minorities, individuals with equal or higher status, in comparison with ethnic majorities.

Particularly, it seems to be a current social view that ethnic minorities have a lower status than the Dutchmen. The first two possibilities (equal or higher status) are generally not considered. This is reminiscent of the ideology implying that somatic characteristics or the genotype of the black race are predominantly determining an interaction. Theories that, use for their explanation of interethnic relations differences such as the colour of the skin, operate as opinions which are functional for +CvHO by corroborating it (this culture). (This happens in a similar fashion with opinions and analysis that emphasize only the 'handicaps' of ethnic groups).

Policymakers dealing with minorities would be well advised to choose for measures strengthening the potentials of ethnic groups without emphasizing the 'handicapped'

aspect so much. Emphasis on 'handicaps' suggests that the problem clings to the person concerned. This can make 'neglect' seem a less relevant and urgent problem, while we are of the opinion that 'neglect' by means of racism is the most important obstacle for ethnic minorities in Dutch society.

This implies in our view that policy interventions should not only be directed at the change of social institutions but should also have as its explicit target-group the white Dutch.

The social sciences do have a double responsibility concerning the relationship between coloured and white Dutch. Firstly, it is one of the main institutes that offers 'independent' knowledge on this relationship. This knowledge has to satisfy scientific norms and goals such as (inter)subjectivity, validity and emancipation.

Secondly, it offers some sectors knowledge about ethnic relationships that is used to design policies and educational programmes with the purpose to emancipate ethnic groups.

The social sciences should develop a strategy that departs from the minority's definition of the situation. This implies choosing for the interest of ethnic minorities and concomitantly, making a stand against the present domination of +CvHO.

This needs to be done not blindly but while considering the question which social and political aspects of -CvHO are strategically desirable to emancipate ethnic minorities.

Adult education needs also to contribute to interethnic relations from the actor-perspective. Inspiration could be obtained from the combined concepts of the 'critical' and 'humanistic' approach in courses with ethnically balanced teachers and students.

Andragogical equality and maturity should be a point of departure for education. From the methodological point of view, adult education should adopt the strong 'model' image of ethnic minorities while incorporating the development of an own 'relevante Andere' from -CvHO based on self-chosen identification moments. Moreover, the development of inner power from -CvHO and the reduction of power from +CvHO should be red threads through all educational activities. Undesired images from -CvHO as well as +CvHO should be eliminated from the learning process.

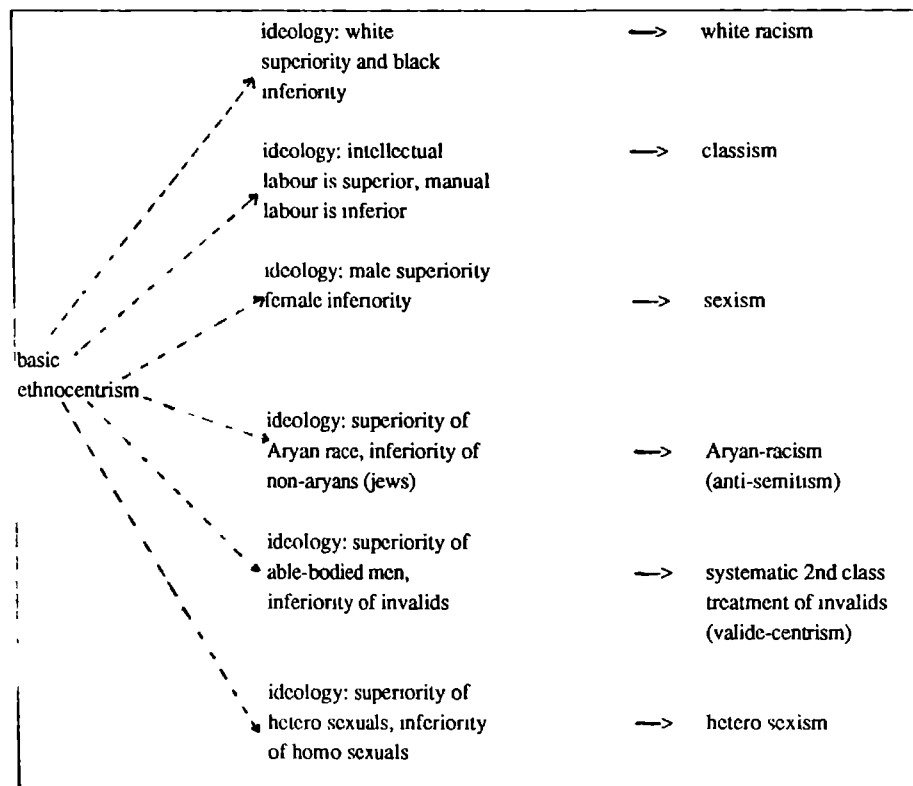
The study leads us to formulate the following relations. The first refers to our hypothesis that selective role assignment from +CvHO is based on 'white' ethnocentric and racist ideas. It is also a fact that white and coloured Dutch are assigned a 'host-guest' relationship. Moreover, we are of the opinion that selective role assignment also comprises a theoretical dimension. It appears to us that the model about human nature that influences social theory after 1969 has not sufficiently penetrated interethnic relations-theory.

The second hypothesis refers to the relation between various variables. On the one hand we presuppose two dimensions of clusters, on the other hand we presuppose a time

sequence between variables within one dimension. The first cluster is made up of two independent variables: 'mensbeeld' and '(eigen)waarde', and four dependent variables. In time there is first the variable 'model', 'relevante Andere', 'monopolisering' and 'kleine machthebber'.

The second cluster is made up of the independent variable 'subjectief oordeel' and the dependent variable 'bijzonder gedrag'. We presuppose that under special conditions (in which CvhO is activated), both clusters can interfere. Therefore it is possible, for instance, that subjective judgements emerge *based* on the opinion of observers or victims. The presuppositions, that the variables form two clusters and that there exist a time sequence, come from logic-analytical and empirical considerations (Chapter 4).

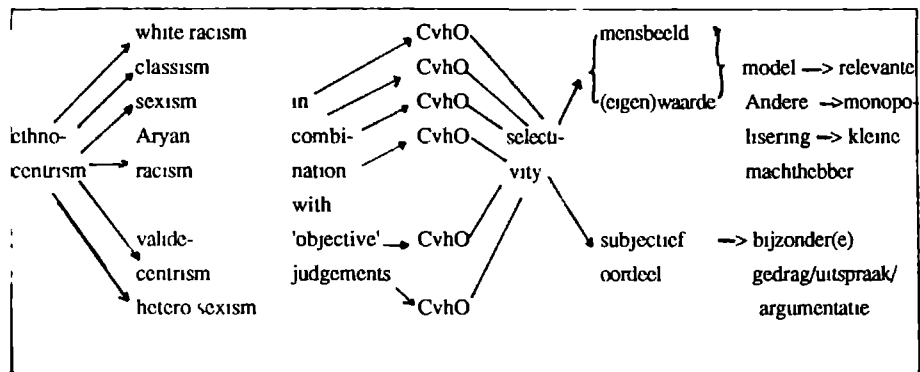
We presuppose that ethnocentrism is a universal phenomenon that develops new systems as a consequence of interference with specific ideologies.

----> = interaction

Thus, phenomena such as sexism, classism, racism emerge through interference with specific ideologies. The common characteristic of these ideologies is that their presence causes selective perception of interhuman relations.

We obtain the following hypothetic correlations, if we connect the mentioned relations.

Finally we presuppose a relation between the cells of our 2 x 2-table and the stage of interethnic emancipation. This relation is such that we presuppose analogy between cell 1 and stage one of interethnic emancipation. The other cells correspond gradually with further stages of interethnic emancipation. This presupposition can be verified with a frequency count.

We conclude our study with a warning for the indiscriminate use of the research findings.

This may happen when parts of our study are isolated from the overall frame of reference.

- Abrahamse, M. (1979). Verdraagzaamheid maar met mate. In G.J. Kok, (red.), A. van Knippenberg, & H. Wilke. *Vooroordeel en discriminatie*. p.33-47. Alphen a/d Rijn/Brussel: Uitgeverij Samsom.
- Adam, B. D. (1978). *The survival of domination: inferiorization and everyday life*. New York: Elsevier.
- Adviescommissie Onderzoek Culturele Minderheden (= ACOM) (1980). *Minderheden-onderzoek en privacy*. Rijswijk: Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.
- Albinski, M. (1967). *Survey research. Een methode van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Utrecht: Het Spectrum.
- Algemeen Dagblad (16-9-1983). *Vertrek premies: 13 miljoen. Minderhedennota valt slecht bij buitenlanders*.
- Allport, G. W. (1953). *The nature of prejudice*. New York: Doubleday & Company.
- Amersfoort, J. M. M. van (1974). *Immigratie en minderheidsvorming: Een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Anwar, M. (1979). *The myth of return: Pakistani in Britain*. London: Heineman.
- Argyle, M. (1969). *Aspecten van sociale psychologie*. Amsterdam: De Bussy.
- Bagley, C., & Verma, G.K. (1973). *The Dutch plural society*. London: Oxford University Press.
- Bagley, Chr. & Verma, G. K. (1979). *Racial prejudice, the individual and society*. Farnborough: Saxon House.
- Banks, J. A. (1981). *Multi-ethnic education: Theory and practice*. Boston: Allyn and Bacon Inc. 470.
- Banton, M (1980). Ethnic groups and the theory of rational choice. In *Sociological theories: race and colonialism*, p.475-499. Paris: Unesco.
- Barker, M. (1984). Het nieuwe racisme. In "*Nederlands racisme*", p.62-85. Amsterdam: Van Gennep.
- Bayer, A.E. (1965). *Surinaamse arbeiders in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Beauvoir, S. de, (1982). *De tweede sekse: Feiten, mythen en geleefde werkelijkheid*. Utrecht: Bijleveld (eerste druk 1949).
- Bel Ghazi, H. (najaar 1982). *Over twee culturen: Uitbuiting en opportunisme*. Rotterdam: Futile.
- Berger, P. L. (1974). *Pyramids of sacrifice: Political ethnics and social change*. New York: Publishers Basic Books, Inc.
- Beugen, M. van (1978). *Relatie - sleutelaars betreden het strijdperk: een inleiding tot veranderkundig denken*. Assen/Amsterdam: van Gorcum.
- Blalock, Jr., H. M. (1960). *Social Statistics*. London: Mc. Graw-Hill.
- Blalock, Jr., H. M. (1967). *Towards a theory of minority-group relations*. New York: Wiley.
- Bleich, A., & Schumacher, P. e.a. (red.). (1984). *Nederlands racisme*. Amsterdam: van Gennep.
- Bolle, W. Dijk, H. van, & Hetebrij D. (1978). Diskriminatie bij het verhuren van kamers aan gastarbeiders. In F. Bovenkerk (red.). *Omdat zij anders zijn: Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. p.78-90. Meppel: Boom.
- Bothe, B., & Stoové, E. (1982). Décategoryalisatie van het minderhedenbeleid is een mythe. In *T.M.W. Kwartaal 3, nr. 2, jrg. 36*.

* In verband met de anonimiteit van de onderzochte instellingen (zie hfdst. 5-7) zijn door hen gepubliceerde nota's, notities e.d. niet opgenomen in de literatuurlijst.

- Bovenkerk, F. (1972). *Surinamers en Antillianen in de Nederlandse pers. Onderzoek naar de gevolgen en oorzaken van de migratie van Surinamers en Antillianen naar Nederland*. Rapport nr.1. Amsterdam: Gemeentelijke Universiteit Amsterdam, Antropologisch Sociologisch Centrum.
- Bovenkerk, F. (1976). *Wie gaat er terug naar Suriname?* Uitgave 9, afd. Cult. Antrop.; Universiteit van Amsterdam: Antropologisch-Sociologisch Centrum.
- Bovenkerk, F. (red.) (1978). *Omdat zij anders zijn: Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. Meppel: Boom (2e druk).
- Bovenkerk, F. (red.) (1979). *Omdat ze anders zijn: Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. Meppel: Boom, 3de druk.
- Bovenkerk, F. (1978). Rasdiscriminatie bij misdaadverslaglegging in de pers. In F. Bovenkerk (red.), *Omdat ze anders zijn: Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. p.119-135. Meppel: Boom.
- Bovenkerk, F. (1978). Rasdiscriminatie in Nederland. In F. Bovenkerk. *Omdat ze anders zijn: Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. p.9-30. Meppel: Boom.
- Bovenkerk, F., & Bovenkerk-Teerink, L. M. (1972). *Surinamers en Antillianen in de Nederlandse pers. Onderzoek naar de gevolgen en oorzaken van de migratie van Surinamers en Antillianen naar Nederland*. Rapport nr. 1. Universiteit van Amsterdam: Antropologisch-Sociologisch Centrum.
- Bovenkerk, F., & Luning, M. (augustus 1979). "Als ze allemaal zo waren als jij!": gekleurde politiemensen in Nederland over hun werk. St. Land. Fed. voor Welzijnsstichtingen voor Surinamers in Nederland. Utrecht.
- Bovenkerk, F., & Breuning-van Leeuwen, E. (1978) Rasdiscriminatie en rasvoordeel op de Amsterdamse arbeidsmarkt. In F. Bovenkerk (red.) *Omdat zij anders zijn: Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. p.31-57. Meppel: Boom.
- Bovenkerk, F., Douwes, A., Gloudi, M., & Velzen, J. van. (1978). De verkiezings-aanhang van de Nederlandse Volksunie. In F. Bovenkerk: *Omdat zij anders zijn: Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. p.103-118. Meppel: Boom.
- Braam, S. (1973). *Suriname en de Surinamers als maatschappelijke vreemdelingen in Nederland*. Den Haag: Kruseman's Uitgeversmaatschappij.
- Broek, L. van de, (1983). Uitgangspunten voor het werken aan racisme. In *Niet - westerse vrouwen*. W.U.V.
- Brouwer, M. (1968). *Stereotypen als folklore*. Dissertatie. Vinkeveen: Fringilla.
- Brown, F., & Stent, M.D. (1970). *Minorities in U.S.* Institutions of higher education.
- Bruins, L. (sept/okt. 1977). Houdingen van Nederlandse werknemers t.o.v. buitenlandse werknemers. In *Sociologische gids*, jrg. 24, 5, p.332-351.
- Bruijning, C.F.A., & Voorhoeve, J. (MCMLXXVII), *Encyclopedie van Suriname*. Amsterdam: Elsevier.
- Budike, F. (1984, mei). *Ik kom morgen zeker langs. Inhouds- en betrekkingaspecten in de communicatie van Surinamers en andere zwarte bevolkingsgroepen in Nederland*. Paper. Amsterdam: IVABO.
- Buiks, P. E. J. (1983). Etnisch reveil onder Surinaamse jongeren in Nederland. In *Mens en Maatschappij jr.* 58, p.141-145.
- Buitenlanders Bulletin (september 1983). *Minderhedennota, nadruk op algemeen beleid*. p.25-27. 8ste jrg. nr. 9, 1983. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders.
- Burgmeyer, J. (1980). *Migratie en kultuurverandering. Etnische minderheden in Nederland*. Wageningen.
- Buschkens, W.F.L. (1973). *Het familiesysteem der volkscreolen van Paramaribo*. Proefschrift Leiden, 's-Gravenhage, z.n.
- Butler, P. E. (1976). *Self-assertion for women. A guide to becoming androgynous*. San Francisco: Harper & Row, Publishers, Inc.
- Buurthuis Jan Ligthart (juli 1983). *Vooroordelen*. Amsterdam.
- Carlier, R. (1974). Minderheidssituatie en emancipatiegedachte. In *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*. nr. 19. p.389-412. België.

- Carson, J. (1971). *Donkere stemmen. De plaats van de negervrouw nu in het Zuiden van de V.S.* 's-Gravenhage: Leopold.
- Cornas J. (red.). e.a., (1965). *Het rassenvraagstuk in de moderne wetenschap*. Hilversum: C. de Boer jr., & P. Brand.
- Crowfoot, e.a. (1979). Huidige perspectieven op geplande verandering in de maatschappij: een vergelijking. In W.G. Bennis, K.D. Benne, E. Chin, & K. E. Corey (red.). *Strategieën voor verandering* p.185-199. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Daalen, P. van, (1967). *Wij Nederlanders. Een sociologische verkenning*. Utrecht: Aula boeken Antwerpen.
- Daams, M. C. (1978). Naast wie zal ik nu eens gaan zitten?. In F. Bovenkerk *Omdat zij anders zijn: Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. p.91-102. Meppel: Boom.
- Dale, van. (1977). *Woordenboek der Nederlandse taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Darkenwald, G.G., & Merriam, S.B. (1982). *Adult education: Foundations and practice*. New York: Harper and Row.
- Dench, G. (1975). *Maltese in London: a case-study in the erosion of ethnic consciousness*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Denkbeeld. (nov.-dec. 1982). *Over anti-semitisme*. Inleiding. Nederlandse Omroep Stichting.
- Dickhoff, W. (1979). Doelgroepen in de Volwasseneneducatie. In *Tijdschrift voor Agologie, mei/juni*
- Doerbecker, C., Enkevort, G. van, & Vos, K. (1972). *Evaluatie-onderzoek in educatief werk met volwassenen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Doorn, J. A. A. van, & Lammers, C. J. (1969). *Moderne Sociologie: Systematiek en analyse*. Utrecht/Antwerpen: Het spectrum N.V.
- Duijker, H. C. J. (1976). De ideologie der zelfontplooiing. In *Pedagogische Studieën*. (53). p.358-373.
- Dworkin, A. G., & Dworkin, R. J., (1976). *The minority report, an introduction to racial, ethnic and gender relations*. New York: Praeger Publ.
- Edward Ransford, H. (1978). Blue Collar Anger, reactions to student and black protest. In F.J. Davis: *Minority-dominant relations: a sociological analysis*. Arlington Heights, Illinois: AHM.
- Elias, N., & Scotson, J. (1976). *De gevestigden en de buitenstaanders*. Utrecht: Het Spectrum.
- Enkevort, G. van, (1981). Volwasseneneducatie in perspectief. In *Educatie en welzijnsvorstudies en achtergronden*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Erkamp, A. Leer/onderwijs/vormingstheorieën voor de volwasseneneducatie, In *Vorming 1979*, nr. 8. p.338-355.
- Esmeijer, L., & Luning, M. (1978). Surinamers in de ogen van de Amsterdamse politie. In F. Bovenkerk: *Omdat zij anders zijn: Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. p.136-165. Dissertatie. Meppel: Boom.
- Essed, P. (1984). *Alledaags racisme*. Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara.
- Fanon, F. (1971). *Zwarte huid, blanke maskers*. Utrecht/Antwerpen: A.W. Bruna & Zoon.
- Feagin, J. R., & Feagin, C. B. (1978). *Discrimination American Style, institutional Racism and Sexism*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall .
- Federatie van Vormingscentra. *De toekomst van het vormingswerk in internaatsverband*. Utrecht: april 1984/U 252.
- Felling, A., Peters, J., & Scheepers, P. (1986). *Theoretische modellen ter verklaring van etnocentrisme*. Serre sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Fisher, Ch. W.(1970). *Minorities, civil rights and protest*. Belmont, Calif., Dickenson.

- Foner, N. (1978). *Jamaica Farewell; Jamaican Migrants in London*. Londen: Routledge & Keagan Paul Ltd.
- Ford, jr. D. L. (ed.). (1976). *Readings in Minority group relations*. California: University Associates inc.
- Freire, P. (1972). *Pedagogie van de onderdrukten*. Baarn: In den Toren.
- Frissen, G. F. J. (1984). *Theorieën in de Andragologie*. Dissertatie. Utrecht.
- Fromm, E. (1969). *De gezonde samenleving. Psychopathologie van democratie en kapitalisme*. Utrecht: Erven J. Bijleveld.
- Gadourek, J. (1972). *Sociologische onderzoekstechnieken*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Gaikhorst, L. (red.) e.a. (1979). *Buitenlandse vrouwen in Nederland*. Amersfoort: De Horstink.
- Galtung, J. (1967). *Theory and methods*. London: G. Alter & Unwin Ltd.
- Galtung, J., O'Brien, P., & Preiswerk R. (eds.), (1980). *Self-reliance: A strategy for development*. London: Bogle-l'Ouverture Publications for the the institute for development studies. Geneva.
- Gardner, D. (1979). *The analysis of "belief" and the avoidance of ethnocentrism*. In Canberra Anthropology Canberra, p.30-43
- Gent, B. van, Notten, A. L. T., & van Stegeren W. F. (1984). *Welzijnswerk en wetenschap*. Alphen a/d Rijn/Brussel: Samson.
- Giddens, A. (1986). *The constitution of society*. Cambridge: Polity Press.
- Giroux, H. (1983). *Theory and resistance in education; a pedagogy for the opposition*. South Hadley, Mass.: Bergin & Garvin.
- Glazer, N., & Moynihan, D.P. (1970). *Beyond the melting pot*. Cambridge: M.I.I. Press. (1e ed. 1963).
- Goldman, Alan H. (1979). *Justice and reverse discrimination*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Goslin, D.A. (1969) ed. *Handbook of socialization theory and research*. Chicago: Rand McNally and Company.
- Govaerts, W. (jan. 1982). Concepten van vormingswerk in Vlaanderen. In *Gids Sociaal Cultureel Werk. aflevering 1*, p.1.
- Greeley, A. M. (1974). *Ethnicity in the United States*. New York: John Wiley & Sons.
- Gronemeyer, M. (1976). *Motivation und politisches Handeln, Grundkategorien politischer Psychologie*. Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Groot, A. D. de, (1972). *Methodologie: Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*. 's Gravenhage: Mouton & Co. 7de druk.
- Hajer, R. (1984). Legitimatie en structuurproblemen van het vormingswerk met volwassenen. Tussen staat, markt en sociale bewegingen. In *Vorming, nr. 4*, p.39-47.
- Hall, S., & Jefferson, T. (eds.). (1977). *Resistance through rituals*. London W1, Hutchinson & Co. (Publishers).
- Hall S., (1980). Race, articulation and societies structured in dominance. In *Sociological theories: race and colonialism*, p.305-345. Paris: UNESCO.
- Hammen-Poldermans, R., Paulo Freire-Oskar Negt. *Methoden voor bewustwording*. Bloemendaal: H. Nelissen.
- Harris, K. (1979). *Education and Knowledge, The structural misrepresentation of reality*. London/Boston: Melbourne and Henly: Routledge & Kegan Paal.
- Heek, F. van e.a. (1958). *Sociale stijging en daling in Nederland*. Leiden: H.E. Stenfert Kroese N.V.
- Helman, A. (red. e.a.). (1977). *Cultureel Mozaïk van Suriname. Bijdrage tot onderling begrip*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Hendriks, J. (1981). *Emancipatie, relaties tussen minoriteit en dominant*. Alphen a.d. Rijn/Brussel: Samson.
- Hesser, K. E. H. (1984). *Ervaringen en knelpunten in de hulpverlening aan leden van etnische groepen in Nederland*. Utrecht: WIJN, juni 1984.

- Hesser, K. E. H. (1982). Voor de relatie welzijnswerk-migranten is wederzijdse beïnvloeding van houding, kennis en vaardigheden dwingende noodzaak. Didactisch-methodische notities. In *Vorming*, nr. 19, p.490-500.
- Hill, S., & Jefferson, T. (eds.). (1977). *Resistance through rituals*. London: Hutchinson & Co. Ltd. (Publishers).
- Hinnekind, H. (1976). *Educatieve programma's maken*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Hoesel, A.F.G. van (1966). *Zindelijk samenleven*. Bilthoven: Nelissen.
- Hoetink, H. (1962). *De gespleten samenleving in het Caribisch gebied. Bijdrage tot de sociologie der rasrelaties in geïmigreerde maatschappijen*. Assen: van Gorcum & Comp. N.V., Prakke & Prakke.
- Hollander, A. N. J. den, Muyzenberg, O. D. van de, Wertheim, W. F. & Speckmann, J. D. (1966). *De plurale samenleving. Begrip zonder toekomst?* Meppel: Boom.
- Holmes, C. (1978). *Immigrants and minorities in British Society*. London: Allen and Unwin.
- Houten, van, B. (1973). *Tussen aanpassing en kritiek*. Deventer: v. Loghum Slaterus.
- Hsu, F. L. K. (1955). *Americans and Chinese*. London: The Cressett Press.
- Hsu, F. L. K. (1971). *The challenge of the American dream: the Chinese in the U.S.* Belmont, California: Wadsworth Publ. Comp.
- Janssen, R., & Martens-Elling, A. (okt. 1981). *Niks tegen buitenlanders maar* Utrecht: Commissie oriënteringsdagen werkmap nr. 18.
- Jarvis, P. (1983). *Adult and continuing education*. Provident House, Burrell Row, Beckenham, Kent BR3, 1 AT: Theory and Practice Ltd., Croom Helm Ltd.
- Jarvis, P. (1985). *The sociology of adult and continuing education*. London: Croom Helm.
- Katier, S. (1977). *Zit je goed?* Amsterdam: Bert Bakker.
- Keers, C. & Wilke, H. (1972). *Oriëntatie in de sociale psychologie: Het individu in de groep*. Alphen a/d Rijn-Brussel: Samsom uitgeverij N.V.
- Kemenade, J. A. van, (red.). (1981). *Onderwijsbestel en beleid*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Klaassen, C. A. C. (1981). *Sociologie van de persoonlijkheidsontwikkeling*. Deventer: van Loghum Slaterus.
- Knowles, M.S. (1970). *The modern practice of adult education: Andragogy versus pedagogy*. New York: Association Press.
- Koekebakker, O. (1983). Het falend minderhedenbeleid. In *Buitenlanders bulletin*, 8ste jaargang, nr. 9, p.31. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders.
- Koenen, M. J. & Endepols, J. (1960). *Woordenboek 6e druk*. Groningen: Wolters.
- Kok, G. J., Knippenberg, A. van, & Wilke, H. (red.). (1979). *Vooroordeel en discriminatie*. Alphen a/d Rijn/Brussel: Samsom.
- Kom, A. de, *Wij slaven uit Suriname, roefdruk*. Het Spectrum. (1ste druk: Amsterdam: Cartact, 1934).
- Kortram, L.H. (1980). *Surinaamse vrouwen in beweging*. Doctoraal-scriptie (niet gepubliceerd). R.U. Groningen: Sociologisch Instituut.
- Kortram, L.H. (1984). De geschiedenis van de vrouwenarbeid OSO. *Tijdschrift Surinaamse Taalkunde, letterkunde en geschiedenis*. jrg. 3, nr. 2, p.175-180. Nijmegen: Stichting IBS.
- Kruijer, G. J. (1968). *Suriname en zijn burens. Landen in ontwikkeling*. Meppel: J.A. Boom & Zoon, uitgevers.
- Kruijer, G. J. (1973). *Suriname, neokolonie in rijksverband*. Meppel: Boom.
- Kuiper Hzn., G. (1965). *Rangen en standen. Een studie in sociale stratificatie*. Zeist/Arnhem: W. de Haan/van Loghum Slaterus.
- Kuypers, G. (1973). *Grondbegrippen van politiek*. Uitgeverij: Het Spectrum B.V.
- Kuypers, H. (1981). *Vormingswerk werkende jongeren*. H. Nelissen & Bloemendaal.
- Lanternari, V. (jan. 1980). Ethnocentrism and ideology. In *Ethnic and racial studies*. Vol. 3, nr. 1, p.52-66.

- Levine, P.A., & Campbell D.T. (1972). *Ethnocentrism - Theories of conflict, ethnic attitudes and group behaviour*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Lie, K., & Schouten M. (12-13 nov. 1982). *Anti-racisme een andere richting...*. Amsterdam: Stichting Ombudsvrouw.
- Lier, R. van, (1977). *Samenleving in een grensgebied. Een sociaal-historische studie van Suriname. Dissertatie*. Amsterdam: S. Emmering, 3e druk.
- Loewenthal, T. (1984). "De witte toren van vrouwenstudies". In *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 17, jrg. 5, nr. 1, p.5-17.
- Long, E., & Long, J. e.a. (1975). *American minorities: the justice issue*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Lunn, K. (1980). *Hosts, Immigrants and Minorities; Historical Responses to Newcomers in British Society 1870-1914*. Folkestone Kent: Dawson & Sons Ltd.
- Malewski, A. (1966). *The degree of status-incongruence and its effects*. New York: R. Bendix, & S.M. Lipset. Class, status and power. rev.ed.
- Maykovach, M. K. (1978). Reciprocity in racial stereotypes: white, black and yellow. In F.J. Davis: *Minority - dominant relations a sociological analysis*. Ill.: AHM Arlington Heights.
- Markefka, M. (1975). *Vorurteile, Minderheiten, Diskriminierung. Ein Beitrag zum Verständnis sozialer Gegensätze*. Neuwied: Luchterhand.
- Memmi, A. (1983). *Racisme hoezo? Ontmaskering van een onderdrukkingsmechanisme*. Nijmegen: Masusa.
- Michon, M. (1973). *Oordeel, vooroordeel, veroordelen: Over minderheden in onze samenleving*. Baarn: In den Toren.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1984). *Qualitative data analysis*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Minderhedennota, (1983). Tweede kamer der Staten Generaal, zitting 1982-1983, 16102, nrs. 20-21
- Mulder, J., (red), & Schuringa, L. *Reageren op racisme*. Uitgave VCR Aelbrechtskade 100, Rotterdam
- Mulder, M. (1980). *Omgaan met macht*. Amsterdam: Elsevier.
- Mullard, C. (1985). De 3 O's. Een methode, strategie en praktijk voor anti-racistisch onderwijs. M. Hisschemöller (red.). In *Komma, tijdschrift voor politiek en sociaal onderzoek*. Jaargang 5 nr. 1, Amsterdam: Stichting IPSO.
- Mullard, C. (1985). *Race, class and ideology, Race Relations and Practice Research Unit*. London: University of London, Institute of Education.
- NIPO (Het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie) en het marktonderzoek. B.V. (1978). *Diskriminatie minderheidsgroepen*. Haarlem: Panorama.
- Onna, B. van, (1981). *Het exemplarisch leren. (Negt) in discussie. Analyse-gevolgtrekkingen-perspektieven*. Nijmegen: ISPA. Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Oosthoek's uitgeverij B.V. (1976). Utrecht: De kleine Oosthoek encyclopedie.
- Opleiding en deskundigheid. (1976). In *Vormingscahier 19*. Amersfoort: Studiecentrum NCVO.
- Paërl, E. (1972). *Klassenstrijd in Suriname*. Nijmegen: SUN.
- Pels, T. (1982). *Voeten in de aarde. Etniciteit, socialisatie en vrije tijd, een literatuurstudie toegespitst op de Turkse en Marokkaanse jongeren in Nederland*. 3de publicatie van de Raad voor jeugdbeleid.
- Peschar, J. L., & Wesselingh, A. A. (red.) (1985). *Onderwijssociologie, een inleiding*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Pierre-Charles, G. (1980). Racialism and sociological theories. In *Sociological theories: race and colonialism*. p.69-83. Paris: UNESCO.
- Pol, J. van de (1980). *De structuurloosheid van de vrouwenbeweging: over de ideologie en haar consequenties voor vormingswerk met (huis)vrouwen; doctoraalscriptie*. Nijmegen.

- Popper, K. R. (1974). *De armoede van het historicisme*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum BV.
- Praag, C. S. van. (1983). *Vooroordeel tegenover etnische minderheden. Resultaten van Nederlands opinie-onderzoek*. Rijswijk: Sociaal en cultureel planbureau.
- Pryce, K. (1979). *Endless pressure: a study of West Indian life styles in Bristol*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Raad van Kerken in Nederland (september 1982). *Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal*; commentaar op de Minderhedennota van de Nederlandse regering dd. 15 september 1983.
- Rademaker, L. (red.) (1978). *Hoofdfiguren uit de sociologie 3: Modernen -2*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum (Aula).
- Reubsaet, T. J. M., & Kropman, J. (april 1983). *Surinaamse migranten in Nederland*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Rex, J. (1986). *Race and Ethnicity*. Oxford, series Editor Frank Parkin, Magdalen College.
- Ringeling, A. (febr. '82). *Houding van witte onderzoekers tegenover migranten is te vergelijken met die van een bezoeker van Artis*. Inleiding gehouden in Instituut voor Pedagogische en Andragogische Wetenschappen, RU Utrecht.
- Rinsampessy, E. (1975). *De mogelijke gronden van agressie onder Molukse jongeren*. Kandidaatscriptie. Nijmegen.
- Robinson jr., J. W., & Preston, J. D. (1978). Equal status contact and modification of racial prejudice. In F.J. Davis: *Minority - dominant relations, a sociological analysis*. Illinois: Arlington Heights.
- Roessingh, K. (1974). Vormingswerk op weg naar konkreetheid. In *Vorming*, 23e jrg. nr. 5.
- Rose, A. M. (1964). *The negro in America. The condensed version of Gunnar Myrdal's An American Dilemma*. The University Library, Harper & Row, publishers. New York: Evanston and London.
- Rose, A. M. (1951). *The Roots of prejudice*. Paris: Unesco.
- Rijksprogramma. (1985). *Welzijn Minderheden*. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Rijksprogramma. (1986). *Welzijn Minderheden*. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Rijksprogramma internaatsvormingswerk 1984, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Rijswijk, juli 1984
- Sanders, J. (1980). *Wat doen wij er zelf aan. Wat de etnische minderheden in Nederland ondernemen tegen discriminatie waarvan zij het slachtoffer zijn*. Doctoraalscriptie Amsterdam.
- Scholte, B. (1978). Communication. On the ethnocentricity of scientific logic. In *Dialectical Anthropology* 3. p.177-189. Amsterdam: Elsevier Scientific Publishing Company.
- Schulenberg, W., Loeber, H-D., Loeber-Pautsch, U., & Pühler, S. (1979). *Soziale Lage und Weiterbildung*. Braunschweig: Westermann.
- Schumacher, P. (1987). *De Minderheden: 600.000 vreemdelingen in Nederland*. Amsterdam: van Gennep.
- Schumacher, P. (1987). *De Minderheden: 700.000 migranten minder gelijk*. Amsterdam: van Gennep.
- Shadid, W. A. (1979). *Maroccan workers in the Netherlands*. Dissertatie. Leiden
- Siedenburg, M. (1976). *Opleiding en deskundigheid*. Vormingswerkkahier 19. Amersfoort: studiecentrum NCVO.
- Smit, W. (mei 1978). *Het beleid van de Nederlandse overheid inzake de Surinaamse minderheidsgroep*. Scriptie. Groningen: Academie voor Sociale en Culturele Arbeid.
- Smith, A. D. (1972). Ethnocentrism, Nationalism and social change. In *International Journal of comparative sociology*. p.1-20. Toronto.
- Snijders, G. (1979). *Onderwijs en klassenstrijd*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

- Span'noe (tijdschrift), 1984, 11e jrg. nr. 1, 2 en 5, *Organisatie van Stichting Landelijke Federatie voor Welzijnsstichtingen voor Surinamers*. Utrecht.
- Sprenger, W. H. (1963). *Verschijsning en Wezen van het vooroordeel. Een eerste aanzet tot een sociaal-psychologische en sociaal-pedagogische studie*. Amsterdam. (2.4)
- Steinberg, S. (1981). *The ethnic myth: race, ethnicity and class in America*. New York: Atheneum.
- Stuurgroep herziening primaire politie-opleiding, bijlagen, rapport v.d. werkgroepen 1,2 en 3 in opdracht van Ministerie v. Binnenlandse Zaken en Justitie.
- Sumner, W.G. (1906). *Folkways. A study of the sociological importance of usages, manners, customs, mores, and morals*. Ginn and Company, Boston.
- Sumner, W.G., & Keller, A.G. (1927-28). *The science of society, vol. IV*. New Haven, Yale University Press; London: Humphrey Milford, Oxford University Press.
- Tajfel, H. (1981) *Human groups and social categories; studies in social psychology* Cambridge: University Press.
- Therborn, G. (1980). *The ideology of power and the power of ideology*. London: Verso Editions and NLB.
- Therborn, G. (1982). *Ideologie en macht*. Amsterdam: SUA
- Thompson, J. (1983). *Learning liberation. Women's Response to Men's Education*. London et Canberra: Croom Helm.
- Thompson, J. (ed.). (1980). *Adult Education for a change*. London: Hutchinson & Co.
- Tijdschrift voor agologie VE, jaargang 8, mei/juni 1979.
- Unesco (1980). *Sociological theories: race and colonialism*. Paris: United Nations Educational Scientific and Cultural Organization.
- Valkonet-Freeman, M. (1978). De gesloten buurten van Amsterdam. In F. Bovenkerk (red.). *Omdat zij anders zijn: Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. p.58-77. Meppel: Boom.
- Veen, P. & Wilke, H. A. M. (red). (1983). *Zicht op macht*. Assen: v. Gorcum.
- Veen, R.G., van de, (1982). *Maatschappelijke aktivering van achtestandskategorieën. Een vergelijking van vier benaderingen in het opbouw- en vormingswerk*. Dissertatie. Groningen.
- Vegt, R. van de (1973). *Opleiden en evalueren. Een veldexperimentele studie naar uitkomsten van een bedrijfsopleiding*. Dissertatie. Utrecht: Elinkwijk.
- Vercruyse, E. V. W. (1966). *Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek*. Assen: v. Gorcum & Comp. NV.
- Velde, B. van de, & Velzen, J. van, (1978). De Nederlandse vakbonden, internationale solidariteit en buitenlandse werknemers. In F. Bovenkerk (red.). *Omdat ze anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. p.166-188. Meppel: Boom.
- Verhagen, C. (jan. 1984). *Werken met buitenlanders. Een uitdaging voor het sociaal cultureel werk, deel II*. Utrecht.
- Volkskrant (16-09-'83). Kabinet wil afspraken met gemeenten. Minderhedennota verlegt accenten.
- Waele-van Helvoort, D. H. A. M. de. Zelfbeeld en minderheidspositie. In *Pedagogische Studietoeken*, 1985 (62), p.59-68.
- Wagley, C.J., & Harris, M. (1958). *Minorities in the new world. Six case studies*. New York: Columbia University Press.
- Warriers, E. (1968). *Externe en interne vormingscursussen. Een evaluatieonderzoek op het gebied van vormingswerk met volwassenen*. Groningen: VRP-offset drukkerij.
- Watson, J. L.(ed.). (1977). *Between two cultures; migrants and minorities in Britain*. Oxford: Blackwell.
- Weisstein, N. (1973). De psychologie schept de vrouw of het fantasieleven van de psycholoog. In *Sociale emancipatie van de vrouw, Een veldexperimentele studie naar uitkomsten van een bedrijfsopleiding. Essays over de positie van de vrouw in de klassematschappij*. N. Ladan & M. van Soest, samenst. en voorw. p.210-237. Amsterdam: van Gennep.

- Wells, A. (1970). Towards a non-pathological view of judgmental attitudes. In *Race XII*, 2. p.219-228.
- Wenniger, G. (1978). *Ausländische Arbeitnehmer im Urteil ihrer deutschen Kollegen*. Dissertation. München.
- Wentholt, H. Th. (1972). *Houdingen van Nederlanders t.o.v. etnische minderheidsgroepen in Nederland*. Dissertation; onderzoek ter begeleiding van de IKOR-t.v. serie "Oordeel, vooroordeel, veroordelen?" Hilversum: Nederlandse Omroep Stichting; studie en onderzoek.
- Wertheim, W.F. (1975). *Elite en massa. Een bijdrage tot ontmaskering van de elitewaan*. Amsterdam: Van Gennep.
- Wesselingh, A. A. (1985). *Onderwijs en reproductie van maatschappelijke ongelijkheid 1975-1985*. Dissertation. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie: Oomoreeks.
- Wester, F. (1983). *Kwalitatieve waarneming en analyse. Inleiding in de kwalitatieve methodologie*. Nijmegen: Sociologisch Instituut Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Wester, F. (1984). *De gefundeerde theorie-benadering: een strategie voor kwalitatief onderzoek*. Dissertation Nijmegen. z.p., z.j.
- Wilke, H. (1979) Vooroordeel: begripsvorming, de toekenning ervan en benadering. In G.J. Kok (red.) (e.a.). *Vooroordeel en discriminatie*. p.13-30. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Wilson, A. (1978). *Finding a voice: Asian woman in Britain*. London: Virago.
- W.O.D.C. (1978). *Relatie tussen de primaire politieopleiding en de politie-praktijk*. Eindrapport. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Yin, R.K. (1984; rev. ed. 1989). *Case study. research: design and methods*. Newbury Park: Sage.
- Young, D.R. (1969). The socialization of American Minority Peoples. In D. Goslin ed. (1969). *Handbook of socialization theory and research*. p. 1103-1140. Chicago: Rand McNally and Company..
- Zee, H.J.M. van der, Roosendaal, B.W., & Stroomberg, H.P. (1984). *Volwassenen-educatie: dilemma's en perspectieven*. Meppel: Boom.

CURRICULUM VITAE

Lucia (Lucy) Hèlen Kortram werd op 16 juni 1948 te Paramaribo geboren. Twee jaar na het behalen van haar diploma H.B.S.-B begon zij in 1970 met haar studie sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1981 studeerde zij af in de Westerse Sociologie; specialisatie methoden en technieken van sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Tijdens haar studie was zij actief in de Surinaamse vrouwenbeweging en verzorgde zij een 70-tal lezingen op het terrein van emancipatievraagstukken. In 1975 debuteerde zij met haar gedichtenbundel "Sranan e kari" (Suriname roept), Amsterdam: Surinaams Antilliaans Schrijvers Kollektief (SASK).

In datzelfde jaar werkte zij mee aan een bloemlezing van Surinaamse poëzie en proza: "Tesi fi" (Proef het), Amsterdam: SASK. Tussen 1975 en 1981 verzorgde zij regelmatig voordrachten uit eigen werk. Zo werd zij in 1981 door de Wereldomroep gecontracteerd voor het kort verhaal "Plussyndroom".

In 1978 kreeg zij van de IKON-TV een rol aangeboden in de T.V.-serie "Kon hesi baka" (Kom gauw terug).

Van 1981 - 1987 was zij als wetenschappelijk medewerkster in dienst bij de Vakgroep Sociale Pedagogiek en Andragogiek van de Katholieke Universiteit Nijmegen. In deze functie verzorgde zij onder meer onderwijs op het terrein van de volwasseneneducatie, vrouwenstudies, interetnische relaties en methoden en technieken van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Daarnaast hield zij zich bezig met de opzet en uitvoering van onderzoek met betrekking tot interetnische relaties waarvan in dit proefschrift verslag wordt gedaan.

Vanaf 1987 verzorgt zij als free-lancer anti-racistische trainingen en geeft zij begeleiding en adviezen aan groepen en bedrijven die het proces van interculturalisatie in hun werkomgeving willen realiseren.

Errata-lijst behorend bij "De Cultuur van het Oordelen: oordeels-
vorming in interetnische relaties" door L.H. Kortram

- *p. IX, r. 5 van o.: "met publicaties" moet zijn "met publicaties"
- *p. 22, r. 13: "(Banton 1970, p. 28 e.v.)" moet zijn "Banton (1970) aangehaald door Felling e.a. (1986, p. 35)"
- *p. 61, r. 15: "veronderstelt" moet zijn "verondersteld"
- *p. 73, r. 6: "bijlage B" moet zijn "bijlage A"
- *p. 92, r. 7 van o.: "van het verleden" moet zijn "van het oordelen"
- *p. 162, r. 3 van o.: "(voor minderheden)" moet zijn "(voor Nederlanders)"
- *p. 166, r. 4: "(negatieve)" moet zijn "negatieve"
- *p. 167, r. 12: "(zwarte cursisten)" moet zijn "(zwarte) cursisten"
- *p. 198, r. 22: "beide aselekt" moet zijn "beide praktisch aselekt"
- *p. 204, r. 1: "Watson, J.L. (19..)" moet zijn "Watson, J.L. (1977)"
- *idem, r. 3: "Wentholt, H.Th." moet zijn "Wentholt, H.Th. (1972)"
- *p. 222, r. 2 van o. moet zijn: "meerderheidsleden."
- *p. 228, r. 17 van o. weggevallen is: "en een vage minderheids-orientatie voorkomt."
- *p. 231, r. 14 en p. 233, r. 16. weggevallen is: "met daarbinnen een vage minderheidsorientatie."
- *p. 239, r. 10 van o. is weggevallen: "In de nieuwe formulering is echter wel sprake van ondersteuning van hypothese 1B".
- *p. 262, r. 19: "par. 6.6.1" moet zijn "par. 6.4.1"
- *p. 297, r. 4 van o.: "(1984)" moet zijn "(Span"noe, 1984)"
- *p. 333, r. 13: "Dale, van. (1977)" moet zijn "Dale, van (1970 en 1977)"
- *p. 334, r. 12 van o.: "Hammen-Poldermans, R." moet zijn "Hammen-Poldermans, R. (1978)."
- *p. 336, r. 25 van o. is weggevallen: "Mullard, C. (1980). Racism in society and schools: history, policy, and practice. London: University of London, Institute of Education."

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT

FACULTEIT DER SOCIALE WETENSCHAPPEN

VAKGROEP ALGEMENE PEDAGOGIEK

Sociale Pedagogiek
en Andragogie

Prof. dr. B. van Onna

NIJMEGEN, 31 juli 1990

Uw kenmerk

Ons kenmerk

Betreft: het proefschrift van drs. L. Kortram "De cultuur van het oordelen.
Oordeelsvorming in interethnische relaties."

Geachte lezer,

Door een technische fout is er voor een deel van het bovengenoemde proefschrift een verkeerde tekstversie bij de drukker aangeleverd. Dit betreft met name de bijlagen. Voor de tekstuele en layout-fouten bieden promotor en promovenda U hierbij hun verontschuldiging aan.

Deze fouten zijn zoveel mogelijk met de nog aanwezige technische mogelijkheden gecorrigeerd. In de nog te verschijnen handelseditie van het proefschrift zullen deze fouten zijn geëlimineerd.

Met vriendelijke groet,

Bijlagen

1. Binnen een anti-racistisch overheidsbeleid past dat bij beschuldiging van discriminatie, de bewijslast van onbevooroordeeld handelen wordt gelegd bij de aangeklaagde persoon of instelling.
2. Verscheidene Surinaamse Nederlanders spreken geen slecht of gebrekkig A.B.N., maar zij spreken gewoon hun eigen taal: het Surinaams-Nederlands.
3. Uitingen van etnocentrisme en/of racisme kunnen alleen gelocaliseerd en bestreden worden, als zij herkend en benoemd (kunnen) worden. Derhalve vormen de door ons ontwikkelde methodologie en meer in het bijzonder de 9 variabelen een onmisbaar instrument voor een overheid die zich anti-etnocentrisch en anti-racistisch wil opstellen (zie proefschrift).
4. De institutionalisering van actorsymmetrie is een basisvoorwaarde voor democratiserings- en participatieprocessen in een multi-etnische en multi-culturele samenleving.
5. Voor 1492 bestond Amerika - en dus ook Suriname - niet. Amerika werd immers pas in 1492 door Columbus ontdekt!
6. De universiteiten dienen een rol te spelen in het verder ontwikkelen en verspreiden van de minderheidsdefinitie van de situatie.
7. De variabele "stemmingmakerij" vormt de meest serieuze bedreiging voor de implementatie van actorsymmetrie. De reductie van de invloed van "stemmingmakerij" kan alleen adequaat geschieden door - gedurende een bepaalde periode - allochtone Nederlanders strategische en/of invloedrijke posities te doen bekleden.
8. Onze samenleving wordt multicultureel. Een verstandige overheidskeuze houdt in dat hieruit profijt wordt getrokken.
De investering die daarvoor nodig is, bestaat uit het uitdragen en institutionaliseren van actorsymmetrie.
9. In het positieve actiebeleid van gemeenten ten aanzien van allochtonen dient in een sollicitatie-procedure het criterium 'gemeentelijke ervaring' geen impliciete of expliciete rol te spelen.
10. De multi-etnische vaardigheden die Surinaamse Nederlanders doorgaans bezitten maken hen bij uitstek geschikt voor diverse functies in onze multi-etnische samenleving.
11. Weggebruikers moeten, met het oog op de verkeersveiligheid, weten dat een snorfiets ook uitgevoerd kan zijn in een fietsmodel.
12. Samenlevingsopbouw in een multi-etnische samenleving begint bij actorsymmetrie.
13. De filmindustrie zou er mee gebaat zijn in hun filmproducties niet alleen maar systematisch vanuit de dominante definitie van de situatie, maar ook systematisch vanuit de minderheidsdefinitie van de situatie te vertrekken (zie proefschrift).

